

Izdavač
Matica crnogorska

Redakcija

Ivan Jovović
Ivan Ivanović
Dragan Radulović, glavni urednik

Savjet časopisa

Marko Špadijer
Novica Samardžić
Rade Bojović
Ljiljana Dufgran Boričić
Vesna Kilibarda
Dragutin Lalović

Sekretar Redakcije
Danka Barović

Lektura i korektura

Saša Živković

Prevod na engleski

Jelena Samardžić Kotri

Kompjuterska priprema

D&A

Štampa
Grafo Bale, Podgorica

Adresa

Beogradska 24 c
81000 Podgorica
Crna Gora

tel/fax (382) (20) 23 23 01
e-mail: maticacg@t-com.me
www.maticacrnogorska.me

Časopis izlazi četiri puta godišnje

Tiraž 500 primjeraka

Cijena primjerka 5 eur

Žiro račun:
520-389-72

MATICA

**ČASOPIS ZA DRUŠTVENA
PITANJA, NAUKU I KULTURU**

GODINA XXVI, BROJ 102

LJETO 2025

ISSN 1450-9059

**CETINJE
PODGORICA**
2025

7 fokus

7 Crnojevića štamparija i kulturna diplomatija
Todor Mitrović

61 istorija

61 O borbi Crnogoraca u političkom egzilu (1918–1928)
Novak Adžić

101 Pogranični incident na Bobotovom groblju 1900. godine
Vukota Vukotić

145 Pomorske operacije tokom Prvog svjetskog rata na Jadranu
Milorad Čeranić

161 istorija zdravstva

161 Duševno bolesni u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori
Vukadin Nišavić

191 psihologija

191 Religioznost i mentalno zdravlje
Selman Repišti

203 muzikologija

203 Etnomuzikološka građa
Ankice Petrović
Joško Katelan, Tina Ugrinić

237 sociologija

237 Učesničko posmatranje
Mira Ljubanović

arhitektura	259
Hotel Podgorica arhitekta Svetlane Kane Radević: dugo traganje za trenutkom radosti (I dio) <i>Aleksandar Ašanin</i>	259
književnost	287
Poezija Ljubete Labovića <i>Đorđe Sanković</i>	287
„Moj“ Danilo Kiš <i>Melpomeni Korneti</i>	305
polemika	313
Zloupotrijebljeni stihovi Mila Jovovića <i>Ivan Jovović</i>	313
film	325
Biografski filmovi „Najmračniji čas“ i „Openhajmer“ <i>Žarko Martinović</i>	325
pozorište	359
Operete u crnogorskom glumištu <i>Luka Milunović</i>	359
psihoanaliza	391
Put individuacije <i>Ilija Kapičić</i>	391
iseljeništvo	407
Kulturni život Lovćenca u 20. v. <i>Nenad Stevović</i>	407

S A D R Ž A J

459 vojna istorija

459 Crnogorska vojna istorija
(IV dio)
Srđa Martinović

CRNOJEVIĆA ŠTAMPARIJA I KULTURNA DIPLOMATIJA

Todor Mitrović

This paper seeks to illuminate the enduring legacy of the Crnojević printing house by exploring its historical significance and proposing strategies for its contemporary valorisation. It underscores the importance of recognizing the transnational nature of printing heritage management, emphasizing the growing need for collaborative efforts among countries that share the Crnojević legacy as part of their cultural patrimony. By advocating for the use of heritage diplomacy as a tool for fostering international cooperation, the paper highlights the potential for cross-border initiatives to preserve and promote this shared heritage. Furthermore, it proposes models for the modern valorisation of printing heritage, offering insights into possible future directions for its development and integration into contemporary cultural and educational frameworks.

*Sudbina Crnojevića štamparije i
njena neposredna zaostavština u Crnoj Gori*

Egzil Đurađa Crnojevića u Veneciju 1496. godine, nedvosmisleno je označio i kraj funkcionisanja prve crnogorske štamparije. O tačnoj godini prestanka rada štamparije postoje oprečna mišljenja. Određene studije ukazuju na to da je štamparija prestala s radom neposredno pri Đurađevom egzilu 1496. godine, dok drugi navode 1499. godinu, odnosno vrijeme pada Zete (Crne Gore) pod osmansku vlast. Ono što je sigurno je da, dok je u zapadnoj Evropi štamparstvo postavilo preduslov

za dalje širenje kulture (knjige se sve masovnije reprodukuju i čitaju), u Crnoj Gori je, prema riječima Marka Špadijera, ono ostalo uskraćeno za dalji razvoj, koji se mogao već naslutiti bogatstvom ornamentike i jezičke strukture knjiga štampanih u Crnojevića štampariji. Špadijer stoga navodi: „Crnojevića štamparija je neka vrsta crnogorske kulturne Atlantide“.¹

Zaista, ne računajući sva nastojanja štampara s ovih prostora da se u Veneciji održi i usavrši tradicija ćirilčkog štamparstva, kada je u pitanju Crna Gora, trebalo je da prođe gotovo 340 godina, pa da se štamparstvo u određenom obliku obnovi, iako je u međuvremenu bilo nastojanja da se to učini i ranije. Razlog toliko dugog diskontinuiteta, paradoksalno, nije direktna zabrana Osmanskog carstva da se štampaju knjige, jer iako ono samo nije usvojilo štampane knjige sve do 18. vijeka, ne postoji dokaz o tome da je branilo hrišćanima da ih izrađuju.²

Činjenica je da nije bilo nikog drugog da u Crnoj Gori neposredno nastavi ono što je bilo započeto radom štampara Makarija i Đurađa Crnojevića, a nije bilo ni odgovarajućih uslova usljed izolovanosti zemlje od centara u kojima se štamparstvo nastavilo nesmetano razvijati, te je tako prekinut kontinuitet razvoja kulture koji je u drugim zemljama, koje su i kasnije otkrile inovaciju štamparstva, održavan tokom dužeg perioda.

O tome što se dešavalo sa štamparskim namještajem pri prestanku rada štamparije ne postoji mnogo izvora, na što ukazuje i Evgenij Nemirovski. On u svojoj obimnoj studiji *Počeci štamparstva u Crnoj Gori* (1996) ističe da svakako nije bilo potrebno prenositi cjelokupni štamparski namještaj koji se mogao obezbijediti i u Veneciji, već samo žigove, matrice

¹ M. Špadijer, „Jubileji kao podsjetnik o zabludama (na marginama proslave 400. i 500. godišnjice Crnojevića štamparije“, *Zbornik povodom pola milenijuma crnogorskog štamparstva*, Matica crnogorska, Cetinje, 1995, 5–25, 7.

² С. Петковић, *Илустрације српских штампаних књига XV–XVII века између Истока и Запада*, 67.

inicijala i druge štamparske alate³. Sve je to, prema njegovom mišljenju, bilo moguće prenijeti u svega nekoliko vreća. I zaista, u popisu crkvenih stvari za koje je Đurađ Crnojević u svom *Testamentu* zavjetovao svoju ženu Izabetu da ih treba vratiti crkvi Svete Marije na Cetinju, spominju se i *scripture*, odnosno rukopisi, pisma ili pisana dokumentacija, u zavisnosti od prevoda⁴. Interesantnije je samim tim što o sudbini štamparije u sačuvanoj verziji *Testamenta* nigdje nema pomena. Kasnije će samo navođenje riječi *scripture* u Đurađevom *Testamentu* navesti crnogorskog historičara Radoslava Rotkovića na zaključak da su time zaista označena i sačuvana slova⁵. No, i ovo mišljenje nije u potpunosti naučno potvrđeno.

Arhivski dokument koji se u većoj mjeri može smatrati pouzdanim kada je u pitanju moguća sudbina Crnojevića

³ Е. Немировски, *Почеци штампарства у Црној Гори*, Централна народна библиотека „Ђурђе Црнојевић“, Цетиње, 1996, 479.

⁴ Istraživači koji su se do sada bavili problematikom Đurađevog *Testamenta* nisu uspjeli pronaći njegov original. Usljed toga, u nauci su dugo vremena postojale oprečne interpretacije, pa čak i greške bazirane na neadekvatnim tumačenjima italijanskog prevoda kojeg je za potrebe venecijanskih vlasti uradio Kotoranin Stefan Paskvali, a konačnu redakciju odobrio notar Đakomo Grasolari, početkom 16. vijeka. Na ove greške je ukazivao i dr Miloš Milošević, aludirajući na prepis pronađen u arhivu hrvatskog historičara Ivana Kukuljevića Sakcinskog, kao na neadekvatno tumačenje Paskvalijevo prevoda, koji je dugo vremena korišćeno kao primarni izvor. Nadovezujući se na riječ *scripture* u Paskvalijevom prevodu, Milošević navodi sve ove mogućnosti kao relevantne – da su u pitanju rukopisi, pisma, ali i sam smatra da je najadekvatniji prevod – pisana dokumentacija (v. M. Milošević, *Testament Đurđa Crnojevića*, Centralna narodna biblioteka „Ђурђе Crnojević“, Cetinje, 2019, 12). Sve navedene mogućnosti ne osporavaju činjenicu da se radi o određenim rukopisnim materijalima koje je bilo neophodno vratiti na Cetinje po oporuci Đurada Crnojevića.

⁵ R. Rotković, *Sazdanje Cetinja: Izvori i legende*, Leksikografski zavod Crne Gore, Titograd, 1984, 207.

štampanje nakon prestanka njenog rada jeste pismo mitropolita Vasilija Petrovića upućeno Sinodu Ruske crkve 1758. godine, a koje je relativno skoro otkriveno od strane naših istraživača i priloženo kao arhivska građa u studiji *Jedan arhivski dokument o sudbini štamparije Crnojevića nakon pada Zete pod tursku vlast* (2009)⁶.

U pomenutom pismu navodi se da je štamparija postojala i nalazila se u Cetinjskom manastiru sve do 1692. godine, iako nije funkcionisala jer za to nije bilo uslova. Te godine je, prema navodima iz pisma mitropolita Vasilija, uništena od strane snaga Mletačke republike koje su se pod najezdom osmanske vojske povukle u Cetinjski manastir. Bivši opkoljeni Mlečani su predali manastir ali su ga istovremeno i minirali, time praveći zamku osmanskim snagama koje su pri ulasku u prostorije manastira desetkovane. Navedena studija, osim što prilaže original pisma mitropolita Vasilija, i detaljno ga obrazlaže istorijskim kontekstom tog perioda koji je za Crnu Goru bio politički kompleksan. Usljed konstantnih sukoba Mletačke republike i Osmanskog carstva, koji su vremenom eskalirali formiranjem tzv. „Svete lige“ 1684. godine i podijeljenosti stanovništva, Crna Gora nije mogla imati stabilnu vlast već je njena teritorija korišćena kao ratno polje ove dvije sile.

U svakom slučaju, iako je priloženo pismo značajno jer ukazuje na nove perspektive proučavanja istorije postojanja Crnojevića štamparije i doprinosi mogućem razrješenju problema njene lokacije, ono konkretnije ne ukazuje na mogućnost njenog dužeg funkcionisanja od perioda egzila Đurađa Crnojevića u Italiju.

Kao što je ranije rečeno, prestankom rada Crnojevića štamparije prekinut je kontinuitet razvoja kulture štampane

⁶ R. Raspopović, „Jedan arhivski dokument o sudbini štamparije Crnojevića nakon pada Zete pod tursku vlast“, *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, 2009, 5–17.

knjige. Štamparstvo je u našoj zemlji obnovljeno tek nakon skoro tri vijeka nastojanjima Petra II Petrovića Njegoša.

No, i prije njegovih poduhvata postojali su određeni pokušaji da se u Crnoj Gori ponovo osnuje štamparija, prije svega od strane mitropolita Vasilija Petrovića koji 1757. godine šalje pismo ruskoj carici Jelisaveti Petrovnoj s molbom, između ostalog, i za otvaranje jedne štamparije: „дат ни печатњу књижњу и ваше мајсторе“.

Kasnije će i Petar I tražiti pomoć od Rusije za otvaranje građanskih škola i dvije štamparije – jedne građanske i jedne crkvene.⁷ Značajna su i kasnija nastojanja prosvjetitelja Dositeja Obradovića koji je sa Petrom I vodio brojne prepiske, izrazivši želju da negdje organizuje jedno učilište i obnovi štampariju.⁸ Petar I je i sam bio zainteresovan za nasljeđe Crnojevića štamparije, polemišući o njenoj mogućoj lokaciji i načinu organizacije.⁹ Međutim, Dositejeva ideja usljed posljedica političkih događaja tog vremena i velikog siromaštva nije realizovana.

Tek će nasljedniku Petra I, Petru II Petroviću Njegošu poći za rukom da obnovi štampariju, 1834. godine. I pored velike arhivske građe, a naročito pisama koje je Njegoš slao za potrebe organizacije ove štamparije, ne postoji direktan pomen Crnojevića štamparije kao uzora. Međutim, u svojoj zbirci pjesama *Ogledalo srpsko*, objavljenoj 1835. godine, on spominje dinastiju Crnojević u kontekstu borbe protiv osmanskih snaga. U pjesmi *Sinovi Ivanbegovi*, ukazujući na zavjeru Staniše Crnojevića, koji preuzima drugu vjeru i nastoji osvojiti zemlje svog oca Ivana nakon njegove smrti, Njegoš spominje

⁷ Душан Ј. Мартиновић, „Његошева штампарија (1833–1852)“, *Црна Гора у Гутенберговој галаксији*, ЦАНУ, 1994, 141–156, 140–142.

⁸ N. S. Martinović, „Crnogorske štamparije do 1941“, *Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori 1493–1945*, Jugoslovenski institut za novinarstvo, Beograd, 1965, 39–56, 42.

⁹ Pogledati str. 6 ovog rada.

Đurađa Crnojevića kao prosvjetitelja koji: „(...) odma mnoge knjige piše i šalje ih po svoj Gori Crnoj“.¹⁰ Dakako, jasno je da je Njegoš poznao istorijske prilike ranijih vremena i da ih je, osim praktičnih razloga poput mogućnosti štampanja knjiga u Crnoj Gori, imao u vidu prilikom osnivanja štamparije.

Interesantno je da je novu štampariju Njegoš smjestio u Cetinjski manastir i da je tamo funkcionisala sve do 1852. godine i napada Omer-paše Latasa na Cetinje, kada su njena slova, po naredbi knjaza Danila I, pretopljena u metke. Postoji važan zapis iz prvih godina njenog funkcionisanja koji ukazuje na oskudnost prostorije u kojoj se nalazila, ali i njenu namjenu. U pitanju je zabilješka Bartolomea Biazoleta, pratioca saksonskog kralja Avgusta Fridriha, datirana 1836. godine: „To je bila samo jedna mala ostava, na goloj zemlji u samom manastiru, lijevo od ulaza. Dva čovjeka, koji su se tamo nalazili, izgleda da su dodijeljena toj ustanovi, koja je bila pod rukovodstvom vladiničinog sekretara Milakovića. Baš su bili zauzeti štampanjem gramatike za jednu malu, tu skoro otvorenu školu (...) Tu se štampaju i kalendari, koji izlaze u Petrogradu“.¹¹

Nakon prekida rada Njegoševе štamparije proteklo je šest godina do ponovne obnove štamparije na Cetinju, kada Danilo I osniva državnu štampariju 1856. godine. Ova štamparija će funkcionisati sve do 1916. godine.

Nakon oslobodilačkih ratova 1876–1878. godine i Berlinskog kongresa kada je zvanično priznata crnogorska državnost, nastala je nova potreba za književno-grafičkom djelatnošću. Otvara se veliki broj škola, a državna administracija se uslošnjava usljed čega je postojala velika potražnja za knjigama. Takođe, usljed osnivanja Cetinjskog književnog okruga javlja se

¹⁰ Петар II Петровић Његош, *Огледало српско*, Књ. црног. Државна штампарија, Цетиње, 1895, 4.

¹¹ Б. Биазолето, „Саксонски краљ код Његоша“, *Историјски записи*, Цетиње, 9–10, 1948, 226–238, 233.

i veliki broj inicijativa za organizaciju kulturnih manifestacija. Sve ovo daje impuls da se osim državne štamparije osnivaju i druge štamparije, a u krajnjem i štamparska djelatnost učini profesionalnijom što je Kralj Nikola I i nastojao uraditi postavljajući za upravitelje štamparije istaknute ličnosti svog doba.

Štamparski resursi su osavremenjeni, a 1905. godine je usvojen i Zakon o štampi kojim su uređena pravila funkcionisanja štamparija. U krajnjem, ovo dovodi do osnivanja niza štamparija i u drugim gradovima u Crnoj Gori, čime se u konačnici ponovo dobija isti onaj zamah kojim je pokrenuta i Crnojevića štamparija, naravno, sve do velikih svjetskih ratova i novih diskontinuiteta. Danas štamparija „Obod“ kao legitimna nasljednica cetinjske štamparske tradicije funkcioniše kao akcionarsko udruženje i više se ne bavi izdavaštvom.

Ta problematika svakako bi bila adekvatna tema jedne posebne studije, ali ovdje stajemo pri samom opisu današnjeg statusa štamparije. U nastavku će biti više riječi o modelima njene moguće revalorizacije.

Valorizacija nasljeđa Crnojevića štamparije

Na osnovu uvida u studije autora koji su pisali o temi kulturnog nasljeđa štamparstva, ali i na osnovu obavljenih razgovora sa naučnim radnicima koji su angažovani u kulturnim institucijama i organizacijama u Crnoj Gori, zaključak je da je stanje u segmentu očuvanja kulturnog nasljeđa štamparstva u našoj zemlji zabrinjavajuće.

Zahvaljujući pomoći, prije svih, Jakova Markovića, savjetnika u Sektoru za zaštitu kulturnih dobara Ministarstva kulture i medija; gospodina Marka Špadijera, cijenjenog publiciste i bivšeg generalnog sekretara Matice crnogorske; te gospodina Ivana Ivanovića, aktuelnog generalnog sekretara ove organizacije, prilikom sprovođenja kvalitativnih intervjua, došli

smo do dragocjenih podataka koji su nam omogućili da problematiku valorizacije nasljeđa štamparstva sagledamo kako iz istorijske, tako i iz perspektive današnjice.

Opšta problematika diplomatije kulturnog nasljeđa

Tim Vinter u svom tekstu *Heritage Diplomacy: Entangled Materialities of International Relations* ističe da se u stručnoj literaturi dugo vremena najviše pažnje, kada je u pitanju očuvanje kulturnog nasljeđa, poklanjalo proučavanju nacionalnih kulturnih politika, s posebnim fokusom na velike zemlje poput Amerike, Velike Britanije, Francuske i Švedske; dok se malo fokusa posvećivalo aspektu globalizacije¹², tačnije transnacionalne saradnje zemalja koje bi kroz zajedničke strategije regulisale kvalitet konzervacije kulturnog nasljeđa kako na svojim teritorijama, tako i onog nasljeđa koje ima univerzalan istorijski značaj.

Međutim, usljed sve veće potrebe za umrežavanjem po ovom pitanju, koja je izazvana ratovima i problematizacijom bezbjednosti materijalnog kulturnog nasljeđa mnogih zemalja od strane različitih terorističkih organizacija; te sve proaktivnijem uključivanju postkolonijalnih teorija u savremene kulturološke diskurse, osnivaju se brojne međunarodne organizacije koje poput UNESCO-a aktivno rade na donošenju strategija koje predupređuju funkcionalnost nacionalnih strategija, te podstiču dijalog između različitih zemalja po osnovu pitanja zajedničkog kulturnog nasljeđa.

Takođe, sve je više međunarodnih projekata koji se bave tematikom očuvanja kulturnog nasljeđa, a velika količina sredstava se na godišnjem nivou izdvaja iz evropskih fondova za

¹² Tim Winter, *Heritage Diplomacy: Entangled Materialities of International Relations*, *Future Anterior: Journal of Historic Preservation, History, Theory, and Criticism*, Vol. 13, No. 1, 2016, 17–34, 17.

realizaciju bilateralnih i multilateralnih projekata u ovoj oblasti. Samim tim se i fokus istraživanja kulturnog nasljeđa u teorijskim tekstovima sve više preusmjerava sa nacionalno orijentisanih na internacionalno orijentisane strategije i pojmove koji variraju od međunarodnog upravljanja kulturnim nasljeđem, međunarodnih kulturnih odnosa, kulturne diplomatije, te diplomatije kulturnog nasljeđa, što, kasnije ćemo vidjeti, pojedini autori smještaju i u konkretne kontekste.

Sam Vinter u svom drugom tekstu *Heritage Diplomacy*¹³ upravo pravi ključnu podjelu na dva oblika diplomatije koja u svojoj osnovi ima kulturno nasljeđe. On ovu diplomatiju dijeli na: *nasljeđe u diplomatiji* i *nasljeđe kao diplomatiju*, što vidi kao različite modalitete.

Nasljeđe u diplomatiji odnosi se na one inicijative i projekte vezane za kulturno nasljeđe koji su samo dio širih diplomatskih aktivnosti jedne zemlje, što znači da njena diplomatija ne zavisi od kulturnog nasljeđa kao glavnog medijatora diplomatskih odnosa sa drugim zemljama. U većini slučajeva ovakve inicijative uopšte se ne odnose na zajedničko kulturno nasljeđe.

S druge strane, *nasljeđe kao diplomatija*, vodeći se stavovima Vintera, predstavlja upotrebu zajedničkog kulturnog nasljeđa i istorijskih poveznica kao glavnih inicijatora u oblikovanju međunarodnih odnosa dviju ili više zemalja.

Vinter se u svojim radovima pritom često suprotstavlja tradicionalnim koncepcijama kulturne diplomatije kao instrumenta u ostvarivanju meke moći, odnosno jednosmjernog promovisanja nacionalnih interesa.

Nadovezujući se na Vinterovu teoretizaciju, Aziliz Vandesande smatra kako su oba koncepta, i *nasljeđa u diplomatiji* i *nasljeđa kao diplomatije* suštinski bazirana na tri oblika upravljanja nasljeđem.

¹³ Tim Winter, *Heritage Diplomacy*, *International Journal of Heritage Studies*, Vol. 21, No. 10, 2015, 997–1015.

Prvi se odnosi na nasljeđe koje se nalazi na teritoriji određene zemlje, a čija je restauracija i konzervacija podržana od strane međunarodnih *stakeholdera*. To se uglavnom odnosi na nasljeđe koje je upisano na listu svjetske kulturne baštine i samim tim zavrjeđuje posebnu pažnju, kako na nacionalnom, tako i na međunarodnom nivou.

Drugi oblik očuvanja se odnosi na nasljeđe određene zemlje koje se izvan njenih granica promoviše od strane predstavnika te zemlje, čime se želi postići pozitivan efekat u kontekstu ostvarivanja meke ili tvrde moći ili zadobijanja određenih rezultata na polju turističke, ekonomske, socio-političke ili druge promocije.

Treći oblik upravljanja nasljeđem odnosi se na zajedničko nasljeđe dviju ili više zemalja, koje samo po sebi ima transnacionalni karakter.

Ovi oblici upravljanja se u stručnoj literaturi često i terminološki raščlanjuju na *međunarodno upravljanje kulturnim nasljeđem* (prvo); nacionalno-brendiranje koje ispunjava ciljeve kulturne diplomatije (drugo); i *nasljeđe kao diplomatiju* (međunarodne odnose bazirane na kulturi)¹⁴.

Imajući u vidu transnacionalni karakter istorije štamparstva i toga kako su se različite štamparske tehnike širile prostorom Evrope, ovaj rad će se fokusirati na upotrebu kulturnog nasljeđa štamparstva u svrhe kulturne promocije izvan okvira Crne Gore, te na upotrebu nasljeđa kao diplomatskog resursa u uspostavljanju proaktivnijeg odnosa sa zemljama sa kojima crnogorska štamparska tradicija ima tješnje veze.

Kada govore o kulturnom nasljeđu, određeni teoretičari već na samom početku navode da iz današnje perspektive mora biti određene disonantnosti u načinu na koji ga tumačimo, što zbog različitih perspektiva, što zbog manjka adekvatnih činjenica.

¹⁴ T. Lähdesmäki, V. L. A. Čeginskas, Conceptualisation of heritage diplomacy in scholarship, *International journal of heritage studies*, Vol. 28, No. 5, 2022, 635–650, 639.

Van Huis smatra da kulturno nasljeđe samim tim često nije esencijalna činjenica, već nastaje kao narativ definisan na različite načine različitim sociokulturnim kontekstima¹⁵. Usljed toga, kulturno nasljeđe pogodno je za političke projekte i različita značenja mu se pridaju u diplomatskim odnosima. Kulturno nasljeđe u diplomatiji može, s jedne strane, promovisati već definisane identitete i uspostavljati hijerarhiju u moći između dvije ili više kultura, a može i dekonstruisati takve asimetričnosti i služiti kao instrument dijaloga između ljudi.

Kulturna diplomatija je vremenom zaista dobila različita značenja i funkcije. Njena tradicionalna definicija je vidi upravo kao instrument ostvarivanja značajnijeg jednostranog diplomatskog uticaja i podsticanja *meke moći* kroz koju države i internacionalne organizacije ostvaruju svoje geopolitičke interese. U takvim procesima, formalne diplomate kao vladini agenti koriste instrumente kulturne diplomatije kako bi ostvarili određene nacionalne interese.

Međutim, a na to ukazuje i relevantna literatura, funkcije kulturne diplomatije proširile su se u posljednjih nekoliko godina. Na taj način se ona sve više izdvaja kao posebna oblast kulturnih politika čiji je cilj promovisanje bolje međusobne saradnje kroz umjetnost, zajedničke projekte, ekonomski razvoj i društvenu koheziju pozivajući stanovništvo i civilne aktere da se uključe i kao proizvođači i kao konzumenti proizvoda kulturne diplomatije.

Ovakva proširena funkcija kulturne diplomatije podrazumijeva realizaciju zajedničkih aktivnosti poput razmjene kulturnih usluga, saradnje i umrežavanja između muzeja, kulturnih fondacija i ministarstava, umjetnika i kustosa iz različitih zemalja.

¹⁵ I. Van Huis, et al., Introduction: Europe, Heritage and Memory – Dissonant Encounters and Explorations, *Dissonant Heritages and Memories in Contemporary Europe*, 2019, 1–20, 8.

Prema navodima grupe autora teksta “Cultural diplomacy: beyond the national interest?” ovakav proces se može i istorijski pratiti. Iako se u zemljama poput Francuske termin „kulturna diplomatija“ koristio još u kasnom devetnaestom vijeku, u većini drugih zemalja on se počeo intenzivnije problematizovati tek tokom devedesetih godina prošlog vijeka i to uglavnom u kontekstu aktivnosti koje se diplomatski sprovode u ime nacionalnih interesa. Tek kasnije je ovaj termin počeo poprimiti širi karakter i njime se sve više označava i razmjena ideja, informacija, umjetnosti i drugih važnih aspekata koji mogu pomoći dvijema ili više kultura da se bolje međusobno razumiju.¹⁶

U velikom broju stručnih tekstova se pravi i jasna terminološka razlika između *kulturne diplomatije* i *međunarodnih kulturnih odnosa*, usljed čega se kulturnom diplomatijom definišu sva nastojanja da se uspostavi hijerarhija u odnosu dviju ili više kultura radi postizanja određenih interesa, dok se međunarodnim kulturnim odnosima definišu sve one aktivnosti koje teže promovisanju bolje međusobne saradnje i razumijevanja.

Pri tome se velika pažnja poklanja nastojanjima koja se po pitanju kulturne saradnje između različitih zemalja odvijaju na nivou nacionalnih institucija, dok se malo toga govorilo o motivacijama, vrijednostima i idejama civilnog sektora odnosno nevladinih organizacija i drugih udruženja čije su aktivnosti nezavisne od uticaja vlade. Kao što ćemo vidjeti i na primjeru Crne Gore, aktivnosti ovog sektora podjednako su važne, ako ne i važnije.

Nasljeđe Crnojevića štamparije u kontekstu promocije Crne Gore

Prva nastojanja upotrebe nasljeđa Crnojevića štamparije u svrhe promocije države javljaju se za vrijeme knjaževine, pred

¹⁶ I. Ang, et al., Cultural diplomacy: beyond the national interest?, *International Journal of Cultural Policy*, Vol. 21, 2015, 365–381, 366–367.

sami kraj 19. vijeka. Opšte je poznato da je knjaz Nikola razvijao politiku koja je za cilj u kulturnom i spoljnopolitičkom smislu imala uvećanje međunarodnog ugleda zamlje. Samim tim je na inicijativu za organizaciju događaja proslave jubileja 400 godina od osnivanja Crnojevića štamparije 1893. godine reagovao pozitivno. O tome piše i Lazar Tomanović u svojim *Memoarima*.

Tomanović je, zajedno s Pavlom Rovinskim, bio član organizacionog odbora proslave jubileja, a u to vrijeme je bio angažovan i kao urednik državnog glasnika, *Glasa Crnogorca*, u kojem je i objavljena najava događaja 27. februara 1893. godine.

Iako je sama proslava organizovana uz prisustvo istaknutih zvanica kako sa južnoslovenskih prostora, tako i iz Evrope (između ostalih prisustvovali su i predstavnici velikih svjetskih univerziteta poput Sorbone, Oksforda, Varšavskog i Moskovskog univerziteta; te brojnih akademija nauka), ona nije prošla bez problema. Kako navodi Tomanović, usljed poklapanja jubileja sa dvjestogodišnjicom vladavine Petrovića dinastije, postojalo je dvoumljenje koji je događaj važniji za proslavu. No, u krajnjem događaj je organizovan i protekao je u najboljem redu.

O svim detaljima događaja koji su se odvijali tokom višednevne proslave jubileja pisao je profesor s kazanjskog univerziteta, Aleksandar Ivanovič Aleksandrov, koji je prisustvovao kao jedna od inostranih zvanica. Aleksandrovljeve navode gotovo u cjelosti citira ruski filolog Evgenij Nemirovski u svojoj knjizi *Počeci štamparstva u Crnoj Gori*.¹⁷

Prema mišljenju Nemirovskog, čitalac Aleksandrovljevih navoda se, na osnovu opisanih događaja, uglavnom ceremonijalnog karaktera, mogao uvjeriti da sama proslava jubileja nije imala veliki naučni značaj, jer nije rezultovala novim otkrićima, niti kasnijim simpozijumima ili konferencijama, što je uopšteno posmatrajući bila rijetkost na ovakvim događajima u 19. vijeku.

¹⁷ Е. Немировски, *Почеци штампарства у Црној Гори*, 59–61.

Funkcija jubileja, smatra Nemirovski, ogledala se u iskazivanju patriotizma i odanosti knjazu, uz naravno promociju jednog dijela crnogorske kulturne baštine o kojem se do tada nije dovoljno pisalo. Nemirovski ističe da se naročito u ruskoj nauci nakon obilježavanja ovog jubileja počinje mnogo više pisati o nasljeđu Crnojevića štamparije, što se vidi na osnovu broja objavljenih zapisa.¹⁸

Međutim, ono što je u kontekstu promocije ovog dijela kulturnog nasljeđa Crne Gore još značajnije, jeste ono što je usljedilo nakon obilježavanja jubileja.

S obzirom da se na događaju proslave jubileja 400 godina od štampanja prve ćiriličke knjige nisu pojavili njemački predstavnici, zauzeti organizacijom svog jubileja, proslave 500 godina od osnivanja Gutenbergove štamparije u Majncu, Tomanović je, kako sam kaže, predložio knjazu Nikoli I da on sam ode na proslavu njemačkog jubileja i da u Majncu na štamparsku izložbu Gutenbergovih djela ponese primjerak *Oktoiha* iz Crnojevića štamparije. Knjaz je ovakav Tomanovićev prijedlog dočekao sa odobrenjem, iako i dalje sa dozom bojazni da on neće biti dobro prihvaćen od strane njegove okoline.

Opis Tomanovićevog boravka na izložbi u Majncu prenosimo u cjelosti iz njegovih *Memoara*: „Osim njemačkog naroda, kom sam, povodom petstogodišnjice Gutenbergove, ponio na štamparsku izložbu u Majncu, slavljenikovom rodnom gradu, Obodski *Oktoih*, da ga vidi, držao sam predavanje o ovoj našoj štampariji, *prvoj u pravoslavnom Slovenstvu i uopšte prvoj državnoj u Jevropi*, u skupu njemačkih naučnika, koji su me saslušali u takvoj tišini, da se moglo čuti da je muha prolećela. To moje predavanje štampano je u cjelini u lajpcigskom *Centralblatt für Bibliothekswesen*, a u izvodu po drugim listovima, koji su tu bili zastupljeni. Obodski *Oktoih* pak *Köhnische Zeitung*, govoreći o njemu, nazvala je: „Die Perle der

¹⁸ Isto, 62.

Aussellung – biser izložbe“.¹⁹

Sljedeći veliki jubilej obilježen je 1954. godine, kada se navršilo 460 godina od osnivanja prve južnoslovenske štamparije. Ovom prilikom je najprije održana svečana akademija u Crnogorskom narodnom pozorištu Zetski dom na kojoj su govorili najviši predstavnici državnih institucija, naročito onih u oblasti kulture.

Ovu proslavu je, s jedne strane, obilježila nešto skromnija grupa zvanica koja nije imala toliko izražen internacionalni karakter kao što je to bio slučaj krajem 19. vijeka. Međutim, događaj je bio interesantan zbog toga što je rezultirao „Izložbom crnogorske štampe 1494–1954“, te inicijativom za izradu prvog temeljnog bibliografskog pregleda crnogorskih knjiga objavljenih u vremenskom razdoblju koje je obuhvaćeno i izložbom. Tokom proslave jubileja na Obodu koji se u tom trenutku i dalje smatrao istorijskom lokacijom Crnojevića štamparije, postavljena je i spomenica koja na tom mjestu i dalje stoji danas.²⁰

Nakon ovog jubileja proteći će više od trideset godina da se događaj sličnog tipa ponovo realizuje u Crnoj Gori. Proslava jubileja 500 godina od naše prve štampane knjige, obilježena je u mnogo kompleksnijoj političkoj situaciji devedesetih godina prošlog vijeka. No, pripreme za realizaciju ovog događaja započete su još tokom osamdesetih godina i sastojale su se od niza aktivnosti.

Glavni nosilac većine ideja koje su bile planirane u okviru obilježavanja jubileja, je bila Centralna narodna biblioteka Socijalističke Republike Crne Gore „Đurđe Crnojević“. Najprije su povodom otvaranja novog depoa knjiga 1982. godine otkrivene biste Đurđa Crnojevića i štampara Makarija, a uspostavljena je

¹⁹ Л. Томановић, *Из мојих успомена*, Мемоари, прир. Ђорђе Борозан, ЦИД Подгорица; Народни музеј Црне Горе, 2018, 23–103, 54.

²⁰ Душан Ј. Мартиновић, *Записи Црнојевића штампарије (критичке рефлексје)*, 68.

i direktna veza sa Naučnom i univerzitetskom bibliotekom Slovenije koja je 1986. godine izdala reprint izdanje *Psaltira s posljedovanjem* iz 1495. godine. Pritom, samo godinu dana kasnije izdala je i reprint *Oktoiha prvoglasnika*. Primjerak ove knjige kasnije je izložen i u okviru Svjetske izložbe u Sevilji 1992. godine, organizovane u čast 500 godina od Kolumbovog otkrića Amerike.²¹

Prema riječima našeg cijenjenog publiciste Marka Špadijera, koji je bio dio Odbora prvobitno zaduženog za planiranje ovog jubileja, najznačajniji rezultat projekta obilježavanja 500 godina od štampanja *Oktoiha* svakako jeste retrospektivna *Crnogorska bibliografija 1494–1994. godine*, koja i dalje nije u potpunosti dovršena zbog svoje obimnosti, jer pokriva svu literaturu objavljenu u Crnoj Gori u naznačenom periodu. Štaviše, redakcija retrospektivne bibliografije još uvijek je aktivna i u planu je objavljivanje novih njenih djelova, kao i digitalizacija starih.

U pitanju je, dakako, samo dio cjelokupnog projekta proslave jubileja. Sama organizacija centralne proslave bila je u nadležnosti države, dok je Centralna biblioteka bila zadužena da realizuje sami projekat retrospektivne bibliografije. Osim ovog projekta svakako je u planu bilo i objavljivanje *Crnogorske enciklopedije*, osnivanje Istorijskog muzeja, kao i Muzeja crnogorske knjige, koji je jedna od naših primarnih tema.

Tokom 1986. godine od strane Skupštine SR Crne Gore formalno je imenovan i *Odbor za obilježavanje 500 godina prve štampane knjige u Crnoj Gori* koji je trebalo da iznese realizaciju proslave samog jubileja. Jedna od značajnih ideja ovog odbora bila je i da jubilej bude uvršten u *Kalendar međunarodnih kulturnih događaja* UNESCO-a, što, nažalost, nije realizovano.

Usljed kompleksnosti političkih promjena krajem osamdesetih godina ovaj odbor je transformisan u *Odbor za*

²¹ M. Špadijer, *Jubileji kao podsjetnik o zabludama (na marginama proslave 400. i 500. godišnjice Crnojevića štamparije)*, 17.

proslavu 500 godina prve štampane ćirilске knjige na slovenskom jugu, što je kasnije od strane određenih autora problematizovano u kontekstu asimilacije crnogorskog kulturnog nasljeđa. Sve je ovo dovelo do paradoksa da su 1994. godine, kada je i formalno obilježen jubilej, organizovane dvije odvojene proslave jubileja.

Jedna proslava održana je u Zetskom domu, u organizaciji Crnogorske akademije nauka i umjetnosti i tadašnjeg republičkog vrha, a druga je organizovana od strane Crnogorskog PEN centra, Matice crnogorske i Nezavisnih književnika. Tako je događaj koji je u početku zamišljen da postane međunarodni, te sa sobom donio i izvanrednu promociju Crne Gore kroz prisustvo na značajnim izložbenim događajima, vremenom postao problematizovan i na nacionalnom nivou.

Od tada, u istom obimu nije obilježen niti jedan događaj sličnog tipa koji se odnosi na istorijat Crnojevića štamparije. Upravo ove godine nastupa jubilej 530 godina od osnivanja štamparije, što je različitim naučnim skupovima i simbolički praćeno, ali ne u onoj mjeri u kojoj je to rađeno prilikom proslave tri navedena jubileja.

Prema mišljenju sagovornika iz Ministarstva kulture i medija Crne Gore, nije iskorištena prilika da se napravi neki opsežniji naučni skup u okviru kojeg bi se moglo više govoriti o samom uticaju Crnojevića štamparstva. Na naučnim tribinama koje pritom i jesu organizovane od strane pojedinih institucija, uglavnom su govorili crnogorski autori, ali nije bilo međunarodnih stručnjaka, što, prema mišljenju sagovornika, ukazuje i na manjak interesovanja šire naučne javnosti za ovo pitanje koje zasigurno mora biti važno, makar za južnoslovenske prostore.

U sljedećem poglavlju vidjećemo da je ipak bilo određenih pozitivnih inicijativa na ovom planu i u toku ove godine, što saznajemo iz razgovora sa predstavnicima jedne od nezavisnih

organizacija koja se aktivno bavi nasljeđem našeg starog štamparstva.

Status međunarodne saradnje bazirane na kulturno-istorijskom nasljeđu Crnojevića štamparije

Kada je u pitanju promocija crnogorskog kulturnog nasljeđa, a posebno uspostavljanje adekvatne međunarodne saradnje po osnovu projekata iz oblasti štamparstva, zasigurno posebno mjesto u mreži kulturnih institucija i organizacija iz Crne Gore zauzima Matica crnogorska. Ona je, između ostalog, i inicirala najskorije značajne projekte koji se odnose na osavremenjivanje kulturnog nasljeđa Crnojevića štamparstva kroz niz projektnih aktivnosti koje će u nastavku biti konkretno navedene.

Na osnovu dubinskog intervjua sa predstavnikom Matice, ste kao se utisak da postoji entuzijazam da se postojeći spisak projekata po ovom pitanju proširi i u budućnosti, te da je organizacija prepoznala značaj ovog dijela crnogorske kulturne istorije koji je naročito u posljednjem periodu nedovoljno problematizovan i čak zaboravljen.

Iz navedenih razloga, predstavnici Matice su najprije u godinama nakon obilježavanja jubileja 500 godina Crnojevića štamparstva, kada organizacija nije imala podršku države i finansirala se uglavnom od privatnih donacija, radili na objavljivanju više publikacija, ali i organizaciji naučnih skupova na kojima bi se više govorilo o štamparskom nasljeđu Crne Gore. Jedan od tih skupova je i onaj na temu *Crnojevići – značaj za crnogorsku državu i kulturu*, organizovan 2010. godine, koji je za posljedicu imao objavljivanje posebnog Zbornika multidisciplinarnih tekstova o našem starom štamparstvu. Matica je pritom objavljivala i publikacije sa raznovrsnom istraživačkom mrežom, kako autora iz Crne Gore, tako i onih inostranih.

No, svakako najznačajniji poduhvat u smislu internacionalizacije i promocije kulturnog nasljeđa Crnojevića štamparije jeste niz izložbi starih inkunabula koji se u godinama za nama realizovao u brojnim zemljama jugoistočne Evrope, prije svih u Bugarskoj, Makedoniji, Češkoj, ali i brojnim drugim zemljama. Ove izložbe imale su i adekvatan medijski odjek s obzirom na to da su i mediji u Crnoj Gori kontinuirano pratili aktivnosti Matice.

U nekom pogledu radi se o najznačajnijem koraku ka uključivanju Crne Gore u mrežu institucija/arhiva/biblioteka van naših granica, a povodom proučavanja preostalih primjeraka naših starih štampanih knjiga koje su, nažalost, više sačuvane u stranim arhivima nego li crnogorskim. Na osnovu razgovora sa predstavnikom Matice, u nastavku možemo istaći i idejnu osnovu organizacije izložbi i različite faze njihove realizacije.

Prvenstveno treba istaći da se ideja o organizaciji izložbi o starom štamparstvu (tačnije nasljeđu dvije štamparije – Crnojevića i Vukovića) rodila iz jednog projekta koji je 2018. godine Matica crnogorska sprovedla u saradnji s Nacionalnom i univerzitetskom bibliotekom Sv. Kliment Ohridski u Skoplju, gdje su delegaciji Matice prezentovani djelovi rukopisne građe i sačuvanih štampanih knjiga i sa prostora Crne Gore.

Ovom prilikom su prisutni predstavnici Matice ustanovili saznanja da i u Makedoniji postoji određeni broj sačuvanih crnogorskih inkunabula, ali i knjiga iz štamparije Božidara Vukovića Podgoričanina. Upravo se tada rodila ideja da se organizuje jedna izložba posvećena crnogorskom ćiriličkom štamparstvu 15. i 16. vijeka. Na tom tragu je Matica imala još od ranije uspostavljene kontakte sa pojedincima poput istaknutih makedonskih medijevista, profesora Ilije Veleva, Saše Cvetkovskog i drugih pojedinaca sa Instituta za proučavanje srednjeg vijeka pri Makedonskoj akademiji nauka i umjetnosti.

Nedugo zatim, uspostavljen je i kontakt sa Centrom za slovensko-vizantijske studije „Prof. Ivan Dujčev“ u Sofiji.

Predstavnici Matice su tamo najprije boravili u februaru 2019. godine kako bi prikupili neophodni materijal, sa ciljem da digitalizuju dio građe inkunabula i paleotipa kojima oni raspolažu.

U razgovoru s predstavnikom Matice istaknuto je da su od strane svih ovih institucija primljeni sa otvorenošću i susretljivošću, što je za njih bilo značajno zbog toga što je do primjeraka starih knjiga i novih vrijednih materijala o štamparstvu u Crnoj Gori teško doći. Taj materijal je oskudan, nedovoljan, malo ga je, nije u posjedu državnih institucija. Pri tome su, prema riječima sagovornika, resursi koji se nalaze na teritoriji Crne Gore, mahom nedostupni institucijama poput Matice crnogorske. Usljed toga ukazala se potreba da organizacija posegne za nabavkom izložbenog materijala kroz saradnju sa inostranim institucijama.

Prema riječima sagovornika, značajno je to što su istraživači iz Bugarske i Makedonije uredno popisali i istražili svoje arhivske fondove, jer je time otkriveno da samo u Bugarskoj ima 13 primjeraka Crnojevića inkunabula i 43 primjerka knjiga odštampanih u štampariji Božidara Vukovića. U Makedoniji je takođe sačuvano nekoliko knjiga iz Crnojevića štamparije i oko 20 iz Vukovićeve štamparije.

Ono što je u razgovoru s predstavnikom Matice istaknuto kao posebno interesantno je činjenica da su istraživači iz navedenih zemalja znali za naše malobrojne istraživače koji su pisali o ovoj temi. Znali su za izdanja profesora Božidara Šekularca, bilo im je poznato i kapitalno izdanje Evgenija Nemirovskog, a često je isticano i izuzetno divljenje i poštovanje prema ličnosti Božidara Vukovića Podgoričanina. Kada je u pitanju sama izložba, tekst koji će kasnije biti postavljen na izložbenim panoima pripreman je zajedničkim naporom profesora Šekularca i sagovornika, a tekst kataloga je uradio sam profesor.

Kao koautor izložbe sagovornik je s nama podijelio specifično iskustvo saradnje Matice crnogorske s institucijama kulture Bugarske. Prilikom posjete ovoj zemlji, na samom početku

istraživanja predstavnicima Matice je omogućeno da, osim uspostavljenog kontakta sa Centrom za slovensko-vizantijske studije „Prof. Ivan Dujčev“, posjete i Nacionalnu biblioteku Bugarske, kao i Bugarsku akademiju nauka i umjetnosti. To su, prema riječima predstavnika Matice, bile tri pozicije u Bugarskoj preko kojih je ova organizacija prikupljala sav materijal i ostvarila intenzivnu saradnju.

U Bugarskoj akademiji nauka i umjetnosti predstavnici Matice su se susreli s direktoricom arhiva, gospođom Elizabet Ljubenovom, profesorkom koja je ukazala na činjenicu da njihov arhiv čuva jedan primjerak *Psaltira* štamparije Crnojevića. Uz to je u datom trenutku samo ova institucija u Bugarskoj posjedovala primjerak *Psaltira* Crnojevića.

Na iznenađenje predstavnika Matice, Bugarska akademija je bez bilo kakve problematizacije pružila mogućnost da se *Psaltir* prouči. Upravo je tada konstatovano da je ovaj njegov primjerak bio u prilično lošem stanju, te da nikada nije restauriran. Predstavnici Matice su u tom pogledu izrazili žaljenje i ponudili mogućnost obezbjeđivanja sredstava da se on u budućnosti i restaurira. Na tragu toga je Matica dogovorila da se to i uradi.

Najprije je bilo potrebno definisati koja je cijena restauracije u institucijama koje se time bave u Sofiji, a sama Matica zadužila se da pronade način za obezbjeđivanje potrebnih sredstava. Iz toga se rodila ideja da na osnovu adekvatno urađene restauracije primjerak *Psaltira* posluži kao osnova za fototipsko izdanje. Tada je Matica već znala da će organizovati izložbu koja će obuhvatiti nasljeđe štamparstva i da bi nastavak projekta moglo biti jedno fototipsko izdanje iz štamparije Crnojevića, te jedno i iz štamparije Božidara Vukovića.

Pokazalo se te 2019. godine, istakao je sagovornik, da Crna Gora, a i niko drugi, u godinama koje su prethodile, nije uradio fototipsko izdanje niti jedne od knjiga štamparije Božidara Vukovića. Zaključak sagovornika je bio da za našu nacionalnu

kulturu nije dobro što tek sada dobijamo prvo fototipsko izdanje Vukovića štamparije, tako ugledne u svijetu štamparstva.

Nakon uspostavljanja saradnje s Bugarskom akademijom nauka i umjetnosti, predstavnici Matice, prema riječima sagovornika, u svojim prvobitnim istraživanjima u toj zemlji, 2019. godine, uputili su se i u Nacionalnu biblioteku Bugarske gdje su na Odjeljenju stare i rijetke knjige dobili na uvid pet inkunabula Crnojevića štamparije i četiri primjerka *Prazničnog mineja* Božidara Vukovića Podgoričanina, koliko ih je i imala Nacionalna biblioteka Bugarske. Na uvid su predstavnici Matice tada dobili i još dva izdanja štamparije Božidara Vukovića.

Upravo se tada došlo do zajedničke ideje s bugarskom naučnicom Marijom Polimirovom da se dođe do onih stranica koje treba digitalizovati, a koje u budućnosti mogu biti korisne i za izložbu o štamparstvu. Biblioteka se ponudila da i to uradi.

Dotadno zapažanje sagovornika je bilo da su knjige sačuvane u Nacionalnoj biblioteci sve bile sjajno restaurirane, a najvećim dijelom i u potpunosti sačuvane, sa svega nekoliko nedostajućih strana, za razliku od *Psaltira* iz Bugarske akademije nauka i umjetnosti kojem je nedostajalo pedesetak listova. U slučaju sačuvanih primjeraka Nacionalne biblioteke Bugarske je taj nedostatak, pogotovo kod knjiga Božidara Vukovića iskazivan jednocifrenim brojem, što je, kako zapaža sagovornik, nevjerovatno poslije toliko godina i njihove upotrebe u bogoslužbi u crkvama i manastirima.

Navedeni boravci u Bugarskim institucijama kulture rezultirali su time da je Matica *Psaltir* fototipski izradila na osnovu primjerka iz Bugarske akademije nauka i umjetnosti, a izdanje Božidara Vukovića *Praznični minej* je dopunjavala na osnovu nedostajućih stranica kombinujući sačuvana četiri primjerka Nacionalne biblioteke.

Ono što je posebno interesantno zapažanje sagovornika, naročito, kada ga uporedimo sa navodima predstavnika druge

institucije, jeste cijena restauracije cetinjskog *Psaltira*. Prema riječima njenog predstavnika, Matica je za troškove restauracije pronađenih sačuvanih primjeraka starih štampanih knjiga uplatila manje od 1.000 eura, što je, kako kaže sagovornik, demistifikovalo neka navođenja da su ovakvi projekti finansijski neisplativi. Matica je 2019. godine obećala da će sama snositi troškove koji će biti uplaćeni Nacionalnoj biblioteci po osnovu restauracije primjerka *Psaltira*.

Projekat izložbe o štamparstvu je nakon povratka iz Sofije prezentovan od strane predstavnika organizacije ondašnjem Ministarstvu kulture, od koga je dobijen pozitivan odgovor i pristojna finansijska sredstva za samu pripremu izložbe i ulazak u projekat objavljivanja fototipskih izdanja. Dobijena su sredstva kojima je gotovo u potpunosti bilo moguće pokriti troškove izložbe, troškove rada na izložbi, izrade panoa i dr. U tim prilikama, kako ukazuje sagovornik, sa skromnim budžetom Matice, to samostalno nije bilo moguće realizovati.

Hronološki je organizacija izložbi sprovedena onako kako je prikazano u nastavku. Već u aprilu mjesecu 2019. godine su pripremni radovi bili gotovi, jer su predstavnici Matice, a između ostalih i sam sagovornik, prethodno radili na tome da se neophodni tekstovi i citati, kasnije postavljeni na izložbenim panoima, izdvoje. Sama izložba je pripremljena tako da bude dvojezična, što se manifestovalo u samom tekstu na panoima, prvobitno na crnogorskom i na engleskom jeziku. Izložba se sastoji od 24 panoa, od kojih je na 13 predstavljeno djelovanje štamparije Crnojevića, a na 11 djelovanje štamparije Božidara Vukovića i sina Vinćenca.

U aprilu 2019. godine izložba je premijerno predstavljena u Podgorici. Prethodila joj je tribina koja je imala izraziti međunarodni karakter, a na kojoj se iz naučnog ugla govorilo o crnogorskom ćirilicom štamparstvu 15 i 16. vijeka. Učestvovali su, osim predstavnika Matice, i profesor Branislav Šekularac iz

Crne Gore, pomenuta profesorica Marija Polimirova iz Bugarske, te profesor Saša Cvetkovski iz Makedonije. Na toj tribini su, između ostalog, iznijeti precizni podaci o broju inkunabula iz štamparija Crnojević i Vuković koje su sačuvane u Bugarskim arhivima, muzejima i manastirima, a prezentovan je i tada novootkriveni primjerak *Prazničnog mineja* Božidara Vukovića u manastiru Slepče, u Makedoniji.

Prema riječima sagovornika, ovaj događaj je zaista skrenuo pažnju na temu starog štamparstva. Kasnije su i radovi sa pomenute tribine u Podgorici, objavljeni u *Godišnjaku*. Takođe, kako sagovornik navodi, jedan broj dodatnih radova koje je profesorica Polimirova pripremila na bugarskom su prevedeni i objavljeni u časopisu *Matica*.

Prilikom daljeg opisa hronologije ovih događaja, sagovornik je istakao da je na toj premijernoj izložbi sa cjelokupnim projektom Matice upoznata i tadašnja ambasadorka Republike Bugarske u Crnoj Gori, Meglena Plugčijeva, što će kasnije mnogo pomoći pri samoj organizaciji i planiranju daljih aktivnosti u okviru saradnje sa kulturnim institucijama ove zemlje.

Plugčijeva je, prema navodima sagovornika, bila oduševljena izložbom, a da pritom nije bila prethodno upoznata s tim da je veliki dio materijala prikupljen zahvaljujući pomoći institucija iz Bugarske. Ona je tada predložila da se izložba prikaže i u Bugarskoj. U tom periodu je izložba već zaživjela u Crnoj Gori. Prema informacijama koje daje sagovornik, obišla je više gradova.

Na inicijativu bugarske ambasadorke, ali i u dogovoru s Bugarskom akademijom nauka i umjetnosti i Nacionalnom bibliotekom Bugarske, 2019. godine dolazi do organizacije izložbe i u Sofiji. Ova izložba je ujedno održana i neposredno prije obilježavanja 150 godina Bugarske akademije nauka i umjetnosti, usljed čega je u glavnom gradu Bugarske već boravio veliki broj zvanica gotovo iz svih evropskih akademija nauka, uključujući

i crnogorsku. Na otvaranju izložbe govorili su ministri kulture Crne Gore i Bugarske, predsjednik Matice crnogorske, a samu izložbu otvorio je predsjednik Bugarske akademije nauka i umjetnosti. Izložba je postavljena u izložbenom holu Nacionalne biblioteke.

Nakon Bugarske, osim Crne Gore, izložba je, prema riječima sagovornika, imala svoj život i u drugim zemljama. Nastojanja Matice su da u svakom crnogorskom gradu predstave izložbu, naročito ove godine kada se navršava 530 godina od štampanja Oktoiha, zbog čega postoji poseban interes da se ponovo aktuelizuju izložbene aktivnosti.

Osim prve godine izložbenih aktivnosti, sagovornik je u razgovoru istakao i 2020. godinu, tokom koje se izložba organizuje u više makedonskih gradova, u Skoplju, Kumanovu i drugim gradovima. Problem planiranja aktivnosti Matice na ovom planu te godine se ogledao u COVID pandemiji usljed koje je nastao zastoj u realizovanju izložbi.

Intenzivnije je tada rađeno na objavljivanju fototipskih izdanja o kojima je govoreno na početku potpoglavlja. Izašao je najprije fototip *Psaltira* Crnojevića štamparije, a onda nakon godinu dana i *Prazničnog mineja* Božidara Vukovića Podgoričanina, čija se promocija kasnije organizovala u Muzeju grada (Muzeji i galerije Podgorice). Ovoj promociji su, prema navodima sagovornika, pored profesora Šekularca i predstavnika Matice, prisustvovali i direktorica Centralne narodne biblioteke „Đurđe Crnojević“ na Cetinju i pomenuta profesorica Marija Polimirova.

Nakon ovog događaja knjiga je promovisana i u Nacionalnoj biblioteci Bugarske 2022. godine. Tom prilikom, istakao je sagovornik, zbog već uspostavljene saradnje, predstavnici Biblioteke su otvorili jedan ugao posvećen Crnoj Gori, sa knjigama koje se vezuju za njeno nasljeđe, pa je tom prilikom za tu policu Matica, zajedno s Centralnom narodnom bibliotekom „Đurđe Crnojević“ donirala određene knjige. I ova svečanost,

prema riječima sagovornika, održala se uz prisustvo jednog broja diplomata iz Regiona zainteresovanih za staro štamparsko nasljeđe.

Ono što je očigledno pri pogledu na fototipska izdanja Matice, a to nam je objašnjeno i u razgovoru, jeste njihov kvalitet tehničke izrade i dizajn koji je posve specifičan jer se osim inkunabula sastoji i od kratkih eksplikacija crnogorskih i inostranih istraživača. Date eksplikacije detaljno objašnjavaju kontekst knjiga koje se obrađuju i u pitanju su svakako jedinstvene publikacije u Crnoj Gori.

Iz daljeg razgovora sa sagovornikom saznajemo da je već sljedeće, 2023. godine Matica stupila u kontakt s ambasadorkom Republike Češke kojoj su prilikom posjete prostorija organizacije predstavljeni njeni projekti. Tada su i inicirane prve ideje da se izložba starih štampanih knjiga predstavi češkoj javnosti.

Na tragu toga dolazi do organizacije izložbe od 5. marta 2024 godine, u godini kada se navršava 530 godina od osnivanja prve državne evropske štamparije. Ova izložba, prema informacijama koje je ponudio sagovornik, organizovana je u *Klementinumu*, jednoj od najreprezentativnijih nacionalnih biblioteka, barokne arhitekture. U pitanju je kulturološki toponim češke kulture.

U saradnji s predstavnicima ove biblioteke, Matica je pripremi izložbe pristupila nešto drugačije nego što je to bio slučaj u Bugarskoj, kada su tekstovi na panoima predstavljeni na crnogorskom i engleskom, uz priređeni katalog na bugarskom. Ovogodišnja izložba je uz katalog u cjelosti rađena na češkom i na engleskom jeziku. Prema riječima sagovornika predstavnici Biblioteke potrudili su se da sve prevedu i na češki jezik i izlože reprezentativne materijale u centralnom izložbenom holu *Klementinuma*, neposredno pored čitaonice.

Izložba je trajala u periodu od 5. marta do 5. aprila. Češki organizatori su se u smislu promocijskih aktivnosti potrudili u toj mjeri da su u Pragu bili postavljeni i promotivni plakati na

Izložbeni panoi postavljeni
u *Klementinumu*
(Prag, Češka)
povodom organizacije izložbe
„Crnogorsko ćirilsko
štamparstvo XV i XVI vijeka“
Matice crnogorske.

više mjesta. Sagovornik ističe da je i medijska praćenost događaja, najprije od strane javnog servisa, bila na visokom nivou.

Sagovornik zaključuje prikaz izložbenih aktivnosti Matice napomenom da ovu jubilarnu godinu nastoje iskoristiti da još više aktuelizuju izložbu i u Crnoj Gori. U prethodnom periodu je ona bila prikazana i u Herceg Novom, Beranama, a uskoro i u drugim gradovima. U planu je i jedan novi projekat fototipskih izdanja crnogorskih rukopisa, planiran da se realizuje u toku ove godine, kao i projekat kojim bi Matica crnogorskim iseljenicima koji žive na drugim kontinentima priredila izložbene materijale o štamparstvu, na jezicima tih prostora.

S druge strane, posmatrajući iz perspektive resornih institucija kulture, učestalost praksi po pitanju valorizacije štamparstva nije u dovoljnoj mjeri intenzivirana, sa čime su se složila oba sagovornika. Međutim, problem s kojim se suočavaju resorne institucije je i manjak projekata u oblasti valorizacije štamparstva, koji bi aplicirali za određenu vrstu finansijske pomoći. Na ovu činjenicu ukazano nam je od strane predstavnika

Ministarstva kulture i medija, a i na osnovu razgovora s predstavnikom Matice crnogorske može se uočiti da su ranije zaista postojale inicijative koje su bile prihvatane i u pojedinim svojim fazama čak i potpomognute od strane Ministarstva.

Uopšteno posmatrano, prema podacima koje smo dobili u razgovoru sa predstavnikom Ministarstva, u toku 2024. godine, od strane te institucije planirano je preko milion eura sredstava namijenjenih za zaštitu kulturnih dobara. U pitanju su sredstva koja se dodjeljuju u okviru Programa za zaštitu kulturnih dobara, a koji se realizuje više od deceniju i koji za cilj ima da kroz više projekata koje Ministarstvo finansira doprinese očuvanju i valorizaciji kulturnih objekata. Međutim, ova sredstva su dominantno iskorištena za oblasti arheologije i konzervacije, a kapitalnih projekata u okviru nasljeđa štamparstva nije bilo velikim dijelom i zbog toga što u skorije vrijeme nije bilo inicijativa tog tipa koje bi se realizovale direktno uz pomoć Ministarstva.

Kada su u pitanju inicijative ovog tipa u koje je Ministarstvo kulture i medija bilo neposredno uključeno, u razgovoru sa sagovornikom iz ove institucije, ukazano nam je najprije da je Ministarstvo kulture i medija kao pridruženi partner učestvovalo u realizaciji projekta izrade replike prve štamparske prese iz Crnojevića štamparije. Projekat je sproveden primarno u saradnji s Mašinskim fakultetom Univerziteta Crne Gore, a posredstvom Ministarstva ekonomskog razvoja i turizma koje je kroz komunikaciju s međunarodnim partnerima iz Italije i Albanije bilo uključeno u inicijativu „Due Mari“, koja za cilj ima digitalizaciju prirodnog i kulturnog nasljeđa prekograničnih područja datih zemalja.

Projekat je, prema navodima predstavnika Ministarstva ekonomskog razvoja i turizma, urađen na bazi studije koja je sprovedena 2019. godine na Univerzitetu Donja Gorica, a koju je finansiralo ovo ministarstvo.²² Uz pomoć predstavnika

²² Za više informacija o ovoj inicijativi Univerziteta Donja Gorica pogledati str. 50.

Ministarstva kulture i medija te Uprave za zaštitu kulturnih dobara, projekat je reaktuelizovan putem inicijative „Due Mari“, Intereg – IPA CBC programa u okviru kojeg su i obezbijedena neophodna sredstva za njegovu realizaciju.

Replika štamparske prese se danas nalazi u prostorijama Biljardne, gdje je izložena zbog njene veće vidljivosti potencijalnim turistima.²³ Prema riječima predstavnika Ministarstva kulture i medija, ova institucija je podržala projekat izrade replike štamparske prese jer smatra da je on od velikog značaja za kulturno nasljeđe i konkretno pisano nasljeđe Crne Gore.

U razgovoru nam je, po osnovu mogućih inicijativa koje su prema Ministarstvu kulture usmjeravane od strane inostranih instituta/arhivskih centara/ministarstava i drugih organizacija; međutim, ukazano i da je u toku prethodne, 2023. godine, postojala mogućnost da se otkupi jedna originalna inkunabula iz 16. vijeka, tačnije Makarijevo vlaško *Četvorojevanđelje* iz 1512. godine, koju je jedna rumunska aukcijska kuća ponudila Centralnoj narodnoj biblioteci „Đurđe Crnojević“, čime bi ona i legalno prešla u vlasništvo Crne Gore.

Resorno ministarstvo je, prema informacijama dobijenim od strane sagovornika, u tom procesu imalo samo posredničku ulogu između Centralne biblioteke i aukcijske kuće. Šta se dalje dešavalo sa ovim procesom sagovornik nije mogao znati u potpunosti.

Prema njegovim izvorima, resorno ministarstvo ima informacije da je cijena koju je odredila aukcijska kuća za otkup Makarijevog djela procijenjena kao visoka, te da stoga ova inkunabula nije otkupljena, što je sagovornik ocijenio kao grešku, jer se, prema njegovom mišljenju, moglo razmišljati o tome da se molbom angažuju određena ministarstva ili društveni poslenici i zamole za donaciju određene svote novca kojom bi

²³ RTCG, *Replika štamparske prese Crnojevića*, <https://www.youtube.com/watch?v=uOG4Y9-wjhk> (pristupljeno 26.05.2024).

se ta knjiga mogla otkupiti, s obzirom da predstavlja svojevrsno kulturno blago Crne Gore.

Otkup ove knjige, prema mišljenju sagovornika, zasigurno je mogao doprinijeti adekvatnijem proučavanju teme uticaja štamparskog nasljeđa Crnojevića. Sve ovo svakako treba uvezati i sa već navedenim praksama nevladinog sektora, te na taj način dobiti širu sliku o adekvatnosti odnosa prema kulturnom nasljeđu štamparstva od strane različitih aktera.

Obavljena istraživanja u okviru kvalitativnih intervjua, dakako, pokazuju da je odnos prema valorizaciji kulturnog nasljeđa štamparstva u Crnoj Gori, naročito kada je u pitanju međunarodna saradnja, raznorodan. Stoga bi, kao potencijalno dobar model transnacionalnog umrežavanja po ovom pitanju, bilo značajno spomenuti i međunarodne prakse, konkretno *Asocijaciju evropskih muzeja štamparstva* osnovanu 2003. godine u Luksemburgu, a čije je sjedište danas u Briselu.

Ova organizacija u početku je funkcionisala kao neformalna grupa čiji je cilj bio da okupi muzejske stručnjake upoznate s tehnikama starog štamparstva. Postojeći muzeji štamparstva, naročito oni s dugogodišnjom tradicijom, već su imali adekvatne resurse i osoblje, ali drugi nisu. Vremenom se pokazalo značajnim i da se muzeji s bogatom tradicijom poput Plantin-Moretus muzeja u Antverpu ili Gutenbergovog muzeja u Majncu i sami umreže sa kolekcionarima i drugim akterima koji se bave proćuavanjem istorijata štamparstva.

Sama Asocijacija pritom je neprofitna. Njene članice na godišnjem nivou izdvajaju određena sredstva za članstvo (redovne članice izdvajaju po 50 eura, a članice koje žele posebno doprinijeti radu Asocijacije po 200 eura na godišnjem nivou) pri čemu se sav prikupljeni novac smatra zajedničkim budžetom iz kojeg se sredstva izdvajaju za sve planirane projekte. Neki od ciljeva i aktivnosti ove Asocijacije (dio njih je naveden i u Statutu) uključuju:

1. razmjenu informacija, iskustava i znanja o starim štamparskim mašinama i vještinama koje su nekada bile prisutne u štamparstvu, a koje su izgubljene usljed usavršavanja industrijskih procesa;

2. organizaciju sastanaka, seminara, konferencija, izložbi, demonstracija, radionica i dr, kako na nacionalnom, tako i na transnacionalnom nivou, a koje se tiču istorijata štamparstva. Sve ove konferencije su u prethodnim godinama rezultirale novim publikovanim tekstovima koji se bave inovacijama kako pojedinačnih muzejskih jedinica tako i uopšteno na nivou cijele asocijacije;

3. publikovanje i promociju aktivnosti svake pojedinačne članice kako na društvenim mrežama, tako i na sajtu asocijacije na kojem je predstavljena i interaktivna mapa koja prikazuje sve članice asocijacije sa kratkim istorijatom i opisima svake od njih. Uz to svaka članica prilikom učlanjivanja u asocijaciju dobija i svoju platformu putem koje može objavljivati svoje aktivnosti;

4. treninge za specijaliste u oblasti tradicionalnih štamparskih tehnika sa ciljem pronalazjenja načina za njihovo očuvanje i adekvatnu prezentaciju budućim generacijama;

5. razvoj novih tehnika prezentacije i medijacije nasljeđa štamparstva sa ciljem kreiranja boljeg razumijevanja poveznica između komunikacijskih tehnologija nekada i sada;

6. saradnju po pitanju konkurisanja za međunarodne projekte.²⁴

Na prostoru bivše Jugoslavije, za sada, članicu u ovoj asocijaciji ima samo Hrvatska, sa *Interpretacijskim centrom glagoljice i tiskarstva Typeflow* koji se nalazi u sklopu Muzeja grada Rijeke i koji je 2021. godine postao članica Asocijacije. Treba naglasiti da ovaj muzej ima podršku i brojnih eksternih

²⁴ V.: Association of European Printing Museums, <https://www.aepm.eu/> (pristupljeno 26. 05. 2024).

aktera poput univerziteta, biblioteka, profesora i istraživača. Pored Hrvatske i Rumunija ima dvije organizacije koje su članice ove asocijacije, a Italija ih ima čak pet, uključujući i krovnu Asocijaciju muzeja štamparstva te zemlje.

Članice ove asocijacije vremenom su se usložnile do tih razmjera da sada uključuju i organizacije koje se ne nalaze nužno na teritoriji Evrope, ali su povezane sa štamparstvom. Crna Gora, uz određene druge zemlje u našem regionu, nema predstavnika u ovoj niti u bilo kojoj drugoj asocijaciji koja se odnosi na štamparsku tradiciju. Štaviše, nije bila ni inicijator ovakvih inicijativa, i pored činjenice da se na njenom prostoru nalazila druga po redu ćirilica štamparija u Evropi, a prva državna, nastala samo četrdeset godina nakon osnivanja Gutenbergove štamparije.

Valorizacija nasljeđa Crnojevića štamparije u današnjem vremenu

Svi dosadašnji rezultati istraživanja, te istorijski kontekst brojnih projekata koji usljed različitih okolnosti nikada nisu realizovani, upućuju na to da su se resorne institucije (ne računajući nezavisne organizacije) u nedovoljnoj mjeri bavile ovim dijelom kulturne istorije naše zemlje, iako on predstavlja jedan od njenih najvažnijih segmenata.

Pritom, i ukoliko su postojala nastojanja da se ovo nasljeđe konkretnije valorizuje, to se nije radilo na adekvatan način, uz odsustvo stručnjaka iz oblasti medijevalistike, istorije umjetnosti, te restauratora i konzervatora koji su upoznati s problematikom očuvanja starih štampanih knjiga.

Na osnovu razgovora sa sagovornicima u okviru kvalitativnih intervjua i kroz sintezu svih saznanja datih u referentnoj literaturi, zaključuje se da postoji manjak naučnih radnika u ovim oblastima koji bi svojim radom mogli doprinijeti većoj aktuelizaciji nasljeđa starog štamparstva.

Na ove probleme je ukazivano i u kritičkim tekstovima, počevši još od prošlog vijeka, jer su naročito nakon Drugog svjetskog rata postojala određena nastojanja, kako domaćih tako i inostranih istraživača, da se o nasljeđu starog štamparstva više piše. Pokrenut je i niz inicijativa kako bi se povećala vidljivost ovog dijela crnogorskog kulturnog nasljeđa, poput izložbenih projekata i u krajnjem muzeja crnogorske knjige koji je kroz decenije mijenjao svoju formu i ime, ali nikada nije formalno realizovan kao zasebna muzejska institucija.

Samim tim, stav koji je iznio i akademik Dušan J. Martinović po ovom pitanju, još krajem 20. vijeka, nažalost, ostaje sveprisutan kao kontekst pozicije u kojoj se nalazi nasljeđe štamparstva u Crnoj Gori: „Crna Gora, na žalost, nije imala vlastitih kadrova koji bi se bavili naučnim istraživanjima iz oblasti arheografije i srodnih naučnih disciplina, kao što su: filologija, paleografija, filigranologija pa i istorija umjetnosti, sa izuzetkom u potonje vrijeme kada se ovom problematikom povremeno bave dva-tri stručnjaka (R. Vujošević, dr B. Šekularac). Naročito nije Crna Gora imala stručnjake takvog profila koji bi se bavili analitičko-sintetičkim istraživanjima, što će reći naučnim radom koji predstavlja višu fazu bibliološkog proučavanja – istraživanjima interdisciplinarnog karaktera“²⁵.

Doista, u razgovorima sa uvažanim sagovornicima koji su svojim stavovima umnogome doprinijeli ovom istraživanju, spominju se individualni doprinosi u vidu rada nekoliko stručnjaka koji su navedeni i u citiranom Martinovićevom stavu.

Međutim, od vremena pisanja njegove knjige prošlo je toliko godina, a na polju proučavanja stare štampane knjige, te uopšte perioda srednjeg i novog vijeka, nije bilo mnogo pomaka po pitanju mladog naučnog kadra osposobljenog da se bavi ovim pitanjem. Samim tim to i jeste najveći izazov koji je i sada

²⁵ Душан Ј. Мартиновић, Есеји из библиологије, *Луча тамо* обузета: библиолошки есеји, Обод, Цетиње, 1995, 169–327, 203.

izdvojen od sagovornika u okviru kvalitativnih intervjua. Postavlja se pitanje šta uraditi dalje, a moguće odgovore treba tražiti istovremeno u prošlosti, koliko i u budućnosti.

Muzej crnogorske knjige

– ostavština prošlosti ili prilika za budućnost?

Ideja o muzejskoj valorizaciji nasljeđa štamparstva postoji još od ranije. Crnogorski ministar dr Pero Šoć je 1956. godine u listu *Pobjeda* objavio tekst naslovljen „Na Obodu kod Rijeke Crnojevića treba otvoriti Zavičajni muzej“ u kojem je naveo da na Obodu, koji smatra i istorijskim jezgrom crnogorskog štamparstva, treba osnovati muzej posvećen tom mjestu.

Šoć je smatrao da bi se, uz unapređenje postojeće putne infrastrukture, na Obodu mogla organizovati izložba objekata koja bi bila stalna i koja bi privlačila pažnju posjetilaca. Prema njegovom mišljenju, ta se izložba mogla organizovati u zgradi podignutoj blizu spomen ploče na mjestu gdje se prema određenim navodima nalazila štamparija Crnojević.

Među objektima koji bi mogli biti izloženi u muzeju Šoć navodi i reprodukciju *Oktoiha*, prve knjige proizašle iz Crnojevića štamparije, kao i literaturu o štamparstvu i štamparima sa Oboda i iz Crne Gore, s konkretnim navođenjem jednog djela historičara Marka Dragovića naslovljenog: „Seoba gospodara Crnogorskoga Ivana Crnojevića sa Riječkog grada na Cetinje 1485. godine“.

Šoć spisak potencijalnih objekata širi i sa guslama, te drugim etnografskim obilježjima kraja koji bi mogli biti značajni u njegovoj reprezentaciji (slike mjesta i istorijskih ličnosti). Prema mišljenju Šoća u potencijalnom muzeju mogla je biti izložena i originalna štamparska ploča koja se, prema navodima koje i on citira, i dalje nalazila pored temelja štamparije na Obodu sve do Drugog svjetskog rata.

Ideja Šoća bila je usmjerena i prema tome da muzej prikaže i rezultate rada najistaknutijih stručnjaka i akademika tog vremena koji su se bavili pitanjem štamparstva poput Andrije P. Jovićevića.²⁶ Ovo ukazuje na to da ideja muzejske valorizacije nasljeđa Crnojevića svakako ima dužu istoriju.

U razgovoru s istaknutim crnogorskim publicistom Markom Špadijerom, došli smo do vrijednih podataka da je tokom šezdesetih godina prošlog vijeka (dakle, nedugo nakon teksta Pera Šoća) ideja za osnivanjem Muzeja crnogorske knjige inicirana kao vrijedna od strane resornih institucija, prije svih Centralne biblioteke „Đurđe Crnojević“.

U tadašnje vrijeme na nivou Jugoslavije funkcionisalo je 6 nacionalnih biblioteka i jedna velika univerzitetska biblioteka u Beogradu koja je nosila ime „Svetozar Marković“. Pored toga funkcionisao je i Jugoslovenski bibliografski institut koji je redovno popisivao sve knjige objavljivane na teritoriji Jugoslavije i periodično (na period od nedjelju do mjesec dana) objavljivao biltene sa tačnim spiskom publikovanih izdanja.

Po jedan primjerak svih izdanja po automatizmu slat je svim nacionalnim bibliotekama i pomenutoj univerzitetskoj biblioteci. Samim tim je i fond ovih biblioteka bio pun izdanja iz različitih zemalja bivše Jugoslavije. Međutim, to je značilo i da su suženi infrastrukturni kapaciteti posebno nacionalne biblioteke na Cetinju bili prepunjeni u jednom trenutku, te da je nastala potreba da se postojeća izdanja sortiraju i razvrstaju po važnosti. One knjige koje su bile od posebnog značaja za Crnu Goru, trebalo je smjestiti u Muzej crnogorske knjige, što je ideja započeta još 1967. godine. Tada je biblioteka počela da i operativno radi na tome.

Oformljeno je stručno jezgro koje je, između ostalog, boravilo i u Čehoslovačkoj, koja je tada imala tri tipa biblioteka

²⁶ П. Шоћ, „На Ободу код Ријеке Црнојевића треба отворити Завичајни музеј“, *Побједа*, 1956, 6.

(nacionalnu, slovensku i specijalizovane biblioteke). Zadatak je bio da se izuči stručni dio bibliotečkog posla, te istraže postojeća crnogorska izdanja koja su se nalazila u tamošnjim fondovima.

Takođe, pomenuto stručno jezgro boravilo je i u Sovjetskom savezu posjećujući muzeje sličnog tipa i proučavajući njihov način organizacije, prije svih Puškinski Dom, odnosno Institut za proučavanje ruske literature. Na tom mjestu je proučavano i kako se tretiraju knjige.

Samim tim, pripeme za formiranje jednog ovakvog muzeja bile su ozbiljne. Zadatak da se vidi šta je sve sačuvano od crnogorskih knjiga u arhivima inostranih biblioteka nije bio nimalo lak.

Međutim, ideja Muzeja crnogorske knjige tada nije realizovana što zbog nedostatka adekvatne lokacije u kojoj bi se te knjige izložile, što zbog toga što na republičkom nivou tada nije bilo dovoljno interesovanja.

Krajem šezdesetih godina dolazi do transformacije nacionalne biblioteke na Cetinju, pa veliki broj knjiga biva prebačen u zgradu italijanske ambasade, dok je zgrada francuske ambasade, u kojoj su se ranije u cjelosti nalazila sva izdanja biblioteke, oslobođena za crnogorske knjige, odnosno za *Montenegristiku*, što je slučaj i do danas. Samim tim se na neki način i vodila kao muzej crnogorske knjige, iako to nikada formalno nije utvrđeno. Ona je otvorena za javnost, a u međuvremenu su postojale inicijative da se u njoj zaista oformi muzej u kojem bi bila smještena i skoro napravljena replika štamparske prese Crnojevića štamparije.

Svakako, postoje i pisani dokazi koji potvrđuju vjerodostojnost iskazanog. Nakon početnih nastojanja s kraja šezdesetih godina, prelazimo u 1979. godinu i donošenje Statuta Centralne narodne biblioteke „Đurđe Crnojević“. U pitanju je izvor na koji je ukazao i Dušan J. Martinović, rekavši da se u njemu navodi kako se Muzejsko odjeljenje Centralne narodne biblioteke

obavezuje da ubuduće vodi Muzej crnogorske štampane knjige i knjige od najstarijih vremena. Drašković u kasnijem dijelu teksta potvrđuje da je pomenuta zgrada Francuske ambasade zaista upodobljena za namjenu podizanja Muzeja crnogorske knjige.²⁷

Drašković pritom u cijeloj jednoj kritičkoj studiji koja je objavljena u okviru knjige *Luča tamom obuzeta: bibliološki eseji* prati hronologiju razvoja ideje Muzeja crnogorske knjige, navodeći konkretna arhivska dokumenta, izvode iz publikacija, te programske tekstove. Iako je ideja još početkom osamdesetih konkretnim akcionim planovima definisana kao posebna, što se kasnije ponavljalo u dužem periodu sve do devedesetih godina, ona nikada nije realizovana.

Nakon pokušaja s kraja šezdesetih godina, čekalo se gotovo dvadeset godina pa da se u okviru aktivnosti koje su prethodile obilježavanju 500-godišnjice osnivanja Crnojevića štamparije, krajem osamdesetih godina prošlog vijeka, razgovori o osnivanju jednog ovakvog muzeja reaktuelizuju, još jednom kroz koordinaciju Centralne biblioteke „Đurđe Crnojević“.

Međutim, projekat ponovo nije realizovan, jednim dijelom i usljed kompleksne političke situacije tog vremena, ali i svih događanja koja su prethodila organizaciji jubileja proslave 500 godina naše prve štampane knjige²⁸.

Kao jedan od razloga zašto se štamparstvo nije muzejski realizovalo u periodu obilježavanja ovog jubileja, se u publikovanim dokumentima čak navodilo i kratko vrijeme koje je preostalo do realizacije jubileja²⁹, što se, posmatrajući iz

²⁷ Душан Ј. Мартиновић, *Научне основе за формирање Музеја књиге и штампарства у Црној Гори, Луца тамом обузета: библиолошки есеји*, Обод, Цетиње, 1995, 429–504, 442.

²⁸ Pogledati str. 37 ovog rada.

²⁹ Душан Ј. Мартиновић, *Научне основе за формирање Музеја књиге и штампарства у Црној Гори*, 446.

današnje perspektive, a uz poznavanje dugoročnosti planiranja jednog ovakvog projekta koji je iniciran mnogo ranije, ne može smatrati dovoljno adekvatnim opravdanjem.

U okviru planiranja jubileja, problem nemogućnosti blagovremene pripreme enterijera zgrade Francuske ambasade, riješen je time što je ideja muzeja privremeno zamijenjena pripremom izložbe „Pola milenijuma štamparsko-izdavačke djelatnosti u Crnoj Gori (1494–1994)“, koja je po prvobitnim planovima trebalo da se sastoji iz više djelova. Idejnu osnovu postavke izložbe dao je i Dušan J. Martinović u više odvojenih i detaljno ekspliciranih segmenata.³⁰ Suštinski, njegova studija data u navedenoj knjizi *Luča tamom obuzeta: bibliološki eseji*, predstavlja do sada najsystematizovaniji pokušaj naučnog ukazivanja na probleme u valorizaciji štamparstva, ali i promociju novih prijedloga.

Nakon pokretanja inicijative za osnivanje muzeja u okviru obilježavanja jubileja 500 godina od prve štampane ćiriličke knjige južnoslovenskih prostora, prošlo je više decenija, a njena realizacija nigdje nije konkretno formalizovana na nivou institucija kulture.

Tek se kroz inicijativu Univerziteta Donja Gorica, uz koordinaciju ProDe Laboratorije koja funkcioniše na ovom Univerzitetu, reaktuelizovala tema revitalizacije štamparije Crnojevića. U tom smislu urađena je najprije 2017. godine i informativna brošura koja sadrži detaljan pregled zamisli studentskog tima koji je učestvovao u planiranju projekta (od dizajna enterijera, eksplikacije funkcije izložbenog prostora i prpratnih usluga, kao i elaboracije opravdanosti realizacije projekta kroz njegov kulturološko-preduzetnički karakter).

U tekstualnom dijelu brošure navodi se da nacrt projekta predlaže ostvarenje punih inovativnih kapaciteta štamparije, s idejom proizvodnje muzejskog prostora koji bi sadržao replike

³⁰ Isto, 468–504.

starih štamparskih mašina i ukazivao na razvojne procese nastajanja knjiga. Prostorije planirane u okviru muzeja postavljene su tako da hronološki prate istorijat razvoja štampane knjige u Crnoj Gori, s raznovrsnim izložbenim materijalom.

Takođe, predviđeno je da projekat bude baziran na konceptu *živog muzeja* štamparstva, gdje bi angažovani radnici i poznavaoци štamparstva bili prisutni u aktivnostima muzeja. Samim tim, to ne bi bio prostor statičnih izložbenih postavki, već mjesto kontinuirane interakcije između različitih generacija.³¹

U poređenju s drugim poznatim muzejima starog štamparstva, može se potvrditi i navod iz projektne brošure, da je u pitanju jedna jedinstvena zamisao, koja se može konkretizovati u današnjem vremenu koje je bazirano na multimedijalnom pristupu, te uključivanju aspekata marketinške promocije i turističke valorizacije.

Prema informacijama koje su kao vid aktivnosti kasnije objavljivane od strane ProDe Laboratorije, navodi se da je tim Univerziteta Donja Gorica u godinama koje su uslijedile bio angažovan i u izradi elaborata, tačnije studije održivosti projektne ideje revitalizacije Crnojevića štamparije. Tom prilikom navedeno je i da bi projekat uključivao alate *virtuelne realnosti (VR)* u svrhe uvećanja atraktivnosti muzejskog prostora, ali su, osim ovog, postavljeni i određeni dodatni ciljevi navedeni u nastavku:

- odabir odgovarajuće lokacije u smislu funkcionalnosti, estetike i simbolike vizuelnog identiteta jednog takvog prostora;
- analize koncepta dizajna enterijera koji doprinosi autentičnosti i omogućava atmosferu unutar koje posjetioci mogu da učestvuju u procesima štamparstva;
- proizvodnja replike štamparske prese Crnojevića štamparije,

³¹ ProDe, *Revitalizacija štamparije Obod na Cetinju* (autori: Jovana Milović i Haris Bajramović), <https://prode.udg.edu.me/downloads/get/wp6-commercialization-revitalization-obod-117> (pristupljeno 01. 07. 2024).

uz propratnu tehničku dokumentaciju s uputstvima za izradu štamparskih presa ovog tipa.³²

Na institucionalnom nivou treba istaći da je u *Nacionalnom programu razvoja kulture 2023–2027. godine*, nakon godina, navedena informacija da su podnesene određene inicijative za osnivanje novih muzeja, a između ostalog se navode i muzeji štampane knjige i pismenosti. Kako je navedeno u programu, za neke od predloženih inicijativa je urađen ili je u fazi izrade elaborat o opravdanosti osnivanja³³.

U razgovoru sa predstavnikom Ministarstva kulture i medija, otkriveno nam je da je navedeni prijedlog za osnivanje muzeja ostao na inicijativi, a u trenutku pisanja ovog rada nije izrađen ni elaborat.

Zaključak je da i pored brojnih inicijativa da se ideja muzeja štamparstva, u njenim različitim oblicima, realizuje, niti jedna zamisao nije u cjelosti realizovana, osim navedenog projekta replike štamparske prese koji predstavlja jedini fragment prezentovanih ideja koji je zaživio u praksi.

U nastavku ovog rada navode se mogući putevi kako bi projekat jednog ovakvog muzeja bilo moguće realizovati u okviru šireg evropskog konteksta, a da pri tom bude održiv i da doprinosi mapiranju nasljeđa štamparstva kao izuzetno značajnog.

³² ProDe, *UDG team create Feasibility study – the Printing house Crnojević*, <https://prode.udg.edu.me/activities/readmore/17> (pristupljeno 01. 07. 2024).

³³ Ministarstvo kulture i medija, *Nacionalni program razvoja kulture 2023–2027. godine*, Cetinje, 2023, 45, file:///C:/Users/PC/Downloads/nacionalni-program-razvoja-kulture-2023-2027%20(1).pdf (pristupljeno 01. 07. 2024).

*Kulturne rute Savjeta Evrope
– mogućnosti međunarodne valorizacije
nasljeđa štamparstva*

Na spisku kulturnih ruta sertifikovanih od strane Savjeta Evrope nema rute posvećene štamparstvu³⁴. Imajući u vidu da postoji mogućnost apliciranja za dodjelu sertifikata „Kulturne rute Savjeta Evrope“ kroz odgovarajuću evaluaciju, postavlja se logičko pitanje zašto do sada nije podnesena aplikacija ovog tipa.

Pri tome, istorijska perspektiva razvoja štamparstva zadovoljava ključne kriterijume postavljene prilikom pokretanja samog projekta kulturnih ruta 1987. godine, jer je štamparstvo, kao što smo vidjeli, svoje uticaje transponovalo kroz više različitih kultura, te samim tim predstavlja, u neku ruku, i dijeljeno kulturno nasljeđe Evrope.

Slijedeći zakonodavne okvire Savjeta Evrope, imenovanje teme štamparstva kao jedne od kulturnih ruta omogućilo bi i bolji interkulturalni dijalog, te saradnju kroz razmjenu iskustava i bolje razumijevanje evropskog kulturnog identiteta, što je takođe u idejnoj osnovi evropskih kulturnih ruta³⁵. Takođe, značaj uvrštavanja Crne Gore u jedan ovakav program je mnogostruk, prvenstveno kroz ekonomske i turističke implikacije. Njemačka sociološkinja Eva Häfele u tekstu naslovljenom *European Cultural Routes: A Practical Guide* ovakav program posebno vidi značajnim za infrastrukturno slabija područja.³⁶

³⁴ V.: Cultural Routes of the Council of Europe programme, <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes> (pristupljeno 01. 07. 2024).

³⁵ Council of Europe, *Cultural Routes of the Council of Europe Booklet for Cultural Routes*, file:///C:/Users/PC/Downloads/056720GBR_ItinerairesCulturels.pdf (pristupljeno 01. 07. 2024).

³⁶ E. Häfele, *European Cultural Routes: A Practical Guide*, Federal Ministry of Economy, Family and Youth, Department for Tourism and

Nadalje, treba definisati pojam kulturnih ruta, odnosno šta sve one obuhvataju. U pitanju su mreže različitih istorijskih lokacija koje u najvećem broju slučajeva povezuju i više regiona i zemalja, po osnovu nekog umjetničkog, istorijskog ili društvenog problema.

Samim programom kulturnih ruta Savjeta Evrope sve više se promovise transnacionalni značaj kulture i promovisanje evropskih vrijednosti, a ne samo lokalnih. Pritom, da bi određena kulturna ruta bila sertifikovana od strane Savjeta Evrope ona mora zadovoljiti određeni set kriterijuma predviđenih rezolucijom usvojenom od strane Komiteta ministara Savjeta Evrope od 2013. godine³⁷. Ova Rezolucija se nadovezuje na onu usvojenu svega tri godine ranije, kojom je uspostavljen *Prošireni parcijalni sporazum* (EPA), čime je omogućena intenzivnija saradnja između zemalja fokusiranih na promovisanje kulturnih ruta. Datom rezolucijom su predviđeni i osnovni kriterijumi za kandidaturu tema. Teme projekata koji se kandiduju:

- moraju reflektovati reprezentativne evropske vrijednosti, zajedničke za najmanje tri zemlje Evrope;
- moraju biti istražene i sprovedene od strane grupe multidisciplinarnih stručnjaka iz različitih zemalja, sa ciljem obezbjeđivanja konsenzusa;
- moraju ilustrovati bogatu istoriju Evrope, te samim tim doprinositi i njenoj većoj raznolikosti danas;
- moraju voditi ka organizaciji kulturnih i obrazovnih razmjena mladih i biti u skladu s preporukama Savjeta Evrope u ovoj oblasti;
- moraju omogućavati razvoj novih ideja i inovacija u oblasti kulturnog turizma i održivog kulturnog razvoja;

Historic Objects; Federal Ministry for European and International Affairs, Vienna, 2013, 4.

³⁷ *Resolution CM/Res(2013)67*, <https://search.coe.int/cm?i=09000016805c69fe> (pristupljeno 01. 07. 2024).

- moraju voditi ka razvoju odgovarajućih turističkih proizvoda usmjerenih ka ciljanim javnostima, naročito školama, u saradnji s turističkim organizacijama i drugim zaposlenicima u turizmu.

U datoj rezoluciji je svaki od ovih segmenata dodatno obrazložen, a posebno su značajni segmenti u kojima se predlaže intenzivnija saradnja između kulturnih i obrazovnih institucija, zatim implementacija savremenih umjetničkih praksi u promociji historijskog nasljeđa, te u krajnjem, daje i mogućnost međunarodne saradnje sa zemljama van evropskog kontinenta.

Svakako, poseban fokus pozicionira se i na ekonomsku održivost, imajući u vidu da se projekti kulturnih ruta samostalno finansiraju. Na osnovu uvida u navedeni tekst Eve Häfele, na početku je programom Kulturnih ruta Savjeta Evrope bilo predviđeno i direktno finansiranje određenih projekata članica. Međutim rapidnim uvećavanjem njihovog broja troškovi finansiranja su u potpunosti prenijeti u odgovornost inicijatora ideja kulturnih ruta.³⁸

Rezolucijom Komiteta ministara Savjeta Evrope iz 2013. godine predviđeni su i drugi kriterijumi. Inicijatori određenih projekata moraju prije svega formirati multidisciplinarnu mrežu saradnje sa zemljama članicama Savjeta Evrope, među kojima je i Crna Gora, ali i druge zemlje koje u određenom obimu s njom dijele nasljeđe štamparstva (Italija, Srbija, Rumunija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina i dr). Date mreže moraju takođe imati i određeni pravni status, odnosno biti organizovane u formi asocijacija ili federacija asocijacija. Ujedno, Rezolucijom je omogućeno i uključivanje zemalja sa drugih kontinenata.

Sve ovo, uključujući i preostale kriterijume predviđene Rezolucijom, upućuje na moguće puteve realizacije ideje kulturne rute kroz saradnju s članicama Asocijacije evropskih muzeja štamparstva, a neposredno i sa drugim zemljama partnerima, koje su članice Savjeta Evrope i potpisnice

³⁸ E. Häfele, *European Cultural Routes: A Practical Guide*, 7.

Evropske kulturne konvencije. Naravno, kao što smo već i naveli u jednom dijelu rada, Srbija, Bosna i Hercegovina, pa i Crna Gora, nemaju registrovanih članica Asocijacije evropskih muzeja štamparstva, što bi svakako trebalo izmijeniti u budućnosti zbog pravnih preduslova, jer bi to moglo imati višestruke benefite kada je u pitanju dalja valorizacija nasljeđa štamparstva i bolja međusobna saradnja.

Spisak institucija i organizacija s kojima je moguće uspostaviti mrežu po pitanju pokretanja inicijativa u okviru programa kulturnih ruta je veliki i ovdje ga nećemo davati integralno, već još jednom upućujemo na tekst Eve Häfele, gdje je on dat u vidu tabele podijeljene po karakteru institucija (da li su lokalne, nacionalne ili internacionalne, te da li su institucije koje se bave kulturnim nasljeđem ili su drugi važni akteri kada je u pitanju turistička valorizacija).³⁹

Sve inicijative koje su dio programa Kulturnih ruta Savjeta Evrope imaju zajedničke benefite koji se prvenstveno ogledaju u vidljivosti putem kanala masovne komunikacije, ali i u vidu konferencija, seminara i radionica koje se organizuju s ciljem promocije različitih kulturnih ruta. Prednosti članstva se ogledaju i u izgradnji infrastrukture na lokalnom nivou kroz usavršavanje kadrova za adekvatnu valorizaciju kulturnog nasljeđa. Samim tim, pojedinci koji vode računa o nasljeđu u okviru kulturnih ruta imaju kontinuirani pristup edukaciji po ovom pitanju.

Nadalje, institucije koje predstavljaju Savjet Evrope, a bave se pitanjem kulturnih ruta, učestvuju kao posrednici u komunikaciji s resornim institucijama i doprinose razvoju adekvatne metodologije na lokalnom i nacionalnom nivou. Međutim, kao najznačajniji benefit za lokalnu zajednicu svakako treba istaći finansijske implikacije participacije u okviru jednog ovakvog programa. Kada projekti povezani s programom kulturnih ruta apliciraju za projektna sredstva, naročito u odnosu na evropske

³⁹ V.: Isto, 27.

fondove, sami sertifikat Kulturnih ruta Savjeta Evrope daje im prednost, jer ujedno obećava i bolji kvalitet projekta. Prema podacima iz 2020. godine, u periodu od pet godina koje su prethodile, projektima kulturnih ruta je u okviru evropskih fondova raspodijeljeno ukupno 17 miliona eura.⁴⁰

Iako se još 2011. godine pridružila Proširenom parcijalnom sporazumu, u Crnoj Gori je program „Kulturne rute Savjeta Evrope“ po prvi put javno prezentovan i formalno pokrenut 2018. godine, kada je od strane predstavnika Evropskog instituta za kulturne rute (organa Savjeta Evrope koji se bavi koordinacijom programa kulturnih ruta) izrečena pohvala za spremnost da se određeni dodatni lokaliteti, prije svih pećina u Lipcima, uvrste u postojeće kulturne rute. Crna Gora je jedna od članica transnacionalnih mreža u okviru šest različitih kulturnih ruta (puteva maslinovog drveta, vinskih puteva, puteva Habsburga, rimskih careva i Dunavske rute vina, Napoleonovih destinacija i puteva ženskih pisaca).⁴¹

Navedena prezentacija programa „Kulturne rute Savjeta Evrope“ značajna je i usljed toga što je uključila akademsku zajednicu, imajući u vidu da su svoje predstavnike imali i Univerzitet Crne Gore i Univerzitet Donja Gorica, potpisavši pismo namjere za uključivanje u Mrežu univerziteta koji se bave istraživanjem kulturnih ruta.⁴²

Od tada je više naučnih radova napisano na ovu temu i ona se u mnogo većoj mjeri problematizovala u Crnoj Gori. Održano je

⁴⁰ Council of Europe, *Cultural Routes of the Council of Europe Booklet for Cultural Routes*, file:///C:/Users/PC/Downloads/056720GBR_ItinerairesCultu rels.pdf (pristupljeno 01. 07. 2024).

⁴¹ V.: Cultural Routes Montenegro, <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/montenegro> (pristupljeno 01. 07. 2024).

⁴² Vlada Crne Gore, *Predstavljen program „Kulturne rute Savjeta Evrope“*, <https://www.gov.me/clanak/182784—predstavljen-program-kulturne-rute-savjeta-evrope> (pristupljeno 02. 07. 2024).

i više okruglih stolova, te objavljen i veliki broj publikacija na različite teme kulturne baštine, poput onih realizovanih u okviru projekta *Putevima baštine* pokrenutog 2019. godine.⁴³ Dakako, sve ovo pokazuje da i u akademskoj zajednici postoji dovoljno prostora da se ova tema i dalje razvija, te da se obrazuje kadar koji će u budućnosti moći da je iznese.

Svakako, kada je u pitanju realizacija zamisli kulturnih ruta, ona je najprikladnija za pitanje nasljeđa štamparstva Crnojevića i zbog jedne nerazjašnjene naučne problematike, koja se odnosi na istorijsku lokaciju ove štamparije.

U tom smislu ne postoji konsenzus o tome gdje se ona mogla nalaziti u vremenu svog funkcionisanja. Različiti autori su na oprečne načine tumačili određene znakove koji bi mogli ukazivati na mjesto gdje se potencijalno nalazila. Na neke od tih smjernica je već ukazano u prvom poglavlju ovog rada, kada je diskutovano o mogućim putevima dolaska štamparstva u Crnu Goru, ali je svakako značajno istaći najvažnija mišljenja o samoj lokaciji štamparije.

Jedno je stav Pavla Rovinskog dat u tekstu *Obodska štamparija na Rijeci Crnojevića u Crnoj Gori*, objavljenom u okviru jubileja proslave 400 godina od štampanja Oktoih. On, naime, ističe da su prilikom posjete Obodskom gradu na Rijeci Crnojevića više puta pronađeni ostaci građevine četvrtastog zdanja koja bi prema narodnom predanju mogla biti štamparija. Kasnije je na ovom mjestu postavljena i spomenica koja ukazuje na to da se upravo tu nalazila štamparija. Teza Rovinskog sastojala se najprije u tome što su djeca iz Osnovne škole sagrađene na Obodskom gradu još za vrijeme vladavine Petra II, navodno pronalazila izlivena slova i umetke, te ih koristila za

⁴³ Exeditio, *Objavljeno pet knjiga u okviru edicije „Kulturne rute Crne Gore“*, 2020, https://exeditio.org/index.php?option=com_content&view=article&id=2031&catid=83&Itemid=433&lang=en (pristupljeno 02. 07. 2024).

štampu, slažući od njih slova i umačući ih u mastilo⁴⁴.

Međutim, kasnije su ova stanovišta s naučne strane problematizovana, zbog hemijskog sastava slova i nemogućnosti da ona u toliko dugom periodu ostanu netaknuta. S druge strane, usljed tehničke savršenosti izrade slova, brojni autori spekulirali su o tome da postoji mogućnost kako je štamparija započela svoj rad u Veneciji, a zatim je prenesena u Crnu Goru.

Poznavanje sačuvane istorijske dokumentacije svakako više upućuje na mogućnost da se štamparija nalazila na Cetinju jer se to ponajprije ističe u *Psaltiru s posljedorvanjem*: „Завршише се ове књиге од стварања свијета 7003 године, од Христовога рођења 1495 (...) на Цетињу“.⁴⁵

Sudeći prema izvorima koje smo u ovom radu takođe naveli, a koji ukazuju na to da je štamparija devastirana u 17. vijeku od strane mletačkih snaga nalazeći se u Cetinjskom manastiru, može se uspostaviti još jedna istorijski valjana teza da je štamparija bila smještena u ovom manastiru, na što su neke kasnije studije i ukazivale.

Međutim, ništa nije u potpunosti potvrđeno, te samim tim lokacija Crnojevića štamparije ostaje predmet raznovrsnih naučnih hipoteza.

Usljed fragmentiranosti ovog dijela crnogorske kulturne baštine, raznovrsnosti naučnih pretpostavki o njenoj lokaciji, te razlika u ovlašćenjima koje određene institucije imaju spram dijela ovog nasljeđa, ponavljamo stav da je najbolji mogući način valorizacije upravo onaj posredstvom organizacije kulturnih ruta, koje bi ujedinjavale sve moguće puteve razvoja štamparstva u Crnoj Gori, uključujući i jednu osavremenjenu instituciju koja bi se bavila proučavanjem stare književnosti kakva bi bila Muzej crnogorske knjige.

⁴⁴ П. Ровински, *Ободска штампарија на Ријеци Црнојевића и њен значај на словенском југу* (фототипско издање), 3–4.

⁴⁵ Д. Мартиновић, *Црнојевића штампарија (1492–1496)*, 64.

Kao što smo i ukazali, kroz uključivanje institucije Muzeja u Asocijaciju muzeja evropskog štamparstva, te umrežavanje s drugim inostranim institucijama, mogla bi se adekvatno istaći transnacionalna priroda štamparstva koje je jedno od primarnih civilizacijskih tekovina Evrope. Sve to bi u krajnjem vodilo i stavljanju štamparstva na spisak kulturnih ruta Savjeta Evrope kroz zadovoljenje postavljenih pravnih regulativa te institucije, koje se ogledaju u pravnoj utemeljenosti funkcionisanja mreža institucija iz različitih evropskih zemalja.

Kada je u pitanju trasa kulturnih ruta koja bi bila realizovana u Crnoj Gori, smatramo da je najbolji put onaj koji uključuje sve istorijski razmatrane lokacije štamparije – Rijeku Crnojevića na kojoj je postavljena i proslavna spomenica; Cetinjski manastir koji i dalje na svojim zidinama sadrži ostatke kolonada starog Manastira koji je sazio Ivan Crnojević; te Muzej crnogorske knjige koji bi bio krajnja destinacija u okviru rute i mjesto gdje bi bili izloženi najreprezentativniji primjeri inkunabula i starih rukopisnih knjiga, sa adekvatnim objašnjenjima, a ujedno bi pri ovoj instituciji morao raditi i institut koji bi okupljao stručnjake iz oblasti medijevalistike, te kontinuirano radio na novim istraživačkim projektima, kroz umreženost sa međunarodnim institucijama.

U razgovoru s sagovornicima zaključili smo da dovoljno medijevalista koji bi se bavili temom starog štamparstva u Crnoj Gori nemamo, niti se kroz formiranje fakultetskih jedinica, istraživačkih centara i kontinuiranu edukaciju, radi na tome da se oni školuju. Druge zemlje, prema mišljenju sagovornika, a o čemu su se složili u svojim stavovima, mnogo više ulažu u proučavanje starog, srednjeg i novog vijeka, dok se kod nas fokus naučne zajednice u posljednjim godinama sveo uglavnom na period od 19. vijeka ka savremenosti. Samim tim, mi gubimo kontinuitet naučnih saznanja i povezanost sa svojim istorijskim korijenima.

Jedna institucija kao što je Muzej crnogorske knjige, sa multidisciplinarnim pristupom, te mogućim modelima finansijske održivosti kroz zajedničke projektne aktivnosti na međunarodnom nivou i uključenost u programe evropskih institucija, te angažovanost po osnovu finansiranja projekata iz evropskih fondova, mogla bi biti nositelj preporoda crnogorske medijevalistike.

Iskustva nezavisnih organizacija, u smislu njihove međunarodne saradnje i raspoloženja inostranih institucija za saradnju s Crnom Gorom, čak i na dobrovoljnom nivou, ukazuju da prostora ima, samo ako se iskaže dovoljno volje da se ovakve zamisli i realizuju.

* * *

Nasljeđe Crnojevića štamparije ima neupitan značaj za kulturno nasljeđe ne samo kada je u pitanju Crna Gora, već i širi prostor Evrope. Gotovo je nemoguće zamisliti da u vremenu nezvjesnosti kakav je bio period s kraja XV vijeka, u Zeti (današnjoj Crnoj Gori), zemlji koja je sa zapadnim vrijednostima bila u kontaktu jedino posredstvom primorskih krajeva i direktne trgovinske veze s Mletačkom republikom, svoje mjesto pronade i jedna štamparija, kojom je očuvan jezik, a umnogome i sloboda.

Riječi generalnog sekretara Matice crnogorske, gospodina Ivana Ivanovića, izrečene u razgovoru s nama, su u dovoljnoj mjeri snažne da u jednoj rečenici obuhvate grandioznost ovog poduhvata: „Kada je Amerika otkrivana, mi smo štampali knjige“.

Međutim, činjenica je da je nasljeđe stare knjige sporadično i u nedovoljnoj mjeri očuvano. O poklanjanju starih rukopisnih i štampanih knjiga s kraja 19. vijeka pisano je mnogo. O neadekvatnim naučnim saznanjima koja su otežavala mogućnost odgovarajućeg izučavanja ovog dijela nasljeđa, takođe je pisano u velikoj mjeri (iako smo ih ovdje nastojali izbjeći).

Zaključak brojnih autora, ali i predstavnika institucija i organizacija kulture je isti – o nasljeđu štamparstva još uvijek nije dovoljno napisano, iako je utisak da je sve što se moglo saznati o njemu već otkriveno.

U velikoj mjeri problem naučne zajednice jeste i manjak kadrova, koji najprije treba riješiti kako bi se spram ovog nasljeđa adekvatno odnosilo. To nije moguće uraditi preko noći, jer su za to potrebne godine intenzivnog istraživačkog rada, angažman entuzijasta ali i univerziteta koji bi pri svojim institucijama više ulagali u obrazovanje novih medijevalista, istoričara umjetnosti, etnologa, konzervatora i restauratora, kako bi se nedovoljno istražen period crnogorske istorije, koji je pritom ključan most od njene daleke prošlosti ka sadašnjosti, konačno mogao adekvatno istražiti. Određeni univerziteti su na ovome i radili, ali je za značajnija dostignuća potrebno veće međusektorsko umrežavanje i saradnja svih aktera.

Prilike su, kao što smo i ukazali u drugom dijelu rada, evidentne. I pored toga što štamparstvo nije uvršteno u program „Kulturne rute Savjeta Evrope“, ono se i dalje aktivno istražuje u drugim oblicima, kroz transnacionalne asocijacije zemalja koje dijele tradiciju štamparstva. Međutim, u svemu ovome još jednom nema Crne Gore, niti kao dijela mreže, niti kao inicijatora novih projekata.

Ovaj rad nastojao je da ukaže na određene probleme valorizacije štamparskog nasljeđa, sa osvrtom na njihov istorijat, te uveže u cjelinu prijedloge koji u budućnosti mogu doprinijeti da se ovi problemi riješe i da stara štampana knjiga dobije mjesto koje zaslužuje svojim doprinosima crnogorskoj kulturnoj istoriji.

Završićemo još jednim citatom izvedenim iz razgovora s predstavnikom Matice crnogorske riječima: „Kultura je ipak u knjigama, iako se danas slabije čitaju“.

Citirana i korišćena literatura:

- Ang I., et al., Cultural diplomacy: beyond the national interest?, *International Journal of Cultural Policy*, Vol. 21, 2015, 365–381, 366–367.
- Биазолето Б., Саксонски краљ код Његоша, *Историјски записи*, Цетиње, 9–10, 1948, 226–238.
- Häfele E., *European Cultural Routes: A Practical Guide*, Federal Ministry of Economy, Family and Youth, Department for Tourism and Historic Objects; Federal Ministry for European and International Affairs, Vienna, 2013.
- Lähdesmäki T., Čeginskas V. L. A., Conceptualisation of heritage diplomacy in scholarship, *International journal of heritage studies*, Vol. 28, No. 5, 2022, 635–650, 639.
- Мартиновић Душан Ј., Његошева штампарија (1833–1852), *Црна Гора у Гутенберговој галаксији*, ЦАНУ, 1994.
- Martinović N. S., Crnogorske štamparije do 1941, *Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori 1493–1945*, Jugoslovenski institut za novinarstvo, Beograd, 1965, 39–56.
- Мартиновић Душан Ј., Црнојевића штампарија (1492–1496), *Црна Гора у Гутенберговој галаксији*, ЦАНУ, 1994, 48–77.
- Мартиновић Душан Ј., Записи Црнојевића штампарије (критичке рефлексије), *Луча тамо обузета: библиолошки есеји*, Обод, Цетиње, 1995, 11–169.
- Мартиновић Душан Ј., Научне основе за формирање Музеја књиге и штампарства у Црној Гори, *Луча тамо обузета: библиолошки есеји*, Обод, Цетиње, 1995, 429–504.
- Milošević M., *Testament Đurđa Crnojevića*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2019.
- Мартиновић Душан Ј., Есеји из библиологије, *Луча тамо обузета: библиолошки есеји*, Обод, Цетиње, 1995, 169–327.

- Немировски Е., *Почеци штампарства у Црној Гори*, Централна народна библиотека „Ђурђе Црнојевић“, Цетиње, 1996.

- Петровић Његош Петар II, *Огледало српско*, Књ. црног. Државна штампарија, Цетиње, 1895.

- Петковић С., Илустрације српских штампаних књига XV–XVII века, *Црнојевића штампарија и старо штампарство*, ЦАНУ, 1994, 67–79.

- Rotković R., *Sazdanje Cetinja: Izvori i legende*, Leksikografski zavod Crne Gore, Titograd, 1984.

- Ровински П., *Ободска штампарија на Ријеци Црнојевића и њен значај на словенском југу* (фототипско издање), 3–4.

- Rasporović R., *Jedan arhivski dokument o sudbini štamparije Crnojevića nakon pada Zete pod tursku vlast*, *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, 2009, 5–17.

- Špadijer M., *Jubileji kao podsjetnik o zabludama (na marginama proslave 400. i 500. godišnjice Crnojevića štamparije)*, *Zbornik povodom pola milenijuma crnogorskog štamparstva*, Matica crnogorska, Cetinje, 1995, 5–25.

- Шоћ П., *На Ободу код Ријеке Црнојевића треба отворити Завичајни музеј*, *Побједа*, 1956, 6.

- Томановић Л., *Из мојих успомена*, *Мемоари*, прир. Ђорђе Борозан, ЦИД Подгорица; Народни музеј Црне Горе, 2018, 23–103.

- Van Huis I., et al., *Introduction: Europe, Heritage and Memory – Dissonant Encounters and Explorations*, *Dissonant Heritages and Memories in Contemporary Europe*, 2019, 1–20, 8.

- Winter Tim, *Heritage Diplomacy: Entangled Materialities of International Relations*, *Future Anterior: Journal of Historic Preservation, History, Theory, and Criticism*, Vol. 13, No. 1, 2016, 17–34.

- Winter Tim, *Heritage Diplomacy*, *International Journal of Heritage Studies*, Vol. 21, No. 10, 2015, 997–1015.

Internet izvori:

- Association of European Printing Museums, <https://www.aepm.eu/> (pristupljeno 26. 05. 2024).

- Council of Europe, *Cultural Routes of the Council of Europe Booklet for Cultural Routes*, file:///C:/Users/PC/Downloads/056720GBR_ItinerairesCulturels.pdf (pristupljeno 01. 07. 2024).

- Cultural Routes Montenegro, <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/montenegro> (pristupljeno 02. 07. 2024).

- Cultural Routes of the Council of Europe programme, <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes> (pristupljeno 01.07.2024).

- Exeditio, *Objavljeno pet knjiga u okviru edicije „Kulturne rute Crne Gore“*, 2020, https://expeditio.org/index.php?option=com_content&view=article&id=2031&catid=83&Itemid=433&lang=en (pristupljeno 02. 07. 2024).

- ProDe, *Revitalizacija štamparije Obod na Cetinju* (autori: Jovana Milović i Haris Bajramović), <https://prode.udg.edu.me/downloads/get/wp6-commercialization-revitalization-obod-117> (pristupljeno 01. 07. 2024).

- ProDe, *UDG team create Feasibility study – the Printing house Crnojević*, <https://prode.udg.edu.me/activities/readmore/17> (pristupljeno 01. 07. 2024).

- RTCG, *Replika štamparske prese Crnojevića*, <https://www.youtube.com/watch?v=uOG4Y9-wjkh> (pristupljeno 26. 05. 2024).

- *Resolution CM/Res(2013)67*, <https://search.coe.int/cm?i=09000016805c69fe> (pristupljeno 01. 07. 2024).

- Ministarstvo kulture i medija, *Nacionalni program razvoja kulture 2023-2027. godine*, Cetinje, 2023, file:///C:/Users/PC/Downloads/nacionalni-program-razvoja-kulture-2023-2027%20(1).pdf (pristupljeno 01. 07. 2024).

- Vlada Crne Gore, *Predstavljen program „Kulturne rute Savjeta Evrope“*, <https://www.gov.me/clanak/182784—predstavljen-program-kulturne-rute-savjeta-evrope> (pristupljeno 02. 07. 2024).

O BORBI CRNOGORACA U POLITIČKOM EGZILU (1918–1928)

Novak Adžić

Following the death of King Nikola in France in 1921 and the disbandment of the Montenegrin army in Italy between 1921 and 1922, many Montenegrin political émigrés continued their efforts to restore an independent Montenegro across Europe and the Americas. Montenegrin exile communities were established in countries such as Italy, France, Austria, Hungary, Belgium, the Soviet Union, Great Britain, Argentina, the United States, and others. From 1924 to 1933, leadership of the Montenegrin political diaspora—opposed to Greater Serbian hegemony—was largely assumed by former Montenegrin minister Milo M. Vujović. In 1924, he founded the patriotic organization known as the Montenegrin People's (Free) Party of Peasants and Workers in the United States. The party established branches not only in several American cities, but also in Argentina and across Europe, particularly in France and Italy.

U Italiji je tokom 1921. godine izbio raskol među crnogorskim političkim emigrantima, da bi se taj sukob intenzivirao tokom 1922. godine. Emigranti su bili podijeljeni na pristalice i protivnike Jovana Simonovog Plamenca. Glavnina crnogorske političke emigracije nalazila se do tada u Italiji i Francuskoj. Tada počinje njeno osipanje i razur. Najveći dio emigranata se iz Italije vraća u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, ali jedan ne mali broj, najupornijih i najdosljednijih, opredjeljuje se da ostane u egzilu i odatle nastavi borbu za pravo, čast i slobodu Crne Gore.

Crnogorski emigranti bivaju rasuti po brojnim evropskim i vanevropskim državama. Prva ličnost crnogorske političke emigracije, Jovan S. Plamenac iz Italije 1923. godine odlazi u SAD i nastavlja svoju političku djelatnost i oko sebe okuplja jednu neveliku grupu egzilanata. Međutim, najznačajniji dio preostale crnogorske političke emigracije u Evropi, te Južnoj i Sjevornoj Americi svrstao se u tabor protivnika Plamenčeve politike. Taj raskol između Crnogoraca u egzilu, započet u Italiji 1921. godine, prenio se i na tlo Sjeverne Amerike (u prvom redu SAD). Protivnicima Plamenca i politike koju je promovisao nakon odlaska u SAD 1923. godine, priključili su se brojni ugledni članovi međunarodnih komiteta za nezavisnost Crne Gore, među kojima su bili i Luidi Kriskuolo, Aleksandar Divajn i Antonio Baldaći¹. Oni će se razići sa Jovanom S. Plamencem znatno prije nego što će se Plamenac nakon dobijene amnestije 1925. godine vratiti u Kraljevinu, Srba, Hrvata i Slovenaca. Tako članovi Međunarodnog komiteta za nezavisnost Crne Gore, čije je sjedište bilo u Njujorku, (Luidi Kriskuolo, Frederik E. Barnam, Eugen Korivo, Aleksandar Divajn i Antonio Baldaći), u proglasu od 6. marta 1924. godine, pod naslovom „Pacifikacija Crne Gore od strane Srbije“, navode i to da „ovaj Komitet ne priznaje autoritet Jovana S. Plamenca, ili njegovih

¹ S tim u vezi list *Crnogorski glasnik* bilježi da su političku djelatnost Jovana S. Plamenca koju je poduzimao na teritoriji SAD osudili „stari i oprobani prijatelji Crne Gore u inostranstvu“ prof. Aleksandar Devin, ser Robert Parkington, kanadski general Burham, predsjednik Crvenog krsta u Kanadi, profesor Makelar, Hugo Movinkel itd, pa dodaje da je „Centralni komitet za nezavisnost Crne Gore u Bolonji izbrisao Plamenca iz spiska svojih članova“ (*Crnogorski glasnik*, Detroit, Mičigen, S.A.D, godina VIII, broj 31. 15. februara 1923, str. 4, članak „Povodom skandala Jovana Plamenca“. Predsjednik Centralnog komiteta za nezavisnost Crne Gore u Bolonji bio je prof. dr Antonio Baldaći.

pomoćnika, da djeluju u ime Crne Gore“.²

Od 1922. do 1933. godine (djelimično i kasnije), u brojnim evropskim i vanevropskim državama, djelovala je, jednim dijelom, organizovana crnogorska politička emigracija koja se borila za slobodnu i nezavisnu Crnu Goru, odnosno, za njeno izdvanje iz pravnog i političkog sistema Kraljevine SHS ili za preuređenje jugoslovenske države na (kon)federalnoj osnovi u kojoj bi Crna Gora bila ravnopravna država članica. Njeni pripadnici saradivali su i sa albanskim (Kosovskim komitetom), hrvatskim, makedonskim i bugarskim emigrantskim krugovima u borbi protiv centralističkog režima u KSHS/Kraljevini Jugoslaviji. Zabilježena je saradnja sa Hrvatskim komitetom u egzilu koji je predvodio dr Ivan-Ivo Frank, sin Josipa Franka, i ta saradnja crnogorske emigracije sa njime datira od 1919. godine. Ivan Frank je sa saradnicima učestvovao, uz saglasnost generalnog konzulata Crne Gore u Rimu i generalnog konzula Velimira Veljka Ramadanovića, u organizaciji crnogorske egzilantske štampe u Italiji, kao što su bili listovi *L Eco del Montenegro* i *Il Montenegro*³. Ta saradnja crnogorske i dijela hrvatske političke emigracije nastaviće se i trajaće i u vremenu od 1922. do 1934. godine. Zabilježena je saradnja i Jovana S. Plamenca sa hrvatskim političkim emigrantom dr Vladimirom Petrovićem-Saksom, tokom Plamenčevog egzila u SAD (1923–1924). Dio

² Biblioteka Istorijskog instituta u Podgorici, *Radovi Vladimira Đ. Popovića*, fascikla 113. Proglas je na engleskom jeziku i nosi naslov “The Pacification of Montenegro by Serbia!”. Vidi o tome i: Novak Adžić, „Crnogorski heroji Savo Raspopović i Petar Zvicer“, Cetinje, 2003. str. 161–162. i Dr Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918–1925*, knjiga II, Podgorica, 2004, str. 523–524.

³ Vidi o tome: Dr Dragoljub Živojinović, *Italija i Crna Gora 1914–1925 Studija o izneverenom savezništvu*, Beograd, 1998, str. 372 i Dr Stjepan Matković, „Prilozi za politički životopis Ive Franka i evoluciju pravaštva“, *Časopis za suvremenu povijest*, broj, 3, Zagreb, 2008, str. 1076.

crnogorskih političkih emigranata saradivaće i u listu *Balkanska federacija*, koji je počeo da izlazi u Beču 1924. godine i kojeg su uređivali komunisti koji su bili u egzilu. Među saradnicima tog lista biće i crnogorski emigrant komandir Milan M. Krljević, koji je živio i propagandno-politički djelovao na prostoru Italije u prilog obnavljanja nezavisne Crne Gore. U Beču je krajem 1924. godine, boravio i crnogorski emigrant Boško-Božo Krivokapić⁴, za koga su službeni organi vlasti u KSHS tvrdili da je „agent balkanskih federalista iz Beča, i vrlo često putuje od Beča preko Fijume za Tiranu i Skadar“⁵.

Sa bugarskom i hrvatskom emigracijom u Beču i boljševicima, saradivaće i bivši crnogorski ministar spoljnih poslova Petar Plamenac⁶, koji se iz političkog egzila⁷ (od početka 1916.

⁴ Vidi biografiju Boža Krivokapića: Novak Adžić, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1919–1941*, knjiga I, Cetinje, 2008, str. 270–273.

⁵ Dr Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije-Crnogorska buna i odmetnički pokret (1919–1929)*, knj. IV, dok. br. 1728. Bar, 1997, str. 2208–2209. i Dr Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918–1925*, knjiga II, Podgorica, 2004, str. 384.

⁶ Petar Plamenac, (1872–1954), iz Boljevića, Crmnica, po okončanju gimnazije, završio je u Beču (Austrija) istovremeno Veterinarski i Pravni fakultet. U početku bio je činovnik u crnogorskom Ministarstvu unutrašnjih poslova, u kojemu je 1906. godine postao načelnik Odjeljenja za narodnu privredu, koje je uvedeno 1902. godine. Potom je prešao u sudsku struku, a onda i u diplomatsku. Bio je crnogorski političar, diplomata, čovjek od povjerenja kralja Nikole. Zvanični je predstavnik Crne Gore na balkanskoj izložbi u Londonu 1907. godine. Bio je crnogorski konzul u Skadru od maja 1908. do decembra 1909. i od avgusta 1911. do marta 1912, te otpravnik poslova Kraljevine Crne Gore u Carigradu od marta 1912. godine do 25. septembra 1912. godine, kada su usljed objave rata Crne Gore Osmanskom carstvu prekinuti diplomatski odnosi između dvije države. Bio je civilni guverner Skadra. Nastupao je kao predstavnik Crne Gore kad je 1913. godine u Medovi rješavano pitanje ustupanja Skadra velikim silama i pregovarao sa

godine bio je u Francuskoj i Italiji) vratio početkom 1925. godine u KSHS. Plamenac će to činiti tokom boravka u egzilu, ali će sa hrvatskom emigracijom u Beču održavati saradnju i kasnije u vrijeme diktature kralja Aleksandra Karađorđevića, kada će iz političkih motiva putovati u inostranstvu i boraviti u Rimu i Beču. Prema izvještajima Velikog župana Zetske oblasti Milovana Džakovića od 2. januara 1925. godine, Petar Plamenac je „poznati emigrant koji se isticao propagandom za odcepljenje Crne Gore i zbog toga je održavao izvesne veze sa boljševicima, Bugarima i Italijanima“⁸. Plamenac je stigao u Zagreb 30. decembra 1924. godine, da bi početkom januara 1925. godine krenuo za Crnu Goru. Bilo je to uoči parlamentarnih izbora u Kraljevini SHS 1925. godine. On će po povratku u Zetsku oblast postati jedan od vodećih ideologa i političara iz

predstavnicima međunarodne flote. Bio je ministar inostranih djela Kraljevine Crne Gore od aprila 1913. do avgusta 1915. godine. Poslije ostavke na tu funkciju, bio je potpredsjednik Crnogorske narodne skupštine. Emigrirao je 1916. godine i bio kandidat crnogorske Vlade u progonstvu za izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra Kraljevine Crne Gore u Vašingtonu (SAD) tokom 1917. i 1918. godine, ali nije dobio agremen. U Kraljevinu SHS Petar Plamenac povratio se iz emigracije krajem 1924. godine. Politički se angažovao kao jedan od prvaka Crnogorske stranke. Jedan je od organizatora belvederskih demonstracija 1936. godine kod Cetinja. Tokom drugog svjetskog rata bio u zelenaškom pokretu za nezavisnost Crne Gore kao bliski politički saradnik brigadira Krsta Zrnova Popovića. Maja 1945. osuđen je na kaznu robije u trajanju od 10 godina, ali je ubzo pomilovan i oslobođen. Umro je 1954. godine i sahranjen u rodnim Boljevićima.

⁷ O djelovanju Petra Plamenca u emigraciji vidi i: Vojvoda Simo Popović, *S kraljem Nikolom iz dana u dan 1916–1919*, Beograd, 2002. i dr Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918–1925*, knjiga I, Podgorica, 2004.

⁸ Dr Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije-Crnogorska buna i odmetnički pokret (1919–1929)*, knjiga IV, dok. br. 1731. Bar, 1997, str. 2212–2213.

redova Crnogorske stranke (federalista). Kao istaknuti federalista, Petar Plamenac je bio praćen od strane policijskih organa. Veliki župan Zetske oblasti Milovan Džaković je 2. januara 1925. godine naredio poglavaru cetinjskog sreza da prati Plamenčev rad i kretanje, a posebno njegove kontakte i veze sa ljudima iz naroda i njegovu korespondenciju⁹. U tome izvještaju Plamenac je okarakterisan kao protivnik Kraljevine SHS, pa veliki župan naređuje poglavaru cetinjskog sreza da na njegov rad i kretanje obrati strogu pažnju „kako bi se njegov protivdržavni rad blagovremeno sprečio“¹⁰. Petar Plamenac je na parlamentarnim izborima 1927. u KSHS bio poslanički kandidat Crnogorske stranke (federalista) za barski srez¹¹.

Crnogorska politička emigracija brojala je nekoliko stotina bivših crnogorskih državnika, političara, ministara, diplomata, činovnika i oficira. Kako smo već naveli, još od 1921. godine nju su razdirale međusobne svade i raskoli, podsticani od strane jugoslovenskih obavještajnih službi i pojedinaca koje je vrbovala, a koji su značajno doprinijeli njenom osipanju i gubitku šansi da se crnogorsko pitanje reaktuelizuje na način koji bi mogao donijeti neki konkretni i uspješniji rezultat. Te podjele unutar suverenističke crnogorske emigracije sa evropskog tla prenijele su se na američki kontinent i u bitnoj mjeri uslovile su njen tragičan epilog. Međutim, uprkos raskolima i podjelama na različite struje i organizacije, jedna veća grupa Crnogoraca u egzilu se nastojala organizaciono i ideološki ponovo okupiti i međusobno povezivati sa ciljem reaktuelizacije crnogorskog pitanja, vodeći propagandnu akciju

⁹ Vidi o tome: Dr Dimitrije Dimo Vujović, *Crnogorski federalisti 1919–1929*, CANU, Titograd, 1981, str. 160.

¹⁰ Dr Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije-Crnogorska buna i odmetnički pokret (1919–1929)*, knjiga IV, dok. br. 1731. Bar, 1997, str. 2213.

¹¹ Dr Dimitrije Dimo Vujović, c. d. str. 341 i dr Šerbo Rastoder, *Političke stranke u Crnoj Gori 1919–1929*, Conteco – Bar, 2000, str. 605.

u inostranstvu u prilog obnove crnogorske države i nacionalnog oslobođenja Crnogoraca. Značajan dio crnogorskih lojalista po rasturanju crnogorske vojske u Italiji i smrti kralja Nikole i Petrovića-Njegoša u Francuskoj (1921) i prestanka djelovanja crnogorske Vlade u egzilu (1922–1923) dugo vremena je odbijao da se vrati u KSHS, a jedan broj njih odlučio je da trajno ostane u egzilu i tamo okonča svoje živote.

Crnogorska politička emigracija na evropskom i američkom kontinentu podržala je borbu crnogorskih zeleniša (federalista), odnosno, od 1925. godine Crnogorske stranke i njenog vođstva, koja je težila uspostavljanju (kon)federalne jugoslovenske države, u kojoj bi Crna Gora bila njen ravnopravni konstitutivni činilac, tako da je značajan dio Crnogoraca po povratku iz egzila, u vremenu između 1925. i 1939. godine, pristupio Crnogorskoj stranci i igrao značajnu ulogu u njoj (bivši crnogorski ministar profesor Pero Vučković, dr Božo Vukov Krivokapić, Jovo Popović, Krsto Zrnov Popović¹², Ivan Bulatović¹³, Miro Mitrović, Ilija Vukmanović, ubijen 1936. prilikom Belvederskih demonstracija nadomak Cetinja i brojni drugi). Crnogorski patrioti i borci protiv srpske okupacije i aneksije Crne Gore, bili su rasuti po mnogim zemljama širom svijeta i djelovali su kako u okviru brojnih nacionalnih i međunarodnih komiteta za nezavisnost Crne Gore, tako i u sastavu emigrantskih političkih organizacija na tlu Sjeverne i Južne Amerike i Evrope. Tada je (posebno od povratka Jovana S. Plamenca u KSHS februara 1925.) kao neformalni vođa crnogorske političke emigracije istupao bivši crnogorski ministar Milo Mitrov Vujović (umro u Parizu 1935.), koji se nalazio na čelu Crnogorske narodne stranke seljaka i radnika, čije je sjedište bilo u Njujorku i Saveza nezavisnih

¹² Vidi detaljno: *General Krsto Zrnov Popović – ličnost, djelo vrijeme*, zbornik radova, DANU, Cetinje, 2011.

¹³ O Ivanu Bulatoviću vidi: Novak Adžić, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918–1941*, knj. II, Cetinje, 2010, str. 86–101.

Crnogoraca (Crnogorskog potpornog saveza), koji je izdavao list *Montenegrin herald (Crnogorski glasnik)*¹⁴ u Detroitu. Predsjednik Crnogorske narodne stranke seljaka i radnika (osnovane decembra 1923. u SAD) bio je Milo Vujović, potpredsjednici Pero Vučković i dr Pero Đ. Šoć¹⁵, sekretari Miro B. Mitrović i

¹⁴ Sačuvano je par desetina primjereka lista *Crnogorski glasnik*. Inače, *Crnogorski glasnik* je izlazio u Detroitu od 1917. do 1931. godine.

¹⁵ Dr Pero Đurov Šoć (Ljubotinj, 28. VI 1884 – Beograd, 1. II 1966), doktor književnosti, državni činovnik, političar, pisac, novinar, publicista, bibliograf, naučni i kulturni radnik, ministar u više crnogorskih vlada u egzilu (1917–1922), potpredsjednik Crnogorske narodne stranke seljaka i radnika (1924–1926). Osnovnu školu i gimnaziju učio je na Cetinju. Stekao je doktorat iz književnosti na Dižonskom univerzitetu u Francuskoj 1916. godine. Prije rata 1914. službovao je u Upravi pošta i telegrafa, Ministarstvu finansija, Glavnoj državnoj kontroli i Ministarstvu inostranih djela Crne Gore. Emigrirao 1916. godine u Francuskoj i bio u službi Dvora Kralja Nikole i Vlada u egzilu. U emigraciji je obavljao dužnost načelnika Ministarstva finansija, člana Državne kontrole, a u Vladi Evgenija Popovića (1917–1919) bio je ministar prosvjete i crkvenih poslova i zastupnik načelnika Ministarstva finansija i građevina; u vladi Jovana S. Plamenca (1919–1921) obavljao je funkciju ministra pravde, da bi u vladi Milutina Vučinića (1921–1922) bio ministar spoljnih poslova. Bio je mason i pripadao loži Italija. Borio se dugo i energično u egzilu za opstanak Crne Gore kao nezavisne države. Iz Francuske odlazi marta 1921. godine u Italiju i živi i politički djeluje u Rimu i Švajcarskoj do 17. januara 1926. godine, kada se vratio u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, priznavši novu državu i dobivši penziju kao ministar na raspoloženju. Po povratku iz egzila nastavio je da se bavi književnim, publicističkim i naučnim radom. Reaktiviran je 1929. u državnu službu i postavljen za direktora PTT službe u Kraljevini Jugoslaviji. Jedan je od osnivača Durštva za proučavanje istorije Crne Gore osnovanog u Beogradu 1933. Poslije drugog svjetskog rata 1945. godine, penzionisan je kao bivši poštanski činovnik. Umro je 1966. u Beogradu. Ostavio je iza sebe značajni intelektualni opus. Njegova zbirka nalazi se u Arhivu Jugoslavije u Beogradu,

Božo Vukov Krivokapić, blagajnik Blagoje Đ. Bajagić, a članovi Uprave: Bogdan Filipović, Krsto V. Martinović, Niko I. Vučković, Marko S. Popović, Špiro Kapa, Đorđije Đurđevac i Arso Š. Mitrović¹⁶. Crnogorska narodna stranka seljaka i radnika, imala je svoje ogranke i pristalice kako u SAD, Sjevernoj, tako i u Južnoj Americi (posebno u Argentini). Crnogorski emigranti koji su podržavali njenu političku ideologiju i koji su se zalagali za nezavisnu Crnu Goru djelovali su i u nekoliko država u Evropi (Italiji, Velikoj Britaniji, Irskoj, Francuskoj, Turskoj, SSSR). U Londonu i Dublinu je tada djelovala crnogorska politička emigracija okupljena oko princa Mila Petrovića Njegoša¹⁷ (umro u Galveju u Irskoj 22. novembra 1978), alajbarjaktara komandira Marka Zekovog Popovića¹⁸ (umro ili ubijen u Londonu 26. oktobra 1934) i novinara i pisca Jovana Čubranovića¹⁹ (koji je živio u Parizu, a često je boravio u Italiji, Londonu i Dublinu). Njima se u borbi za nezavisnu Crnu Goru na tlu Velike Britanije pridružuje bivši srpski diplomata crnogorskog porijekla lingvista i pisac dr Vojislav Maksimov Petrović²⁰ (izvršio samoubistvo ili

a legat u Centralnoj narodnoj biblioteci „Đurđe Crnojević“ na Cetinju (Vidi opštirniju biografiju dr Pera Šoća: Prof. dr Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918–1925*, knjiga I, Podgorica, 2004. str. 412–414).

¹⁶ Vidi o tome *Montenegrin herald (Crnogorski glasnik)*, godina IX, broj 48, Detroit, Mičigen, USA, 1. januara 1924. str. 3

¹⁷ Vidi detaljno: Novak Adžić, *Crnogorac bez domovine – Milo Petrović Njegoš i crnogorsko pitanje*, Cetinje, 2013.

¹⁸ O Marku Zekovom Popoviću vidi i: Novak Adžić, „Alajbarjaktar Marko Zekov Popović u borbi za opstanak Crne Gore (1918–1934)“, *Crnogorski anali*, god. II, broj 5–6, Cetinje, jul 2014. str. 111–142.

¹⁹ Vidi: Novak Adžić, „Jovan Čubranović u odbrani Crne Gore“, *Crnogorski anali*, god. I, br. 3, Cetinje, jun 2013. str. 331–352.

²⁰ *Red Tape*, mart 1934: navodi: „M. Woislav Petrovich, čiji se zanimljiviji članak o jugoslovenskoj državnoj službi spominje na drugoj strani, potomak je jedne od najstarijih crnogorskih porodica. Studirao je na Univerzitetu u Beogradu i Univerzitetu George Washington, SAD. Prije rata bio je ataše

ubijen u Londonu 27. novembra 1934).

Crnogorci u egzilu koji su tendirali obnovi crnogorske države u Švajcarskoj su se okupljali oko inženjera Pavla Mišovog Popovića (umro u Švajcarskoj 1961), a u Francuskoj oko advokata i bivšeg crnogorskog ministra Vladimira Đurovog Popovića (umro ili ubijen u Nici 23. januara 1928), potom crnogorskog diplomate Andrije Prlje, bivšeg crnogorskog diplomate Jova Mišovog Popovića (iz Nice se vraća na Cetinje 1938. godine i postaje član Glavnog odbora Crnogorske stranke), kao, takođe, i crnogorskog diplomate koji je univerzitetsko obrazovanje stekao na Kembridžu Labuda Tatara (umro 1976. u Francuskoj), te bivšeg ustanika, komite i oficira crnogorske vojske Toma Počeka (ubijen krajem 1941. godine u Stubi kod Nikšića) i brojnih drugih. U Italiji, preostali dio crnogorske političke emigracije okupljao se oko bivšeg ministra Kraljevine Crne Gore dr Pera Šoća (Rim, vratio se iz emigracije u KSHS 17. januara 1926), te komandira Milana Krljevića, poručnika advokata dr Krsta Nikovića (Ferara), komandira Krsta Vukovog Martinovića, (San

srpskog poslanstva u ovoj zemlji, a tokom rata, nakon što je jedno vrijeme bio cenzor u britanskom Ministarstvu odbrane, otišao je na predavanja u Americi za dobrobit Crne Gore i Srbije. Godine 1918, doveo je veliki broj jugoslovenskih volontera da se bore na Solunskom frontu. Godine 1923, postao je prvi sekretar jugoslovenskog Ministarstva unutrašnjih poslova i šef medijske uprave, ali je dao ostavku nakon nasilne aneksije Crne Gore od strane Jugoslavije i otišao da radi u Londonu kao novinar. Govori i piše tečno engleski, ruski, francuski, njemački, španski, italijanski, bugarski i srpski i objavio je 8 gramatika na različitim jezicima. Napisao je dvije knjige na engleskom, *Hero Tales and Legends of the Serbians (Priče o junacima i Legende Srba)*, i *Serbia, Her People, History and Aspirations (Srbija, njen narod, istorija i aspiracije)*, i posjeduje široko znanje o životu u Engleskoj počev od rada u sudu do novinara u Fleet Street-u“. (Tekst je u originalu na engleskom jeziku pohranjen u Arhivu Jugoslavije (AJ), Beograd, 44–522 (1–28), predmet *Samoubistvo Vojislava M. Petrovića pređašnjeg pisara srpskog poslanstva u Londonu*).

Marino, kasnije otišao u Argentinu, u Buenos Aires, pa se opet vratio u San Marino), poručnika Milana M. Kosorića (Bergamo), dvorskog sveštenika Anta Jakšića (San Remo) i drugih. U Argentini su crnogorsku emigraciju od 1922. predvodili komandir Živko Mašanov Nikčević (iz egzila se vraća u Crnu Goru 1931), brigadir Krsto Zrnov Popović (iz Argentine odlazi u Belgiju 1929, a iz Belgije se vraća u Crnu Goru krajem 1931), Marko A. Matanović, Vasko Marojević, Ilija R. Kontić, barjaktar Filip Milošev Krivokapić i drugi; u Belgiji brigadir Marko Vučeračević (umro u Belgiji 1931), u Beču braća – kapetan, bivši ustanik, komita, novinar dr Dušan Vukov Krivokapić (bio u emigraciji u Austriji i Njemačkoj do 1944. godine, kada dolazi u Zagreb i uključuje se u Crnogorsko državno vijeće dr Sekule Drljevića, te 1945. godine, prilikom bjekstva u Austriju, biva uhvaćen i strijeljan po presudi vojnog suda od komunista u Zagrebu 4. jula 1945. godine) i poručnik dr Božo Krivokapić (iz emigracije u Beču vratio se u Kraljevinu Jugoslaviju 1935, kasnije izabran za potpredsjednika Crnogorske stranke, da bi bio ubijen od četnika u Kotoru 2. jula 1944); u Egiptu (Aleksandrija) Crnogorce, koji su tražili restauraciju njene države, predvode Dušan A. Drecun, bivši otpravnik poslova crnogorskog poslanstva u Carigradu, te oficir Radisav Nikezić, a u Albaniji oficir Petar Markov Pekić (ubijen od strane srpske tajne policije u Albaniji 1933). U SSSR stavove crnogorske emigracije zastupao je brigadir Ivan Bulatović (vraća se u Crnu Goru 1939). Od 1927. godine u SAD Crnogorci se politički i propagandno u borbi za slobodnu i nezavisnu Crnu Goru okupljaju i oko pisca Nikole Petanovića Naiada iz San Franciska (umro ili ubijen u San Francisku 1932), koji je uređivao časopis *The Montenegrin mirror* (*Crnogorsko ogledalo*) 1927–1931²¹. „Matica

²¹ Prvi broj časopisa *The Montenegrin Mirror* izašao je u San Francisku jula 1927. godine. Uređivao ga je Nikola Petanović-Naiad. Ukupno je izašlo 13 brojeva od 1927. do kraja 1931. Posljednji broj izašao je decembra 1931.

Crnogorska je prvi put u historiografiji Crne Gore objavila (priređivač Gordan Stojović), izabrane tekstove Nikole Petanovića Naida 2006. godine, pod naslovom *Crnogorsko ogledalo* i to je važan doprinos savremenoj istorijskoj nauci u Crnoj Gori, posebno za razumijevanje crnogorske tragedije od 1918. godine i kasnije.“

Jedan od vođa crnogorske političke emigracije u Argentini od 1922. godine bio je brigadir bivše crnogorske vojske Krsto Zrnov Popović, koji je pripadao Crnogorskoj narodnoj stranci seljaka i radnika, koju je na američkom kontinentu formirao bivši crnogorski ministar Milo Vujović, a koja se zalagala za obnovu državnosti Crne Gore i bila protiv političkog sistema i vlasti u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Popović je preferirao restauraciju crnogorske države i jasno, u egzilu u Argentini kao i ranije dok je bio u Italiji (u Gaeti), manifestovao ideološki i politički opozit u odnosu na državno uređenje i režim u KSHS. Popović je iz Buenos Airesa 20. maja 1925. godine pisao Milu Vujoviću o potrebama i problemima oko stvaranja jedne političke organizacije u Argentini, koja bi okupljala Crnogorce da se bore za pravo na egzistenciju Crne Gore pod svodom Crnogorske narodne stranke seljaka i radnika, čije je sjedište bilo u SAD. To Popovićevo pismo objavio je emigrantski list *Crnogorski glasnik / Montenegrin herald*, koji je izlazio u Detroitu, pod naslovom „Dobra riječ dobra Crnogorca“ 1. jula

godine. Rješenjem Ministarstva unutrašnjih djela KSHS, broj 6684 od 8. avgusta 1927. zabranjen je ulaz i rasturanje u KSHS časopisa *The Montenegrin mirror* (*Crnogorsko ogledalo*), koji je izlazio u San Francisku na engleskom jeziku. U toj zabrani navodi se da se radi o „crnogorskom separatističkom listu“. (Vidi o tome: AJ, 371-79-478., MSP Odeljenje za štampu – Kraljevskom poslanstvu Vašington, Beograd 18. 8. 1927. Slobodan B. Medojević, „Crnogorska iseljenička štampa u SAD u izvještajima jugoslovenskih diplomata“, *Matica*, br. 56/57, godina XV, zima 2013. proljeće 2014, Cetinje – Podgorica, str. 471.

1925. godine sa redakcijskim uvodnim komentarom²². Pismo brigadira Krsta Popovića je političke sadržine i u njemu on pledira za organizovanim nastavkom političke borbe u egzilu za „pogažena prava naše domovine“²³ ističući da su crnogorski seljaci u obavezi da predano rade za spas Crne Gore, te da Crnogorska narodna stranka treba biti ustrojena „vojničkom disciplinom“²⁴ kao zalogom za njen uspješan angažman. Popović piše Vujoviću o štetnosti po crnogorske interese, uočljive podijeljenosti i raskola Crnogoraca u političkom egzilu i insistira na postojanju velikih razlika između Crnogoraca i Srbijanaca,

²² „Dobra riječ dobra Crnogorca“, *Crnogorski glasnik/Montenegrin herald*, Detroit, Mičigen, SAD, godina X, broj 75, srijeda, 1. jula 1925. str. 1. U uvodnom dijelu citiranog članka, redakcija lista je napisala: „Kao što je već svakome od naših poznato, u Južnoj Americi, a poglavito u Republici Argentini, nalazi se veliki broj naših Crnogoraca, od kojih je većina onamo pošla 1921. godine iz Italije. Među ovim patriotama se nalazi i poveći broj naših uglednih oficira i viših državnih činovnika.

U ovoj našoj koloniji u Argentini, možemo reći, da je koncentrisan kremen-kamen naših viteških boraca, to jest, veliki dio onih, koji su poslije krvavih petogodišnjih ratova s neprijateljem ustali da brane ognjište od nasilja šumadijskih grobara, te su produžili borbu dok su bili primorani, da pred grubom silom napuste dom i pođu po tužnoj tuđini. Ovakvi nijesu pošli ni da se spasu, niti na tečenje – već su pošli da postave tešku borbu na političkom polju: držeći se vazde gotovi, da za čast domovine polete u krvavi boj.

Onamo, u dalekoj Argentini, nalazi se i naš Brigadir Krsto Popović, koji je bio šef ustanka u Crnoj Gori, o Božiću 1918. godine, a ranije Komandir viteškog bataleona Cucko-Čeklickog.

Vazda jednako dosljedan dužnosti oficira, borca i patriota – on iz čiste želje bratske sloge i čvrste postojanosti, upućuje jedno otvoreno pismo Predsjedniku Crnogorske Slobodne Stranke Seljaka i Radnika, g. M. Vujoviću, koje sa zadovoljstvom ovdem donosimo“.

²³ Ibidem.

²⁴ Ibidem.

konstatujući, kako on veli, da su pravo Crne Gore „domaći izrodi i nesretnici ludo prodali i predali Srbiji“²⁵. Za Krsta Popovića je, tada je pisao, stvorena država KSHS na neprihvatljiv način za Crnogorce i tom državom upravljaju „prokleta kruna“²⁶ i „čopor radikalskih zlikovaca“²⁷ koji su, po njemu, „iskopali i okaljali Crnu Goru“. Brigadir Krsto Popović u tome pismo navodi: „Nažalost, mi smo se Crnogorci već uvjerali, da u Srbiju nemamo braće. Od njih se ne nađe ni jednog, da podigne glas protivu zakopavanja i kaljanja Crne Gore – te dostojne hvale Srbinove i rasadnika najljepših srpskih vrlina. Oni su svi složni protivu svega što je crnogorsko; oni su time raskopali slogu i bratstvo za uvijek. Crnogorce tuku i razagone kao divlju zvjerad, a kostima i krvlju njihovom – njihovim vjekovnim tekovinama – podižu domove za bludstvo i palate raznim beogradskim prostitutkama“. Prema Popoviću, Crnogorci treba da se oslanjaju na sopstvene snage u borbi za oslobođenje Crne Gore, te zagovara slogu i jedinstvo u ostvarenju tog političkog i državotvornog cilja.

To pismo brigadira Krsta Popovića glasi u cjelosti:

„Dragi g. Milo!

Pored svakovrsnih teškoća sa kojima smo se primorani boriti, još prije godinu dana mi smo u Argentinu skoro bili gotovi, da stvorimo jednu jaču i samostalnu političku organizaciju – a nadajući se vazde, dako se i to Crnogoraca u Sjevernoj Americi već jednom složni i ujedini. Međutim, vidi se, da ima i još tvrdoglavštine i čupanja oko nekakvih međusobnih sitnica – na čiju će da ostane. Za Boga, kako ne znadu već, koliko je to smiješno i štetno.

Naročito zbog toga, da bismo imali jednu političku organizaciju, mi smo se još onda riješili na napuštimu

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem.

misao o posebnoj organizaciji. Ovo smo smatrali i za dužnost, jer je organizovanje Crnogorske Slobodne Stranke Seljaka i Radnika već bilo zauzelo maha, te smo odlučili da se svi grupišemo oko naše Seljačke Stranke.

Molim te, neka se i opet pozovu svi naši, koji su po inostranstvu, a koji se do danas iz ma kakvih razloga nijesu mogli izjasniti, da već jednom prilaze organizaciji, jer ih tu ne zovu ničiji lični niti stranački interesi – nego ih zove obaveza prema Crnoj Gori i pogažena prava naše domovine; zove ih domovina, isto onako kao što ih je pozivala pod barjak u ratnom stanju.

Mi ovamo ne možemo tačno shvatiti oko čega su te ogrđele svađe. Razumijemo toliko, da su ti Savezi za međusobno potpomaganje potrebni za ljude koji rade, ali su potrebni dok su korisni slozi i dobru, a neznamo zašto zbog njih stvaraju razdor i svađu i zašto ne mogu biti zajedno.

Što se tiče političkih organizovanja, sve treba rušiti, a okupiti se oko naše Slobodne Stranke Seljaka, koji naziv nosi najizrazitije crnogorsko obilježje. Seljak crnogorski jest Crna Gora – a Crna Gora je crnogorski seljak: on je domovinu branio nizom dugih i mučnih vremena, on je i danas brani: nas seljaka se tiče jer mi smo narod – na nas je da je spasavamo.

Ja i svi ovomašnji zahtijevamo, da naša Stranka bude organizovana vojničkom disciplinom, jer samo tako će biti snažna; bez toga se ne može uspješno izvesti ni jedna ozbiljna zajednica niti čvrsta organizacija.

Ništa već nije tajno. Ne treba nam više teorija. Ne oklijevamo, već pregnimo da povratimo naše pravo, kojega su domaći izrodi i nesretnici ludo prodali i predali Srbiji. Ona je tim istim našim pravom iskopala i okaljala Crnu Goru, tim istim kolje nas i navalila se na leđa zlotališnoga jugoslovenskoga naroda. Kod Srbijanaca su izbljeđele sve

srpske vrline. Da održe vlast na njihovu prokletu krunu i čopor radikalskih zlikovaca – oni su pri tome zaboravili i odbacili svaku svijest o Srpstvu i Slovenstvu, pa se najmili u službu neprijatelja svoga naroda. Ne samo što rade protivu interesa velike slovenske Rusije (bez obzira kakvi režimi tamo vladaju, Rusija je Slovenstvo) već rade i protivu sviju Južnih Slovena. Prodali su Skadar, da tim iscijede potonju kap crnogorskog namučenog života i oštete Slovenstvu, jer što je crnogorsko uvijek je bilo i slovensko. Na isti način su prodali Senjsku Rijeku itd.

Nažalost, mi smo se Crnogorci već uvjerali, da u Srbiju nemamo braće. Od njih se ne nađe ni jednog, da podigne glas protivu zakopavanja i kaljanja Crne Gore – te dostojne hvale Srbinove i rasadnika najljepših srpskih vrlina. Oni su svi složni protivu svega što je crnogorsko; oni su time raskopali slogu i bradstvo za uvijek. Crnogorce tuku i razagone kao divlju zvjerad, a kostima i krvlju njihovom – njihovim vjekovnim tekovinama – podižu domove za bludstvo i palate raznim beogradskim prostitutkama.

Ne treba se mnogo oslanjati na drugoga, niti našu sudbinu vezati za čiju drugu. Za svoje pravo najbolja je garancija svoja sopstvena snaga. Svakome je donekle lako, samo nije nama; neka svi ostali priznadu ropstvo šumadijsko, ako im se dopada – samo ga mi trpjeti nećemo, nećemo i ne smijemo od naše prošlosti i budućnosti. Kad bismo trpjeli ovaj sramotni jaram, naša slavna prošlost bila bi zakopana, a budućnost postala stid i sram: u buduće nas nebi ni postojalo – i na nama je da s tijem raskrstimo.

Za nas je u ovome pitanje čast domovine, a tako isto i njeni životni interesi stečeni krvlju, životom i mukama. Uz čast i interese domovine, tijesno i nerazdvojno su vezana čast i interes pojedinca. Za ovo se je čitavi svijet borio, ne žaleći milijone odabratih života.

Mi moramo naprijed, naprijed bez odmora sve dok povratimo naše bogomdano i teškom prošlosti stečeno pravo, koje je i programom našega Velikoga i blaženopočivšega Kralja obilježeno, i dok Šumadincima vratimo bratski nož, kojega su nam u srce zaboli.

Evo radi čega mi se vežemo u našu Crnogorsku, našu Slobodnu i našu Seljačku organizaciju. Evo zato te molim, da se pozovu sva ona naša braća koji se osjećaju kao mi, i koji hoće što i mi, da se čas prije izjasne i dođu u ovu organizaciju. A one, koji ne misle na slobodu domovine koji nijesu gotovi i život za nju dati – mi i ne računamo za braću, već za prodato roblje šumadijsko.

Budimo složni i svjesni velike zadaće, pa će nas biti dosta – isto onako, kao što je bilo dosta dvanajst stotina Crnogoraca, za Čehaj-pašu i njegovo trideset hiljada vojske na Uble Čevske, ili dva puta na Trnjine, ili na Kruse, Carev – Laz, Grahovac, Krnjice, Novčiće, Ostrog, Fundinu, Vuči – Do, Muratovicu, Dugu, Nikšić, Spuž, Podgoricu, Kolašin, Bar, itd. – ko će nabrojati sva slavna poprišta crnogorskih pobjeda, a neću ni pominjati omanje i svakodnevne bojeve i pobjede, niti one u koje smo mi učestvovali.

Tebe, dragi Predsjedniče, svijema Crnogorcima u Sjevernoj Americi i svijema pravim Jugoslovenima – osobito vitezovima iz Hercegovine s braćom iz pitome Boke i Primorja, koji su s Crnogorcima vazda lećeli u sve muke i iskušenja – pozdrav od mene i sviju crnogorskih patriota iz Argentine.

Buenos – Aires, 20. maja, 1925.

Brigadir, K. Popović²⁸.

²⁸ „Dobra riječ dobra Crnogorca“, *Crnogorski glasnik/Montenegrin herald*, Detroit, Mičigen, SAD, godina X, broj 75, srijeda, 1. jula 1925, str. 1.

Veća grupa Crnogoraca u Argentini se tokom 1925. godine politički organizovala i osnovala ogranak Crnogorske narodne (slobodne) stranke seljaka i radnika sa pretenzijama da omasove ideološko-političko jezgo u borbi za obnovu crnogorske državnosti. Članovi Crnogorske narodne stranke iz Argentine o svom organizovanju i političkim ambicijama obavijetili su stranačku upravu, koja se tada nalazila u SAD, u Detroitu (Mičigen). To njihovo pismo glasi u cjelosti:

„GLAS IZ JUŽNE AMERIKE

Zarata (Argentina) , 24. avgusta 1925. godine.

Upravi CRNOGORSKE SLOBODNE

STRANKE SELJAKA, Detroit, Mičigen.

Ovamošnji Crnogorci su sa najvećim oduševljenjem pratili od samoga početka osnivanje naše Stranke. U njenom stvaranju i njenom programu su pozdravili rad poštenog i viteškog pregnuća, patriotske borbe – onakve kakva dolikuje Crnogorcima – za čast, pravo i slobodu Crne Gore. Još sa višim oduševljenjem mi pratimo rad Uprave, koji ide časnim stopama želja i nade našeg naroda i po tuđini i u domovini.

Mi priznajemo i vidimo, a smatramo za dužnost to javno reći, da najviša zasluga za to pripada predsjedniku Stranke, gospodinu Milu Vujoviću, osvjedočenome patrioti i borcu, koji stoji i ostaje čvrst i nepomičan kao stijena, koji nam je uzdana garancija poštene borbe i pobjede, on je prvi, uz saradnju kolega i pripomoć crnogorskih kolega, stavio čvrsti temelj Stranci.

Kad smo ovamo otpočeli upisivanje koje je zbog udaljenosti i rasutosti po malim i zabačenim selima i krajevima išlo sporo, crnogorski patrioti i Crnogorci su se nicali, ko će prvi biti upisan. Imamo primjera, đe se nijesu

povjeravali, da nam upute pismenu izjavu već su po tri dana pješice i s konjem dolazili, jer hoće da očima vidi, da je njegovo ime zabilježeno. Ovo je dokaz poimanja da su Crnogorci svjesni da nam je sada kao ikada potrebna čvrsta, bratska i jaka organizacija, kao jedini način za mogućnost borbe i za pobjedu.

Uz ranije vam poslate spiskove, i danas vam šaljem nekoliko novoupisanih imena, sa kojim u ovom mjestu dostižemo broj 351 člana, te prema želji sviju mi vas molimo da publikujete naš spisak. Kao što napomenuh množina su po dalekim i usamljenim mjestima prostrane Argentine, ali vas uvjeravamo da neće izostati ni jedan koji se neće upisati čim doznade za upisivanje, i dosadašnji spisak možete smatrati samo kao početak. Ni jedan neće izostati iz bratskog jata organizovanih boraca, kao što ni jedan Crnogorac nije nikad izostavao iz junačke borbe bojnih poljana, na kojima ga je pozivala odbrana domovine. Tako isto, mi smo svi čvrsto uvjereni da se neće naći nijednog Crnogorca, pa ma će se on nalazio i ma kojemu društvu pripadao što neće pristupiti ovoj crnogorskoj – pravoj crnogorskoj organizaciji. Bar onaj, koji se još ponosi sa imenom Crnogorca, neće zaboraviti na svoju prošlost i na svoju dužnost: na naše tradicije i najslavniju istoriju. Svaki onaj, koji izbjegava ovu našu organizaciju – ako takvih ima – on nije više dostojni sin naše viteške domovine; on ne želi slobodu, pravdu i sreću naše zemlje, naše otadžbine; znači da želi biti rob i tuđi izmećar, a to ne može i ne smije biti Crnogorac – jer Crnogorac ne ljubi okove.

Žalosno bi i prežalosno bilo, a pri tome kukavički i ništavo za veliko ime Crnogorsko, kad bismo dozvolili, da se naša vjekovna sloboda stečena samo krvlju i mukama udavi u glibu ličnih interesa nekoliko beogradskih

cincara i srpskih izroda koji ne znadu što je čast, ponos i sloboda naše slavne Domovine. Crnogorci su naučili moćnu tursku Carevinu, lukavu Veneciju i opijenu Napoleonovu Francusku da poštuju naša prava i našu slobodu. To su radili naši đedovi i naši očeви, a zar ćemo mi biti toliki izrodi i kukavice, da ne naučimo onu gomilicu dojučerašnje turske raje, ciganske i cincarske krvi, da poštuju naša prava i našu Domovinu, već da nas brišu sa geografske karte? To nije moguće, jer na nas bi palo prokletstvo i mi bi ostali prezreni od naše rođene dece!

Za ovo nam je potrebna jaka i čvrsta organizacija.

Gospodine Predsjedniče!

Uvjereni u Vaš iskreni i patriotski rad, uvjereni u oduševljenje i stalnost, kojom vodite borbu, uvjereni u vaše nepokolebljivo rodoljublje, i sigurni u put časti i pobjede, kojim vodite našu Stranku, ovamošnji Crnogorci daju vam puno i neograničeno povjerenje. Uz ovu najsvečaniju izjavu šalju Vam i svim tamošnjim Crnogorcima, svojoj braći i drugovima, iskreno bratsko pozdravlje sa srdačnim uzvikom:

Živjela sloboda Crne Gore !

Živio slobodni crnogorski narod !

Živjela Crnogorska slobodna stranka, kao garancija slobode, bratske sloge i ljubavi Crnogoraca!

Član uprave, Živko M Nikčević, upisani članovi: Krsto Zrnov Popović, Živko M. Nikčević, Vasko G. Marojević, Marko A. Matanović, Niko Vujanović, Stevo R. Nikčević, Grujica Gr. Nikčević, Andrija M. Nikčević, Đorđije Đ. Nikčević, Novica Gor. Nikčević, Veljko R. Nikčević, Drago M. Nikčević, Lazo R. Nikčević, Nikola I. Krivokapić, Milan Đ. Mijanović, Jovan Š. Mirković,

Petar Š. Mirković, Blažo S. Mirković, Petar S. Mirković, Petar I. Gardašević, Savo J. Gardašević, Lazar Mijanović, Vidak Stevović, Mihailo Vujinović, Milinko Marojević, Savo Spasojević, Blagota Pejović, Milivoje Lalatović, Jovan Đonković, Špiro Vučeraković, Dušan S. Plamenac, Ilija Plamenac, Petar Marković, Marko Abramović, Božo Marđokić, Živko P. Lalić, Savo M. Roganović, Četko N. Krivokapić, Todor B. Marković, Pero V. Popović, Pavle P. Popović, Ilija S. Popović, Dušan I. Popović, Peko I. Marković, Savo N. Marković, Pero J. Popović, Mitar R. Perišić, Lazar S. Kosanović, Lazar Đ. Perović, Jakov S. Perović, Petar S. Perović, Jagoš Perović, Nikola Perović, Rade Perović, Andrija J. Perović, Petar A. Popović, Pero P. Popović, Rade L. Savićević, Božo L. Savićević, Rade V. Vučinić, Savo N. Kontić, Vojin N. Krivokapić, Nikola Đ. Pejović, Krsto B. Vušurović, Janko Leković, Jovan S. Vujović, Ivan Rakočević, Novak Rakočević, Jovan Kosanović, Pavle R. Vujović, Đuro S. Vujović, Pero S. Roganović, Krcun Kusovac, Rade S. Miljanić, Radovan Roganović, Đuro Marković, Mato D. Popović, Đuro D. Popović, Jovan T. Popović, Mato N. Perunović, Radomir K. Perunović, Đorđije Perunović, Živko P. Vuković, Jovan M. Miljenović, Krsto M. Kaluđerović, Milutin K. Perović, Savo Z. Kaluđerović, Vuko F. Kaluđerović, Jovan M. Samardžić, Nikola Lalević, Božo Magovčević, Pavle V. Popović, Mitro Jokmanović, Neško M. Jokmanović, Filip M. Jokmanović, Milo Madžarović, Ivo M. Vuleković, Vuko Perović, Milan Marković, Milutin Četković, Milo Maraš, Petar Miljanić, Petar Perazić, Aleksa Kostić, Janko Jovanović, Nikola Vukčević, Simon Globarević, Drago Drašković, Marko Marković, Mitar Marković, Petar Otašević, Blagota Jovanović, Jakov Koprivica, Filip M. Krivokapić, Jovan Krivokapić, Mitar

Krivokapić, Đuro Pešikan, Krsto Roganović, Vaso Roganović, Ilija Roganović, Četko Jovanović, Savo Dragutinović, Spasoje Marković, Krcun Džaković, Veliša Pavićević, Božo Martinović, Milo S. Martinović, Božo Lompar, Nikola M. Popović, Šćepo Martinović, Milovan Kalezić, Peko V. Popović, Aleksa Roganović, Blagota Roganović, Andrija Mirković, Ivan Mijović, Nikola Pejović, Jovo Pejović, Radule Abramović, Đordžije Adžić, Joko Lubarda, Milo Petričević, Petar I. Todorović, Marko Jovanović, Niko Jabučanin, Lazo Đuranović, Ivo Đuranović, Mihailo – Mićko Rajković, Zarija Rajković, Temo Baranin, Marko Radulović.“²⁹

Tokom 1926. godine, u emigraciji je ostao izvjestan broj crnogorskih oficira. Prema spisku, kojeg je po sjećanju napravio Milo. M. Lekić, 22. maja 1926. godine, u emigraciji su se nalazili oficiri crnogorske vojske: Marko Vučeraković, Milan Krljević, Krsto Popović, Luka Đurković, Mašan Borozan, Petar Pekić, Labud Baltić, Mitar Lekić, Krcun Kusovac, Šunja Vukmanović, Živko Nikčević, Marko Matanović, Vasko Marojević, Zaviša Zvicer, Stevo Đurišić, Maksim Martinović i Dušan Krivokapić³⁰. Taj spisak nije potpun, jer se u egzilu tada nalazio znatno veći broj crnogorskih oficira. Primjerice, u to vrijeme u emigraciji u SAD biće i jedan od najpoznatijih crnogorskih ustaničkih (komitskih) vođa komandir Dušan Stankov Vuković, rodom iz Bjelica kod Cetinja, koji će te godine napisati i jednu rodoljubivu pjesmu o Crnoj Gori, koja se

²⁹ *Crnogorski glasnik*, Detroit, Mičigen, SAD, broj 78, godina X, 2. novembar 1925. godine, str. 3.

³⁰ DACG; OSIO, novi period, Podgorica, *Zbirka dokumenata Jovana S. Plamenca*, dok. br. 124, Milo M. Lekić-Jovanu Plamencu, Cetinje, 22. maja 1926; Aktivni crnogorski oficiri; Vojnoadministrativni crnogorski oficiri. Citirano prema: Dr Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918–1925*, knjiga I, Podgorica, 2004, str. 398.

završava stihovima. „U našem svatom dolu / Ruža ružu krasom kiti / Sa planine vjetar šapti/Ti ćeš opet naša biti/“. Kao crnogorski politički emigrant u SSSR u to vrijeme biće, pored komandira Ivana Bulatovića (vratio se iz emigracije 1939, a umro na Cetinju 1943), i komandir Vojin Lazović, iz Kuča, koji se nikada neće vratiti u Kraljevinu Jugoslaviju, već će umrijeti u Moskvi 1933. godine.

Djelovanje crnogorskih političkih emigranata bilo je konstantno praćeno i nadzirano od strane diplomatskih i vojno-polijskih obavještajnih službi Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koje su bile u rukama srpske dvorske kamarile Aleksandra Karadorđevića i vlade Nikole Pašića. To je bio slučaj i prvih mjeseci 1926. godine.

O tome govori i sljedeći istorijski izvor, koji se ovdje po prvi put objavljuje u našoj istoriografiji. Radi se o arhivskom dokumentu iz obavještajnog odsjeka Ministarstva inostranih djela KSHS u Beogradu od 17. februara 1926. godine. Takvi izvještaji su redovno slati ministarstvu inostranih dela KSHS i oni su služili kao osnov za planiranje aktivnosti ka neutralizaciji djelovanja crnogorske emigracije a time i crnogorskog pitanja.

Iako je istoričar posrednik između prošle stvarnosti (istorijskih izvora, u kojima se nalaze činjenice koje su temelj istorijskog znanja) i sadašnjosti, ipak, pustimo činjenice neka „same govore“ bez posredovanja istoričara, što u ovom slučaju znači da objavljujemo prvorazredni istorijski izvor, čiji je tvorac bio diplomatski predstavnik KSHS u Parizu, a čija sadržina sama po sebi ilustrativno govori da je jedan dio crnogorske političke emigracije tokom 1926. godine u raznim državama bio aktivan u cilju reaktuelizacije crnogorskog pitanja. Otuda i potreba integralnog objavljivanja teksta dokumenta koji sam po sebe svjedoči o sljedećem:

„Ministarstvo Inostranih Dela
Obaveštajni odsek.
Francuska Br.3.
17-II-1926
Beograd.

KRALJEVSKOM POSLANSTVU

VAŠINGTON.

Prema obaveštenjima, koje je dobilo Kraljevsko poslanstvo u Parizu³¹, boljševički komitet je otpočeo razvijati propagandu među crnogorskim emigrantima u Francuskoj za osnivanje nezavisne crnogorske republike. Sam boljševički ambasador u Parizu dao je za tu propagandu već 15.000 franaka³². Pored toga njegovi agenti vrbuju naše đake za organizaciju nekakvog studentskog

³¹ Jugoslovensko poslanstvo u Parizu se smatralo diplomatskim centrom preko kojeg su sabirane slične informacije i one su dalje distribuirane obavještajno-diplomatskim kanalima.

³² Misli na sovjetskog ambasadora u Parizu Kristijana Rakovskog (1873–1941). Rakovski je sin bogatog jevrejskog trgovca. Rođen je u Bugarskoj (tada Osmansko carstvo), da bi se njegova porodica kasnije preselila u Rumuniju. Završio je Medicinski fakultet u Francuskoj i politički se iskazao kao protivnik carističkog režima u Rusiji. Bio je komunista (boljševik) i revolucionar, bliski saradnik Lenjina i Trockog. Smatra se da je pripadao masonske loži. Lenjin ga je postavio 1919. godine za predsjednika ukrajinskog parlamenta. Bio je član Izvršnog komiteta Treće Internacionalne (Kominterne) u Moskvi. Staljin ga je 1925. godine postavio za sovjetskog ambasadora u Parizu. Pao je u nemilost Staljina 1938. godine i uhapšen pod optužbom da je učestvovao u zavjeri protiv njega. Život je okončao 1941. godine.

udruženja svih južnih slovena. Prvi sastanak, tog udruženja koje je imao da se održi pre dve nedelje, nije uspeo zbog sukoba naših đaka i makedonskih bugaraša.

Prednje se dostavlja radi znanja kao lična informacija.

Po naredbi ministra,
Šef Obavještajnog Odseka,³³

Dostavljeno:
Svima poslanstvima;
Đeneralštabu“.

„2. – CRNOGORSKA EMIGRACIJA U PARIZU.

U Italiji gotovo više nema crnogorskih emigranata i oni su se svi sklonili u Francusku, naročito Pariz, a mnogi su se povratili svojim domovima. Ostatak emigracije, koja možda broji u Parizu oko 200, stoji u jednoj federativnoj organizaciji na čelu sa MILOM VUJOVIĆEM, bivšim ministrom finansija u Plamenčevom kabinetu. Na čelu emigracije nalaze se pored Vujovića i Milan Krljević, bivši naš oficir, biv. načelnik ministarstva vojnog iz Plamenčevog kabineta, i Dušan Drecun. Vođe emigracije su mediokriteti i nesposobni su za kakve avanture većega stila no sama evropska situacija pomaže ih a naročito posle italo-albanskog pakta.

Milo Vujović, Milan Krljević, obišli su Beč, Grac, a Vujović je pre dva meseca bio i u Rimu, gde se sastajao sa svim viđenijim ličnostima. Sam Krljević priznaje javno da je imao sastanke u Beču sa Fan Nolijem³⁴, eksponentom

³³ Potpis nečitak, mada bi se mogao pripisati D. Živkoviću.

³⁴ Fan Noli (*Teofan Stilijan Noli*, Ibrik Tepe, Osmansko carstvo, 6. januar 1882) – Fort Loderdej, SAD, 13. mart 1965), albanski rodoljub, pisac,

Sovjeta za Balkan i da ga je ovaj doveo u vezu sa ovamošnjim Sovjetskim Ambasadorom. Krljević se povratio pre petnajestinu dana a u Beču se zadržao Milo Vujović i Dušan Drecun. Od ove dvojice morao je jedan otići do Moskve ali mi izgleda da je Vujović sam obišao Moskvu.³⁵ Dušan Drecun stupio je u vezu sa glavnim agentom Sovjeta za Balkan VLAHOVOM³⁶ i pre neki dan

političar, diplomata i historičar, diplomirao je na Harvardu 1912. godine. Bio je utemeljitelj, sveštenik i episkop Albanske pravoslavne crkve, premijer i regent Albanije 1924. Nakon što je oboren sa vlasti od strane Ahmet-bega Zogua, otišao u egzil u Zapadnu Evropu, a 1930. godine u SAD, đe je i umro.

³⁵ O pokušajima crnogorske emigracije da nađe utočište u Rusiji piše veoma ubjedljivo dr Ivo Jovičević, u svojim memoarima: *O ljudima i događajima-sjećanja jednog federaliste*, Cetinje, 1995.

³⁶ Dimitar Vlahov (Kukuš, Grčka, 8. novembar 1878. – Beograd, NR Srbija, 7. april 1953), profesor, publicista, revolucionar, političar. Školovao se u Kukušu, Solunu, Sofiji, Švajcarskoj i Njemačkoj, a diplomirao je hemiju na Univerzitetu u Sofiji (Bugarska). Bio je istaknuti pripadnik makedonskog nacionalno-oslobodilačkog pokreta. Postao je 1904. član Centralnog Komiteta VMRO u Solunu. Hapšen je od strane osmanskih vlasti i bio politički zatvorenik (1904–1905). U Švajcarskoj se povezao sa socijalističkim političkim krugovima. Kad je buknuła Mladoturska revolucija, izabran je u novom parlamentu kao predstavnik lijevog krila makedonskog nacionalnog pokreta. Bio je član Narodne federativne partije. Svoju političku i revolucionarnu djelatnost od 1913. preduzimao je iz emigracije. Izabran je 1917. godine za upravnika prištinske oblasti, a poslije završetka prvog svjetskog rata (1918) postao je generalni konzul Bugarske u Odesi, a zatim u Beču. Jedan je od potpisnika „Majskog manifesta“ u Beču 1924. godine, kojim VMRO usaglašala svoje djelovanje sa komunističkim partijama Balkana. Poslije toga, Vlahov je opozvan od strane bugarske vlade sa funkcije generalnog konzula u Beču. Pisao je često u listu *Balkanska federacija* koji je izlazio u Beču zalažući se za prava makedonskog naroda, ugroženog od strane jugoslovenskog režima. Zalagao se i za prava Crne Gore i crnogorskog naroda u jugoslovenskoj državi.

je štampao jednu svoju izjavu sa slikom u komunističkom listu *Balkanska federacija*. Sama federativna ideja ovdašnje crnogorske emigracije jasno ističe protektorat³⁷ Sovjeta jer to je davna ideja Vlahova inspirisana od Moskve.

Do sada se još emigracija nije sasvim organizovala jer tek iza italo-albanskog pakta dobija ova zemljište za rad i s toga sada Vujović obilazi Rim-Beč a vjerovatno i Moskvu pa će se tek docnije dati direktno akciji. Za sada se još luta: neki predlažu princa Mihaila i obrazovanje vlade a to naročito dolazi od Italije i Balkanskog Komiteta iz Londona i na tome planu aktivno radi Jovan Čubranović, agent Rima, koji živi u Parizu, u posljednje vreme je mnogo na putu. Sam Crnogorski komitet: Vujović, Krljević, Drecun / sekretari: Labud Tatar, koji se tu skoro povratio iz Nikšića, i Dušan Krivokapić, odmetnik iz Nikšića, koji je došao pre kratkog vremena iz Italije / izgleda da su momentalno više raspoloženi Sovjetima i tada naravno ne bi ušao u kombinaciju princ Mihailo, koji

Vlahov je odbacivao terorističke metode djelovanja VMRO pod uticajem Vanče Mihailova. Vlahov je član Bugarske komunističke partije (1925–1944). Živio je i politički djelovao u Sovjetskom Savezu od 1936. do 1944. Saradivao je sa Georgi Dimitrovom. Bio je urednik emigrantskog *Makedonskog dela* u Beču, Berlinu i Parizu. Antifašista i antinacista po uvjerenju i djelovanju, Vlahov je izabran 1943. na drugom zasijedanju AVNOJ-a u odustvu za njenog funkcionera, da bi decembra 1944. godine bio izabran za člana Prezidijuma ASOM-a. Bio je predsjednik Narodnog fronta Makedonije, a poslije i predsjednik SSRN Makednoje, te član jugoslovenske delegacije na konferenciji u Parizu 1946. Bio je predsjednik Prezidijuma Narodne Skupštine NR Makedonije (1946–1947), a na Kongresu KPJ 1952. postao je član Centralne revizione komisije KPJ. Umro je u Beogradu 7. aprila 1953. (O Dimitri Vlahovu vidi: Gustav Vlahov, *Biografija Dimitra Vlahova*, Skoplje, 1966. i *Makedonska enciklopedija*, MANU, Skoplje, 2009).

³⁷ Protektorat.

sada stanuje u Parizu. No za sada se još nezna ništa sigurno jer se Vujović sa svoga puta nije do ovoga časa povratio ali prema izjavi Drecuna u Balkanskoj federaciji izgleda da je došlo do sporazuma sa Sovjetom.

Italija nastoji da pokrene pitanje Crne Gore samo želi da se ovo pitanje vodi iz Pariza uz pripomoć Londonskog Balkanskog Komiteta i zato se opaža aktivnost milanskog-bergamskog-bolonjskog komiteta za obnovu Crne Gore, u kome je glavni Antonio Baldaći i Crnogorci Jovan Čubranović i neki Milan Kosorić, vojni begunac iz Bosne, koji se momentalno nalazi u Beču. Po belgijskoj i drugoj stranoj štampi ubacivao je vesti Jovan Čubranović. Crnogorski Komitet na čelu sa Milom Vujovićem do sada nije prekinuo kontakt sa Jovanom Čubranovićem, koji je održavao veze sa ovim u ime Italije, i tek će se po povratku Vujovića iz Beča definitivno rešiti koja će se struja prihvatiti. Do sada „komitet“ je bio malo pomagat od ovdšnjeg sovjetskog ambasadora Rakovskog a izgleda mi da je morao primiti i koju sumu od Čubranovića, koji je u više mahova primao iz Rima poveće sume novaca.

Što se tiče Dušana Krivokapića, crnogorskog odmetnika, stvar stoji ovako: on je iz Rima pozvan od Vujovića a u poslednje vreme je održavao kontakt sa Italijanima u cilju predstojeće akcije. Italijani su mu do sada po drugi put izdali sertifikat tipa / Nanzenovog, koji mu je sada zadržan u ovd. policijskoj prefekturi. Bilo bi veoma zgodno da se poradi da mu se ovaj sertifikat više ne povrati i ako je moguće da se uzme i na osnovu njega da se protestuje u Ligi Naroda za zloupotrebu ovih sertifikata pa čak i navesti da je ovde slučaj jednog odmetnika itd. Milo Vujović takođe ima ovakav sertifikat ali ne znam da li putuje sa njim.

Krivokapić za sada ne misli da sprovodi odmetničku akciju ali ako usvoje predloge Italije o proklamovanju

princa Mihaila za kralja i osnivanje vlade onda će se on nasigurno poduhvatiti odmetničke akcije sa Krstom Popovićem koji je u Americi, i sakupiće ostatke odmetnika koji se nalaze po Albaniji i Crnoj Gori a takođe će stupiti u vezu sa makedonskom organizacijom i kačacima. On sada traži amnestiju ali ne pristaje da se povрати natrag bar za sada i ja sam neznam da li da se predloži za amnestiju.

Za sada kao što napred rekoh još se ne može ništa tačnijeg konkretnijeg saznati odnosno ove emigracije jer se i ona nije još opredelila niti je izabrala sredstva za dalju akciju.“³⁸

Komandir (major) i alajbarjaktar (nosilac glavne ratne i vojničke zastave) crnogorske vojske Marko Zekov Popović, rodnom sa Njeguša iznad Cetinja, jedan od vodećih Crnogoraca u političkoj emigraciji, koji je od početka 1919. godine pa nadalje, konstantno propagirao koncept obnove suverene i nezavisne Crne Gore, održavao je saradnju i komunikaciju sa Nikolom Petanovićem-Naiadom iz San Franciska, koji je u SAD osnovao Savez za slobodnu i nezavisnu Crnu Goru i uređivao suverenističko crnogorsko glasilo, časopis *The Montenegrin Mirror (Crnogorsko Ogledalo)* 1927–1931. Petanovićevo *Crnogorsko ogledalo* je objavljivalo članke Marka Zekova Popovića i pisalo o njemu, kao jednom od korifeja crnogorske emancipatorske državotvorne i nacionalne borbe u egzilu.

U Petanovićevom „Crnogorskom ogledalu“ Marko Zekov Popović, iz San Franciska 31. avgusta 1927. godine objavljuje tekst sljedeće sadržine:

³⁸ Arhiv Jugoslavije, Beograd, 371/20/28.

„APEL NA CRNOGORCE

BRAĆO CRNOGORCI!

Nedavno su u San Francisko, Kalifornija, Društvo Slobodnih Crnogoraca pokrenuli na Engleskom jeziku mjesečni časopis, Crnogorsko Ogledalo, kojeg uređuje rođeni Crnogorac, Nikola Petanović, Naiad, sin naše junačke Crmnice.

Crnogorskom Ogledalu zadaća je da brani vjekovnu čast i slavu Crne Gore, jer Crnogorac imao je samo: junaštvo, čast i slobodu, -pa ko želi to i dalje imati, taj će biti sa nama i pomoći će nas moralno i materijalno; a svi oni koji to ne žele neka budu Biogradu perjanice.

Crnogorci koji žive po raznim gradovima Evrope raduju se što su braća na Pacifiku udarili novi temelj borbi za slobodu i nezavisnost Crne Gore pridružujući se kolu Slobodnih Crnogoraca.

Crnogorsko Ogledalo dobilo je u ovom kratkom vremenu najljepše komplimente od mnogobrojnih stranaca, među kojima su većinom političari koji u sadašnjem vremenu vode čelnu riječ, jedan je od tih političara i barometer evropske politike.

Crnogorsko Ogledalo svakog dana dobiva novi broj prijatelja, od kojih su većinom stranci, za koje nikako nijesmo ranije znali, sigurno zbog toga, što svi raniji pokreti bili su neosnovani i u rukama ljudi kojima su bili mnogo preči lični od opštih interesa!

Svi istinski rodoljubi i potomci naših herojskih očeva danas dobro znadu do čega su naš narod i Domovinu doveli pojedini izrodi i izdajnici njene slobode i njenih slavnih tradicija. Dužnost mi nalaže, kao Crnogorc, da spomenem

sve one početnike koji su bili samsari pokojnog Pašića, a koji su u isto vrijeme bili grobari Crne Gore i njene slobode. Ovo su oni: Savo Ivanović, Tomo Oraovac, Andrija Radović, Marko Daković, Jovan Đonović, Milovan Džaković, Simo Šobaić, Milutin Tomić, Todor Božović, Stevo Bogdanović. Imena njihova spominjaće se sa gnušanjem i prezrenjem kod svih vjernih sinova i kćeri naše mučeničke Otadžbine, jer oni su po naredbi i želji neprijatelja naše slobode i naše istorije, a da bi se istodobno osvetili pokojnom Kralju Nikoli, upropastili slobodu Crne Gore i naš narod doveli do ruba propasti. Što je od većeg interesovanja i važnosti za sve Crnogorce jeste i to, što su pomenuti Crnogorski izrodi danas ćušnuti u kraju, ne od Crne Gore, nego od Biograda i zvanične Srbije, kojoj su izdajnički služili, i kako koji ide pod zemljom: Srbija mu čita nad grobom: ‘Crnac je odigrao ulogu, sada neka mirno počiva pod pločom sopstvene sramote!’ U koga još ima rodoljubnog žara i ponosa Crnogorskog taj će odlučno ustati u odbranu svoje Domovine, tim prije kad zna da će ga za njegovo kukavičko ćutanje i sam neprijatelj naše istorije i naše narodne časti tako strašno ukoriti i osramotiti, kao što je to bio slučaj do sada sa mnogim nesrećnim Crnogorcima.

S obzirom na sve dovre rečeno, jasno je i dade se lako razumjeti da je borba naših novih boraca, koji su pokrenuli Crnogorsko Ogledalo, još teža: kad pored nadčovječne borbe za čast i slobodu naše Domovine, mora se voditi očajnička borba protivu svega onoga što su u dušu našeg naroda uvukli njegovi narodi i prodane duše, kao i protivu svega onoga što Srbija oće silom da nametne Crnogorskom narodu. Zato Crnogorsko Ogledalo apeluje na sve vjerne sinove Crne Gore da nas pomognu u borbi za slobodu i ponos naše Domovine. I ja sam uvjeren da će se pravi Crnogorci svi odazvati.

U zaključku, napominjem, da mi je stavljeno u dužnost, da Crnogorsko Ogledalo ima doprijeti do ruku svakojeg Crnogorca, pa ma će se on nalazio, te prema tome znaćemo – koliko ima Crna Gora svojih sinova.

San Francisko, 31 Avgusta, 1927.
Komandir Marko Zekov Popović
Alajbarjaktar Crnogorske Vojske³⁹

Grupa aktivnih Crnogoraca u političkom egzilu u Argentini 1927. godine nastojala je reaktuelizirati crnogorsko pitanje i pokušati izvršiti što veći uticaj na mobilizaciju, širom američkog kontinenta i Evrope, rasutih Crnogoraca u borbi za pogažena prava njihove domovine. U vrijeme kad je Nikola Petanović-Naiad u Sjedinjenim američkim državama, formirao Odbor za slobodnu i nezavisnu Crnu Goru 1927. godine, jedna skupina Crnogoraca u Argentini oglasila se patriotskim proglašenjem, u ime udruženja Za prava Crne Gore, osnovanog 9. novembra 1927. godine u Buenos Airesu. Taj proglas glasi integralno:

„Braćo Crnogorci

Zadojeni najčišćim osjećajem rodoljublja, Crnogorci sa Dock-Suda održasmo dne. 9 novembra pr. godine sastanak na kom osnovasmo društvo „Za prava Crne Gore“. Cilj društva je najbolje označen u njegovom imenu, pa stoga čvrsto vjerujemo da će u njega pristupiti i učlaniti se sva braća Crnogorci koji zbog udaljenosti ili ma kojih drugih razloga ne mogaše prisustvovati ovom sastanku.

Braćo!

I prije deset vjekova Crnogorci su shvaćali značaj udruženja. Znali su organizovati narodnu snagu i povesti

³⁹ *The Montenegrin Mirror*, september, 1927, San Francisko „Apel na Crnogorce“, Marko Zekov Popović, komandir i alajbarjaktar crnogorske vojske, San Francisko, 31. avgusta 1927, str. 1.

borbu protiv moćne Bizantiske države. I dok su ostali balkanski narodi bili pod jarmom Bizanta, Crnogorci su dugom i junačkom borbom izvojevali i stvorili prvu slovensku državu na Balkanu.

Poslije prelaza Turaka u Evropu, poslije pada balkanskih država pod moć turskog gospodstva, Crna Gora jedina među njih ostaje kao ostrvo na morskoj pučini da se odupre valovima turske bujice.

Pet vjekova se je osamljen glas crnogorskog ratnika razlijevao na balkanskom poluostrvu.

Pet vjekova oštri rijež ljutoga handžara, Krsta i Polumjeseca, ukršćavao se na granici Crne Gore. Kroz pet dugih vjekova ljute i krvave borbe, vojska najveće sile u to vrijeme turske carevine nalazila je grobnicu u crnogorskim ruševinama.

Crnogorci!

Istorija nam pokazuje da Crnogorci nijesu pobjede nosili zbog toga, što su imali tvrđave, municiju i oružije. Ne! Oni su gladni i bosu vodili borbu i samo herojstvom proslavljali svoje oružije nad neprijateljem. Vi znate pregaocu bog daje mahove. Pregnuća naših predaka bila su velika bez uzmaka, bez straha išli su u smrt, umirali na bojnopolju za slobodu njihove i naše domovine. Sjetite se zato njihovih petovjekovnih borba za krst časni i slobodu zlatnu. Sjetite se Krusa, Careva Laz, Grahovca, Ostroga, Vučijeg Dola, Fundine i još mnogih slavnihpobjeda krvlju ispisanih na dugoj traci junačkih megdana.

Sa ovim divovskim borbama i junaštvom zadivili su cijeli svijet, uzdigli svoje ime do te slave i veličine, da su velikani ostalih naroda priznali da herojstvo Crnogoraca prebacuje herojstvo junaka Termopila i Maratona.

Braćo, pa kad sve ovo znamo, onda se upitajmo, je li stidno, da mi njihovi potomci koji živimo u ovoj velikoj i

slobodnoj zemlji, budemo pristalice tuđih jata? Je li stidno da ne smijemo podići glasa za prava potlačene Crne Gore?

Ne gledajmo braćo na one koji, ne žele slogu Crnogoraca; na one koji žele da današnji ugnjetači okuju vječito u ropske lance našu domovinu i da izbrišu sve svetinje crnogorskog naroda.

Braćo, složimo se, udružimo se, jer će naša sloga odpuhnuti nasilnike i ugnjetače. Vjerujemo, čvrsto vjerujemo da će crnogorska golgota imati svoje Voskrsnuće. Doći će dan i to vrlo brzo kada će stari svjedok nebrotjenih slavni crnogorskih pobjeda i neprijateljskih poraza, crnogorska veličanstvena zastava će da zaleprša na vrhovima naših brijegova, pod kojom će se okupiti čeda gorskih lavova.

Braćo, sveta nas dužnost poziva da se organizujemo, da odužimo dug rodoljublja da zajednički ustanemo u odbranu naših pogaženih i potlačenih prava.

U to ime kličemo svi na okup za potlačena prava Crne Gore!

„Za prava Crne Gore“

9. novembar 1927. godine Nikola Vujanović –predsjednik
Dock-Sud, Buenos Aires Milan Mijanović –podpredsjednik
Argentina Jovan S. Vujović –sekretar
Todor Jovanović –blagajnik “.40

O djelovanju prijatelja Crne Gore, koji su se iz filantropskih razloga borili za crnogorsku slobodu i nezavisnost, među kojima je korifejsku ulogu dugo vremena igrao ugledni Amerikanac

⁴⁰ Citirano prema: Gordan Stojović i Marijan Miljić, *Crnogorci u Južnoj Americi*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica, 2012, str. 139–140.

Luidi Kriskuolo, te o aktivnosti crnogorskih političkih azilantata i iseljenika u SAD, ilustrativno govori i akcija koju su oni sinhronizovano povelili tokom 1927. godine pišući pisma i apele Društvu naroda u Ženevi u kojima su tražili da se Crnogorcima koji žele da se usele u SAD ili druge zemlje izdaju crnogorski pasoši, kao državljanima Crne Gore, a da se ne tretiraju kao državljani KSHS. Zapravo, oni traže da im se izdaju pasoši kao crnogorskim lojalistima, kako bi napustili Crnu Goru u kojoj su od vlasti ugnjeteni i kako bi sa crnogorskim pasošem mogli zatražiti politički azil u SAD ili u nekim drugim državama. U tu akciju bio je uključen i crnogorski princ Milo Petrović, a uz Kriskuola i istaknuta imena političke emigracije: Marko Zekov Popović i Nikola Petanović-Naiad. O tome piše i Petanovićevo *Crnogorsko ogledalo* u članku pod naslovom “Montenegrin passports” („Crnogorski pasoši“), koji u prijevodu na naš jezik glasi:

„San Francisko, Kalifornija,
24. septembar 1927. godine

Generalnom Sekretaru,
Društvu naroda,
Ženeva, Švajcarska.

Dok je za devet godina drevna i časna Kraljevina Crna Gora nepravedno potčinjavana od snažnijeg susjeda; i

Dok, su takozvani izbori, koji navodno sankcionišu apsorpciju, održani u toku okupacije zemlje od strane neprijateljskih snaga, ne mogu se smatrati slobodnom voljom naroda; i

Dok, su obećanja i obećanja velikih sila, neispunjena, dokazuje da je Crna Gora dostojna samo razmatranja; i

Dok, su mnogi Crnogorski lojalisti, željni napuštanja Crne Gore, spriječeni da to urade zbog nedostatka pasoša i nedostatka mogućnosti da ih dobiju; i

Dok, je Društvo naroda osnovano sa ciljem da pomogne u obezbjeđivanju slobode i pravde ugnjetvanih naroda, i s obzirom na pitanje izdavanja pasoša lojalistima ostalih nacija;

Mi, dolje potpisani Crnogorci, nastanjeni u Sjedinjenim Američkim Državama, ovim zahtijevamo od Društva naroda izdavanje pasoša za naše kolege, crnogorske lojaliste u Crnoj Gori, tako da oni mogu da odu, ukoliko žele, bez dozvole ili ometanja, iz zemlje u kojoj su ugnjetavani.

Major Marko Z. Popović,

komandant kraljevske garde Crne Gore.

Nikola Petanović Naiad,

Urednik, pjesnik i predavač.

Jovo R. Radonjić,

Lazo Z. Otašević,

Đuro Mijušković,

Dušan M. Klisić

Mileva S. Gvozdenović,

Ela Bogdanović,

Stevo Popović,

Gospođa Ljubica S. Popović,

Gospođa Milica E. Bogdanović,

Gospođa Jela Đ. Mijušković,

Blažo Radonjić,

Gospođa S. Radonjić,

Gospođa Edna J. Radović⁴¹.

Crnogorci u političkom egzilu podržavali su pravednu borbu Hrvata protiv velikosrpskog imperijalizma i kao što su to činili i prvaci Crnogorske stranke dr Sekula Drljević, Mihailo Ivanović i Mirko Mijušković, oštro osuđivali atentat u beogradskoj

⁴¹ Ovaj tekst je objavljen na engleskom jeziku: *The Montenegrin Mirror*, Oktober, 1927, San Francisco, "Montenegrin Passports", p. 6–7.

skupštini. Grupa crnogorskih političkih emigranata iz Argentine (koji su tamo otišli iz Italije 1922. godine), a koji su se borili za pravo, čast, slobodu i nezavisnost Crne Gore, tokom 1928. godine obznanila je politički proglas, kojeg je objavila tamošnja hrvatska štampa, a prenio zagrebački list *Narodni val* (organ Hrvatske seljačke stranke), koji je u to vrijeme pokazivao naklonost prema političkim stavovima i djelatnosti Crnogorske stranke i njenih vođa, u prvom redu dr Sekule Drljevića. Taj poglas crnogorskih političkih emigranata, oficira bivše crnogorske vojske i ustaničkih i komitskih (gerilskih) vođa, zagrebački list je prenio i objavio sa ciljem da bi aktuelizirao crnogorsko pitanje i da bi pružio podršku političkim zalaganjima Crnogorske stranke i njenih čelnika, koji su pripadali, zajedno sa HSS, klubu Seljačko-demokratske koalicije. Grupa istaknutih političkih egzilanata u Argentini oglasila se 21. novembra 1928. godine u listu *Hrvatska sloga*, koji je izlazio u Buenos Airesu, jasno podržavajući političku borbu Hrvata i Seljačko-Demokratske koalicije na čelu sa dr Vladkom Mačekom, kojoj je i zvanično pripadala i Crnogorska stranka, a koja se bazirala na zahtjevima za preuređenje KSHS i slobodom i jednakošću svih u južnoslovenskoj državi. Taj proglas u osnovi je korespondirao sa tadašnjim ideološko-političkim stavovima i mišljenjem Crnogorske stranke i njenog vođstva, koja se zalagala za južnoslovensku federalnu državu, na načelima državno-pravne, političke i druge ravnopravnosti udruženih zemalja. U tome proglasu, njegovi potpisnici slave kao narodne vođe i stare borce za Crnu Goru dr Sekulu Drljevića, Mihaila Ivanovića i predsjednika Glavog odbora Crnogorske stranke Mirka Mijuškovića, pritom energično osuđuju zločin ubistva počinjen nad Stjepanom Radićem i ostalim vođama HSS, te vezuju borbu za prava Crne Gore sa pravdenom borbom Hrvata protiv zločinačkog vladajućeg režima. U tome proglasu crnogorski politički emigranti okupljeni i organizovani u Odboru Nezavisnih Crnogoraca i Odboru Crnogorskih seljaka i radnika (koji su

pripadali političkom i ustaničkom odjelu za Južnu Ameriku Crnogorske narodne stranke seljaka i radnika, koju je u SAD u Njujorku formirao i čiji je predsjednik bio bivši ministar Kraljevine Crne Gore Milo M. Vujović) podržavaju političku borbu dr Sekule Drljevića, Mihaila Ivanovića i drugova. Manifest grupe crnogorskih emigranata iz Argenitne, potpisan od strane istaknutih crnogorskih oficira, ustanika, komita i emigranata: Krsta Martinovića, Živka Mašanova Nikčevića, Ilije Kontića, Jovana Vujovića, Špira Vučerakovića, Milutina Četkovića i Luke Jovanovića, objavio je list *Narodni val*, dnevnik Hrvatske seljačke stranke od 30. prosinca 1928. godine, u članku „Uz Hrvate su svi čestiti Crnogorci – odlučan i čestit glas crnogorskih iseljenika – za pravednu borbu Hrvata protiv beogradskih paša i vezira“. List *Hrvatska sloga* od 21. studenog 1928. godine, koji je izlazio u Buenos Airesu, cijeli broj posvetio je, kako piše *Narodni val*, „crnogorskom pokretu u iseljeništvu, da se svi čestiti Crnogorci iseljenici pridruže pokretu Hrvata i Seljačko-Demokratske Koalicije za slobodu i jednakopravnost“. Odbor nezavisnih Crnogoraca iz Buenos Airesa (Argentina) napisao je 21. novembra 1928. godine proglas pod naslovom „UZ HRVATE SU SVI ČESTITI CRNOGORCI“ i uputio ga Hrvatima, iseljenicima u Buenos Airesu. Taj proglas Crnogoraca iz Argentine prenesen je u listu *Narodni val*, odakle ga i mi preuzimamo i prezentiramo.

„UZ HRVATE SU SVI ČESTITI CRNOGORCI“

„Narodni, seljački pokret u domovini protiv jednoga sramotnoga režima, protiv silnika i ugnjetača narodne slobode, odjeknuo je gromko i žestoko, odjeknuo je strašno i silovito, čiji tunjanj je dopro u svaki kraj, gdje hodi noga našega naroda.

Mi Crnogorci smo uvijek pratili sa simpatijom borbu braće Hrvata protiv bizantizma i balkanizma Beograda. Nešto su nas u tome vezale i iste prilike, pod kojima smo

živjeli, jer je Crna Gora od dana „ujedinjenja“ do danas, kao nikoja zemlja jugoslavenske države, bila izvrgnuta dahiluku Srbijanaca, koji su njen ugled i njenu slavu srozali do nule.

Obeščašćena, pogažena Crna Gora je trpila i patila kao nikoja druga zemlja, u njoj je vladao vaziluk paša i vezira. Obeščašćene su najsvetije narodne tradicije, obeščašćen je onaj viteški narod, koji se stoljećima očuvao od svih varvarskih nasrtaja neprijatelja, a jer je naivno povjerovao u iskrenost „braće“ i pravog narodnog ujedinjenja, koji mu je za iskrenost i za bratstvo vratio neiskrenost i nebratstvo.

Nas Crnogorce veseli, da se braća Hrvati iseljenici grupiraju, da se kupe i prikupljaju zajedničke snage na okup, na okup za veliki i presudni boj poštenih sa nepoštenim, te kao što su naša braća pod vođstvom narodnih vođa gg. Sekule Drljevića, M. Ivanovića i šefa Crnogorske stranke Mirka Mijuškovića, starih narodnih, seljačkih boraca, našla se skupa bok uz bok braće Hrvata u domovini, tako ćemo mi u iseljeništvu, da se nađemo rame uz rame sa braćom Hrvatima, na obrani naših zajedničkih prava.

Mi Crnogorci duboko smo uvjereni, da će braći Hrvatima potpuno uspjeti svoje ideale ostvariti, ideale svoje i svog mrtvog Vođe, koji leži u vječnom počinku kao žrtva jedne razbojničke kaste, jednog krvavog i nezapamćenog režima, da će svojom kulturom, svojom snagom, organizatorskom sposobnošću svojom i svojim sopstvenim pregalaštvom izvojevati ravnopravnost i jednakost svoga naroda. Uvjereni smo i veseli nas, jer pobjeda Hrvatskog naroda je naša i našeg naroda pobjeda; pobjeda potlačenog nad tlačiteljem; pobjeda Boga nad sotonom.

U ovoj borbi ne samo braće Hrvata, već i Crnogoraca, Slovenaca i Srba prečana, mi Crnogorci želimo da učestvujemo svom snagom našom, da našim skromnim sredstvima doprinesemo naš udio u ostvarenju narodne

slobode i rušenju jednog nečuvenog, zločinačkog režima, koji se zacario u našoj državi od dana njenoga postanka.

Crnogorski narod je uvijek bio pobornik jednakosti i ravnopravnosti, pa se oružjem u ruci borio uvijek za svoju slobodu. Još od tada datiraju veze Crnogoraca i Hrvata pod vođstvom blaženo-počivšeg Šćepana Radića, koji je pravednu borbu Crnogoraca uvijek i izdašno pomagao. I kao što su se Hrvati sa neumrlim svojim vođom Šćepanom Radićem nalazili uz bok crnogorskog naroda, danas poslije izvršenog krvavog zločina po plaćenicima režimlja, nad hrvatskim vođom, Crnogorski narod treba da se nađe uz bok braće Hrvata. Na strani jednakosti i ravnopravnosti, na strani pobornika i pravednosti!

Crnogorci se gnušaju nad nezapamćenim zločinom, koji je Beograd izvršio nad hrvatskim vođama i taj zločin popraćuje sa onim Vladičinim stihovima:

Krv je ljudska rana naopaka.

Pa onda sa onim drugim:

Ne treba carstvo neljudima.

Dalje: A Vama braćo Hrvati i Srbi, koji se danas nalazite u teškom okršaju sa inspiratorima današnjeg našeg narodnog i državnog zla, šaljem naše pozdrave i naše simpatije uvjeravajući vas, da će Crna Gora i svi Crnogorci, ma gdje se danas nalazili, biti s vama i uz vas u teškoj, ali časnoj borbi za čovječnost, pravicu i slobodu.

U borbu za pravdu i slobodu, u borbu protiv narodnih tlačitelja, koji smetaju narodnom napretku i slobodi!“⁴²

Proglas u potpisali u ime Odbora nezavisih Crnogoraca politički emigranti iz Buenos Airesa: Krsto Martinović, Živko Nikčević, Ilija Kontić, Jovan Vujović, Špiro Vučeraković, Milutin Četković i Luka Jovanović.

⁴² *Narodni val*, dnevnik Hrvatske seljačke stranke, broj 321, godina II, Zagreb, nedjelja 30. prosinca 1928, str. 5.

POGRANIČNI INCIDENT NA BOBOTOVOM GROBLJU 1900. GODINE

Vukota Vukotić

This paper examines a border incident that occurred in October 1900 along the Montenegrin–Austro-Hungarian frontier. The conflict, which resulted in the deaths of Montenegrin officers, further strained the already tense relations between Montenegro and the Dual Monarchy. Beyond its immediate historical implications, the significance of the surviving documentation lies in its reflection of the Montenegrin authorities' legal interpretation of concepts such as necessary defence and official duty.

Odnosi Crne Gore sa zvaničnim Bečom uvijek su bili intrigantna tema i zahvalno polje istraživanja za mnoge naučnike, ne samo istoričare. Ovi odnosi, koji su varirali tokom vjekova, bili su predmet proučavanja uglavnom političke i vojne istorije, kao i diplomatskih veza. Vrlo rijetko, ulazilo se u analizu ekonomskih, socijalnih ili kulturnih relacija, koje su jednako postojale i gradile se, ne samo između vladara ili dinastija, već i među običnim ljudima. Zbog toga ćemo ovim radom pokušati da doprinesemo izučavanju baš ovih veza koje, lako i vrlo često, znaju da izmaknu čak i najpažljivijim istraživačima.

Tokom istorije, Crna Gora, kroz sve vidove njenog postojanja, imala je vrlo složene odnose, često i oprečne, kako sa Austrijom, tako i sa Ugarskom. Jedino što sa sigurnošću možemo reći je da su bili dugoročni i da traju još od Srednjeg vijeka. Naravno, jako je teško govoriti o odnosima jedne velike sile, kakva je bila

Habzburška monarhija sa jednom malom zemljom koja se sve vrijeme svog postojanja morala boriti za samostalnost. Ipak, ovo najviše važi za državne, političke i diplomatske odnose, koji su najčešće predmet istrživanja u historijskoj nauci. Sa druge strane, postoje mnogi raznovrsni odnosi koji se događaju na jednom nižem nivou, a koji se dešavaju i grade svakodnevno između običnih ljudi sa jedne i druge strane granice. Svi ti sitni, obični kontakti u trgovini, na ulici, na granicama i pred najnižim organima vlasti, čine posebnu dimenziju odnosa, koja je do sada često zanemarivana u našoj historiografiji. Međutim, i oni su iza sebe ostavili brojna dokumenta koja svjedoče o njihovom intenzitetu, karakteru, svrsi i ljudima koji su ih ostvarili. Vođeni životnim pitanjima i potrebama, ovi odnosi se pojavljuju u čitavom dijapazonu oblasti, a uvijek se pretaču u individualne ljudske sudbine.

Događaj koji želimo prikazati, vrijedan je primjer koliko je jedna stvar, iz današnje perspektive skoro zaboravljena, ostavila traga u dokumentima iz tog doba. Kroz ovaj pogranični incident i pogibiju dva crnogorska oficira, možemo sagledati brojne aspekte i slojevitost odnosa Crne Gore sa Dvojnomoj monarhijom. Ono što prvo upada u oči je mišljenje tadašnjeg crnogorskog ministra pravde dr Luja Vojinovića¹, koje je dao na molbu Knjaževskog Ministarstva inostranih djela. Njegova razrada događaja koji su se desili u oktobru 1900. godine na Bobotovu

¹ Dr Lujo Konstantinov Vojinović (1864–1951), hrvatski pravnik, diplomata, historičar i književnik. Bio je pripadnik je grofovske porodice iz Dubrovnika i član srbokatoličkog pokreta. Od 1898. godine boravi u Crnoj Gori, gdje je prvo bio na dužnosti sekretara knjaza Nikole, a od 1899. godine postaje ministar pravde nakon dr Valtazara Bogišića. Bio je i crnogorski diplomatski predstavnik u Vatikanu i najzaslužniji je što je Crna Gora odnijela pobjedu u konfliktu oko katoličkog zavoda sv. Jeronima, 1901. godine. Od 1903. do 1912. godine boravi u Srbiji i Bugarskoj, a onda se vraća u Crnu Goru. Bio je član crnogorske delegacije na Mirovnoj konferenciji u Londonu po okončanju Prvog balkanskog rata. Umro je 1951. godine u Zagrebu.

groblju, svijetli je primjer stručnosti, analitičnosti i poznavanja prava. Objašnjenje koje dr Vojinović nudi o krajnjoj nuždi, nužnoj odbrani i primjeni sile u takvim slučajevima, smatramo da i dan danas mogu da posluže u pravnoj teoriji. U njegovom izlaganju vidimo izuzetno poznavanje tadašnjeg krivičnog zakonodavstva, kako crnogorskog, tako i austrougarskog, kao i evropske pravne teorije u ovoj oblasti. Analiza ovog događaja sa staništa prava, zaista je impresivna i za današnje prilike i nama joj se što dodati, a sam ministar Vojinović se ogradio preporukom da ministar inostranih djela ne treba da izvodi političke konsekvence ovog incidenta.

Istražujući dalje ovaj slučaj kroz arhivsku građu, naišli smo na seriju dokumenata koji detaljno opisuju pogibiju crnogorskih oficira na Bobotovom groblju. Iz njih možemo jasno videti sa koliko su opreza crnogorske vlasti pristupile ovom delikatnom slučaju. Pogibija graničnih vojnika, a kamoli oficira, u mnogim slučajevima je povod za rat ili prekid diplomatskih odnosa. Još u doba prije Prvog svjetskog rata, kada su otvoreni nacionalizam i šovinističke ideje bile sasvim legitimne i sastavni dio politike svake zemlje, ovakvi pogranični incidenti mogli su dovesti do ozbiljnih i trajnih posljedica. Sjetimo se da su se samo dvije godine prije ovog incidenta, 1898. godine, u Fašodi susrele britanske i francuske jedinice u namjeri da spoje svoje kolonijalne posjede. Ovaj incident bio je predmet međunarodne pažnje i mogao je dovesti do ozbiljnih posljedica, pa i rata da Francuska nije popustila i Velika Britanija završila osvajanje Sudana. No, ovo je bio sudar velikih sila, a Crna Gora je morala prilagođavati svoju politiku moćnom susjedu, Austrougarskoj. Zato, čak i u ovako ozbiljnoj situaciji kada je došlo do pogibije njenih vojnika i povrede njene teritorije, crnogorska diplomatija bila je prinuđena da se dovija kako bi izbjegla teže posljedice i agresivnu reakciju Habzburške monarhije, čiji su planovi o kolonijalnom proširenju uključivali sve države Balkana. Tako, od početka ovog incidenta, prvi cilj

vlasti na Cetinju bio je da zadrži mir i učini sve da stvar dalje ne eskalira. Takođe Crna Gora se trudila da ne ugrozi svoj suverenitet i izvuče korist iz ove situacije. Sa druge strane, vidimo da su austrougarske vlasti u početku pokušavale da skinu krivicu sa sebe i svoje patrola. Njihova reakcija na incident bila je donijeta sa pozicija sile sa željom da se Crnoj Gori nametne njena volja. U tu svrhu, pokušali su čak i da insceniraju provokacije i zamagle stvarne događaje, sa ciljem da krivicu prebace na lokalno stanovništvo sa jedne i druge strane granice. Međutim, krivica njene patrola i oficira Švaba bila je očita i lako dokaziva.

Držanje Austrougarske vodilo je izbijanju ozbiljnijeg diplomatskog incidenta, što je bila zamka u koju crnogorske vlasti nijesu htjele da upadnu. Ipak, zanimljivo je da su i austrougarske vlasti imale dosta veliku bojazan od reakcije Crne Gore, ne toliko od zvaničnog Cetinja, koliko od lokalnog stanovništva. Uplašena od osvete i daljih sukoba na granici, Dvojna monarhija je naredila da se njene trupe povuku sa graničnih karaula u veća utvrđenja. Njihovo objašnjenje za taj potez je da im je neshvatljivo „da Crnogorac se ne sveti“, što je pokazatelj kako su nas, u to doba, doživljavale okolne države. No, crnogorske vlasti učinjele su sve da ne dođe do produbljenja incidenta i novih sukoba na granici. Formirana je zajednička komisija koja je ispitivala svjedoke incidenta, kao i posebna crnogorska, kako bi se utvrdio tačan redosljed događaja. Crna Gora je sve preduzela da se tačno i detaljno ispita ovaj incident. Tako su obje komisije, ispitale svjedoke i učesnike događaja, a došlo je i do skoro forenzičkog ispitivanja lica mjesta zločina, kao i medicinskog pregleda tijela žrtava, kako bi se utvrdile okolnosti pod kojima su crnogorski oficiri stradali. Pred nespornim dokazima, čak i velika sila poput Austrougarske, morala je da popušta i prizna krivicu svoje armije.

Iako je nesporno utvrđena krivica austrougarske strane, crnogorske vlasti su se potrudile da deeskaliraju stvari. U tome je veliku ulogu imao pogranični komesar Niko Tatar, koji je prilje-

žno ispunjavao instrukcije sa Cetinja. Kako bi slegla situacija, crnogorske vlasti pokušale su da uz ovaj incident priključe i druge pogranične sporove i na taj način dobiju od Austrougarske povlastice za svoje pogranično stanovništvo.

Danas je ovaj događaj na razmeđi vjekova i država, za nas značajan, jer iz njega možemo nazrijeti odnos između zvaničnog Cetinja i Beča. Takođe, od velike je važnosti što imamo dokumenta koja pokazuju koliko je u to doba bila razvijena pravna misao u Crnoj Gori, kao i da je istraga incidenta vođena, skoro na isti način kako bi bila vođena i u našem dobu. Uz to, iz sačuvanih dokumenata vidimo jednu malu, ali značajnu pobjedu crnogorske diplomatije nad moćnim susjedom. Dokumenta koja se odnose na ovaj događaj, danas se čuvaju u Državnom arhivu Crne Gore u fondu Ministarstva inostranih djela. Tačne oznake dokumenata naveli smo na kraju svakog pojedinačnog dokumenta. Iz njih vidimo da je spor sa Austrougarskom trajao od oktobra 1900. do marta 1901. godine. U prikazu ovih dokumenata strogo smo vodili računa da sačuvamo autentični jezik iz tog doba na kojem su nastali.

Cetinje 15. novembra 1900.

Ministru Inostranih Djela
Gospodinu Vojvodi Gavru Vukoviću²
Cetinje

Gospodine Ministre,

Usljed Vaše usmene molbe, da Vam saopštim mišljenje Ministarstva Pravde: o juridičkoj strani nemiloga sukoba, koji se dogodio 13. oktobra o.(ve) g.(odine) na Bobotovu

² Vojvoda Gavro Vuković (1852–1928) crnogorski diplomata i pravnik. Sin poznatog vasojevičkog vojvode Miljana Vukova Vešovića, otuda prezime Vuković. Bio je prvi diplomirani pravnik u Crnoj Gori. Obavljao je dužnosti otpravnika poslova u Carigradu, a nakon smrti vojvode Stanka Radonjića, ministra inostranih djela Crne Gore.

Groblju između austriške i crnogorske patrola, usljed čega austrijski vojnici ubiše našega oficira Todora Sušića i desečara Rada Tepavčevića, proučivši dotične spise, čast mi je obrazložiti Vam sljedeće svoje mišljenje:

Prije svega utvrdimo činjenice kao su priznate s austriške i naše strane.

Sukob se između austriške i crnogorske patrola zbio na našem zemljištu usljed toga, što je austrijska oružana patrola srela našu na crnogorskom zemljištu i što je zapovjednik naše patrola naredio, da se strani vojnici razoružaju. Pošto nakon treće opomene austrijska patrola ne htje položiti oružje, naša je to morala nasilno izvesti, ali tako da se ne ubije nijedan strani vojnik.

Nastade borba s rukama i tada bi zapovjednik naše patrola oficir Sušić ubijen od jednoga austrijskog vojnika, dok se rvaše sa austrijskim desetnikom Švabom³, ispalivši na njega metak, koji bi odbijen. Po tome bi i naš desečar Rade Tepavčević ubijen od desetnika Švaba, koji bješe priskočio u pomoć jednom vojniku u borbi s Radom.

Sve je to prećutno priznato od austrijske komisije, koja (kao što svjedoči dotični zapisnik od 1 nov.(embra) o.(ve) g.(odine) nije kadra bila drugo odgovoriti nego: 1. da je austrijska patrola nehotično prekoračila granicu, misleći, da ide još austrijskim zemljištem; 2. da su austrijski vojnici opkoljeni i za puške uhvaćeni bili na otpor prinuđeni, drugim riječima da su ubili naša dva gornja časnika u nužnoj odbrani.

Da vidimo sad, Gospodine Ministre, vrijede li ovi izgovori i može li se ozbiljno smatrati ova odbrana. Hitam prije svega da odgovorim prigovoru, da austrijski vojnici nijesu znali, da stupaju na crnogorsko zemljište. Taj se izgovor ne može nikako uvažiti, prosto za to što bi tad

³ Radi se o prezimenu Švab, ne o načelnom i pogrdnom nazivu (prim. aut).

najtačnije određene granice (a to postoji nakon Berlinskog ugovora između Bosne-Hercegovine i Crne Gore) bilo potpuno iluzorno, i što je austrijska patrola mogla lako uvidjeti svoju pogrešku na ponovne opomene zapovjednika crnogorske patrole. Jer što je prirodnije, nego da već pri prvoj opomeni, tuđa patrola, ako je do tada bila u neznanju, od toga časa stupi u pregovore sa crnogorskom patrolom, uvidjevši svoju pogrešku, odstupi od tuđega zemljišta?

Mnogo je međutim važniji izgovor nužne odbrane. Jer, ako bi se dokazalo, da se austrijska patrola doista nalazila u stanju nužne odbrane, ona bi, po načelima krivičnog prava, riješena bila od svake odgovornosti i njoj se ubištvo naših vojnika ne bi moglo više ubrojiti u zločin.

Što o tome govori austrijsko pravo na koje se protivna strana poziva? Tačka g. 2. čl.(ana) kazn.(enog) zak.(ona) austrijskog glasi ovako: „Provedena nužna odbrana samo će se onda uzeti, ako se po licu, vremenu, mjestu, načinu napadanja ili po drugim okolnostima sa osnovom uzeti može, da se učinilac samo nužnom odbranom poslužio, da protivzakonito napadanje na svoj ili drugoga život, slobodu i imanje odbije, ili da je on samo iz prepasti, straha ili plašnje granice nužne odbrane prekoračio i više učinio, nego što je za odbranu nužno bilo.“

Čl.(an) 4. bosansko-hercegovačkog kazn.(enog) zakona, ma da se i ne upušta u tako preciznu definiciju nužne odbrane, sadržava, van sumnje, tome razlogu neubrajanja u kazneno djelo, isti smisao, a da i ne spominjemo ostala zakonodavstva (n. pr. čl. 54 srp.(skog) kriv.(ičnog) zak.(ona)) koja s malim izmjenama gornji članak formulišu isto tako. Red nam je međutim da analizujemo ovo pravilo, kako bismo dokazali, da se ne može primijeniti nužna odbrana na konkretni slučaj.

Da bi se moglo govoriti o nužnoj odbrani, treba da se u njoj nađu dva bitna uslova:

Protivzakoniti napadaj;

Nužda.

Bez napadaja nema odbrane, ali napadaj mora biti protivzakonit, pa dosljedno nužna odbrana uslovljava nepravedni jedan napadaj. Iz toga, pak, logično sljedi da je isključena nužna odbrana protiv jedne vlasti, kojoj pripada pravo napadaja u izvršenju jedne svoje dužnosti. Ovo je načelo tako reći sama osnova društvenoga reda. Jer kad bi drugčije bilo, nijedan državni organ ne bi više smio silom primorati na poštovanje zakona i država bi se prosto raspala provrgavši se u rat svih protiv svakoga.

A iz uslova da za odbranu treba nužda slijedi:

Da napadaj treba da je zbilja započeo ili bar da predstoji;

Da se napadnuto dobro (imetak, čast, sloboda itd.) i na koji drugi način moglo odbraniti;

Da ne postoji više nužna odbrana, pošto je prestao napadaj;

Da se ne smiju prekoračiti granice nužne odbrane nego u koliko krajnja potreba iziskuje, da se njom odbrani napadnuto dobro.

Sve što prelazi ove granice, koje su filosofija, pravo i zakonodavstvo preko najvećih njemačkih kriminalista, kao što su: Janka, Herbst, Valberg itd., da ne govorim o ostalim, postavile nužnoj odbrani, nosi u sebi karakter neprovedne odbrane, karakter⁴ kaznenog djela. Razlike samo može biti u stupnju odgovornosti tj. Da li je nezakonita odbrana izvršena potpuno znajući za tu nezakonitost (dolus) ili iz drugih motiva npr. iz nepažnje i nedovoljnog razmišljanja (culpa).

Nakon toga, Gospodine Ministre, biće nam lako pobiti

⁴ Ovako stoji u originalu teksta. (prim. aut.)

protivničke izgovore. Je li napadaj naših vojnika na austrijsku patrolu bio zakonit? Jest i sa gledišta javnoga prava i sa gledišta internacionalnoga prava. Izlišno je napomenuti, da su sve civilizovane države saglasne u načelu, da jedna oružana četa ne smije u mirno doba prijeći iz jedne države u drugu bez dozvole ove. Austrijska oružana patrola priješla je dne 13. oktobra o.(ve) g.(odine) na crnogorsko zemljište bez dozvole i znanja crnogorske vlasti. Ako je u početku i mogla misliti, da jednako stoji na austrijskom zemljištu, ona je mogla uvidjeti tu pogrešku, tek što se srela s oružanom crnogorskom patrolom, a još više pošto je oficir Sušić, tri puta pozvao austrijsku patrolu, da položi oružje. U taj čas nije više moglo biti sumnje sa strane austrijske patrole, odnosno njenog zapovjednika Švaba, i dužnost ovoga bješe, da naredi patroli, da položi oružje i da moli za izvinjenje našu patrolu, što su njegovi vojnici oružani prekoráčili granicu. Nakon uzaludnih opomena Sušić je zakonito i u vršenju svoga prava naredio svojim vojnicima, da razoružaju austrijsku patrolu. Iz toga, pak, nepobitno sljeduje, da se austrijski vojnici a priori nijesu nalazili u stanju nužne odbrane, jer je protiv njih sila upotrebljena bila zakonito od zakonitih vlasti. Tim bi, Gospod.(ine) Ministre, već propala sa svim argumentacija protivne strane, jer bi nedostajao glavni uslov za nužnu odbranu.

Ali rede je da vidimo, može li se govoriti o drugom uslovu – o nuždi. Po našem mišljenju ni taj se izgovor ne može nikako uvažiti. Pridržavajući se uvijek gore postavljenih načela, crnogorski napadaj nije bio takve prirode, da bi se njime stavljalo u opasnost ni život, ni čast, ni ime-tak tuđeg vojnika.

Ne život, jer je oficir Sušić – a to je austrijska komisija i sama patrola prećutno priznala – dao naročitu zapovijed: „nemojte koga ubiti;“

Ne čast, jer priznanje nezakonitosti nije sramotna stvar, pa nije ni sramotno razoružanje u mirno doba, kad se to zbiva na osnovi internacionalnih pravila;

Ne imetak, jer crnogorska patrola, o tome je izlišno i govoriti, nije razbojničkom namjerom razoružavala austrijsku patrolu.

Najzad se napadaj crnogorske patrola mogao odbiti i drugčije, a ne ubistvom naših časnika, jer je jednak broj bio i jednih i drugih, a ne kao što je austrijska komisija iz početka pogrešno tvrdila, da je broj Crnogoraca bio veći od broja austrijskih vojnika.

Tim je, Gospodine Ministre, moj zadatak dovršen. Konkluzije političke prirode iz ovog nesretnog događaja izvešćete Vi kao naš Ministar Inostr.(anih) Djela, a potpisani kao šef pravosuđa mora sa pravnoga gledišta izreći svoje nadanje, da će austro-ugarska vlada, priznavši nepravedno ubistvo naših časnika, dati primjernu oštetu udovicama i siročadi naših časnika, koji su poginuli u vršenju svoje dužnosti.

Pod % povraćaju se dotični spisi.

Primite, Gospodine Ministre, i ovom prilikom uvjerenje o mom odličnom poštovanju

Upravitelj

Ministar.(stva) Pravde

Dr Vojinović

(svojeručni potpis)

MID, fas. 84, br. 1583, 15. 11. 1900. godine.

Izvještaj mješovite Komisije od 19.10/01.11.1900.

I

Brzobjavnim nalogom Zapovjedništva C.(arsko) Kr.(aljevskog) 15 kora u Sarajevu od 17 (30) Oktobra broj 200, određeno povjerenstvo, stiglo nakon prethodnog sporazumljenja sa Knj.(aževskim) Cr.(nogorskim) povjerenicima u 1 sat poslije podna na mjesto sukoba kod piramide 40.⁵

Prije svega ustanovilo se je mjesto navedenih obhoda, te je suglasno pobliznja okolina glavice označena sa tačkom Z kao to mjesto izviđeno. Iz viđenog pravca proizlazi da ta tačka na kojoj se sukob zbio na Knj.(aževskom) Cr.(ogorskom) zemljištu leži; koja je po prilici 80-100 koraka odaljena od granične linije.

Povjerenstvo ustanovilo je za svrhu svojeg današnjeg izviđanja, jednostavnim viziranjem od piramide 40 pravac granice u predjelu nacрта ležćeg.

Gospodin General Šibel pozvao je desetnika Švaba da pred povjerenstvom onim putem krene, kojijem je obhoda iz Gata na dan sukoba pošla, taj put je u nacrtu crvenom olovkom zabilježen.

G.(ospodin) Glavni pogranični komesar Niko Tatar navodi da Knj.(aževsko) Crn.(ogorsko) obođe od piramide 39 pokraj granice iduć na glavici tačka Z stigla te se tu iznenada sa obhođom iz Gata sukobila.

Priznaje se po istom G.(ospodinu) Povjereniku da je razoružanje austrijskih soldata uslied zбивšeg se prekoračenja granice na ovom mjestu namjenjena bila.

G.(ospodin) Povjerenik Niko Tatar po ispitima družine

⁵ Radi se o pograničnim piramidama koje su označavale liniju razgraničenja između dvije zemlje.

of.(icira) Sušića izjavi da čim se sastao Sušić sa Austrijskom patrolom da je oslovio desetnika te patrole, da su na crnogorskom zemljištu i da u ime zakona polože oružje. Patrola usljed druge i treće opomene nije hćela položiti oružje, onda je of.(icir) Sušić prvi dohvatio jednoga vojnika za pušku, naređujući držite svaki svoga, ali nemojte koga ubiti, iza toga je nastala gužva i pogibija.

Knj.(aževski) Cr.(nogorski) vojnici naveli su, da su jedan hitac čuli i odmah za tim of.(icira) Sušića iz doline tačke V prema tački V1 bježat i tamo pasti videli.

Desečar Rade Tepavčević je iz pravca tačke V1, prema tački G strijeljan t.j. odozdo gore i to od jednog austrijskog vojnika ubijen, to je morao bit onaj soldat, koji po ispitima g.(ospodina) Generala desetniku Švabu u pomoć došao, jer i po mnjenju g.(ospodina) Glavnog Komesara Tatara drugi biti nije mogao, pošto su 2 vojnika austr.(ijska) već razoružana bila, a druga 2 vojnika u borbi sa crnogorskim vojnicima stajaše.

Pješaka Franca Prausa, udario je kundakom Špiro Tepavčević držeći ga pod sobom na vrh mjesta gde se sastaje tačka Z (znakovi krvi vide se na istome mjestu).

G.(ospodin) General izjavljuje da su po ispitima austrijski vojnici suglasno naveli da nisu u trenutku sukoba o crnogorskoj patroli pojma imali, misleći da put kojim je austrijska patrola pošla jošte u našoj ganici leži i da je kod tačke Z nacрта, unaprijed špice (dva) soldata onda ostatak patrole, koliko sa zapadne strane, toliko iz zaklona (pravac u nacrtu sa G označen) od 8-9 Crnogorskih vojnika iznenada napaden, obkoljen za puške uhvaćeni i k otporu prinuždeni bili.

Pošto g.(ospodin) Povjerenik Memedović ovu Crnog.(orsku) patrolu odredio, g.(ospodin) Glavni Komesar Tatar imena vojnika koja su već poznati bili

g.(ospodinu) Generalu iz prethodna izviđanja imenovao, to nema sumnje da nije više od 6 Crnogorskih vojnika kod sukoba sudjelovalo.

Desetnik Švab borio se je sa of.(icirom) Sušićem, boreći i braneći se povukao je jedan drugoga niz kosu i to do tačke S nacрта, gđe je Sušić slučajno oboren, ležeći svoj revolver proti desetniku pružio, nu je hitno odbijen.

To je bio prvi hitac u sukobu, međutim došao kako je već navedeno jedan austrijski vojnik desetniku Švabu u pomoć te je Sušić ubijen.

Mjesto je to polok Ljeskovog grma u blizini uplaščenog sijena.

Desetnik Tepavčević ubijen kod tačke G i to navodno od desetnika Švaba, koji je videći jednog austrijskog vojnika u borbi sa Radom Tepavčevićem, na zadnjeg pucao.

Austrijski vojnik koji je desetniku Švabu u pomoć priskočio, je prvo toga crnogorskog vojnika s kojim se je gužvao od sebe odgurnuo te oslobodivši se desetniku Švabu u pripomoć skočio.

Suglasna je izjava austrijskih vojnika da je sa kundakom tučen pješak Prause od četvorice crnogorskih vojnika; jedan drugi pješak Tjekl od dva crnogorska vojnika prigodom sukoba nadvladan, te da su njima puške oduzete.

Od mjesta tačke Z pucali su austrijski vojnici na crnogorske vojnike t.j. za njima.

Povjerenstvo je našlo na tom mjestu 4 fišeka manliherove puške, 1 bajonet broj 1101, jednu lulu porcelansku razdvojenu od čibuka i jedan komadić od kolerina iz,⁶ sve ostaci austrijskih vojnika. Kod Z nađeni bajonet ležao je niže mjesta gđe je Rade Tepavčević pao na 3–4 koraka i prenešen je gore da ga ne bi ko uklonio. Dvije puške manliherove br. 1101 i 1118, bez bajoneta napunje-

⁶ Ovako stoji u originalu.

ne sa po 5 fišeka ostale su kod Crnogorskih vojnika a jedan levor i jedna puška brdanka ostali su kod austrijskih vojnika.

Đuro Tepavčević potvrđuje pokazivanje austrijskih vojnika da je vidio of.(icira) Sušića ležati na tački S sa brda V kod kojega su na brdu bili Filip i Špiro Tepavčević.

U isto vrijeme da im je vidio u njedrima kape ubijenih.

Filip i Špiro Tepavčević tvrde da je Đoko Tepavčević kod njih došao pošto su već digli Sušića sa mjesta gđe je pao gore u brijeg i onda su sa njega skinuli kapu, prema tome proizilazi da Đoko Tepavčević nije mogao viđeti Sušića na mjestu S,

G.(ospodin) Glavni Komesar Tatar izvješćuje da je ista austrijska patrola malo iza piramide 41 do 40, putem koji vodi uz Paljevinu do 500 koračaja po Crnogorskoj zemlji to jest 13 (26) Oktobra oko podne išla i da je kad su bili blizu brda zavikao Andrija Tepavčević svojega brata Špira dolje u selu kazujuć mu eto plijenit će nam žandari stoku, misleći da su baš žandari, onda je Špiro zazvao g.(ospodina) Povjerenika Memedovića i istomu saopćio i to tako glasno da je moglo sve selo čuti; izim toga misli se da bi se i sad stope soldački kundura kojim su išli naći mogle.

Memedović i Sušić bilisu pred stražarom te su i oni vidili pri vrhu brda ljude, onda je Sušić uzeo patrolu od 4 vojnika iz Bobotova groblja a petog Špira Tepavčević iz Vratkovića i za vojnicima pored granične linije prosljeđio do blizu Kužni rupa, no nije mogao viđeti ni žandara ni soldata.

U povratku sukobio se je sa austrijskim soldatima kod tačke Z.

Jedno dijete koje je čuvalo stoku u Brezovoj gori videlo je soldate kod plasta sijena u Laništu gđe se opasuju, kao da bijahu kod sijena ležali, jedan soldat da je držao u rucu

ili bijelu knjigu ili krpu – oko pol sata iza toga čuo se je pucanj pušaka.

Desetnik Švab prigodom sastavljanja ovog zapisnika pred povjerenstvo predveden priznaje Gosp.(odinu) Generalu da je od piramide 41 za da si put prekрати pravcem na piramidu 40 pošao nu da je pred piramidom 40 na put stigao, kojim je dalje prema istoj piramidi slijedio te da je time granicu prekoračio.

Priznaje dalje da je kod plasta sijena ručao gđe se samo $\frac{1}{4}$ sata bavio.

Na tom putu od piramide 41 do 40 i do plasta sijena nije čuo ni vidio Crnogorsku patrolu.

G.(ospodin) Povjerenik Memedović našao je dne 13 (26) 10. pred večer na mjestu sukoba ubijenog oficira Sušića prenešenog na tačku Z dočim je Rade Tepavčević na mjestu gđe je ubijen ležao.

Iste večeri prenešene su lješine ubijenih na Bobotovo groblje 14 (27) 10. u večer na Krstac gđe bijahu 15 (28) 10. i 16 (29) 10. kroz Knj.(aževsku) Cr.(nogorsku) Komisiju liječnički pregledani i sahranjeni.

Zajednička Komisija sažaljeva slučaj prepuštajući dalje mjere obim vladama. Nazočni zapisnik u dva saglasna primjerka bi sastavljen, ovime se zaključuje i potpisuje.

Kazanci 19 (1) Novembra 1900.

Potpisi

MID, fas. 84, br. 1599, 1.11.1900. godine.

MINISTARSTVO PRAVDE

Cetinje, 15. Novembra 1900.

Po visokom nalogu Knj.(aževskog) Cr.(nogorskog) Ministarstva Inostranih Djela, od 14 Oktobra 1900 g.(odine) Broj 1972, bi na Krscu dne 16 o.(vog) m.(jeseca) sastavljena Komisija od potpisatih lica, da ispita o pogibiji Kazanočkoga oficira Todora Sušića i desečara Rada Tepavčevića, ubijenih od strane Bosan.(sko)-Hercegovačkih vojnika – posade „Gata“. Pošto previđeše mrtvace i njine rane, ispitaše sve uzroke i njine posljedice u potankostima, te najzad pregledaše lice mjesta na kojemu se razbojništvo izvršilo – sačiniše ovaj sljedeći

Z A P I S N I K

Na 13 Oktobra 1900 g.(odina) oko 11 sati pred podne, vidjela se sa Bobotova groblja jedna Bos.(ansko) Herc.(egovačka) patrola od pet naoružanih vojnika, đe silazi sa „Orline“ (piramida № 43), koja je prešla graničnom linijom ispod Bobotova groblja (piramida № 42), u pravcu između crnogorskih i hercegovačkih Vraćenovića, k piramidi № 41. Pošto su prošli ovu piramidu, dalje se na njih nije pazilo.

Oko 12 sati podne, čuje se iz Osoja „Ćurila“ iznad „vrtina“ poklič od strane Špira Tepavčevića, ovih riječi: „ O Jovane Memedoviću, evo žandara (misleći da su žandari) i pred njima jedan čovjek u struku, gdje odoše našom stranom uz „Gubavu Krušku“ i sad će na „Kapavicu“, da nam plijene stoku“. Of.(icir) Sušić sa četiri seljaka, desili su se bili u tom času, kod stražare pograničnog činovnika Jovana Memedovića na Bobotovom groblju, te i oni zajedno s Jovanom, ispred stražare, mogoše vidjeti soldate pri vrhu osoja Ćurila (na vrh Paljevina) duboko u

Crnogorskom zemljištu oko 500 metara. Ušljed toga poklića ustane of.(icir) Sušić, povede sobom ono četvoro momčadi, koja mu se tun pridesiše i pođe u istom pravcu, za viđenim ljudima, naređujući im, ako bi žandare ili soldate našli u Crnogorskoj granici, da ih razoružamo, kao što bi oni nas da uhvate na njinu stranu, ali se čuvajte nemojte koji pucajući da ubije čojka, jer ga bi glavom platio. Uz put im se pridruži i Špiro Tepavčević, onaj te je klikovao. Of.(icir) Sušić s družinom prešao je mimo piramidu № 40, daleko u pravcu k piramidi № 39 (Kužne rupe), no na tom putu nije mogao opaziti ni jednog žandara ni vojnika; te se onda s družinom povratio natrag. U povratku kad se je približio na 200 metara piramidi № 40, kako je uz brdo išao, obustavi se pri vrhu prvoga brežuljka – neko niže neko više – da se izduva, ali se sijedalo nije, no se opet krenuo, te na drugom brežuljku, duboko u Crnogorskom zemljištu 54 metra, susrete se sa Bos.(ansko) Herc.(egovačkom) patrolom od pet vojnika, koju nije mogao ni na 15 metara priđe videti, no što se je s njom sastao, jer je takvi položaj. Čim je patrolu susrio, odma ih je upozorio da su na Crnogorskom zemljištu i da u ime zakona polože oružje. Soldati su se stali protiviti; i onda je of.(icir) Sušić još dva puta isto uzaludno ponovio te naredio da se silom razoružaju, ponovo svojima prijeteći, da nebi soldata ubili – i tada je svaki svoga zgrabio i stali se otimati. Of.(icir) Sušić i desečar Rade sa svojim dvojicom, sa brežuljka gdje su se susreli, otisnu se skubući nizan. Filip Tepavčević, jednog je soldata oborio na isto mjesto i držao ga pod sobom. Luka Manojlović s jednim se uhvatio na istom mjestu. Mihailo Davidović takođe s jednim. Špiro Tepavčević, koji je ostao zališan prvo je priskočio u pomoć Luci Manojloviću, te od soldata pušku oteo i Luci je dao. Zatim je pomogao Filipu, te pošto je

prethodno soldata udario kundakom od puške u glavu – i njemu Špiro pušku oteo, te je pri njemu ostala, ali se Filip sa soldata nije micao, nego se branio da ga isti ne izbode bajonetom, kojeg je bio izvadio. Mihajila Davidovića njegov soldat, sa pomoću onog, kojemu je najpriđe od Luke Manojlovića puška oteta, objača i odgurne od sebe, te isti soldat pritrči u pomoć onima pod brežuljak, sa kojima se držahu of.(icir) Sušić i desečar Rade, te ubije i Sušića i Rada. Rade je na mjestu mrtav panuo; koje je daleko od mjesta sukoba samo 12 metara tačno. Of.(icir) Sušić, kako Mihajilo Davidović priča, vidio ga je đe trči stranom, dok je i on daleko od Rada panuo oko 40 koračaji; da je tada Mihajlo ispucao na soldate svoja dva fišeka te je imao, pa utekao, jer je već bio izašao jedan od soldata ispod brežuljka te stao pucati na njega i družinu mu. Sve dok je isti soldat istrčao na brežuljak, Filip Tepavčević je držao soldata pod sobom, pa onda i on utekao. Špiro i Luka sa otetim puškama čim su čuli puške pod brežuljak utekli su, te bježeći na soldate, koji su bili na brežuljak izašli, izgorjeli po ona dva fišeka te su imali, a puške soldatske da nijesu umjeli otvoriti – no su ih pune sa po 5 fišeka donijeli.

Soldati pošto su ostali slobodni, skinuli su sa of.(icira) Sušića levorver, a s Rada ostragušu Berdanku, pa pošli putem k hercegovačkim Vraćenovićima.

Naši vojnici Filip, Špiro i Mihajlo iza toga povratili su se na svoje mrtve, te Sušića iznijeli na brežuljak, a Rada kojeg su licem k zemlji našli ležećeg, prevrnu nauznak i ostave na istom mjestu.

Luka Mihajlović međutim otrčao je da dadne glas Memedoviću o pogibiji. Memedović je odma sa tri četiri vojnika istrčao na licu mjesta (bilo je to pred sami mrak oko 5 sati poslje podne), našao mrtvace na gorerečenim mjestima i naredio da se nose kućama.

Isti je na mjestu sukoba našao: jednu porculansku lulicu s kamišem, ali od njega razdvojena; četiri fišečine manliher i jedan komad soldatske kravate. Te da nebi to ko odnio, ostavio je stražu od dva vojnika: Novaka Maksimova i Todora Tepavčevića, a naknadno kad je mrtvace snio, poslao je još i vodnika Stanoja Tepavčevića na stražu.

Iste noći oko 7 sati u večer, Redžo Guberina iz Hercegovačkih Kazanaca, donio je jedan biljetić od firera žandarskog Ninkovića upućen Jovanu Memedoviću, u kome je pisalo, da se nebi mrtvac micala sa mjesta đe su poginuli dok komisija ne dođe. Na istom biljetu, kako se je bilo u hitnji, napiše Memedović, da su mrtvaci već dignuti i u selo snešeni, no da se mjesto đe su mrtvaci ležali po krvi može videti. Odgovor ovaj odnio je istog časa Redžo natrag.

14 Oktobra u jutro priđe nego se je svanulo, naša je straža opazila jednog čovjeka, gdje se približuje graničnoj liniji u pravcu mjesta gdje se je pogibija desila: Te jedan od stražara imenom Novak Maksimov pođe mu u sretanje, da ga uhvati. On međutim čim opazi stražu stane bježati bacajući za sobom jedan polusvileni pojas i kabanicu, koje Novak uzme i kod družine donese. Pošto se bjegunac podalje odmakao, stao je stražare zvati i oni ga tada poznadu po glasu, da je to Bogdan Tepavčević Knez Vratkovički i reku mu: jesi li htio da pokupiš ove stvari soldatske odovlen, pa da ove te si bacio podmetneš na tu stranu, da poslje lažete kako je pogibija bila u vašu stranu. On na to odgovori, da nije to htio, no da je bio došao, da vidi đe je pogibija bila, a da je pojas i kabanicu bacio da lakše uteče. Još su sa Bogdanom bili Joko Tepavčević i Đoko Tepavčević, ali njih straža nije mogla videti, bili su prikriveni.

Kako se posigurno zna, noć između 13 i 14 Oktobra, žandarski Vakmajstor Bateljko proveo je u Vratkovićima,

te nije isključena mogućnost, da je doista on, kako doznajemo Kneza Bogdana s družinom poslao i nagovorio, da stvari soldatske pokupi, a one podmetne i ostavi, kako bi mjesto sukoba tim promijenili.

Istoga dana u jutro rano primio je Memedović od Bateljka iz Vratkovića pismo, koje je donio Gligor Tepavčević, u kome stoji: da njina Komisija do malo vremena (dakle istog jutra) izlazi na lice mjesta, no da izađe Memedović da bude prisutan.

Memedović i of.(icir) Jevto Višnjić istoga su časa na osnovu ovoga pisma pošli i izašli na lice mjesta; tun čekali od 3 do 4 ure, pa onda poslali Šćepana Goranovića u Vratkoviće sa biljetom na Bateljka, pitajući ga što bi te još ne izađeše i oće li izlaziti. Bateljko je po istome odgovorio, da je tek danas velika Komisija iz Mostara krenula, koja će sjutra ili prekosjutra stignuti. Te pošto su mrtvi s mjesta dignuti (kao da još sinoć nije to znavao), da nije nužno, da oni više čekaju po ovako gadnom vremenu (jer je padala velika kiša), a kad ta Komisija stigne, da će biti izviješćeni.

Memedović i of.(icir) Višnjić vrata se natrag, ali ipak pojače stražu na istome mjestu, da nikoga ne pušti približiti mu se. Kad su se vratili na Bobotovo groblje, mrtvaci su bili odnešeni na Krstac u Crkvu.

Izostanak ne dolaska austrijske komisije, koja je već bila na utvrđenju „Gat“ stigla – u licu jednog višeg vojnog činovnika iz Avtovca i Kotarskog Prestojnika iz Metohije, ne može se drugčije protumačiti, no tim, što nije bilo pošlo Bogdanu Tepavčeviću za rukom, da podmetanjem promijeni položaj razbojništva – pošto je Prestojnik iste noći morao znati od firera Ninkovića, da su mrtvaci s mjesta dignuti, ali da se po krvi zna že su ležali.

15 Oktobra, oko 8 sati iz jutra, vidio se Vakmajstor Bateljko na piramidu № 40, u društvu sa još pet žandara i

sa nekoliko seljaka Hercegovaca, odatle vidio našu stražu i pozvao je na sastanak. Izašao mu je vodnik Stanoje Tepavčević samo drugi, a još su dvojica ostali bili te stražarili mjesto. Bateljko je onda sa Stanojem prešao blizu mjesta razbojništva i htio je izaći na samo mjesto, ali mu to stražar nije dozvolio. Iza kratkog još bavljenja tun Bateljko se povratio u Vratkoviće s družinom.

I ovaj Bateljkov manevar, morao je imati zadnjih smjehova. Mislio je da će po njegovu pismu: „Kako nije nužno da se na licu mjesta po ovako gadnom vremenu više čeka“ biti dignuta naša straža, pa da on na komad može svoju namjeru navršiti, po našem mišljenju sa kakvim znakovima položaj sukoba izmijeniti, pa onda Komisiju sa Gata pozvati, koja je još jednako onamo čekala.

Istoga dana oko 5 sati iza podne Komesar Tatar i Dr. Radulović pregledali su na Krstac mrtva tijela.

16 Oktobra, mrtvacu su ponovo od Komisije pregledani, od čega je priključeni specijalni zapisnik od strane Okružnog ljekara g.(ospodina) Dr. Radulovića sastavljen – i onda su se mrtvacu u skrinjama sahranili i ukopali.

Of.(icir) Sušić je ubjen s desne strane pod vita rebra, a zrno mu izbilo na lijevoj visočije između 7–8 rebra; dakle i bjen je odozdo više sebe i zbande – ubica je imao stajati.

Desečar Rade ubjen je s lijeve strane više sise pored ramena, a izbilo mu je iznad desnoga pleća u sastav vrata s ramenom; i on je također ubiven odozdo više sebe i zbande.

Pravac rana za stalno svjedoči, da su se obadvojica sa pojedinim soldatom oko oružja skubli, a da je treći s bande došao te obojicu ubio.

Potpisana Komisija, pošto je sve prethodno ispitala i pošto su mrtvacu bili ukopani, otišla je zajedno na lice mjesta sukoba, te sve kao što je gorenavedeno našla, da je

prema svim okolnostima i prilikama vjerno i istinito. Suviše je našla jedan bajonet bez korica u travi pod jednom ljeskovinom, koje ga je dala prenijeti gore, da ga nebi ko odnio – bjeležeći mjesto đe se je našao. Ostale stvarčice, koje su goreimenovate, na istim mjestima đe su najpređe nađene, tun su i ostavljene.

Dalje Komisija se po tragovima soldatskih kundura, koji su se još viđeti mogli, uvjerila, da je austrijska patrola od piramide № 41, čim je skoro uz brdo počela ići, prešla na Crnogorsko zemljište duboko oko 500 metara, te putem koji vodi uz „Paljevine“ nastavila ići više od 20 minuta vazda po Crnogorskom zemljištu, kao što više rekosmo oko 500 metara, sve dok se je približila piramidi № 40.

Od piramide № 40, da je mogla viđeti na jednoj kosi oko 200 metara dalekoj, gomilu kamenja, koje je na tom mjestu označavalo graničnu liniju; da je priroda zemljišta hercegovačkom stranom mnogo podesnija i za put ravnija bila za patrolu do rečene gomilice kamenja; i da je taj dan sve do u veče bilo vrlo lijepo vrijeme. Te na osnovu svega ovoga svoga izviđanja došla je do sljedećih zaljučaka:

Da je patrola austrijskih vojnika navlaštito i zlonamjerno zašla u Crnu Goru od piramide № 41, te išla skoro pola sata crnogorskim zemljištem vazda duboko oko 500 metara;

Da za to ne može imati izvinjenja, da je kćela put prekratiti, jer je tuda put mnogo dalji nego da su se držali prave linije ili hercegovačkog zemljišta;

Da je također zlonamjerno od piramide № 40 do mjesta sukoba skrenula više od 80 koračaji u Crnu Goru, pošto joj je i put hercegovačkom stranom podesni bio do gomilice kamena na drugom brežuljku, koja je označavala graničnu liniju i mogla se viđeti:

Da je taj dan do ispred same noći bilo vrlo lijepo vrijeme, da bi se njim ili maglom mogli izvinjavati;

Da je vojnička patrola, koja obilazi granicu morala znati i pri najgorim okolnostima, kojih toga dana nije bilo, kudijen joj je trebalo ići; i naposljetku

Kad se je već našla u pogrešci i na tuđem zemljištu, morala se povinovati zakonima dotične države, da nije zlonamjerno u istoj upala bila.

Komisija se zatim povratila na Bobotovom groblju, te ovaj zapisnik sastavila i potpisala.

Bobotovo groblje 16 Oktobra 1900 g.(odine),

K.(njaževski) Cr.(nogorski) Komesar N. M. Tatar

Kom.(andir) Viko Radoičić

Podkomandir Jovan Ognjenović

Gligor Vujović

Blagoje Adžić oficir

Of.(icir) J. Đ. Višnjčić

J.(ovan) Memedović

MID, fas. 84, br. 1635, 15. 11. 1900. godine.

Knjaževskom Ministarstvu inostranih djela na Cetinje

Cetinje, 14 decembra 1900.

Verbalna nota

U stvari sukoba c. i k.⁷ Vojničke patrole sa jednom crnogorskom vojničkom stražom 26. oktobra o.(ve) g.(odine) na Bobotovom groblju, dobila je c. i k. Legacija

⁷ Carske i kraljevske (prim. aut.)

prepis protokola odnosno mješovite komisije kao i relaciji presjednika c. i k. Komisije, gospodina generala Schiebel-a.

C. i k. Vojno ministarstvo primećuje k' tome saglasno sa zajedničkim ministarstvom u poslovima Bosne i Hercegovine, da po predležecom stanju izvigjanja, naša patrola nije navlaš prešla granicu, nego iz neznanja, te da je od Crnogoraca bila napadnuta u namjeri da joj se oružje oduzme.

Vladanje c. i k. Patrole pokazuje karakter samoodbrane, jer su Crnogorci prvi oružje upotrebili. Uporaba oružja od naše patrola mora se već po sebi smatrati opravdanom i to tim više, što je za čuvanje časti oružja valjalo, napadaj odbiti.

Za izbjeći sličnim sukobima, bilo bi najzgodnije, da se crnogorske pogranične straže upute, kao što u nas već od duljeg vremena postoji, da u slučajevima prekoračivanja granice, nepostupaju odmah bezoružavanjem odnosno patrola, nego da ju najprije upozore na učinjeno prekoračivanje, pa da ju zatim pozovu, da se preo granice vrate.

C. i k. Ratno ministarstvo pridržalo sije u ostalom, da odnosno boljeg markiranja granice na izvjestnim tačkama preduzme potrebite korake kod ministarstva u poslovima Bosne i Hercegovine.

Što se tiče oružja, koje se je s' obje strane oduzelo, to bi se isto po nazoru rečenog radnog ministarstva imalo povratiti.

C. i k. Legacija, dajuć ovo do znanja Knjaževskog Ministarstva, umoljava u isto vrijeme, da bi što prije izvoljelo amo saopštiti, jeli i Knjaževska Vlada sklona, svoje pogranične straže uputiti da u slučaju prekoračenja granice, ne idu odmah na razoružanje dotične vojničke straže, nego da ju pozovu da se preko granice vrate, opozorujuć ju na prekoračaj iste.

Nadalje se umoljava Knjaževsko Ministarstvo da bi u isto vrijeme izvoljelo amo saopštiti, da li Knjaževska Vlada prima predlog odnosno izmjene obostrano oduzetog oružja.

MID, fas. 86, br. 14, 14.12.1900. godine.

Gosp.(odinu) Štorku,
Austro-Ugarskom Otpravniku Poslova⁸

Povodom čestog upadanja i bezobzirne sječe gore u Somini Planini od strane pogranični susjeda Vratkovića i drugi, često su se ponavljali neredi između stanovništva na granici Crnogorskoj i Bosansko-Hercegovačkoj. Upadanja pomenutih pograničara bila su bezobzirna tajno i javno uništavajući goru (šumu) sječom, bez reda i načina, za svoju upotrebu i prodaju. Uzaludna su bila nastojavanja Knj.(aževske) Vlade da se tome neredu i samovoljstvu stane na put, oni su jednako navaljivali i to pod podsticanjem mjesni vlasti da oni imaju na to prava na osnovu priznanja Knj.(aževske) Vlade, notom od 13 Avgusta 1888, № 557. ova je nota odista u nekom smislu postojala, ali ne za povod neredima, koji su se ponavljali, dok su došli do krupnog zapleta od 9 Oktobra tekuće godine i krvoprolića od 13 istog.

Još se nije imalo vremena stati na kraj demonstrativnom upadanju Vratkovića u velikom broju do u Somini Planini pustoš od gore, prolivena je krv, u istoj, crnogorskih voj-

⁸ Pismo je upućeno u ime ministra inostranih djela vojvode Gavra Vukovića, mada nije potpisano u originalu iz konteksta se vidi da se on obraća otppravniku poslova Štorku.

nika, koji su bili čuvari gore i pograničnog reda. Čim se je doznalo o krvoproliću Vlada Njegovog Kr.(aljevskog) Visočanstva poslala je naročitu komisiju da učini izviđaj.

Zemaljska Bosansko-Hercegovačka vlada takođe je poslala svoje izaslanstvo u istom smislu. Oba ova izaslanstva pretvorila su se u jednu mješovitu komisiju, koja je 18/30 Oktobra učinila zapisnik potpisan od obje strane. Po zapisniku mješovite komisije i po drugim tačnim obavještenjima krvoproliće dogodilo se je na sledeći način. Četiri dana posle velikog napadanja Vratkovića na Sominu Planinu pošla je bila jedna patrola C.(arskih) Kr.(aljevskih) vojnika s Orline, od pet ljudi da obiđe granicu; kad je bila kod numera četrdeset upala je u granicu Crnogorsku ušli su u dubini od 80 do 100 koračaja, s puškama o ramenu. Oficer pogranične Crnogorske straže Sušić, obaviješten o ulasku oružani C.(arsko) Kr.(aljevskih) vojnika, pohitao je k'njima da vidi zašto su prekršili međunarodno pravilo da se s oružjem ne ulazi u tuđu zemlju i ako ih zateče na crnogorskom zemljištu da ih obezoruža. Njemu se pridruže četiri vojnika te se slučajno načini broj jednak, s brojem C.(arsko) Kr.(aljevskih) vojnika.

Po glasu zapisnika mješovite komisije, prijed nego se je primakao C.(arsko) Kr.(aljevskim) vojnicima oficer Sušić dao je naredbu svojim vojnicima, ako se C.(arsko) Kr.(aljevski) vojnici odupru položiti oružje, da svaki pazi da nebi koga ubili. Tako je i bilo, oficer Sušić pristupi k oružanoj patroli pozove ju na dužnost da položi oružje, ali ona ne htjedne već uporno ostane da oružje održi.

Pošto je tri put ponuđena patrola da položi oružje, oficer Sušić naredi da svaki vojnik pristupi na pojednog C.(arsko) Kr.(aljevskog) vojnika i da mu uzme pušku. C.(arsko) Kr.(aljevska) vojna patrola odupre se i dalje, upotrebi isto oružje i ubije of.(icira) Sušića i vodnika

Rada Tepavčevića na Crnogorskom zemljištu.

Ovaj postupak C.(arsko) Kr.(aljevske) patrola ima više krivičnih strana; ubistvo pak imalo bi se smatrati kao prosti zločin. Prelazak granice s'oružjem samo je po sebi kažnjivo djelo. Oružanoj C.(arsko) Kr.(aljevskoj) patroli nije prijetila opasnost životu; jer napadaj naših vojnika bio je ograničen isključivo na oduzimanje oružja, te se ubice ne mogu poslužiti pravom samoobrane u opasnosti života. Nije bilo od strane naših vojnika povrede časti C.(arsko) Kr.(aljevskih) vojnicima; jer priznanje prestupa međunarodnog pravnog reda nije nikakva sramota, sljedstveno i obezoružanje njihovo nije nikakvo poniženje, kad se to zbiva u mirno doba na osnovi internacionalnih pravila.

Na posljertku napadaj naših vojnika na oružje C.(arsko) Kr.(aljevskih) vojnika nije ni imovna povreda; jer nije učinjen iz koristoljublja ličnog, već čisto jedna formalnost, a oružje bi bilo nepovredimo povraćeno.

Na osnovu svega gore navedenog Vlada Nj.(egovog) Kr.(aljevskog) Visočanstva umoljava visoku C.(arski) i Kr.(aljevsku) Vladu da izvoli narediti, da se ubice of.(icira) Sušića i vodnika Tepavčevića, kazne strogo po zakonu prema krivici. Moli i to da izvoli prema uvidavnosti svojoj odrediti jednu novčanu naknadu familijama, nevinih pogibaoca, pri izvršenju zvanične dužnosti. Ovo zahtjeva humanitarno čuvstvo pravice, vazdašnje prijateljstvo Austro-Ugarske Monarhije prema Crne Gore i odnošaj dobrog susjedstva. U isto u naprijed računam da će biti učinjeno.

Što se tiče note od 13 Avgusta 1888, kojom Knj.(aževska) Vlada pokazuje se popustljiva prema susjednom stanovništvu u Somini Planini, ima se smatrati dosada svaku moć; zato što je baš ta popustljivost učinila te su

dobre namjere preobrnute u neredu i zloupotrebe. Da bi se pak izbjegli sukobi i neredi na granici, Vlada Njeg.(ovog) Kr.(aljevske) Visočanstva od sad zabranjuje susjednim Hercegovcima sječu gore i ispašu u Somini Planini. Da bi ovo riješenje Knj.(aževske) Vlade imalo još jačeg osnova ima se čast napomenuti i to što su zemlje crnogorskih podajnika, koje su bile privatna njihova svojina i sve druge komunalne zemlje u granici Hercegovачkoj oduzete čim je granica demarkirana, tako da niko sa ove strane granice niti uživa niti raspolaže s nijednom stopom zemlje na onu stranu granice. Dakle da nema nikakvih drugih razloga imala bi se ova zabrana učiniti na osnovu reciprociteta.

Uvjeren u mudrost i nepristrasnost C.(arske) i Kr.(aljevske) visoke Vlade nadam se da će bez oklijevanja dati naredbu Bosanko-Hercegovачkoj zemaljskoj Vladi da odbije Vratkoviće i druge od Somine Planine jednom za vazda.

Umoljavajući vas G.(ospodine) Otpravniče poslova da me izvolite što prije izvijestiti o rješenju C.(arsko) Kr.(aljevske) Vlade u svima gore navedenim pitanjima, molim da i ovom prilikom primite uvjerenje o mome odličnom poštovanju.

MID, fas. 85, br. 1740, 15. 12. 1900. godine.

Grahovo 16 Decembra 1900.

Gospodinu Vojvodi Gavru Vukoviću

Ministru Inostranih Djela

Cetinje

Najviše rješenje, koje ste mi izvoljeli usmeno saopštiti odnosno Gligora Vujovića i Jovana Memedovića, saopštio sam istima – i oni su se naravno, premda sa žalosnim srcem, pokorili toj previsokoj odluci.

Da li će oni doći tamo, da to i od Vas lično čuju ne znam. Znam toliko i smatram za svoju dužnost, da Vam i ovim putem dostavim, da su koliko jedan toliko i drugi, od kad sam ja na ovim krajevima vršili svoju dužnost vjerno i pošteno. Njima je, jedinim dvojici, to mogu s punim pravom reći, najviše na srcu i pred očima lebdio Njegovo Kraljevsko Visočanstvo Gospodar Knjaz Nikola I; danju i noću rvali su da učine ono što će milo biti Gospodaru i što će služiti na čast, pohvalu i interes Državi, njenom ugledu i interesu. Braneći te interese i ugađajući želji i naporima državnih vlasti, na svaki način morali su progoniti i bručiti i naše i prekogranične pograničare, koji su bili prišipetlje, špijoni ili pridvorice austrijskih vlasti. Držeći se vazda tako, sljedstveno su se morali zamjeriti istima, zbog čega su eto i žrtvom postali. Da su drugčije radili znate i sami na njih nebi nikad nikakvih žalba bilo.

I ja sumnjam, Gospodine Ministre, da ćemo mi na onim krajevima, sada u skoro naći dostojnih zamjenika njima dvojici – koliko zbog njihove vjernosti, toliko i zbog poznavanja onamošnjih ljudi i prilika.

Ja međutim još strahujem, da će ovakav način njenog uklanjanja s granice uroditi vrlo rđavim posljedicama. Na ime, kod naših i onako labavih i lakomih pograničara

ovladaće strah; jer ako ne budu ugađali i služili austrijskim interesima, da će svaki takvi zlo proći. Neće nikad vjerovati u nas: ako vjerno bude služio, da će biti za to nagrađen i zaštićen. Zbog toga će ljudi na ovim krajevima moralno biti ubiveni, a i onako su slabi i pohlepni na mita i skloni da rađe služe tuđina no svoga. Prekogrančarima izdajicama narodne misli, poras će uši, a onima te još poglede na Lovćen upućuju i ono malo nadežde koju su imali izgubiti će te i oni zajedno sa prvima postati veći austrijanci no sami Kalaj⁹.

Kako Rudinjani s jedne i druge strane granice, tako isto i Gačani i Golijani mrzili su i Gligora i Jovana, jer su im branili i prekinuli lizanje sahana austrijskih. Te su vjerujte više naši pogrančari doprinijeli, da se oni smijene, nego njihni pogrančari. Znam počisto, da su naši viđeni ljudi i iz Rudine i iz Golije rečene dvojicu, ili lično ili preko svojih ljudi Prestojnicima opadali i ružili. Za Gligora su govorili i govore kako je špijun naše vlade, te ne da glavarama da se sastaju i da u ljubavi žive sa austrijancima. Tako je i bilo u stvari; jer su istima bili u posljednje vrijeme ukideni kolači, u kafi, cukru, rakiji pa i novcima – od kad sam Gligoru bio povjerio pažnju nad svom Rudinom. Na Jovana su također prinisili, kako se Somina i Manita Gora nebi nikad od Gačana branila, da Jovan tome nije uzrok. Kako bi oni i sad kao i do sad zajednički živjeli u ljubavi, te Golijani išli bez pasoša i kad im je milo u Gacko, a njine žene i djevojke po kasarnama; a Gačani pasli i sjekli naše gore sve do Krsca.

Ovakvu je tužbu sami komandir Đoko tun skoro kad je u Gacko liječenja radi išao, svijema vlastima u Gacku podnio – i bio vrlo lijepo dočekan. Imao je i on valjda raz-

⁹ Misli se na Benjamina Kalaja, austrougarskog guvernera Bosne i Hercegovine.

log, jer će i njemu biti bili ukidani peškeši za ustupanje i sječu gore; zbog čega drugoga ne znam da bi.

Još je bilo krivo našim pograničarima, što su isti dvojica stali na put svijema lupeštinama po granici, te, kao što i sami znate, Gospodine Ministre, u ove posljednje pet godina, nikad tužbe od austrijske legacije nijeste primili ni za najmanju lupeštinu; a to je njima zahvaliti.

Što su oni savjesno, vjerno i pošteno vršili svoju službu na potpuno zadovoljstvo Gospodarevo i Vaše, ja molim i toplo vi ih preporučujem da ih imate na umu, te da se za njih zgodnom prilikom zauzmete kod Njegovog Kraljevskog Visočanstva.

Po mome skromnom mišljenju, ako to smijete ovdje iznijeti, radi ugleda državnog, radi onih te će po sada ostati kao činovnici na granici, radi morala u narodu pograničnom i radi toga, da se prekograničarima ne ubije uzdanje na nas, da se austrijskim vlastima po granici ne dadne tolika zadovoljština, čini mi se, da bi bilo dobro obadvójicu, ako će i privremeno postaviti u unutrašnjosti na izvjesnim položajima, koji bi se smatrali kao neki avanzima, a ne kao degradacija; ili im po jedan grb, ako će i počasni dati. Pa poslje kratkog vremena, ako bi se i smijenili. Samo da takav glas pođe, da se ne učini očigledna šteta, kao što više rasložih.

Ovamo se još javno nezna na koji su način uklonjeni, a bojim se znaće se brzo.

Toliko sam smatrao za dužnost i pismeno izvijestiti Vas, najpokornije moleći Ve, da se ako ovdje ikakvog razloga nalazite, zauzmete i podnesete ovo Njegovom Kraljevskom Visočanstvu Gospodaru na Njegovo premisljivo rasmatranje.

Odani Vam

Niko Tatar

MID, fas. 85, br. 1753, 16.12.1900. godine.

Knj.(aževskom) Ministarstvu
Unutrašnjih Djela
Cetinje

Dosadašnji podkomesar Novica Mehmedović smaknut je s toga položaja i na njegovo mjesto na Bobotovo groblje stavljen drugi. Kako je isti još od početka primao platu od Knj.(aževskog) Ministarstva Unutrašnjih Djela, to mu se, po visokom nalogu Nj.(egovog) Kr.(aljevskog) Visočanstva, Mehmedović stavlja na raspoloženje, s dobrom preporukom da bi mu se što skorije kakvo mjesto u državnoj službi našlo.

Knj.(aževsko) Min.(istarstvo) Unutrašnjih Djela umoljava se da izvoli izdati Mehmedoviću platu do 1 Januara tek.(uće) god.(ine) a u buduće da mu daje pedeset talijera u zlato godišnje, dokle nebi stupio u službu.

Cetinje, 3 Januara 1901.

MID, fas, 86, br. 19, 03.01.1901. godine.

Bobotovo groblje 13/I 1901
Knj.(aževskom) Cr.(nogorskom)
Ministarstvu Inostranih Djela
Cetinje

Po naredbi tog Ministarstva 12^{og} ov.(og) mj.(eseca) sastao sam se sa izaslanicima Bosanske vlade na granici, gdje smo i učinili nužne izmjene u predmetnim stvarima.

Od vojničke austrijske vlasti izašli su na lice mjesta:

Lojtanant¹⁰ Milan Miroslavljević zapovjednik kordunske straže u Gatju i stražarmešter Tomo Sudar zapovjednik oružničke postaje u Kazancima. Od građanske izašao je Kotarski prestojnik Dragutin Noglić.

Od strane naše poveo sam sa sobom g.(ospodina) of.(icira) Jevta Višnjića, kojemu su bile dobro poznate pograničke stvari, te smo u svijem podrobnostima učinili tačnu izmjenu i da li im priznanice srodne ovima koje se šalju tom Ministarstvu u prilog.

Pri izmjeni životinja tamošnji stanovnik Joko Tepavčević iz Kazanaca, zadavija pred Prestojnikom za njegova vola, koji je nađen u našoj granici u gori, koga mu je prodao Jovan Memedović za 24 f.(iorina) a.v. te s njime izmirio dangube čuvarima naše gore – govoreći, da je pravo da se i njemu povrati vo kao ostalima konji. Ja sam odgovorio Prestojniku, kako mi je to Ministarstvo naredilo, da je izmjena samo u onim stvarima koje su se u rukama zatekle, a da se je vo morao prodati i s njim namiriti oštećtu posječene gore, koju je isti Joko prouzrokovao.

U priznanici kako je prestojnik zahtijevao, nijesam htio vola pominjati, a inače Joku smo dozvolili da reklamira redovnijem putem; no, poslje sam doznao da je sjutri dan Prestojnik Joku dao 40 f.(iorina) za vola. Je li ovo istina ne znam posigurno.

Što se pak tiče granice doznao sam, po pričanju preko-graničnih seljaka, da se je austrijska vlast, energički zauzela i strogo zabranila, da se ne smije ni pod koji način povrijediti pravo Crnogorske granice, bilo u sječi gore, ili ma čemu. Vojnici iz čete of.(icira) Goranovića i of.(icira) Jevta Višnjića redovno patroliraju duž granice i čuvaju goru. Tako isto i sa austrijske strane, kako si ih gledali patrola prolazi iznad sela koja su isključivo živjela o sječi

¹⁰ Poručnik (prim. aut.)

naše gore, te im je sada strogo zabranjeno.

Od pogibije of.(icira) Sušića, iz fortice na „Kaluderici“ koja je prema Orlini blizu naše granice odselila se je njihova straža u forticu na Gat. Uzrok je taj kako sam razumio, da se boje crnogorske osvete i čisto nevjeruju ni oni sami, da je to nemoguće a da se Crnogorac ne osveti; pa su duž cijele linije od Troglava do Ravnoga fortice, koje su bliže granici, napustili i odaljili se u unutrašnjost.

Novica Nikolić

Pogran.(ični) Komesar

Zapisnik

Sastavljen na osnovu odredbe Knj.(aževske) Crn.(ogorske) Vlade

Predmet jest:

Izmjena prigodom sukoba Knj.(aževsko) Crn.(ogorske) obhode sa C.(arsko) k.(raljevskom) obhodom austrijskom 13-toga Oktobra 1900 oduzeta oružja iz jedne i druge strane.

Prisutni:

Novica Nikolić

Poručnik i adjutant Prve brigade i Knj.(aževsko) Crn.(ogorski) pogranički povjerenik na Bobotovu groblju.

Jefto Višnjic

Oficir potporučnik

Poručnik Milan Miroslavljević zapovjednik kordonske straže u Gatu.

Tomo Sudar, zapovjednik oružničke postaje u Kazancima.

Oružje, oduzeto austrijskoj obhodi dne 13-oga Oktobra 1900 i to:

Dvije Manliherove puške br. 1101 i 1118, sa deset fišekah punih i tri prazne fišecine predano je danas u prisu-

stvu dolje potpisanih zapovjedniku kordonske straže u Gatu poručniku Milanu Mirosavljeviću na dalje su od istoga primite i to:

Jedna Berdan puška i jedan revolver sa 6 cijevi sa 2 fišeka i 3 fišečine.

Kazanci, dne 12-oga Januara 1901. svojeručni potpisi prisutnih

MID, fas. 86, br. 113, 13.01.1901. godine.

Instrukcija ministra inostranih djela podkomesaru Nikoliću

G.(ospodinu) Novici Nikoliću

Podkomesaru

Nikšić

Svakome na granici recite da bi ijedna pomisao na osvetu bila škodljiva za Gospodara i državu, prema tome učinite najstrožije mjere da nebi što učinili rođaci ubiveni(h) i da ih nebi ko nagovorio iz pakosti bilo s jedne bilo s druge strane granice. Prema tome razumite i vi kakvu odgovornost primete na sebe, ako se i najmanji nered dogodi na granici, a kamoli ma kakva vrsta osvete. Po dužnosti za svaki posao dostavljajte komesaru na Grahovo preko kojeg će te primati upustva, osim za prehitne stvari, koje nebi mogle trpiti odlaganja. Treba izbjevati troškove pri šiljanju izvještaja, samo za važne i hitne stvari upotrebite naročite pismonoše inače ne.

Cetinje, 21 Januar 1901.

MID, fas. 86, br. 176, 21.01.1901. godine.

Telegram Nika Tatara Ministarstvu inostranih djela

Gospodinu Vojvodi Gavru Vukoviću

Od naših vojnika nije nijedan svjedočio da je Sušić prvi pucao niti je to po ranama i po svijema prilikama i ispiti-
ma bilo moguće. To je samo rekao u svoju obranu kaplar
austrijski i Komisija je preko toga prešla kao preko jedne
izmišljotine tek se je isti uhvatio u dvije stvari koje je opet
u svoju odbranu bio iznio da je slagao: Prvo kazao je da
nikako nije skoro od Bobotova groblja uljegao u našu gra-
nicu pa njom više od pola sata išao, docnije je priznao da
je išao zatim je kazao da su na njih napali deset naoružani
Crnogoraca i zato se je dokazalo da je slagao. Toliko u
odgovor na vaš broj 328.

Grahovo, 17/2 1901. N. Tatar

G.(ospodinu) Štarku C.(arsko) Kr.(aljevskom)
Austro-Ugarskom Otpravniku poslova
Cetinje

G.(ospodine) Otpravniče Poslova

Imam čast obavijestiti Vas, da sam primio cijenjenu
notu od 20 Februara t.(ekuće) G.(odine) broj 30, kojom
ste izvoljeli, po visokom nalogu Njihovih Preuzvišenosti
Gospode Zajedničkih Ministara za objije polovine
Monarhije, Inostranih Djela i Financija, odgovoriti na
potraživanja Knj.(aževske) Vlade, koja su izložena u noti

od 15. Dekembra prošle godine broj 2498.

Prijed svega veoma žalim što su Njihove Preuzvišenosti Gospoda Ministri osudili pomenutu notu Knj.(aževske) Vlade „da malo odgovara međunarodnoj učtivosti“ i.t.d. – Predmet kojim se je nota zanimala, po sebi samom, toliko je žalostan i težak, da je sa svijem prirodno, da si to i na raspravljanju i stoga mora opažati. Kvalifikacija djela, koje se je dogodilo na podnožju Somine Planine, obuhvatila ga je i protumačila, prema prilikama pod kojima se zbilo, Njihove Preuzvišenosti protivnijeh su nazora, i za to je sasvijem razumljivo, da ona kvalifikacija nije im mogla povoljna biti, ali tako isto izgleda jasno, da se zbog protivnosti nazora ni našoj noti ne bi moglo dati obilježje neučtivosti.

Notom od 15. Dekembra, Knj.(aževska) Vlada riješila je i zamolila Visoku C.(arsku) i Kr.(aljevsku) Vladu da odbije susjedne stanovnike hercegovačke od sječe gore i ispaše u Somini Planini, na osnovu reciprociteta, bez da ulazi u pojedinostima svega što postoji. Ali izazvana okolnostima iznijeti će što više razloga, koji su je na to naveli.

Uvaženom notom od 20. Februara, osnivaju se prava službenosti susjednih Hercegovaca na Crnogorskom zemljištu, osim ostaloga, na protokol od 17/29. Maja 1880. god.(ine), što ne bi mogao na prvi pogled niko poreći. Ali četvrta tačka protokola izrično nalaže jednaka prava za stanovnike obje visoke ugovarajuće strane, i to na službenostima gorom, vodopojima i ispašom. U koliko je ravnomjernost službenosti u praktici postojala, za obje strane dalje će se objasniti. Da je postojalo pismenih obaveza osim protokola, koje su priznavale prava službenosti Hercegovački pograničara Knj.(aževska) Vlada nije poricala, već naprotiv u svojoj noti od 15. Dekembra navodila

ih je. Od strane Knj.(aževske) Vlade nije bilo ni odsudni prepreka korištenju njihovom istim pravom, sve do Dekembra prošle godine; osim što je često puta poduzela žalbe na njihov postupak i molila Visoku C.(arsko) Kr.(aljevska) Vladu da ih odbije od našeg zemljišta. Uživanje prava svojine i službenosti Crnogorskih podajnika na hercegovačkom zemljištu spriječeno je bilo najprije raznim okolnostima, sve do 1882 godine. Pošto su te nepovoljne prilike bile otklonjene, Knj.(aževska) Vlada svojim notama od 7 i 18 Septembra 1882 godine pod br. 1144 i 1168, nastojavala je da se redovni odnošaji uspostave i svakome svoja prava uvažavaju. Notom od 12/24 Maja 1883 god.(ine) broj 281, uz ostala nastojavanja, poslala je jedan spisak o nepokretninama svojih podajnika u Hercegovini, s molbom, da im se prava, od toliko vremena suspendovana priznaju i uživanje obezbijedi. C.(arsko) Kr.(aljevska) Diplomatska Misija, u ime Zemaljske Vlade u Sarajevu, izvoljela je notom od 6 Junija 1883 god.(ine) broj 354, odgovoriti, šiljanjem jednog pravilnika, po kome se obje strane imaju, pri prelasku granice, upravljati i sutijem su pokrivena sva potraživanja Knj.(aževske) Vlade.

Strogosti pravilnika takve su prirode, da su spriječile Crnogorskim podajnicima svaku mogućnost službenosti, koju im daju dispozicije gore pomenutog protokola, kao i raspoloženje svojim nepokretninama, preko granice. Pravilnikom opredijeljena su samo nekoliko mjesta, duž cijele granice od Bijeje Gore do Tare, kojima se mogla i danas se može jedino prelaziti granica hercegovačka. Rastojanja od jednog do drugog ulaska dovodila su da se niko s naše strane nije mogao koristiti svojim pravima na zemljištu pri samoj granici, pri samoj opštini ili kući svojoj, još kad se dodadnu strogosti putnih listova, kratki

rokovi pasoša, financijalne mjere i toliko drugih teškoća, koje i danas postoje.

Sve gore navedeno, kad se uzme ukupno, sačinjava jedan prekid u uzajamnim pravima službenosti i onevaženje protokola od 17/29 Maja 1880 god.(ine) u samome djelu, iako se to niđe izrječno ne kaže. A za sve to vrijeme Knj.(aževska) Vlada nije nikada stvarala nikakvih prepreka, kojima bi sprečavala prava službenosti hercegovački pograničara na crnogorskom zemljištu. Naprotiv ona se je pokazivala popustljiva u djelu i u formi. Ona nije tražila putni listova pri dolasku iz Hercegovone na ovu stranu granice. Njoj nije stalo bilo kudijen će ko ući u njenu zemlju. Hercegovci su se služili gorama vodama ispašom dok nijesu priješli granice uživanja službenosti i zloupotrebe činiti. I sve ovo nije činjeno po protokolu, jer je u praktici izgubijo obveznu moć; niti na osnovu reciprociteta u postupanju prema crnogorskim pograničarima; već iz svojih sopstvenih pobuda radi održanja dobrog susjedstva sa okupiranim provincijama. Sve one note Knj.(aževske) Vlade, koje ste izvoljeli citirati u noti od 20 Februara, u ovome pitanju imaju tu istu težnju.

Kad bi Zemaljska Vlada u Sarajevu izvoljela ukloniti prepreke, koje čine nemogućim uživanje prava na nepokretnine, svojine i službenosti u Hercegovoni, crnogorskim podajnicima, kao što je od starina bilo, Knj.(aževska) Vlada pohitala bi da učini hercegovačkim susjedima sve olakšice u uživanju njihovih prava na crnogorskom zemljištu. Stoga Knj.(aževska) Vlada predlaže i moli C.(arsko) Kr.(aljevsku) Visoku Vladu da se ovo pitanje uredi na probitačni način za obje susjedne strane, bilo da se vratimo na protokol od 17/29 Maja 1880 god.(ine) bilo da se nađe kakvi drugi probitačni način, koji bi ujamčio jednaka prava na obje strane granice.

Radi održanja pograničnog mira i reda potreba je obustaviti hercegovačke pograničare da se zadrže upadati na gore na našem zemljištu, sve dotle, dokle se pitanje uredi prema rečenome predlogu Knj.(aževske) Vlade. Od ovoga se izuzimaju muhamedanci hercegovački, koji redovno primaju godišnje dohotke od njihovih dobara u Crnoj Gori.

Kao god što se je Zemaljska Vlada u Sarajevu služila protokolom mješovite Komisije od 19 Oktobra/01 Novembra prošle godine, i isljednim zapisnicima njeni organa, pri raspravi krvoprolitnih djela, dogodivšeg se na podnožju Somine Planine 13 Oktobra, i iz njih učinila onakve zaključke, koje ste izvoljeli dostaviti notom od 20 Februara, Knj.(aževska) Vlada isto tako ima pri ruci isti protokol, učinjen u duplikatu. Ona ima ljekarsku ekspertizu, učinjenu nad ubijenim Crnogorcima. Ima raporte svoje isljedne komisije, o svim pojedinostima žalosnoga događaja, učinjene na licu mjesta malo pošto se zbio. Sve je to proučavano prijed i sad s najozbiljnijom pažnjom, da se djelu dođe do pravoga razloga i da obje strane, prema njemu, svoj dio odgovornosti pone-su. Kako se je zbio događaj, obilježeno je u noti od 15 Dekembra i to u glavnim crtama, prema čemu su sljedstveni zaključci. Sad tek, izazvata Knj.(aževska) Vlada, načinom obezrazloženja i prestrogog pobijanja, njenog posmatranja na događaj, i njeni zaključaka u istom, prinuđena je iznijeti još argumenata, iz koji će se videti čije je stanovište razložnije i osnovanije u ovome pitanju.

Onoga dana, kad je C.(arska) Kr.(aljevska) patrola izašla da čini inspekciju duž granice, prema isljednim protokolima naše Komisije doznaje se, da je jedan seljak u narodnom odijelu, predvodio patrolu u njenom kretanju.

C.(arska) K.(raljevska) patrola je bila sa „Gata“ blokhauza blizu granice, sljedstveno ona je imala znati kodijen je granična linija. Stoga se porađa pitanje zašto je to moralo biti? C.(arska) Kr.(aljevska) patrola pošto je ušla u Crnogorsku granicu odsjela je i objedovala kod jednog plastića sijena. Jedno čobanče gledalo ju je i vidjelo da jedan vojnik drži u ruci nešto bijelo nalik na knjigu ili maramu (čl. 9 protkola). Što se s razlogom pretpostavlja, da je to bila karta od granica, pokojoj C.(arska) K.(raljevska) patrola mogla je znati na čijem se zemljištu nahodi.

Špiro Tepavčević, kad je vidio C.(arsku) Kr.(aljevsku) patrolu, s jedne visine, povikao je visokim glasom i zvao Mehmedovića podkomesara, govoreći „evo žandara u našoj granici, sad će nam stoku plijeniti.“ Glasnik je vikao između oficira Sušića i C.(arsko) Kr.(aljevske) patrola, na čij glas Sušić je pošao k mjestu od kuda ga je čuo. Sljedstveno i C.(arsko) Kr.(aljevska) patrola mogla je čuti isti glas i na vrijeme ispraviti pogrešku prelaska granice, povratkom na svoje zemljište.

Oficir Sušić, s pet vojnika, pošao je da traži patrolu, ali je po istini dokazano, da ju nije mogao vidjeti, zbog prirode zemljišta, prijed nego od 15–20 metara rastojanja. U prvoj noti od 15 Dekembra napomenuto je kakve je naredbe dao Sušić svojim vojnicima u slučaju ako se sretnu s C.(arsko) Kr.(aljevskom) patrolom, kao i to da ju je oslovio, čim su se sreli, tri puta da položi oružje. U pogrešku oficira Sušića, a u olakšicu C.(arsko) Kr.(aljevskoj) patroli, moglo bi se uzeti to što nije patrolu opomenuo da je u pogrešci, i što ju nije opomenuo da se vrati na svoje zemljište, pa kad nebi htjela, da upotrebi nužne mjere. Ali ni to ga nemože osuditi da svo zlo na sebe ponese; jer takvog uređenja na Hercegovачkoj i

Crnogorskoj granici nije bilo do toga dana, već je baš ovi slučaj dao povoda te su u rečenom smislu izdate naredbe na jednoj i drugoj strani granice. On je daklem kao organ vlasti svoju dužnost vršio prema onim pravilima, koja su postojala. Pošto C.(arsko) Kr.(aljevska) patrola nije htjela pokoriti se opomeni oficira Sušića, nastao je metež gdje je i udaraca moglo biti, dok se nije u krvoproliće pretvorilo. U tome nesrećnome metežu, Sušić je napao na desetnika Švaba. Desetnik se je našao fizično razvijeni i jači od Sušića te ga je u tiskanju bacio pod sobom (član 6 protokola). Desetnik tvrdi da je Sušić ispod njega prvi pucao iz revolvera, na čemu se osnivaju svi zaključci saopšteni notom od 20 Febr.(uara). Međutim to se nije moglo ničim obistiniti; jer u cijelome metežu ni jedan crnogorski vojnik nije fišeka potrošio. To tvrđenje desetnikovo obara se prirodnim prilikama pod kojima se je Sušić nahodio. Sušić oboren pod desetnikom, ruke i sva snaga bile su u vlasti njegovoj, tako da nije mogao učinjeti upotrebu svojim revolverom. Dopustimo baš i da je Sušić pucao iz revolvera, sad bi se porodilo ono važno pitanje, kojemu od njih dvojice bila je viša opasnost da se posluži pravom nužde odbrane, da li Sušić ili desetnik Švab.

Revolver je ponijela C.(arsko) Kr.(aljevska) patrola s mrtvog Sušića, ali ga nije iznosila pred Komisijom da bi iz okolnosti potrošnje fišeka potkrijepila svoje tvrđenje. Pošto su ubijeni oficir Sušić i desečar Tepavčević, pretekli crnogorski vojnici izmicali su se bez da su svojim oružjem upotrebu činili, a C.(arsko) Kr.(aljevska) patrola jednako je pucala za crnogorskim vojnicima dokle ih je mogla ugledati; što svjedoči mnoštvo fišočina, nađenih na licu mjesta (član 7 protokola). Može li se daklem i ovo smatrati da je činjeno u nužnoj odbrani? Prema

svemu gore navedenom vidi se da je desetnik Švab iznio u svoju odbranu izmišljotinu da je Sušić prvi pucao. Čega radi otpadaju i svi oni zaključci, koji se na tome osnivaju.

Crnogorska patrola ima se smatrati, na svom zemljištu, kao organ vlasti, koja po svom pozivu imala je zakonitu dužnost upotrebiti izvjesnu silu, ravnomjernu otporu; jer nema vlasti koja nema zakonitog prava na upotrebu moći prema onome, koji ma kakvu neurednost čini. Ona čineći svoju dužnost postala je žrtvom.

U ovome teškome pitanju Knj.(aževska) Vlada pokazala je svoju gotovost dati vidljive znake svojoj težnji za dobrim susjedstvom sa Zemaljskom vladom u Sarajevu. Ona je zbacila podkomesara Mehmedovića sa svoga položaja, a vojnike svoje patrola držala u tamnicu, što se ni spomenulo nije u noti od 20 Februara.

Iz gore izložene analize događaja od 13 Oktobra pr.(ošle) god.(ine) izvodi se da nema dovoljno osnova opravdanje C.(arsko) Kr.(aljevske) patrola nužnom odbranom; ali joj se mnoge prilike bi mogle pripisati u olakšavajuće okolnosti, kad bi joj se htjela kakva kazna dati za učinjeno djelo, od čega Knj.(aževska) Vlada ni ovom prilikom nemože odustati da moli.

Knj.(aževska) Vlada žali što je riječ „ubijca“ proizvela hrđavo upečatljenje u mjerodavnim krugovima. Ona tom riječju nije ni pomislila kakve uvrede nikome nanijeti, a još manje C.(arsko) Kr.(aljevskoj) uniformi i oružju. Ovom riječju na srpskom jeziku, i oni koji sam sebe ubije zove se samo ubijca, sljedstveno svaki oni koji učini djela ubijstva naziva se ubijca.

Pored sviju strogi nadzora Visoke C.(arsko) Kr.(aljevske) Vlade, izraženi u uvaženoj noti od 20 Februara Knj.(aževska) Vlada se jednako nada, da će izvoljeti uzeti

ozbiljno i pravično u obzir, sve u ovoj noti izložene argumente, za oba pitanja i da će se velikodušno skloniti na pravično i cjelishodno rješenje njihovo.

Cetinje, 1/14 Mart 1901.

POMORSKE OPERACIJE TOKOM PRVOG SVJETSKOG RATA NA JADRANU

Milorad Čeranić

This paper explores the naval battles and operations that took place in the Adriatic Sea during World War I, with particular attention to those conducted within the territorial waters of present-day Montenegro. Although often overshadowed by land campaigns—such as the Austro-Hungarian offensives on Lovćen and Mojkovac—these maritime operations played a crucial role in shaping the wartime trajectory of the Kingdom of Montenegro. The study highlights how naval engagements, though less visible in historical narratives, significantly contributed to the weakening and eventual collapse of the Montenegrin state.

Blokovska podjela moćnih zemalja Evrope u dva suprotstavljena tabora različitih političkih i vojnih interesa, neminovno je vodila ratu. Velika Britanija, Francuska i Rusija sa svojim saveznicama obrazovale su vojni blok – Antantu, čiji je osnovni cilj bio očuvanje postojećeg stanja, dok su drugu grupu činjele Njemačka, Austrougarska, Italija kasnije i Osmansko carstvo organizovane kao Centralne sile, koje su bile potpuno nezadovoljne svojom pozicijom na međunarodnoj sceni i težile su novoj kolonijalnoj podjeli već podijeljenog svijeta. To je bio i stvarni povod izbijanja Prvog svjetskog rata.

Ciljevi članica Antante bili su u direktnoj suprotnosti onima iz Centralnih sila. Velika Britanija je željela da sačuva i proširi svoje kolonijalno carstvo osvajanjem njemačkih kolonija, zatim Iraka i Palestine od Osmanskog carstva. Francuska je željela da povрати

pokrajine Alzas i Loren¹, da od Njemačke otrgne industrijski bogatu regiju, Sarsku oblast, kao i da učestvuje u podjeli njemačkih kolonija u Africi. Rusija je namjeravala da pripoji Galiciju i Bukovinu, teritorije naseljene Ukrajinčima koje je Austrougarska držala pod svojom vlašću, kao i da suzbije njen uticaj na Balkanu i da uspostavi svoj, dok je od Osmanskog carstva namjeravala da oduzme Bosfor i Dardanele kao i neke zemlje u Aziji.

Glavni ciljevi Njemačke bili su da osvoji kolonije Velike Britanije, Francuske, Holandije i Belgije, da oduzme Poljsku, Ukrajinu, Bjelorusiju i Pribaltik od Ruskog carstva. Ciljevi Austrougarske bili su usmjereni prvenstveno ka potčinjavanju Crne Gore i Srbije koje su predstavljale glavnu prepreku ostvarenju interesa na Balkanu, zbog prisnih veza koje su obje države njegovale sa Ruskim carstvom, ali i očuvanjem sopstvenog jedinstva unutar države, jer su je sve više ugrožavali zahtjevi pokorenih naroda za slobodom.

Pomorske operacije na Jadranu

Najveću zastupljenost u Jadranskom moru imala je Austrougarska, čija je flota raspolagala sa 3 moderna bojna broda, 12 starijih bojnih brodova, 3 oklopna krstaša, 6 krstarica, 48 torpiljerki i 6 podmornica. Takođe u gradnji je bio znatan broj novih i modernijih ratnih brodova. Više od pola posade činili su Hrvati, dok je oficirski kadar bio sastavljen uglavnom od Austrijanaca, na čelu mornarice se nalazio admiral Anton Hus. Austrougarska ratna mornarica je raspolagala ratnim lukama Pula, Šibenik i Boka Kotorska, koje su bile stavljene u ratno stanje 26. jula 1914. godine tj. dva dana nakon objave rata Srbiji.

Prva žrtva na Jadranu je bio putnički brod *Baron Gautsch*²,

¹ Teritorije koje je francuska izgubila tokom Francusko-pruskog rata koji je počeo 19. jula 1870. godine i trajao do 28. januara 1871. godine.

² Brod je bio težak oko 2.069 brodskih tona, dug 85,5 m. Saobraćao je na liniji Kotor – Trst, iz luke Kotor je isplovio 12. avgusta u 13.30 h, da bi slje-

koji je bio u vlasništvu brodskog društva Lloyd Austriaco. Jake pomorske snage Britanije i Francuske uplovile su bile u Jadran 15. avgusta i 1. septembra 1915. godine, u oba saveznička uplovljavanje došlo je do pomorskih bitaka, o kojim će biti više riječi kasnije. Francuski razarači su 2. novembra bombardovali Vis, nakon čega su se povukli. Austrougarska podmornica torpedovala je francuski bojni brod *Jean Brat* i tom prilikom ga teško oštetila, dok je druga austrougarska podmornica torpedovala francuski bojni krstaš *Leon Gambeta*.

Ulaskom Italije u rat, pomorske operacije na Jadranu su poprimile intenzivni karakter. Danom Italijanske objave rata, 23. maja 1915. godine austrougarska flota je isplovila iz svojih ratnih luka, da bi 24. maja napala italijanske luke³, i tom prilikom potopila jedan italijanski razarač. Kao odgovor na napad, Italija je dva dana kasnije, 26. maja, proglasila blokadu austrougarske i albanske obale. Obije mornarice uglavom nijesu upotrebljavale velike bojne brodove za ratne operacije, već manje jedinice. Tako su manji flotni sastavi Austrougarske napadali italijansku obalu, dok su Italijani organizovali napade na istočnu obalu Jadrana.

Italijanska eskadrila je 17. jula 1915. godine došla ispred Dubrovnika i artiljerijski je bombardovala prugu kod Cavtata i Gruža. To se smatra odgovorom jer je 8. juna austrougarska podmornica U-44 torpedirala i teško oštetila britansku krstaricu *Dublin*, i italijanski oklopni krstaš *Garibaldi* koji je nakon toga potonuo.

29. decembra 1915. godine austrougarska eskadrila sastavljena od krstarice *Helgoland* i pet razarača napala je luku Drač i tada je izgubila dva svoja razarača.

dećeg dana u 15.45 h naišao na minu postavljenu nedaleko od Briona i ubrzo potonuo. Na njemu je prema zvaničnim podacima bilo oko 246 putnika, međutim u taj broj nijesu uključeni vojnici i djeca, pa se procjenjuje da je u na brodu bilo između 300 i 400 ljudi kao i 64 člana posade. Iz ovog brodoloma spašeno je 179 osoba, dok je žrtava bilo više od 150.

³ Ankonu, Pezaro, Rimini, Porto Korzini, Manfredoniju, Barletu.

Jedna od najvećih pomorskih operacija na Jadranu odigrala se početkom januara 1916. godine kada je počela evakuacija srpske vojske preko albanskih luka Medova i Drač, koju je organizovala saveznička flota čiji su bojni brodovi patrolirali južnim Jadranom. Evakuacija je trajala od 4. do 6. januara i u njoj je učestvovalo 89 parobroda, a prevezeno je ukupno 260.895 ljudi uglavnom na Krf⁴. Pri tome ih je austrougarska flota napala, tako da su saveznici u ovoj operaciji izgubili 8 transportnih i 11 ratnih brodova.

Već 1915. godine u Pulu su doneseni djelovi njemačkih podmornica koje su tamo bili sastavljane i puštane u operativni rad, kasnije su tamo stizale i veće podmornice koje su iz austrougarskih baza dejstvovala na Jadranu i u Mediteranu.

Da bi spriječili njihov izlazak, saveznici su odlučili da zatvore Otrantska vrata baražom⁵. Tokom 1917. godine otrantska baraža nije bila efikasna i zato je pojačana čeličnom užadi, plutačama, lancima i minama. Kako su nevirijeme i talasi oštetili baražu, ona je kasnije ojačana patroliranjem ratnih brodova. Austrougarska flota je više puta vršila napade na otrantsku baražu. Lake jedinice flote, krstarice, razarači i torpiljerke su sedam puta napadale savezničke ratne brodove oko baraže, tu se radilo o brzim, iznenadnim kao i dobro organizovanim akcijama u kojima Austrougari nijesu imali vlastitih gubitaka. Saveznička flota je bila stacionirana u Brindiziju, i nalazila se pod komandom italijanskog admirala. Uprkos jakoj snazi, bila je malo aktivna. Kasnije su Italijani odbili britanski predlog da se zauzmu ostrva Hvar i Korčula.

Kada je admiral Maksimilijan Njegovan postavljen na čelo austrougarske flote, njene akcije su se intenzivirale. Tri krstarice i dva razarača pod komandom kapetana bojnog broda Miklosa Horthya⁶ isplovili su 14. maja 1917⁷. godine iz Boke da bi sju-

⁴ Kojeg je zauzela francuska flota, a kasnije uz njega i Solun

⁵ Baraž predstavlja vid prepreka.

⁶ Koji je postao admiral. A nakon raspada Austrougarske monarhije, postao je mađarski diktator.

⁷ U isto vrijeme iz Brindizija je isplovila jedna italijanska krstarica, i četiri

tradan austrougarska eksadricula potopila četiri italijanska transportna broda i jednu torpiljerku, zatim i veliki broj driftera⁸. Istovremeno, iz Brindizija su isplovile dvije eskadrile, prva je imala dvije britanske krstarice, jednu italijansku, kao i četiri italijanska razarača, druga je u sastavu imala dvije italijanske krstarice, jednu britansku i 4 italijanska razarača. Dok je iz Boke isplovila jedna eskadrila bojnih brodova koja je u svom sastavu imala jedan oklopni krstaš, jedan bojni brod i jedan razarač. Prilikom sukoba i pored velikog broja savezničkih brodova, austrougarska flota je i pored oštećenja uspjela da se vrati u Boku.

Britanska krstarica torpedirana je od strane podmornice U-89, iako je bila veoma oštećena nije potonula, dok je francuski razarač potonuo jer je naišao na minu koju je toga jutra postavila ista podmornica.

Ovdje valja napomenuti da se pomorski rat na sjevernom Jadranu odvijao na drugi način u odnosu na sukob na južnom dijelu. Tu su akcije bile mnogobrojne i življe, i bile su prilagođene malom prostoru, plitkom moru, blizini obale i udaljenosti od baza. Venecija je bila baza za italijanske brodove, dok su Trst i Pula bili baza za austrougarske brodove. Glavnu ulogu su imale male i brze jedinice, jer su akcije morale biti kratkotrajne, po pravilu nekoliko sati, za koje vrijeme protivniku nije bilo moguće da organizuje kotranapad.⁹ Veliki ratni brodovi su upotrebljavani jedino da ploveći blizu obale bombarduju kopnene položaje. Tokom tih kratkih i efikasnih malih napada posebnu efikasnost su imali italijanski mali brzi i okretni torpedni čamci¹⁰. Oni su tokom dvije akcije potopili bojni brod *Wien* i

francuska razarača.

⁸ Britanski brodići koji su služili da povežu čeličnu mrežu i užad na baraži.

⁹ M. Đuran, *Ratna mornarica Austrije i Austrougarske*, Tivat, 2017, str. 353–357.

¹⁰ Bili su poznati pod nazivom MAS, i oni su djelovali iz baza u Ankoni i Veneciji.

moderni bojni brod *Szent Istvan*. Ovo su bile posljednje značajne bitke koje su se odigrale na Jadranu.

Pred sam kraj rata 2. oktobra 1918. godine saveznici su izvršili napad na Drač koji se nalazio pod austrougarskom okupacijom. Jaka saveznička flota svojim bombardovanjem nije nanijela veliku štetu, dok je austrougarska podmornica U-31 uspjela da torpedira britansku podmornicu *Weymouth*, koja nije potonula. Dana 29. novembra hrvatski sabor je raskinuo sve državno-pravne veze sa Austrougarskom i proglasio Državu Slovenaca, Hrvata i Srba¹¹. Austrougarska je 31. oktobra u Puli predala svoju ratnu flotu delegatima zagrebačkog Narodnog vijeća nove države, kako ne bi pala u savezničke ruke. Uprkos tome, 1. novembra, Italijani su uspjeli da neprimijećeno uđu u luku, i postave minu na najvećem i najmodernijem austrougarskom ratnom brodu *Viribus Unitis*. Brod je uništen jakom eksplozijom, poginulo je svih 250 članova posade, uključujući i novoimenovanog zapovjednika ratne mornarice nove države SHS Janka Vukovića Potkapelskog. Takođe, saveznička flota sastavljena od britanskih, italijanskih, francuskih i američkih ratnih brodova uplovila je u ratne luke u Puli, Šibeniku i Boki Kotorskoj 11. novembra i preuzela brodove austrougarske ratne mornarice, jer nijesu priznavale predhodnu predaju narodnom vijeću.

Time je okončan Prvi svjetski rat na Jadranu.

¹¹ Naziv je za kratkotrajnu državu, nastalu raspadom Austrougarske. Sačinjavali su je južnoslovenski narodi austrougarske monarhije. Ona je postojala nešto malo više od mjesec dana (od 28. oktobra do 1. decembra 1918. godine), i inkorporirana je u novu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Tokom njenog postojanja priznavala je jedino Kraljevina Srbija.

Crna Gora i Boka tokom pomorskih operacija

Pošto je Crna Gora 6. avgusta 1914. godine objavila rat Austrougarskoj¹², počele su vojne i pomorske operacije. Austrougarska mornarica je proglasila blokadu crnogorske obale, i njeni brodovi su onemogućili redovno snabdijevanje Crne Gore preko njenih luka.

Austrougarska flota je u jutarnjim časovima 8. avgusta 1914. godine sa dvije krstarice i dva razarača bombardovala luku Bar i oštetila radio-stanicu kao i lučka skladišta. Dva dana kasnije, dvije austrougarske krstarice došle su ispred obale sa podignutom bijelom zastavom, da bi formalno uručile odluku o austrougarskoj blokadi crnogorske obale. Jake savezničke flote koje su uplovile u Jadransko more 15. avgusta i sljedećeg dana se našle ispred crnogorske obale napale su austrougarsku krstaricu *Zenta* i razarač *Ulan*. Dok je razarač uspio da pobjegne i skloni se u Boku, *Zenta* je bila potopljena. Francuska eskadrila od 12 bojnih brodova, 4 oklopna krstaša, 2 razarača i 17 torpiljerki je 1. septembra bombardovala utvrđenja na ulazu u Boku, a kada su se vraćali u Bar, donijeli su novu radio-stanicu. Takođe, Francuzi su 18 i 19. septembra u Bar iskrcali 8 topova sa municijom i artiljerijom koju su transportovali na Lovćen, odakle su bombardovali Boku. Četiri topa su bila kalibra 120 mm, dok su druga četiri bila kalibra 155mm. Ove topove opsluživalo je 140 vojnika sa 3 oficira na čijem se čelu nalazio francuski kapetan Greljem. Na

¹² Iako se austrougarska diplomatija trudila da ubijedi Crnu Goru da ne uđe u rat, Crna Gora, iako je osudila atentat na nadvojvodu Franza Ferninanda kao teroristički akt, ipak je objavila rat Austrougarskoj. Objava rata se desila iz solidarnosti prema Srbiji, iako nije bila praćena nikakvim ugovorima sa Srbijom ili drugim saveznicima, koji bi joj osigurali prednost i proširenje poslije rata.

ove poteze austrougarska flota je odgovorila teškom artiljerijom i neutralisala crnogorsko-francusku artiljeriju na Lovćenu. U oktobru su francuski brodovi donijeli još jednu radio-stanicu koja je bila namijenjena za Podgoricu, kao i dva hidroaviona. U novembru i decembru Francuzi su nastavili da donose u Bar oružje, municiju i hranu. Zbog sve učestalijih napada austrougarskih brodova i podmornica, ovo snabdijevanje je nastavljeno kroz rijeku Bojanu prema Skadarskom jezeru.

Tokom prvih mjeseci 1915. godine francuski brodovi su ponovo dopremali oružje i hranu u Bar, kao i u Medovu. Jedan francuski razarač je 24. februara naišao na minu i potonuo. Eskadrila od šest austrougarskih brodova je 2. marta ušla u luku Bar i potopila jahtu *Rumija*¹³, tako da je savezničko snabdijevanje opet vraćeno preko luka Medova i Ulcinj i preko rijeke Bojane. Crnogorska vojska je zauzela Skadar 27. aprila 1915. godine i po odluci saveznika morala ga je napuštiti. Kako bi omogućila snabdijevanje Bojanom, crnogorska vojska je zauzela obje obale ove rijeke. Austrougarski ratni brodovi i podmornice su nastavili napade na transportne brodove, takođe su potopili više parobroda i jedrenjaka kao i dvije francuske podmornice. U oktobru, austrougarska i njemačka vojska krenule su u ofanzivu prema Croj Gori i Srbiji. Dok se neuporedivo slabije naoružana i manja crnogorska vojska herojski borila u Bici na Mojkovcu 6. i 7. januara 1916. godine, kako bi omogućila povlačenje srpske vojske. Austrougarska vojska je pokrenula veliku ofanzivu 8. januara iz Boke prema Lovćenu. Crna Gora je imala oko 8.000 ljudi i 42 stara topa, prema 50.000 neprijateljskih vojnika sa 431 topom i artiljerijskom podrškom bojnih brodova. Lovćen je zauzet 11. januara, a zatim i Cetinje. Kralj sa porodicom i vlada su prešli u Podgoricu. Kraljica Milena, kao i princeze Vjera i Ksenija prevezene su iz Plavnice do ušća rijeke Bojane malim parobrodom, odakle su prevezene italijanskim brodovima u

¹³ Jedini veći parobrod koji je plovio pod zastavom Crne Gore.

Italiju. Kralj Nikola i princ Petar su iz Medove otputovali za Italiju 19.januara ukrcavši se na italijanski ratni brod.

U tim dramatičnim danima desila se jedna pomorska tragedija. Naime parobrod *Brindisi*, koji je prevezio oko 500 dobrovoljaca iz Sjedinjenih Američkih Država i Kanade, među kojima je bilo najviše Crnogoraca, naišao je kod Medove na minu, brod je veoma brzo potonuo, a spasile su se samo 164 osobe. Prema nekim svjedocima ove tragedije brod je bio torpedovan. Austrougarska vojska je zauzela cijelu crnogorsku obalu, kao i dio albanske sa lukama Medova i Drač.

Značaj Boke kao ratne luke je rastao, iako su u njoj bile stacionirane uglavnom lake jedinice koje su djelovale na južnom Jadranu. Boka je dobila na značaju od maja 1915. godine kada se u njoj formira njemačka podmornička baza, čije su podmornice zajedno sa austrougarskim djelovale na Jadranu i Mediteranu, dok su bojni brodovi i glavina austrougarske flote bili smješteni u Puli, i uglavnom neaktivni sve vrijeme rata. Moćni topovi austrougarskih brodova *Kaiser Karl VI* i *Monarch* dejstvovali su prema Lovćenu. Posle ulaska Italije u rat, u Boki je povećan broj podmornica, posebno njemačkih, kao i broj hidroaviona¹⁴. Austrougarski hidroavion L-135 kojim je pilotirao poručik Dimitrije Konjović napao je bombama i potopio francusku podmornicu *Foucault*, 15. septembra 1916. godine, dok su austrougarski brodovi spasili posadu.¹⁵

Saveznici su više puta pokušavali da bombarduju Boku, takođe, italijanski avioni su bombardovali Boku bez značajnih rezultata. Komandant Georg von Trapp, komandovao je austrougarskom podmornicom koja je bila stacionirana u Boki, on je

¹⁴ Na početku rata u hidroavionskoj bazi u Kumboru bilo je 4 aviona, a na kraju rata taj broj se povećao na 45 aviona. Takođe, iz Boke je izvršen veliki broj izviđačkih letova kao i napada na kopnene ciljeve, primjer tome je bombardovanje Cetinja, kao i nekih ciljeva na moru.

¹⁵ S. Luković, *Pomorska lica Boke Kotorske*, Herceg Novi, 2013, str. 125–137.

potopio francuski bojni krstaš *Leon Gambetta* i italijansku podmornicu *Nereide*, kao i 12 transportnih brodova.¹⁶

Od januara 1917. godine u Boki je bila stacionirana podmornica U-39 koja je tokom pomenute godine potopila čak 46 brodova, njen komandant je bio njemac Karl Donitz.¹⁷ Kasnije su u Boku došle podmornice UC-25, zatim UB-68. Iste godine došle su i podmornice U-27 i U-34 čiji je komandant bio Wilhelm Canaris¹⁸. On je sa ovim podmornicama obavio brojne uspješne misije na Mediteranu. On je 1918. godine doveo u Boku novu podmornicu UB-128, koju je prije kraja rata uspio vratiti u Njemačku. Najuspješniji podmorničar u istoriji bio je Njemac Lothar von Arnauld de la Periere, koji je u toku rata potopio 195 trgovačkih i ratnih brodova sa oko 460.000 tona, i uglavnom je djelovao iz baze u Boki.¹⁹ Interesantno je spomenuti da se u Herceg Novom rodio Gottfried Banfield, koji je u toku rata bio najuspješniji austrougarski mornarički pilot lovac, koji je za

¹⁶ On je bio jedan od najuspješnijih komandanata podmornica u Prvom svjetskom ratu, kasnije je imenovan komandantom podmorničke baze u Boki. Takođe je dobio titulu barona i viteški krst Reda Marije Terezije. Bio je poznati antinacista, koji je sa svojom porodicom emigrirao u SAD poslije nacističke aneksije Austrije. O njemu je simljen poznati holivudski film *Moje pjesme, moji snovi* 1965. godine, koji je dobio pet Oskara.

¹⁷ On je kasnije u nacističkoj Njemačkoj razvio podmorničku flotu. A 1943. godine postao je komandant njemačke Ratne mornarice. Poslije Hitlerove smrti nakratko je bio vođa Trećeg Rajha, i zvanično je formalizovao kapitulaciju. Međunarodni vojni sud u Nirnbergu ga je 1946. godine osudio na deset godina zatvora, zato što je učestvovao u zločinu prisilnog rada ljudi u brodogradilištima.

¹⁸ Nakon završetka rata on je uspješno nastavio mornaričku karijeru, a u vrijeme nacizma, iako nije bio član nacističke partije, dobio je čin admirala i postao je šef obavještajne službe Abwehr, i značajan protagonista Drugog svjetskog rata. Tajno je radio na pripremi neuspješnog atentata na Hitlera 1944. godine, ali je uhapšen i ubijen 1945. godine.

¹⁹ Na njegovoj podmornici U-35, snimljen je i prvi dokumentarni film o podmorničkom ratovanju *Začarani krug*.

svoje zasluge odlikovan Redom Marije Terezije, i dobio je titulu barona. On se poslije rata oženio kćerkom poznatog dobrotskog brodovlasnika Bogdana Tripkovića. Kasnije je on preuzeo upravljanje njegovom pomorskom kompanijom u Trstu.

Pobuna mornara u austrougarskoj mornarici stacioniranih u Boki

U toku rata raslo je nezadovoljstvo među lokalnim stanovništvom, kao i u austrougarskoj vojsci i mornarici, posebno među onima koji su bili slovenskog porijekla. Stanovnici Boke posebno oni pravoslavne vjere, kao i katolici koji su imali simpatije prema Crnoj Gori, Srbiji i njenim saveznicima, bili su proganjani i zatvarani. Već 17. septembra 1914. godine u tvrđavi Španjola kod Herceg Novog strijeljani su Milan Srzentić, Filip Hađžija i Nikola Radanović, a sljedećih godina još 15 civila. Kasnije se situacija pogoršavala zbog oskudice, ljudskih gubitaka kao i sve napetije unutrašnje političke situacije. Dodatne komplikacije nastupaju kada SAD ulaze u rat, i nakon izvođenja oktobarske revolucije u Rusiji.

U januaru 1918. godine dolazi do masovnih štrajkova i protesta u Trstu i Puli, čiji su učesnici bili vojnici i članovi posade ratne flote.²⁰

Na samom početku 1918. godine u Boki su se od većih bojnih brodova nalazili oklopni krstaš *Sankt Georg*, *Kaiser Karl VI*, bojni brod *Monarch*, krstarice *Kaiser Franc Joseph I*, *Helegoland* i *Novara*, 8 razarača, 18 torpiljerki kao i stara oklopnjača *Kronprinz Erzherzog Rudolf*, brod skladište *Gaa*, te drugi brodovi, kao i podmornice i hidroavioni. Sve ove plovne jedinice osim bojnog broda *Monarch* bile su pod Zapovijedništvom flote krstarica čiji se štab nalazio na *Sankt Georg*, a na njenom čelu je bio kontraadmiral Aleksandar Hanas, dok su utvrđenja na kopnu i vojne

²⁰ Zato je 12 mornara kao i 22 podoficira izvedeno pred vojni sud sa optužbom za zločin vojne pobune i osuđeni su bili na višegodišnje kazne zatvora.

jedinice u području Boke bile pod zapovjedništvom ratne luke u Herceg Novom na čijem je čelu bio general Oscar von Guseck²¹. Tako je 1. februara izbila pobuna mornara u austrougarskoj floti u Boki²². Sa admiralskog broda *Sankt Georg* u podne je ispaljen topovski hitac koji je označio početak pobune, a na ovom i drugim brodovima istaknute su crvene zastave i po koja nacionalna zastava. Posade pojedinih brodova otkazale su poslušnost oficirima, razoružali ih i internirali u unutrašnjost broda. Nije razoružan mali broj oficira, koji su sa mornarima čovječanski postupali. Među njima je bio najugledniji kapetan bojnog broda Richard Florio iz Prčanja, koji je bio komandant oklopnjače *Kronprinz Erzherzog Rudolf*. Od oficira jedini se pridružio revolucionarnim mornarima zastavnik, pomorski kapetan Antun Sesan sa Lopuda. Komandu brodova preuzela su mornarska revolucionarna vijeća. Na *Sankt Georgu* su naoružani pobunjenici pucali na prvog oficira i teže ga ranili, a takođe je bilo još ranjenih. Razarači *Csepel* i *Dinara*, na kojima su oficiri u početku kontrolisali ustanike upeirili su artiljerijske cijevi prema *Sankt Georgu*. Kada je sa *Sankt Georgu* i *Gaa* pred pramce razarača ispaljen po jedan topovski hitac, oni su se zaustavili i izvjesili crvene zastave, pridruživši se pobuni. Pobunjenicima se pridružilo i nekoliko stotina ljudi na kopnu i to iz baza u Kumboru i Đenovićima, tako da je u prvim danima u pobunu bilo uključeno oko 2.600 članova posade i još oko 400 ljudi na kopnu. Međutim nekoliko torpiljerki, vojska na

²¹ B. Stulli, *Ustanak mornara u Boki Kotorskoj*, Split, 1959, str. 115–117.

²² O gore nevedenoj pobuni objavljeno je više radova: F. Čulinović, *1918. godina na Jadranu*, Zagreb 1951; H. Čurić, *Novi prilozi građi o pobuni mornara u Boki Kotorskoj 1918. godine*, GPMK X, Kotor, 1962, str. 347–352; B. Krizman, *Prilog historiji ustanka mornara u Boki Kotorskoj*, GPMK XVI, Kotor, 1968, str. 167–178; N. S. Martinović, *Proučavanje pobune mornara u Boki Kotorskoj*, GPMK VII, Kotor, 1958, str. 7–14; N. Luković, *Značaj ustanaka mornara bivše austrougarske ratne mornarice, 12 vjekova Bokeljske mornarice*, Beograd, 1972 str. 200.

obali, obalna artiljerija kao i njemačke podmornice nijesu se pridružile pobuni i one su bile pod kontrolom Komande ratne luke. Pobunjenici su pokušali da ih kontaktiraju i da ih pridobiju, ali bez uspjeha. U toku pregovora ustanici su 1. februara uveče predali zahtjeve²³. Zahtjevi su bili politički radikalni, i kao takvi bili su neprihvatljivi za Austrougarsku. Vođe pobune bile su uvjerenе da će se pobuna proširiti i na flotu u Puli i Šibeniku kao i da će zahvatiti druge gradove u Monarhiji i da će se rat ubrzo završiti. Takođe oni su bili uvjereni da su radio emisiju sa *Sankt Georgu* o pobuni primili i brodovi u gore pomenutim lukama, međutim ova vijest se nije čula van Boke, jer su lojalni podoficiri na *Sankt Georgu* onesposobili jaki brodski radio predajnik, a pobunjenici takođe nijesu imali pod kontrolom najjaču radio stanicu na Klincima. Pregovori o prihvatanju zahtjeva sa kontraadmiralom Hansom i zapovjednikom ratne luke von Guseckom, dali su vremena Komandi da preduzme mjere za gušenje pobune. Glavni ideološki vođa pobune, František Raš pozvao je Antona Seana²⁴ na *Sankt Georg*, gdje mu je povjerena vojna komanda pobunjenika. Kada je došao na komandni most broda, izdao je naredbu da se brodovi stave pod paru i budu u pripravnosti za pokret. Oglasio je uzbunu i potpunu borbenu gotovost. Takođe je naredio zatvaranje vodonepropustivih vrata, kao i da se obiju sva skladišta za municiju. Sljedećeg dana 2. februara, pobuna se proširila, te su svi brodovi istakli crvene zastave, sem njemačkih podmornica. Daljim tokom pregovora koji su se odugovlačili²⁵, pojedini brodovi na kojima je kontrola pobunjenika bila slaba, udaljili su se u unutrašnji dio zaliva prema Risnu i Kotoru. Kada je oklopnjača *Kronprinz Erzherzog Rudolf* digla sidro kako bi promijenila mjesto sidrenja,

²³ Detaljnije vidi B. Stulli, *Ustanak mornara u Boki Kotorskoj*, Split, 1959, str. 159–160.

²⁴ On je bio kadet-zastavik, koji je u civilu bio pomorski kapetan.

²⁵ Jer su se razvijali planovi za gušenje pobune, i čekala se glavnina flote iz Pule koja bi pomogla te planove.

obalna artiljerija je 2. februara oko 14 časova na nju otvorila vatru od koje su poginula dva mornara. Zatim su se krstarice *Helegoland* i *Novara* sa tri razarača i desetak torpiljerki odvojile od pobunjenika, spuštile crvene zastave i uplovile u unutrašnji dio zaliva. Jaki sastav ratnih brodova iz Pule u sastavu od tri bojna broda, četiri razarača i osam torpiljarki u jutarnjim časovima 3. februara ušao je u Boku i blokirao ulaz u zaliv, pobunjenici su bili prinuđeni da se predaju, na *Sankt Georgu* i drugim brodovima crvene zastave su skinute u 9 časova. Anton Sesan i još dva učesnika pobune uspjeli su da pobjegnu u Italiju jednim hidroavionom. Odmah nakon toga je uhapšeno oko 600 učesnika pobune, a njih 40 je izvedeno pred prijeki vojni sud. František Raš, mornarički vodnik Anton Grabar (porijeklom iz Češke), mornar Jerko Šižgorić, artiljerac Mate Brničević (iz Šibenika), osuđeni su na smrt. Oni su strijeljani 11. septembra 1918. godine u Kotoru. Slovenac Franc Bajel, i Mađar Lajoš Szekacs osuđeni su na 10 i 5 godina zatvora, a dva mornara su oslobođena optužbi. Ostala 32 učesnika pobune su poslata na redovni sud, na kome je osuđen ukupno 391 učesnik pobune. Njima je proces počeo 16. septembra i nikada nije završen, jer je Austrougarska kapitulirala prije kraja suđenja.

Interesantno je spomenuti da je car nadvojvodu Karla Habsburškog imenovao posebnim povjerenikom za istrage pobune mornara u Boki Kotorskoj. Obavljajući tu dužnost nadvojvoda je ispitivanjem mlađih oficira o njihovim utiscima, situaciji i uzrocima pobune u mornarici, dobio saznanje o lošim socijalnim uslovima koji su vladali u austrougarskoj mornarici. Na njegov predlog smijenjen je Maksimilijan Njegovan i imenovan Miklosa Horthyja za novog vrhovnog zapovjednika austrougarske mornarice²⁶.

U ovom kontekstu interesantno je spomenuti zanimljive sudbine nekih pomoraca iz Boke u toku ovog rata. U Prokljanskom

²⁶ N. Minić, Nadvojvoda Karlo Stjepan na Jadranu, *Histria 4*, 2014, str. 107.

jezeru kod Šibenika tokom rata bilo je usidreno preko 100 trgovačkih brodova austrougarskih brodskih društava *Lloyd*, *Tripkovich* i *Cosulich*. Komodoru Marku Dabčeviću iz Dobrote, iskusnom zapovjedniku najvećih parabroda *Lloyda*, bilo je povjereno zapovjedništvo nad ovom trgovačkom flotom.

Đurko Radimir iz Dobrote bio je mobiliziran na početku rata u Carsku i Kraljevsku mornaricu Austrougarske i ukrčan na njemački bojni krstaš *Goeben*, koji je izdržao progon britanske flote po Mediteranu, da bi u ljeto 1914. godine stigao u Dardanele i predat Ratnoj mornarici osmanske imperije. Radimir je učestvovao u brojnim operacijama protiv ruske flote na Crnom moru, 1916. godine se vratio u Pulu gdje je kao podoficir služio do kraja rata.²⁷

Kapetan Ilija Damjanović iz Lepetana plovio je kao zapovjednik trgovačkih parobroda pomorske kompanije Nikole Mihanovića iz Argentine. Decembra 1914. godine bio je zapovjednik putničkog broda *Rawson*, sa kojim je na jugu Južne Amerike sreo eskadrilu njemačkih ratnih brodova pod komandom viceadmirala Von Speea. Ova eskadrila je pokušala da sa Pacifika prodre u Atlantik i ugrozi za Britaniju vitalan pomorski saobraćaj. Britanska eskadrila je pokušala da je zaustavi, i tom prilikom Britanci su 1. novembra izgubili dva oklopna krstaša. Zatim je britanska mornarica angažovala jake pomorske snage sa zadatkom da pronađu nemačku eskadrilu. No, njemačka eskadrila je nestala i Britanci nijesu uspjevali da je otkriju. Zato je obavještenje koje je kapetan Ilija Damjanović dao Britancima bilo od velike važnosti. Kasnije, 8. decembra, britanska flota je u bici kod Foklandskih ostrva uspjela da uništi njemačku eskadrilu.²⁸

Slavomir Tomić iz Dobrote bio je oficir Carske i Kraljevske mornarice Austrougarske, da bi 1917. godine postao prvi oficir na podmornici U-10, a zatim na U-31 i U-27. Podmornica U-27

²⁷ S. Luković, *Pomorska lica Boke Kotorske*, Kotor, 2013, str. 137–144.

²⁸ S. Luković, *Pomorska lica Boke Kotorske*, Kotor, 2013, str. 165–178.

bila je najuspješnija austrougarska podmornica. Tomić je kasnije odlikovan za svoje ratne zasluge.²⁹

Literatura:

- Andrijašević. Z, *Kratka istorija Crne Gore 1496–1918*, Bar, 2000.
- Bennet.G, *Naval Battles of thr First World War*, London, 1968.
- Berenger. J, *A history of the Habsburg Empire*, London – New York, 1997.
- Čulinović. F, *1918. godina na Jadranu*, Zagreb, 1951.
- Đuran. M, *Ratna mornarica Austrije i Austrougarske*, Tivat, 2017.
- Đurišić. M, Ratković. B, i dr, *Prvi svjetski rat II – opšta istorija*, Cetinje – Beograd, 1976.
- Ekmečić. M, *Ratni ciljevi Srbije 1914*, Beograd, 1973.
- Franetović. D, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, Titograd, 1960.
- Glenny. M, *The Balkans 1804–1999, Nationalisam, war and Great Powers*, London, 1999.
- Glenny. M, *The Fall of Yugoslavia The Third Balkan War*, New York, 1996.
- Gledović. B, Ratković. B, i dr, *Prvi svjetski rat I Srbija i Crna Gora*, Cetinje – Beograd 1976.
- Kovačević. P, *Istorija bokeljskog pomorstva*, Kotor, 1984.
- Luković. S, *Pomorska lica Boke Kotorske*, Herceg Novi, 2013.
- Mamula. B, *Mornarica na velikim i malim morima*, Beograd, 1975.
- Prikrić. B, *Pakao Pacifika I, II*, Zagreb – Opatija, 1985.
- Rakočević. N, *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu 1914–1918*, Cetinje, 1969.
- Rakočević. N, *Crna Gora i Austrougarska 1903–1914*, Titograd, 1983.
- Rastoder. S, *Crna Gora u egzilu I–II*, Podgorica, 2004.
- Sbutega. A, *Historija pomorstva Crne Gore u kontekstu jadranskog, mediteranskog i svjetskog pomorstva*, Kotor, 2018.
- Stulli. B, *Ustanak mornara u Boki Kotorskoj*, Split, 1959.
- Stulli. B, *Revolucionarni pokret mornara 1918*, Zagreb, 1968.

²⁹ S. Luković, *Pomorska lica Boke Kotorske*, Kotor, 2013, str. 267–273.

DUŠEVNO BOLESNI U KNJAŽEVINI I KRALJEVINI CRNOJ GORI

Vukadin Nišavić

This paper examines the status and treatment of individuals with mental illness in the Principality and later the Kingdom of Montenegro at the beginning of the 20th century. Drawing primarily on archival research from the State Archives of Montenegro, it sheds light on the prevalence of various mental disorders among the Montenegrin population and critically analyses the responses of families, society, and the state to mental illness. Special emphasis is placed on the role of the state in addressing this issue, culminating in the early steps toward institutional care. The most notable example of this development is the establishment of the Home for the Mentally Ill in Danilovgrad in 1903, marking a significant milestone in the formalization of mental health care in Montenegro.

Nakon Berlinskog kongresa 1878. godine Crna Gora je pokušala da iskoristi period mira razvijajući državne institucije i unapređujući sve segmente političkog i društvenog života.¹ Između ostalog, velika pažnja posvećena je zdravstvenom sistemu, što je podrazumijevalo razvoj moderne sanitetske službe, podizanje bolnica, apoteka, kao i zapošljavanje ljekara koji bi obavljali svoju djelatnost na stručan način. Knjaževina Crna Gora je 1879. godine reformom državne uprave u okviru Ministarstva unutrašnjih djela osnovala Sanitetsku upravu, koja je rukovodila crnogorskim zdravstvom. Ovakav razvoj događaja

¹ Živko Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica, 2006, 213–268.

vodio je i intenziviranju rada na podizanju bolnica nakon 1878. godine. Pored bolnice Danilo I, osnovane 1873. godine na Cetinju, otvorena je u Nikšiću 1887. bolnica Knjaginja Zorka, dok je tri godine kasnije u Podgorici pokušano otvaranje još jedne bolnice – Knjaginja Olga Danilova, ali je iste 1890. godine usljed ekonomskih problema prestala sa radom. Organizovanje moderne sanitetske službe podrazumijevalo je i prisustvo školovanih ljekara. Tokom 19. vijeka prvi ljekari sa medicinskim obrazovanjem bili su stranci, poput Francuza Luja Pola Tadeskog, koji je došao na Cetinje 1858. godine i bio prvi školovani ljekar stalno zapošljen u Crnoj Gori. Narednih godina, a naročito nakon 1878. u Knjaževini Crnoj Gori radiće sve više crnogorskih ljekara koji su obrazovanje sticali na evropskim univerzitetima.²

Prilikom rada na unapređenju zdravstvene zaštite odlučujuća pažnja bila je posvećena tretiranju fizičkih oboljenja, međutim, vremenom je pokrenuto i pitanje duševnih bolesti. Na povećano interesovanje struke za ovu tematiku ukazuje istraživanje doktora Petra Miljanića objavljeno u radu *Duševno bolesni, gluhonijemi, epileptični i slijepi u Crnoj Gori*³ 1891. godine, a paralelno sa tim i država posvećuje veću pažnju poboljšanju položaja duševno oboljelih čiji je najkonkretniji izraz bio otvaranje Doma za umobolne na Bralenovici kod Danilovgrada 1903. godine.⁴ Težnja državnih vlasti i medicinskih radnika da se pozabave problemom duševno oboljelih ostavila je za sobom izvore na osnovu kojih smo analizirali društvenu grupu, koja je

² Andro Martinović, *Pregled zdravstvene djelatnosti u Baru*, Bar, 2017, str. 147–224; 226–231.

³ Petar Miljanić, „Duševno bolesni, gluhonijemi, epileptični i slijepi u Crnoj Gori“, *Otadžbina*, XXIX, sveska 113, 114, 115, 116, Beograd, 1891, str. 358–368.

⁴ Mirjana Kapisoda, priir, *Prva psihijatrijska bolnica u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori 1899–1914, Zbornik dokumenata*, Cetinje, 2013, str. 21.

zbog svoje isključenosti iz društvenog života bila gotovo nevidljiva za historiografiju. Na prvom mjestu, analizom arhivske građe skrenuta je pažnja na postojanje duševno oboljelih, njihovu brojnost, kao i vrste bolesti od kojih su bolovali. Pored toga ovim istraživanjem problematizovan je tretman duševno oboljelih od strane porodice, društva i države, pri čemu je posebno analiziran jezik dokumenata. Važno je napomenuti da u radu pod terminom „duševno bolesni“ podrazumijevamo uglavnom ljude sa težim mentalnim poremećajima koji su ometali život zajednice i o kojima su ostali pisani tragovi, dok istorijskom proučavanju izmiče analiza onih sa blažim mentalnim problemima.

U historiografiji koja tretira medicinu u Crnoj Gori do sada nije postojao rad koji bi posvetio pažnju mentalno oboljelim licima, njihovom položaju u društvu i načinu liječenja. Izuzetak je zbornik dokumenata *Prva psihijatrijska bolnica u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori 1899–1914*, koji daje dobru polaznu osnovu za istraživanje. Rad je baziran dominantno na arhivskoj građi Državnog arhiva Crne Gore – arhivsko odjeljenje Cetinje, fond Ministarstva unutrašnjih djela (Sanitetsko odjeljenje, Upravno odjeljenje). Pored toga od značaja za istraživanje bile su i novine *Glas Crnogorca*, rad Petra Miljanića *Duševno bolesni, gluhonijemi, epileptični i slijepi u Crnoj Gori*, kao i etnografski rad Pavla Rovinskog *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*.⁵

Duševno bolesni i duševne bolesti

Prvi, nama poznati, dostupni podatak o broju duševno bolesnih u Knjaževini Crnoj Gori potiče iz 1891. godine kada je dr. Petar Miljanić u *Otađbini* objavio rad „Duševno bolesni, gluhonijemi, epileptični i slijepi u Crnoj Gori“ u kome, na osnovu rezultata upitnika, navodi broj od 487 duševno oboljelih

⁵ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, Tom II, Cetinje, 2004.

lica, od toga 299 muškog i 188 ženskog pola. Sa obzirom na to da su se 104 lica smatrala izliječenima, ukupan broj duševno oboljelih u Knjaževini iznosio je 383 lica. Od ovog broja, po kategorijama na koje su ljudi odgovarali u upitniku, 106 lica trebalo bi smjestiti u bolnicu za duševno oboljele. Miljanić ukazuje, poredeći ovaj podatak sa svjetskim statistikama, da u Knjaževini Crnoj Gori na 10.000 stanovnika dolazi visok procenat od 23,2 duševno oboljela.⁶ Da se broj duševno oboljelih kretao oko ove cifre vidljivo je i iz statistike prikupljene 1910. godine. Na osnovu ovih podataka, pored onih koji su smješteni u Domu za umobolne, u Crnoj Gori bila su 282 duševno oboljela stanovnika i to: 183 muškog i 99 ženskog pola. Po oblastima, statistika pokazuje da je najviše duševno oboljelih bilo u Katunsko-riječkoj oblasti – 97 (60 muškog i 37 ženskog pola), zatim Zetsko-brdskoj – 56 (35 muškog i 21 ženskog pola), Moračko-vasojevičkoj – 50 (33 muškog i 17 ženskog pola), Nikšićkoj – 49 (34 muškog i 15 ženskog pola), a najmanje u Primorsko-crmničkoj – 30 (21 muškog i 9 ženskog pola).⁷ Navedene brojke moramo uzeti sa rezervom jer je upitan kriterijum na osnovu koga je neko upisivao kao duševni bolesnik, kao i zbog mogućnosti prikrivanja postojanje duševne bolesti u porodici.

U pomenutom radu Petar Miljanić je pokušao objasniti i uzroke duševnih oboljenja, smatrajući da su ona učestalija u gradovima nego na selu.⁸ Prema njegovom mišljenju uzroci duševnim oboljenjima u gradovima su: „razni duševni potresi,

⁶ Petar Miljanić, „Duševno bolesni, gluhonijemi, epileptični i slijepi u Crnoj Gori“, *Otadžbina*, XXIX, sveska 113, 114, 115, 116, Beograd, 1891, str. 358–363.

⁷ „Statistika umobolnih, slijepih, gluhonijemih i osakaćenih lica tečajem 1910 god.“, *Glas Crnogorca*, 15. oktobar 1911, br. 45, str. 4.

⁸ Petar Miljanić, „Duševno bolesni, gluhonijemi, epileptični i slijepi u Crnoj Gori“, *Otadžbina*, XXIX, sveska 113, 114, 115, 116, Beograd, 1891, str. 361.

socijalne borbe i nedaće“, a u selima: „sirotinja, neznanje i bolesti“. Miljanić navodi da je u Crnoj Gori, dugogodišnja borba protiv Osmanskog carstva za oslobođenje i opstanak proizvela psihičku podložnost duševnim oboljenjima.⁹ Na osnovu rezultata Miljanićevog upitnika, kao najčešće uzroke duševnim oboljenjima izdvajaju se nasljednost i epilepsija. Pored ovoga u odgovorima se kao uzroci duševnim oboljenjima pominju i porodična nesreća, nemoralno življenje, žalost za preminulim članom porodice, nepravedna osuda, gubitak materijalnih dobara, strah, susret sa natprirodnim manifestacijama, oglašivanje o običaje i crkvene naredbe, zatvaranje u tamnicu, ubistvo, udar groma, tifus, kraste i sifilis.¹⁰

Pavle Rovinski, govoreći u svom etnografskom djelu o duševnim oboljenjima u Crnoj Gori, primijetio je da Crnogorci razlikuju dvije vrste ludila: *nesvesa* ili *vesvesa*, koje se karakteriše melanholijom i koje se ne može izliječiti i *manitilo* ili *bjesnilo*, koje se manifestuje agresivnim nastupima, bunca-njem i galamom. Interesantno da Rovinski navodi kako se ova druga vrsta duševnog oboljenja smatra izlječivom. O samim vrstama psihičkih oboljenja saznajemo iz ljekarskih uvjerenja koja su bila neophodna za prijem u Dom umobolnih, kao i popisa duševno oboljelih koji su se nalazili u pomenutoj ustanovi objavljenih u *Glasi Crnogorca* 1911. godine. Sa obzirom na to da u Crnoj Gori nije bilo ljekara specijaliste za psihičke bolesti, kvalitet ljekarskih pregleda i određivanje dijagnoza zasnivao se na onim znanjima koja su ljekari u Crnoj Gori usput stekli. Ova ljekarska uvjerenja variraju od onih koja sadrže jednostavne konstatacije da je pacijentkinja „šenula pameću“,¹¹ do onih koja

⁹ Isto, str. 363–364.

¹⁰ Isto, str. 364–368.

¹¹ Mirjana Kapisoda, prir, *Prva psihijatrijska bolnica u Knjaževini i kraljevini Crnoj Gori 1899–1914, Zbornik dokumenata*, „Ljekarsko uvjerenje doktora Josif Pera“, Cetinje, 2013, str. 356.

sugerišu da su ljekari nakon „poduljeg posmatranja, došli do ubjeđenja“ da je izvjesni pacijent duševno bolestan. U posljednjem pomenutom slučaju ljekari su uspostavili dijagnozu: *mania transitoria*, a izvještaj potpisuju dr Stevan Ognjenović, kao zastupnik načelnika Sanitetskog odjeljenja i dr Stanko Matanović, kao upravitelj bolnice Danilo I,¹² od kojih ni jedan ni drugi nijesu psihijatri.¹³ Slična komisija koju su činili dr Božidar Perazić, dr Mihailo-Milo Iličković i dr Stevan Ognjenović izvršila je pregled policijskog pritvorenika sa Cetinja¹⁴ i utvrdila da se zatvorenik nalazi u „nenormalnom duševnom stanju“.¹⁵ Konzilijum u sličnom sastavu (Ognjenović, Iličković, Đuro Martinović¹⁶) pregledao je i oboljelog kod koga je konstatovana egzaltiranost i nervoza. Na osnovu pojedinih ljekarskih izvještaja saznajemo nešto i o toku uspostavljanja dijagnoze. Oboljelom su postavljana različita pitanja psihološke naravi kao i pitanja kojima je bolesnik trebalo da objasni svoje postupke. Na osnovu odgovora konzilijum je bio mišljenja da duševni bolesnik boluje „manijom veličija“ i da ima ideje koje

¹² Sanitetsko odjeljenje – Ministru unutrašnjih djela, 17. mart 1907, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1907, f. 54, 1429.

¹³ Mihailo P. Miljanić, *Crnogorski ljekari do 1918. – prilog istoriji crnogorske medicine*, Podgorica, 2006, str. 69, 88–89.

¹⁴ Ministar Marko Đukanović – Sanitetskom odjeljenju Cetinje, 13. januar 1911, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1911, f. 109, 177(3).

¹⁵ Ministarstvo unutrašnjih djela – Oblasnoj upravi Cetinje, 4. februar 1911, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1911, f. 109, 177(1); Ni dr. Mihailo – Milo Iličković, ni dr. Božidar Perazić nijesu bili psihijatri. Iličković je došao na Cetinje 1910. godine, a kasnije će biti vojni ljekar, dok je Perazić specijalizovao hirurgiju. Mihailo P. Miljanić, *Crnogorski ljekari do 1918. – Prilog istoriji crnogorske medicine*, Podgorica, 2006, str. 66–74, 102–105.

¹⁶ Dr Đuro Martinović takođe nije bio stručnjak za duševne bolesti. Mihailo P. Miljanić, *Crnogorski ljekari do 1918. – Prilog istoriji crnogorske medicine*, Podgorica, 2006, str. 108–109.

su „progutale cijelu njegovu intelektualnu stranu“, stoga se konstatuje da je pomenuti čovjek duševno bolestan.¹⁷ Kako je izgledao pregled pacijenta za koga se sumnjalo da je duševno obolio možemo saznati i iz telegrama dr Marušića od koga je tokom jedne posjete Brčelima traženo da pregleda čovjeka za koga se sumnjalo da je duševno bolestan. Po riječima doktora Marušića nije bilo moguće da se pregled obavi na terenu nego je zahtijevao da mu se pacijent pošalje u bolnicu što je i učinjeno. Iako, kako sam Marušić navodi, od mnogo posla nije uspio da detaljnije pregleda pacijenta, konstatovao je da je isti „bio u fantaziji“, da nije pri čistoj svijesti, ali i da nije za smještaj u Dom za umobolne.¹⁸

Ljekari nakon pregleda nijesu uvijek preporučivali smještaj u Dom za umobolne, a ponekad su i poricali postojanje duševne bolesti. Oblasni ljekar u Baru pregledao je pacijenta i konstatovao da je „eksaltiran“, ali da njegovo stanje ne bi bilo problematično ukoliko bi porodica i seljani prema njemu bolje postupali.¹⁹ Slično ovome, doktor Ognjenović je pri pregledu jedne pacijentkinje konstatovao razdraženost usljed čega bi ona mogla nekoga udariti, ali je ne smatra duševno oboljelom i zato preporučuje da joj se obezbijede bolji uslovi života, izbjegava razdraživanje i to naročito od strane njenog supruga koji je materijalno dobro obezbijeđen i može joj dosta toga udovoljiti.²⁰ Ponekad su se stanovnici žalili na ljekare da im ne žele izdati uvjerenje o duševnoj

¹⁷ Izvještaj konzilijuma Sanitetskom odjeljenju, 21. januar 1911, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1911, f. 109, 346.

¹⁸ Telegram dr Marušića Sanitetskom odjeljenju, 14. novembar 1913, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1911, f. 139, 3145.

¹⁹ Zastupnik načelnika Sanitetskog odjeljenja dr Ognjenović – Ministru unutrašnjih djela, 30. oktobar 1906; Ministarstvo unutrašnjih djela – Oblasnoj upravi Bar, oktobar 1906, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1906, f. 46, 5573.

²⁰ Dr Ognjenović – Ministarstvu unutrašnjih djela, 26. April 1911, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1911, f. 113, 1884.

bolesti člana porodice. Izvjesni S. Radonjić žalio se ministru unutrašnjih djela da dr Ognjenović ne želi izdati ljekarsko uvjerenje o bolesti njegove žene, nakon čega su doktori Đuro Martinović i Stanko Matanović ponovo izvršili pregled i nijesu našli tragove duševne bolesti kod njegove supruge.²¹

Najpregledniji podatak o vrstama duševnih bolesti koje su crnogorski ljekari prepoznavali kod pojedinih stanovnika Kraljevine Crne Gore imamo na spisku duševno oboljelih lica smještenih u Domu za umobolne iz 1910. godine koji je objavljen u *Glasi Crnogorca*. Na osnovu ovog popisa od 24 bolesnika sedam je bolovalo od paranoje (*paranoja*), s tim što je pravljena razlika između toka pojedinih paranoja: intermitentna (*paranoja interm.*), hronična (*paranoja chron*) i persekutivna (*paranoja persuc*). Šest pacijenata bolovalo je od demencije (*dementia*), pet od manije (*mania*), s tim što je u jednom slučaju kao i sa paranojom ukazano na intermitentnost (*mania intermit*), dva od epilepsije (*epilepsia*) i postojao je po jedan slučaj auditivnih halucinacija (*halucinac audit*), melanholije (*melancholia*), histerije (*hysteria*), idiotizma (*idiotismus*), afazije i najvjerojatnije para[fazije] (*aphasia et parap.[hrenia? hasia? hilia?]*).²²

Porodica, društvo i duševno bolesni

Težak položaj duševno oboljelih u svim društvima i istorijskim periodima proizlazi iz suženog ili nemogućeg učestvovanja u društvenom životu. Duševni bolesnici često su

²¹ Stefan Radonjić – Ministru unutrašnjih djela, 1911; Dr Matanović, dr Martinović – Sanitetskom odjeljenju, 1. jun 1911, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1911, f. 114, 2333.

²² „Statistika muških lica, koja su se zatekla na dan 31. decembra 1910 god. u zavodu za umobolne na Danilovom – Gradu.“, „Statistika ženskih lica, koja su se zatekla na dan 31. decembra 1910 god. u zavodu za umobolne na Danilovom – Gradu.“, *Glas Crnogorca*, 30. jun 1911, br. 28, str. 3.

predstavljali opasnost za sebe i svoju okolinu pa su ih porodice zatvarale u pojatu i vezivale u bistijernama. Dr Petar Miljanić navodi da su porodice osjećale pravo olakšanje ukoliko bi državne vlasti odobrile stavljanje duševnog bolesnika u zatvor, čime bi se porodica i zajednica rasteretile brige o njemu.²³ Potvrdu vezivanja i okivanja u lance duševno bolesnih od strane najbliže porodice imamo i u dokumentima,²⁴ a kad se govori o njihovom stanju navodi se da su opasni i zato vezani,²⁵ da napadaju djecu i žene, tumaraju i mogu nešto zapaliti,²⁶ da su opasni za porodicu i selo²⁷, kao i da predstavljaju teret opštini.²⁸ O dramatičnosti pojave same duševne bolesti u porodici svjedoči i pismo kapetana Vula Vučinića u kome saopštava da otac duševnog bolesnika pošto ga ne može iskontrolisati moli ili da mu država pomogne ili dozvoli da ga ubije. Iako bizarnost ovog zahtjeva ne moramo shvatiti bukvalno, on ukazuje na bezizlaznost položaja u kojem se član porodice duševno oboljelog našao. Kapetan je zamolio oblasnu upravu u Podgorici da se dotični duševni bolesnik sprovede u Dom umobolnih, a da

²³ Petar Miljanić, „Duševno bolesni, gluhonijemi, epileptični i slijepi u Crnoj Gori“, *Otažbina*, XXIX, sveska 113, 114, 115, 116, Beograd, 1891, str. 366–368.

²⁴ Ilija M. Marković – Ministarstvu unutrašnjih djela, 9. jun 1910, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1910, f. 101, 2189.

²⁵ Uprava Primorsko-crnjičke oblasti načelniku Ministarstva Unutrašnjih djela gospodinu Andriji Radoviću, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1904, f. 1, 153.

²⁶ Uprava Zetsko-brdske oblasti – Predsjedniku Državnog savjeta, Ministru Unutrašnjih djela gospodinu Božu Petroviću, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1904, f. 4, 894.

²⁷ Uprava Katunsko-riječke oblasti knjaževskom ministarstvu Unutrašnjih djela, 20. maj, 1904, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1904, f. 6, 1829.

²⁸ Uprava Zetsko-brdske oblasti – Ministru unutrašnjih djela, 16. oktobar 1904, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1904, f. 11, 3751.

se do tada drži vezan.²⁹ U sličnom slučaju bio je i otac koji se plašio da će mu bolesni sin nekog ubiti ili zapaliti kuću. Na njegovu molbu date su mu „bukagije“ kojim je vezivao sina, međutim ni one nijesu bile dovoljne pošto ih je kidao, zbog čega je molio da mu se sin primi u Dom umobolnih u Danilovgradu.³⁰ U slučaju iz 1904. godine, otac je molio da se njegov umobolni sin sa nadimkom Njunja smjesti u Dom umobolnih pošto ne može da kontroliše njegovo ponašanje. Prema navodima iz dokumenta „Njunja“ je na smetnji porodici, komšijama ali i čitavoj varoši Cetinje zbog „larme i trčkanja“.³¹

Duševni bolesnici nijesu predstavljali samo opasnost za druge nego i za sebe na šta ukazuju izvještaji o samoubistvima duševno oboljelih.³² Pored toga, oni su se mogli naći i u opasnosti od ostatka društva. Na to nas upućuje primjer učitelja iz Sotonića, koji u žalbi ministarstvu prosvjete navodi da ga je duševni bolesnik gađao kamenjem, psovao i da će on pri nekom narednom susretu pucati u njega jer „ko će lude puštati na sebe“?³³ Pored same bolesti koja je njihov život činila izuzetno teškim, postojali su i drugi razlozi koji su stanje duševno oboljelih pogoršavali. Čudnost njihovog ponašanja navodila je

²⁹ Kapetan Vule Vučinić – Oblasnoj upravi Podgorica, 10. april 1907, MUD, Upravno odjeljenje, 1907, f. 60, 3313.

³⁰ Uprava Nikšićke oblasti – knjaževskom Ministarstvu unutrašnjih djela, 22. januar 1904, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1904, f. 2, 332, Knjaževsko ministarstvo unutrašnjih djela – Oblasnoj upravu Nikšić, 29. januar, 1904, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1904, f. 2, 332.

³¹ Uprava Katunsko-riječke oblasti ministarstvu unutrašnjih djela, 8. April 1904, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1904, f. 5, 1282.

³² Telegram vojvodi Božu Petroviću, maj 1904, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1904, f. 6, 1609.

³³ Učitelj Marko Vukosavović – Ministarstvu prosvjete, nadzorniku istočne školske oblasti Jovanu S. Plamencu, 7. mart 1906, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1906, f. 34, 1763.

„zdravi“ dio društva da ih izloži podsmijehu i zbijanju šala.³⁴ Zbog toga im je pribavljana i religijsko-magijska zaštita o čemu svjedoči Pavle Rovinski, koji ukazuje da se Crnogorci prema duševno bolesnima odnose sa pažnjom i sa izrekom „čuvaj se manita, kao sveca“ što im je donekle olakšavalo skoro bezizlazan položaj.³⁵

Porodica je na različite načine pokušavala da pomogne duševno oboljelima. S obzirom na nerazvijenost medicine koja bi tretirala duševne bolesti pribjegavalo se onim sredstvima koja su bila najbliža „liječenju duše“, a to su magija i religija. U nekim slučajevima duševne bolesnike bi vodili narodnim vidarima, koji bi im puštanjem krvi i raznim travama pokušavali pomoći. Međutim, Pavle Rovinski navodi da se duševno bolesnom najčešće pokušava pomoći sveštencičkim molitvama, kako bi se iz oboljelog istjerao demon koji ga je zaposjeo. Rovinski opisuje detaljno i postupak egzorcizma koji je bio brutalan prema bolesnicima. „Okupi se nekoliko sveštenika da bi čitali sobornje. Nesrećnika prethodno vežu, a tada samo čitaju poznate molitve i kade tamjanom. Onda zahtijevaju da im bolesnik kaže imena đavola koji su u njemu i kojih obavezno mora da bude trojica. Ako ne kaže, tuku ga, pa ovaj pod mukama počinje da lupa što mu prvo dođe govoreći i neka imena. Kada sve kaže, smatra se da je cilj postignut, iako bolest nije prestala.“³⁶ Iako navodi da ovakav način liječenja pripada prošlom dobu, i da je i zakonski zabranjen, tokom sopstvenog boravka u Crnoj Gori tvrdio je da se ovaj način liječenja i dalje primjenjivao. U Vasojevićima su po riječima Rovinskog

³⁴ Petar Miljanić, „Duševno bolesni, gluhonijemi, epileptični i slijepi u Crnoj Gori“, *Otdažbina*, XXIX, sveska 113, 114, 115, 116, Beograd, 1891, str. 365–366.

³⁵ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, Tom II, Cetinje, 2004, str. 239.

³⁶ Isto, str. 239.

bolesnike obično vodili u manastir Dečane da im se čitaju molitve ili su to činili seoski sveštenici. „Obično čitaju Jevanđelje i razne molitve, svještaju maslo i njime mažu bolesnika, a štapiće kojima ih mažu bacaju u vatru. Čitanje molitvi u ovim prilikama traje neprekidno 10, pa do 36 sati. Bolesnika drže vezanih ruku i ne daju mu da jede ništa drugo osim hljeba i da pije vode. Smatrajući da su ovi opsjednuti đavolom, prema sveštenečkim knjigama se smatra kao najbolje sredstvo post i molitva, uz tumačenje da đavo ne ulazi u gladna čovjeka, isto kao što ‘ni vuk ne ide u praznu torinu’.“³⁷

Doktor Petar Miljanić je u svom već pomenutom radu takođe ukazivao na potresne scene koje su vladale u crnogorskom društvu kada je način postupanja prema duševnim bolesnicima u pitanju. Miljanić navodi da su duševne bolesnike vezane vodili po manastirima, građanskim bolnicama, gdje ih ne primaju, a onda vidarima, koji bi im puštali krv i hodžama.³⁸ Iako se vremenom sigurno smanjio broj onih koji su tražili pomoć na ovakav način to sigurno nije prestalo, o čemu svjedoči i slučaj iz 1911. godine, kada je duševni bolesnik koji je odveden u manastir Ostrog u jednom trenutku pobjegao svojim pratiocima.³⁹

Država i duševno bolesni

Sa obzirom na to da su duševni bolesnici remetili život zajednice, država je pokušavala da neutrališe posljedice njihovih postupaka koji su smatrani društveno neprihvatljivim. Prije osnivanja Doma za umobolne jedini način na koji je država mogla pomoći porodicama i duševnim bolesnicima bilo je

³⁷ Isto, str. 240.

³⁸ Petar Miljanić, „Duševno bolesni, gluhoonijemi, epileptični i slijepi u Crnoj Gori“, *Otađzbina*, XXIX, sveska 113, 114, 115, 116, Beograd, 1891, str. 368.

³⁹ Savo Radonjić – Ministru unutrašnjih djela Marku Đukanoviću, 8. avgust 1911, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1911, f. 116, 3309.

smještanje duševno oboljelih u zatvor. Takvi slučajevi često nijesu doprinosili rješavanju problema pošto bi se duševno oboljeli u zatvoru ponašali nasilno, napadali stražare, smetali drugim zatvorenicima i pokušavali da se ubiju u čemu ih ponekad nije moglo spriječiti ni vezivanje. Zbog svega navedenog, u zatvoru se težilo izolovanju duševno oboljelih, ali je to za sobom povlačilo nove probleme usljed nedostatka zatvorskog prostora.⁴⁰ Ipak, ni izgradnja Doma umobolnih 1903. godine nije u potpunosti isključila zatvor kao mjesto gdje privremeno mogu biti smješteni duševni bolesnici.⁴¹

Knjaževina Crna Gora uvidjela je značaj izgradnje posebne ustanove u kojoj bi bili smješteni duševni bolesnici, tako je izgradnju Doma za umobolne⁴² predstavljala kao državnu „prijeku potrebu“,⁴³ koja olakšava položaj duševno obojelih,

⁴⁰ Uprava Zetsko-brdske oblasti – Ministru unutrašnjih djela, 26. avgust 1906; Ministarstvo unutrašnjih djela. Upravi Zetsko-brdske oblasti, 5. septembar 1906, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1906, f. 42, 4377.

⁴¹ Mirjana Kapisoda, prir, *Prva psihijatrijska bolnica u Knjaževini i kraljevini Crnoj Gori 1899–1914, Zbornik dokumenata*, „Obavještenje oblasne uprave o premještanju bolesnice iz zatvora u bolnicu“, Cetinje, 2013, str. 233–234; Ministarstvo pravde – Ministarstvu unutrašnjih djela, 23. jul 1904, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1904, f. 9, 2706.

⁴² Zbornik radova koji je priredila Mirjana Kapisoda nosi naziv *Prva psihijatrijska bolnica u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori*, što nije ni zvanični ni najadekvatniji naziv za ovu instituciju. Iako se u izvorima Dom za umobolne naziva *bolnicom za duševne bolesti*, ili kolokvijalno *ludnicom*, njegovo zvanično ime najbolje opisuje šta je on stvarno predstavljao – Dom za umobolne. Duševni bolesnici su upućivani u Dom kako bi se o njima pod posebnim nadzorom brinulo, i kako bi društvo bilo sačuvano od neželjenih posljedica njihove bolesti.

⁴³ Odbori plemenski za nahiju nikšićku, 12. februar 1899, DACG, MUD, Sanitetsko odjeljenje, Dom umobolnih 1899–1900, Dom umobolnih Bralenovica kod Danilovgrada 1899, nezavedena akta i računi, f. 55, 57.

njihovih porodica i cjelokupne društvene zajednice.⁴⁴ Za potrebe izgradnje Doma, država je otpočela kampanju prikupljanja dobrotvornih priloga,⁴⁵ čime je rukovodio Glavni odbor za skupljanje priloga koji su činili serdar Rade Turov Plamenac, dr Božidar Perazić, Špiro Popović, protođakon Filip Radičević i Milo Dožić. Gradnja Doma za umobolne započela je 1901. godine na Bralenovici kod Danilovgrada, a Dom je otvoren 1903. godine kada su evidentirani i prvi bolesnici u njemu.⁴⁶ Posljednja vijest o njegovom funkcionisanju potiče iz ljeta 1915. godine kada se savjetuje u izvještaju oblasnog upravitelja Ministarstvu unutrašnjih djela da se izvjesna duševna bolesnica ukoliko postane nesnosna, nakon ljekarskog pregleda smjesti u ovu instituciju.⁴⁷

Prije same izgradnje doma jedan od crnogorskih školovanih ljekara pisao je o tome kako bi Dom umobolnih trebalo da izgleda. Dr Jovan Kujačić je 1900. godine u *Glasi Crnogorca* favorizovao paviljon sistem po kome bi u idelanom slučaju postojale četiri barake po dvije za opasne i dvije za mirne duševne bolesnike oba pola.⁴⁸ Dom za umobolne trebalo bi da

⁴⁴ Mirjana Kapisoda, prir, *Prva psihijatrijska bolnica u Knjaževini i kraljevini Crnoj Gori 1899–1914, Zbornik dokumenata*, „Saopštenje Glavnog odbora za Glas Crnogorca u vezi izgradnje bolnice“, Cetinje, 2013, str. 65.

⁴⁵ Moračko-rovački okružni odbor – Glavnom odboru na Cetinju, 21. februar 1899. g, DACG, MUD, Sanitetsko odjeljenje Sanitetsko odjeljenje, Dom umobolnih 1899–1900, Dom umobolnih Branelovica kod Danilovgrada 1899, nezavedena akta i računi, f. 55, 59(2).

⁴⁶ Mirjana Kapisoda, prir, *Prva psihijatrijska bolnica u Knjaževini i kraljevini Crnoj Gori 1899–1914, Zbornik dokumenata*, Cetinje, 2013, str. 16, 21.

⁴⁷ Oblasni upravitelj – Ministarstvu unutrašnjih poslova, 12. jul 1915, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1915, f. 163, 2373; Ovaj dokument takođe ukazuje da je netačna tvrdnja Kapisode da je Dom za umobolne prestao sa funkcionisanjem 1914. godine.

⁴⁸ D-r J. S. Kujačić „Kakav treba da je dom za umobolne“, *Glas Crnogorca*, 15. jul 1900, br. 28, str. 1–2.

bude udaljen od grada i blizu četinarskih šuma zbog svježeg vazduha i blaže klime.⁴⁹ Pored toga, Kujačić je isticao evropske primjere korišćenja debelih stakala umjesto gvozdениh rešetki na prozorima duševnih bolnica kako bi imale prijatniji i humaniji izgled, a znanje o ovoj temi temeljio je na svojim iskustvima obilaska duševnih bolnica u Šarantonu, Moskvi, Beču i Ženevi.⁵⁰

Ukoliko uporedimo preporuke doktora Kujačića sa stvarnim izgledom Doma, vidjećemo da se u crnogorskom slučaju u mnogo čemu odstupilo. Prije svega, novoizgrađeni dom u Danilovgradu nije se zasnivao na paviljon sistemu, već je izgrađena jedna zgrada dužine 75,90 m i širine 11,90 m, većim dijelom na dva, a manjim na jedan sprat u kome su zajedno bili smješteni svi bolesnici, bez obzira na prirodu njihove bolesti. Licitacijom je bilo predviđeno da se izgradi 18 odjeljenja za bolesnike i čuvare, kao i šest odjeljenja za administraciju. Pored toga, planirano je i uređivanje dvorišta koje bi bilo opasano zidom dugim 640 m i visokim 2, 90 m.⁵¹ Jedino je položaj i okruženje Doma za umobolne bio dosta povoljan, pošto se nalazio u prirodi, okružen mirom i tišinom.⁵²

Na osnovu spiskova bolesnika možemo donekle pratiti i brojnost duševno oboljelih koji su se nalazili u Domu za umobolne. U mjesecu maju 1906. godine, u Domu za umobolne bilo je ukupno 17 duševno oboljelih, od toga 3 ženskog i 14

⁴⁹ D-r J. S. Kujačić „Kakav treba da je dom za umobolne“, *Glas Crnogorca*, 24. jun 1900, br. 25, str. 3.

⁵⁰ D-r J. S. Kujačić „Kakav treba da je dom za umobolne“, *Glas Crnogorca*, 20. jul 1900, br. 29, str. 3.

⁵¹ Mirjana Kapisoda, prir, *Prva psihijatrijska bolnica u Knjaževini i kraljevini Crnoj Gori 1899–1914, Zbornik dokumenata*, „Glas Crnogorca izvještava o održanoj licitaciji i pogodbi za izgradnju bolnice“, Cetinje, 2013, str. 100–101.

⁵² Isto, „Izveštaj doktora Perazića – Ministru Petroviću o uslovima i stanju bolesnika“, Cetinje, 2013, str. 201.

muškog pola.⁵³ Narednih godina broj duševnih bolesnika u Domu će konstantno rasti,⁵⁴ a najviše ih je bilo 1912. godine i to 42 bolesnika, od toga muških 27 i ženskih 15. Po mjestima iz kojih su dolazili najviše ih je bilo iz Podgorice – 5, zatim Zagarača – 4, Crmnice i Drobnjaka – 3, Cuca i Cetinja – 2, a po jedan bolesnik dolazio je iz Kuča, Lješkopolja, Njeguša, Kosijera, Straševine, Jovanovića, Brajovića, Čeklića, Kolašina, Bratonožića, Pažića, Orje Luke, Župe, Morače, Nikšića, Meteriza, Komana, Ceklina, Ozrinića, Berana, Banjana, Glavica i Frutka.⁵⁵ Sljedeće 1913. godine ukupno je bilo 40 oboljelih i to 26 muškog i 14 ženskog pola.⁵⁶ Iz prijedloga budžeta za 1913. godinu saznajemo da su se u Domu pored bolesnika nalazili i upravnik Doma, pomoćnik-bolničar, četiri stražara i četiri poslužitelja.⁵⁷

⁵³ Zapisnik Umobolnijeh za mjesec Maj 1906, DACG, MUD, Sanitetsko odjeljenje, Dom umobolnijeh, 1903–1909; 1911–1914, Dom umobolnih Danilovgrad 1906. g, f. 57, 1.

⁵⁴ Račun od izdatih porcija, DACG, MUD, Sanitetsko odjeljenje, Dom umobolnijeh, 1903–1909; 1911–1914, Dom umobolnih Danilovgrad 1907. izdavanje, f. 57, 7/2; Priznanica za izdati novac za rashod hrane umobolnih, DACG, MUD, Sanitetsko odjeljenje, Dom umobolnijeh, 1903–1909; 1911–1914, Dom umobolnih Danilovgrad 1908. g. rashodi, f. 57, 1/8; Spisak umobolnih 1911. [oštećen], DACG, MUD, Sanitetsko odjeljenje, Dom umobolnijeh, 1903–1909; 1911–1914, Dom umobolnih Danilovgrad 1911, g, Akta i rashodi, f. 57, 2.

⁵⁵ Spisak sadrži ukupno 44 lica od kojih su dva poslužitelji: Spisak umobolnih za mjesec septembar, god. 1912, DACG, MUD, Sanitetsko odjeljenje, Dom umobolnijeh, 1903–1909; 1911–1914, Dom umobolnih Danilovgrad 1912, g, f. 57, 1.

⁵⁶ Spisak muških bolesnika u Dom umobolnih za Septembar 1913. g; Spisak ženskih bolesnika u Dom umobolnih za Septembar 1913. g, DACG, MUD, Sanitetsko odjeljenje, Dom umobolnijeh, 1903–1909; 1911–1914, Dom umobolnih Danilovgrad 1913, g, f. 57, 1; 2.

⁵⁷ Nacrt budžeta – doma za umobolne za 1913 god, DACG, MUD, Sanitetsko odjeljenje, Dom umobolnijeh, 1903–1909; 1911–1914, Dom umobolnih Danilovgrad 1913, g, f. 57, 3.

Uslovi smještaja u Domu za umobolne nijesu bili najbolji što je vidljivo iz izvještaja doktora Perazića ministru unutrašnjih djela 1904. godine. Perazić navodi da je zgrada dobro ozidana, da nema vlage, ali da vlada velika hladnoća i da se ne može dobro zagrijati. Prema njegovom izvještaju duševno oboljeli koji su smješteni u zgradi, zapomagali su žaleći se na vaške i hladnoću, tvrdeći da im je bolje bilo dok su se nalazili smješteni u zatvoru. Ovakav utisak duševnih bolesnika u domu potvrđuje i sam Perazić opisujući svoj utisak u tim prostorijama kao „neiskazano strašan“. U sobama nedostaju postelje, podovi su neoprani i neuredni, a higijena je slaba. Pored toga, pomenuti ljekar ukazuje da je stražarsko osoblje koje nadgleda duševne bolesnike nepodesno za obavljanje svog posla, zaključujući da „ovaj zavod ni iz daleka ne odgovara jednom humanitarnom zavodu“.⁵⁸ O nedostacima osnovnih potreština u Domu govori nam i dokument iz proljeća 1904. godine, kada upravitelj Zetsko-brdske oblasti javlja Božu Petroviću, ministru unutrašnjih djela, da su bolesnici ostali bez kapa, obuće, čarapa i da neki hodaju bosim.⁵⁹ Zbog ovakve neuslovnosti smještaja u Domu, nakon 1904. godine jedno vrijeme nijesu primani novi bolesnici.⁶⁰ Nedostaci osnovnih uslova u Domu javljali su se i u narednim godinama njegovog funkcionisanja. Tako se u dokumentima mogu naći podaci o nedostatku kreveta, slamnjača i posteljina,⁶¹ zbog čega je 1908. godine donesena odluka da se u

⁵⁸ Mirjana Kapisoda, prir, *Prva psihijatrijska bolnica u Knjaževini i kraljevini Crnoj Gori 1899–1914, Zbornik dokumenata*, „Izvještaj doktora Perazića – ministru Petroviću o uslovima i stanju bolesnika“, Cetinje, 2013, str. 201–202.

⁵⁹ Isto, „Obavještenje upravitelja Zetsko-brdske oblasti o nedostatku odjeće za bolesnike“, Cetinje, 2013, str. 208–209.

⁶⁰ Isto, „Sanitetsko odjeljenje – Ministru unutrašnjih djela da se po zapovijesti Gospodara ne primaju novi bolesnici“, Cetinje, 2013, str. 209–210.

⁶¹ Sanitetsko odjeljenje – Ministarstvu unutrašnjih djela, 19. jul 1907, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1907, f. 60, 3492; Mirjana Kapisoda, prir,

Dom umobolnih primaju duševni bolesnici samo ukoliko ih njihove porodice snabdiju potrebnim stvarima zbog toga što budžet Doma nije omogućavao nabavku istih, kao i zbog popunjenosti smještajnih kapaciteta.⁶² Ni nakon 1908. godine nijesu prestale vijesti o nedostacima osnovnih sredstava za stanare Doma, tako je 1910. godine Ministru unutrašnjih djela upućena molba za pomoć jer izvjesna duševna bolesnica iz Bara nema odjeće i leži na golom podu bez prostirke i pokrivača. Ministarstvo je izašlo ovom zahtjevu u susret i obećalo je da će uputiti pomoć.⁶³

Država je pokušala da poboljša uslove u Domu, tako su pa 1905. godine preduzete mjere kako bi se izvršila popravka i poboljšali uslovi boravka u njemu.⁶⁴ Međutim, pokušaji poboljšanja uslova u Domu nijesu u potpunosti otklonili sve probleme o čemu svjedoče apeli upravnika Bećira Boškovića iz 1908. godine da se poprave komini, i otčepi kanal koji odvodi kanalizaciju iz toaleta koji zbog toga nijesu u funkciji,⁶⁵ kao i zahtjevi novog upravnika, dr. Jovana Kujačića⁶⁶ dvije godine

Prva psihijatrijska bolnica u Knjaževini i kraljevini Crnoj Gori 1899–1914, Zbornik dokumenata, „Obavještenje načelnika Sanitetskog odjeljenja o uslovima za smještaj bolesnika“, Cetinje, 2013, str. 283.

⁶² Sanitetsko odjeljenje – Ministarstvu unutrašnjih djela, 21. jun 1908, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1908, f. 75, 2410.

⁶³ Telegram Dom Umobolnih – Ministarstvu unutrašnjih djela, 1910, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1910, f. 106, 4162.

⁶⁴ Mirjana Kapisoda, prir, *Prva psihijatrijska bolnica u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori 1899–1914, Zbornik dokumenata, „Zahtjev Bećira Boškovića – Ministru Radoviću da se sačini ugovor za popravku bolnice“, „Obavještenje predsjednika varoške uprave Danilovgrad o održanoj javnoj licitaciji za popravku bolnice“, Cetinje, 2013, str. 252–256; 257–258.*

⁶⁵ Mirjana Kapisoda, prir, *Prva psihijatrijska bolnica u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori 1899–1914, Zbornik dokumenata, „Molba starješine bolnice za adaptaciju bolnice i nabavku odjeće za bolesnike“, Cetinje, 2013, str. 293–294.*

⁶⁶ U uvodu zbornika dokumenata *Prva psihijatrijska bolnica bolnica u*

kasnije da je potrebno napraviti novi toalet pošto nijedan postojeći nije u funkciji.⁶⁷ Ni sve popravke krova nijesu donijele trajno rješenje po riječima doktora Kujačića, koji 1910. godine ocjenjuje da „kuća samo trune i propada a utvrditi se nikako ne može“. Istovremeno je saopštio da ova zgrada nije podesna za „ludnicu“ osobito za one krajnje opasne i agresivne i da bi bilo potrebno napraviti jednu zgradu od najmanje 16 posebnih prostorija za njihov smještaj, jer u postojećoj zgradi nije moguće izolovati opasne duševne bolesnike.⁶⁸

Znajući za podatke Petra Miljanića o broju duševno bolesnih koje bi trebalo smjestiti u Dom, proizlazi da kapaciteti novoizgrađene ustanove nijesu bili dovoljni za smještaj svih bolesnika. Postojalo je nekoliko kriterijuma koji su određivali da li će neko biti upućen u ovu ustanovu, a na prvom mjestu to je bilo samo prisustvo duševne bolesti i to obično ukoliko je bolesnik bio opasan za sebe i okolinu. Analizom spiska dostavljenom Ministarstvu unutrašnjih djela iz Moračko-vasojevičke oblasti (gdje prema podacima koje su dostavljali plemenski kapetani ima 40 umobolnih) bilježeni su podaci da li su lica opasna ili ne, kao i da li su na osnova toga za smještaj u Dom umobolnih ili mogu ostati kod svojih porodica. Još od 1904. godine pokušava se na neki način pribaviti i mišljenje ljekara o stanju onih za koje se sumnja da su duševno bolesni. U dopisu koji je poslao oblasni upravitelj brigadir Jovo Martinović prilikom prikupljanja statističkih

Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori 1899–1914, Mirjana Kapisoda prebrzo zaključuje da se stanje u Domu bitno popravilo dolaskom dr Kujačića za upravnika bolnice i bez navođenja izvora navodi da je bolnica „sređena i privedena namjeni zbog koje je i osnovana“. Na osnovu arhivske građe sa sigurnošću možemo zaključiti da se stanje u Domu nije bitno popravilo, o čemu je govorio i sam dr Kujačić.

⁶⁷ Isto, „Zahtjev upravnika Kujačića za izgradnju toaleta u bolnici“, Cetinje, 2013, str. 313.

⁶⁸ Isto, „Prijedlog budžeta upravnika bolnice Jovana Kujačića za 1911. godinu“, Cetinje, 2013, str. 321–322.

podataka po oblastima o duševnim bolesnicima navodi se potreba da „jedan stručnjak“ pregleda navedena lica i da on odredi koja su za slanje u Dom umobolnih, a koja mogu ostati kod svojih porodica.⁶⁹ Prema dokumentu iz 1906. godine, Ministarstvo unutrašnjih djela upućivalo je u jednom slučaju da prije prijema duševnog bolesnika u Dom umobolnih dođe do ljekarskog pregleda koji bi izvršio oblasni ljekar kako bi se utvrdilo da li je pomenuto lice za smještaj u Dom umobolnih.⁷⁰ Kasnije je (1908) Ministarstvo unutrašnjih djela izričito naredilo da svaka upravna vlast koja bude predložila da se neko lice primi u Dom umobolnih, prije toga obezbijedi ljekarski pregled od oblasnog ljekara, kako bi se utvrdilo od koje „vrste ludila“ boluje duševno oboljeli, kao i da li je opasan ili ne.⁷¹

Ministarstvo je upućivalo porodice koje su im se javljale sa molbama za prijem njihovih duševno oboljelih članova da prijave slučaj Oblasnoj upravi i obavežu se da će pokrivati troškove izdržavanja koje je iznosilo dnevno 60 helera. Oblasna uprava, sa svoje strane, bila je dužna preko plemenskih kapetana uvjeriti se u mogućnosti porodice da finansijski izdržava bolesnika, nakon čega bi oblasna uprava o tome izvijestila Ministarstvo unutrašnjih djela koje bi, ukoliko bi bilo mjesta u Domu, naredilo da se duševni bolesnik primi.⁷² U slučaju kada

⁶⁹ Oblasni upravitelj Moračko Vasojevičke oblasti, brigadir Jovo Martinović – Predsjedniku Državnog Savjeta Ministru Unutrašnjih djela Božu Petroviću, 3. januar 1904; Spisak umnobolnih osoba u Oblasti Moračko-Vasojevičkoj prema izvještajima plemenskih kapetana upućenih ovoj upravi, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1904, f. 1, 91.

⁷⁰ Ministarstvo unutrašnjih djela – Oblasnoj upravi Nikšić, 4, oktobar 1906, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1906, f. 45, 5070/1.

⁷¹ Raspis svim oblasnijem upravama, predsjednicima varoških opština i kapetanima br. 6702, 22. novembar 1908, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1908, f. 72, 1524(4).

⁷² Uprava Nikšićke oblasti – knjaževskom Ministarstvu unutrašnjih djela,

porodica duševnog bolesnika nije mogla platiti troškove izdržavanja, a sam nije imao nikakvog imanja koje bi se moglo prodati, ostajao je ili izvan Doma za umobolne, ili je postojala mogućnost da se finansira o državnom trošku.⁷³ Troškovi izdražavanja duševnih bolesnika bi ponekad bili finansijski preveliko breme za porodicu, zbog čega su postojali slučajevi da porodica traži da se njihov član otpusti iz Doma umobolnih.⁷⁴ U jednom takvom slučaju Ministarstvo unutrašnjih djela odobrilo je puštanje duševno oboljelog iz Doma za umobolne pod uslovom da porodica brine o njemu, a ukoliko bi učinio nešto loše svom okruženju porodica bi se smatrala odgovornom.⁷⁵ Na kraju, u ovom konkretnom slučaju ipak nije došlo do otpuštanja duševnog bolesnika, pošto se porodica uvjerila da se njegovo stanje nije popravilo.⁷⁶ Na ovome se cijeli slučaj nije završio, pošto porodica nije imala sredstava da nastavi plaćanje izdržavanja duševnog bolesnika, odlučeno je da podgorička opština nastavi finansiranje jer bi njegovo otpuštanje

22. januar 1904; Knjaževsko ministarstvo unutrašnjih djela – Oblasnoj upravi Nikšić, 29. januar, 1904, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1904, f. 2, 332.

⁷³ Uprava Zetsko-brdske oblasti – Predsjedniku Državnog savjeta, Ministru Unutrašnjih djela gospodinu Božu Petroviću; Ministarstvo unutrašnjih djela – Zetsko-brdskoj oblasnoj upravi, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1904, f. 4, 894.

⁷⁴ Mirjana Kapisoda, prir, *Prva psihijatrijska bolnica u Knjaževini i kraljevini Crnoj Gori 1899–1914, Zbornik dokumenata*, „Molba nikšićke uprave da se bolesnici otpušte kući zbog nemogućnosti plaćanja“, Cetinje, 2013, str. 231–232.

⁷⁵ Uprava Zetsko-brdske oblasti – Ministarstvu unutrašnjih djela 7. April 1906; Ministarstvo unutrašnjih djela Oblasnoj upravi Zetsko-brdske oblasti i Sanitetskom odjeljenju 24. maj 1906, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1906, f. 34, 1830.

⁷⁶ Sanitetsko odjeljenje – Ministru unutrašnjih djela, 1. jun 1906, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1906, f. 37, 2906.

predstavljalo opasnost za okruženje.⁷⁷

Izvori nam dozvoljavaju da donekle rekonstruišemo način života duševno oboljelih u Domu za umobolne. Iz pisma Bećira Boškovića, upravnika Doma, saznajemo da se stanari Doma svako jutro bude najkasnije u pet sati, kada bi ih puštali da šetaju i provode vrijeme kako im je volja. U 11 sati duševno bolesni imali bi prvi obrok, a nakon toga zbog velike vrućine koja je vladala boravili su zatvoreni oko sat vremena da odspavaju. Poslije toga, po riječima upravnika doma, opet bi bili na slobodi do večere i spavanja.⁷⁸ Ovakav način funkcionisanja važio je dominantno za mirnije duševne bolesnike, sa onima koji su bili agresivni ponekad se drugačije postupalo. Tako je u jednom trenutku upravnik Bošković, tražio da se dvojica agresivnih i opasnih pacijenata izbace iz Doma za umobolne i pošalju u zatvor.⁷⁹ Bošković je takođe naredio da se drže u okovima jer su bili agresivni, nasilni i pokušavali da pobjegnu.⁸⁰ Na ovakvo postupanje Boškovića stigla je reakcija Ministarstva unutrašnjih djela koje ga je podsjetilo da Dom umobolnih nije za zdrave ljude, nego upravo za one koji su psihički oboljeli i da treba o njima brinuti i čuvati ih da ne povrijede sebe i druge.⁸¹ U Domu

⁷⁷ Sanitetsko odjeljenje – Ministru unutrašnjih djela, 29. avgust 1906; Ministarstvo unutrašnjih djela – Oblasnoj upravi Podgorica (Zetsko-brdske oblasti), 27. septembar 1906, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1906, f. 42, 4428; Mirjana Kapisoda, prir, *Prva psihijatrijska bolnica u Knjaževini i kraljevini Crnoj Gori 1899–1914, Zbornik dokumenata*, „Potraživanje Bećira Boškovića za naplatu bolesničkih troškova“, Cetinje, 2013, str. 251.

⁷⁸ Isto, „Pismo Bećira Boškovića – Ministru Radoviću povodom anonimne žalbe na njegov rad“, Cetinje, 2013, str. 213.

⁷⁹ Isto, „Obavještenje upravitelja Zetsko-brdske oblasti o nedostatku odjeće za bolesnike“, Cetinje, 2013, str. 208–209.

⁸⁰ Isto, „Pismo Bećira Boškovića – Ministru Radoviću povodom anonimne žalbe na njegov rad“, Cetinje, 2013, str. 211–214.

⁸¹ Andrija Radović – Oblasnoj upravi Podgorica, 12. maj 1904, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, f. 6, 1699.

za umobolne postojale su za opasne pacijente posebne sobe sa gvozdenim rešetkama, što saznajemo iz slučaja kojim se odbija primanje duševno bolesne osobe iz kapetanije Nikšićke, pošto su sve sobe koje su na taj način opremljene bile zauzete.⁸² Ovakve mjere preduzimane su kako bi se spriječilo bjekstvo duševnih bolesnika iz doma, ali će se takve stvari i kasnije dešavati.⁸³

U Domu su duševni bolesnici bili u neposrednom kontaktu sa stražarima. S obzirom na to da se radilo o osjetljivoj društvenoj grupi, uprava Doma je pravilnicima regulisala prava i obaveze stražara. Pravilnikom od 22. decembra 1906. godine, predviđa se da stražari imaju obavezu danju i noću da dežuraju šetajući ispred soba pacijenata pazeći da ne dođe do incidenata poput pokušaja bjekstva ili međusobnih svađa, što su oni imali da spriječe. Prilikom postupanja sa duševnim bolesnicima stražar je trebalo da pazi da ga slučajno ili namjerno ne udari. Takođe, bio je u obavezi brinuti da stanari doma ne dođu do nekog predmeta kojim bi sebe povrijedili ili ubili. S obzirom na to da se oko dvorišta nalazio zid koji se na pojedinim mjestima lako mogao preskočiti, stražarima je skrenuta pažnja da budno motre kako duševno oboljeli ne bi pobjegli iz dvorišta, sa preporukom da ih drže na udaljenosti od deset metara od zida i vrata dvorišta. Stražari su bili dužni i da pomognu bolesnicima da se obuku, opašu, obuju, umiju vodom ili očešljaju, ako to oni sami nijesu bili u stanju uraditi. Isto tako, bili su dužni brijati i šišati bolesnike, a za slučaj da to nijesu znali obavljati o svom trošku

⁸² Sanitetsko odjeljenje – Ministru unutrašnjih djela Lakiću Vojvodiću, 24. novembar 1908, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1908, f. 81, 4956.

⁸³ Telegram Ministarstvu unutrašnjih djela, 18. februar 1911, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1911, f. 120, 4892; Mirjana Kapisoda, prir, *Prva psihijatrijska bolnica u Knjaževini i kraljevini Crnoj Gori 1899–1914, Zbornik dokumenata*, „Zahtjev uprave bolnice – Sanitetskom odjeljenju za zapošljavanje novih stražara“, Cetinje, 2013, str. 279–280.

bi morali naći lice koje bi ih u tome zamijenilo.⁸⁴

Da život duševnih bolesnika u Domu nije bio bez potencijalne opasnosti od lošeg postupanja osoblja, saznajemo iz zbornika pravila i naredbi izdatih zaposlenima u Domu 1911. godine. Tako se prvom naredbom zabranjuje zbijanje šala sa pacijentima ili smijanje koje bi moglo navesti bolesnike da pomisle da je njima upućeno. Pored toga, stražari i zaposleni se nikako ne bi smjeli ponašati tako da stanari Doma osjete da ih drugi ljudi smatraju duševno bolesnima. Dalje se navodi da ne treba prekidati njihov razgovor, a u slučaju da se uznemire trebalo ih je smirivati „ozbiljnom zapovjedajućom drekom“. Bilo je strogo zabranjeno u bilo kom slučaju tući bolesnike, kao i upotrebljavati ih za neki lični posao bez naročite dozvole upravnika. Pošto pravilnike i naredbe tumačimo kao reakciju na postojeće stanje, možemo sa velikom vjerovatnoćom tvrditi da je sve ono što se zabranjuje pravilnikom bilo prisutno.⁸⁵

U liječenju duševnih bolesti sve do druge polovine 20. vijeka nijesu korišteni lijekovi.⁸⁶ Ustanove domova za umobolne

⁸⁴ Pravila službe za Stražare Doma-umnobolnih, izdanje Uprave Doma Umnobolnih na Bralenovici 1906. godine, DACG, MUD, Sanitetsko odjeljenje, Dom umobolnijeh, 1903–1909; 1911–1914, Dom umobolnih Danilovgrad 1906. g, f. 57, 4(5).

⁸⁵ Zbornik pravila i naredaba, izdatih osoblju doma za umobolne od 1. januara 1911. g, DACG, MUD, Sanitetsko odjeljenje, Dom umobolnijeh, 1903–1909; 1911–1914, Dom umobolnih Danilovgrad 1911, g, Akta i rashodi, f. 57, 1; Isto tako Kapisoda u uvodu svog zbornika na osnovu donesenih pravila i naredbi zaključuje da su poboljšani odnosi prema duševnim bolesnicima, za šta takva vrsta dokumenata uopšte nijesu potvrda. Pravilnica u kojima se nešto zabranjuje ukazuju na potrebu suzbijanja zatečenog stanja, ali o stepenu njihove primjene ne znamo ništa.

⁸⁶ Benoît Majeurs, „Making Sense of the ‘Chemical Revolution’. Patients’ Voices on the Introduction of Meuroleptics in the 1950s“, *Medical History*, [internet] 2016, br. 60/1, str. 54, <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC4847378/pdf/S002572731500068Xa.pdf>; Otuda je proizvoljna i neosnovana

služile su čuvanju i brizi o duševnim bolesnicima. Doktor Petar Miljanić je govorio o domovima za umobolne kao o ustanovama kojima je cilj izlječenje duševno oboljelih ili, makar, ublažavanje posljedica njihovog stanja, kao i pomaganje društvu i porodici zbog opasnosti koja bi mogla prijetiti od duševno oboljelog. Miljanić navodi da je rad najbolji lijek za duševno bolesne jer tako usmjeravaju svoju energiju u konstruktivnom pravcu i da bi u Domu umobolnih trebalo organizovati poslove kao na selu.⁸⁷ Pored ovog načina liječenja dr Kujačić pominje evropske prakse „vodoliječenja“, „liječenja elektricitetom“ i masažom.⁸⁸ Osim navedenog, isti ljekar ukazuje na higijenu kao metodu liječenja duševnih bolesti, koja je postigla uspjeh u liječenju *neurasthenia-e*.⁸⁹ Osim rada i održavanja higijene nemamo osnova pretpostaviti da se bilo koji drugi način koristio kao vid liječenja stanara Doma umobolnih u Danilovgradu. Oskudni su i podaci o tome da li se stanje duševno oboljelih u domu poboljšavalo, međutim neki podaci ukazuju da su neki od stanara Doma bili na istom nivou kao i kada ih je porodica dovela, ili da im se stanje pogoršalo.⁹⁰

Iako se analizom jezika dokumenata uviđa korišćenje grubih izraza kada se govori o duševno oboljelima poput „kretena“,

tvrdnja Mirjane Kapisode da je u Domu osnovana „bolnička apoteka sa neophodnim lijekovima, a posebno onih za liječenje duševnih oboljenja“.

⁸⁷ Petar Miljanić, „Duševno bolesni, gluhonijemi, epileptični i slijepi u Crnoj Gori“, *Otdažbina*, XXIX, sveska 113, 114, 115, 116, Beograd, 1891, str. 362, 368.

⁸⁸ D-r J. S. Kujačić „Kakav treba da je dom za umobolne“, *Glas Crnogorca*, 20. jul 1900, br. 29. str. 3.

⁸⁹ D-r J. S. Kujačić „Kakav treba da je dom za umobolne“, *Glas Crnogorca*, 24. jun 1900, br. 25. str. 3.

⁹⁰ Upravnik of. Bećir Bošković – pismo popu Petru Popoviću, DACG, MUD, Sanitetsko odjeljenje, Dom umobolnijeh, 1903-1909; 1911-1914, Dom umobolnih Danilovgrad nedatirana akta, f. 57, 9.

„nesnosne i odvratne lude“,⁹¹ „rugobe“,⁹² „strašila“, i „nakaze“ koju je „grozota videti“⁹³ jezik dokumenata nije bez prisustva empatije. Da su društvo i državni organi bili svjesni težine položaja duševno oboljelih svjedoče izjave da bi neukazivanje pomoći u jednom konkretnom slučaju bio „grijev [...] za to jadno čeljade“.⁹⁴ Osjećaj sažaljenja se ponavlja i kasnije kada se ističe potreba humanog odnosa prema „jednom otpadniku od društva“,⁹⁵ ili kada se o duševnim bolesnicima govori kao o „mučenicima“⁹⁶ i ljudima koje je priroda „nemilostivo uvrijedila“.⁹⁷ Da empatija prema duševno bolesnima nije bila samo protokolarne prirode, vidljivo je i iz konkretnih postupaka državnih vlasti. Tako se prilikom slučajeva teških zločina uzimalo u obzir duševno stanje zločinca, o čemu govori naređenje Ministarstva unutrašnjih djela da se u Dom umobolnih primi duševni bolesnik koji je zločin izvršio „u

⁹¹ Uprava Katunsko-riječke oblasti ministarstvu unutrašnjih djela, 8. april 1904, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1904, f. 5, 1282.

⁹² Uprava opštine varoši Cetinja – Ministarstvu unutrašnjih djela 24. jun 1906, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1906, f. 39, 3348.

⁹³ Uprava opštine varoši Cetinja – Ministru unutrašnjih djela, Labudu Gojniću, 28. septembar 1906, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1906, f. 45, 5089(4).

⁹⁴ Isto.

⁹⁵ Predsjednik Opštine Varoši Cetinja Savo Vuletić – Ministru unutrašnjih djela Labudu Gojniću, 2. novembar 1906, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1906, f. 46, 5619.

⁹⁶ Ilija M. Marković – Ministarstvu unutrašnjih djela, 9. jun 1910, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1910, f. 101, 2189; Mirjana Kapisoda, prir, *Prva psihijatrijska bolnica u Knjaževini i kraljevini Crnoj Gori 1899–1914, Zbornik dokumenata*, „Pismo Bećira Boškovića – Ministru Radoviću povodom anonimne žalbe na njegov rad“, Cetinje, 2013, str. 213.

⁹⁷ D-r J. S. Kujačić „Kakav treba da je dom za umobolne“, *Glas Crnogorca*, 24. jun 1900, br. 25. str. 3.

ludilu, koje je od jedan put nastupilo“.⁹⁸ Postojali su i slučajevi u kojima je sazivan konzilijum ljekara kako bi pomogao utvrđivanju da li je osumnjičeni počinio krivično djelo u uračunljivom stanju.⁹⁹ Pored navedenih, pažnju privlači i izvještaj šefa oblasne žandarmerije Draga Martinovića, kraljevskoj oblasnoj upravi gdje se govori o duševno bolesnom licu koje je iz Nikšića došlo na Cetinje i bavi se prosjačenjem. Pošto je pomenuti prosjak dosađivao policiji, građanstvu i kraljevskoj kući, opominjan je da odustane od prosjačenja što on na kraju nije činio. Šef žandarmerije navodi da je žandarmerija pomenutog prosjaka povremeno opominjala i zatvarala, ali pošto je u pitanju duševni bolesnik ne može upotrijebiti nikakva druga sredstva i da bi ga ukoliko ne odustane od svog ponašanja valjalo skloniti iz prijestonice.¹⁰⁰

* * *

Ukazivanjem na postojanje duševno oboljelih i duševnih bolesti početkom 20. vijeka u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori analiziran je društveni problem koji do sada nije bio predmet crnogorske historiografije. Nažalost, podaci kojima raspolažemo o mentalnim bolesnicima i vrstama oboljenja isuviše su oskudni kako bi se izvela bilo kakva generalizacija koja bi mogla ukazati na učestalost pojedinih bolesti ili, pak, na njihovu geografsku rasprostranjenost. Analizom arhivske građe zaključujemo da je nezavidan položaj duševno oboljelih lica, pored postojanja same bolesti posljedica i nemogućnosti njihovog uključivanja u porodični i društveni život. Duševno oboljele, kako zbog

⁹⁸ Ministarstvo pravde – Ministarstvu unutrašnjih djela, 24. avgust 1907, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1907, f. 62, 3991.

⁹⁹ Telegram Kraljevskog oblasnog suda Ministarstvu pravde, 15. maj 1914, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1914, f. 149, 3058/3.

¹⁰⁰ Šef Oblasne žandarmerije of. Drago Martinović – Kr. Oblasnoj upravi Cetinje, 3. jul 1911, DACG, MUD, Upravno odjeljenje, 1911, f. 117, 3846.

posljedica bolesti, tako i zbog opasnosti koju su predstavljali za sebe i okolinu, okruženje doživljava prije svega kao smetnju za *normalno* odvijanje društvenog života. Iz tog razloga porodica, društvo i država tražili su načine da ih odstrane iz zajednice i time sačuvaju okolinu od negativnih posljedica koje bi djelovanje duševno oboljelih moglo imati, istovremeno pokušavajući da ih na neki način i izliječe. Isprva su duševno oboljeli odstranjivani iz društva tako što ih je sama porodica vezivala i zatvarala, a nakon izgradnje Doma za umobolne, kada se država uključuje u rješavanje ovog pitanja, smješteni su u navedenu instituciju. Do ozbiljnijeg uključivanja države i medicinske struke u ovaj problem jedini način na koji su porodica i društvo pokušavali da izliječe duševno oboljele predstavljalo je odvođenje narodnim vidarima i sveštenicima koji su njihovo stanje tretirali kao posjednutost nečistim silama. Primjetno je da se u očaju nije biralo između religijskih ili magijskih opcija, tako su isti ljudi odvođeni narodnim vidarima, pravoslavnim i muslimanskim sveštenicima, isprobavajući sve raspoložive metode za koje se vjerovalo da mogu pomoći, pri čemu su neke od njih bile nehumane i nasilne.

Država je prepoznala problem koji duševno bolesni predstavljaju za jednu zajednicu, zbog čega je pristupila osnivanju institucije koja bi, sa jedne strane, čuvala i brinula o mentalnim bolesnicima, a sa druge, oslobodila porodicu i društvo opasnosti. Pored navedenog, ovakvom razvoju događaja doprinio je i napredak medicinske djelatnosti u Knjaževini Crnoj Gori, naročito iskustva koja su školovani crnogorski ljekari imali sa tretmanima duševno oboljelih u naprednijim evropskim državama. Na taj način krajem 19. vijeka medicinska struka u Knjaževini Crnoj Gori pokušava da mentalna oboljenja tretira kao bolest, a ne kao posljedicu djelovanja natprirodnih sila. Porast svijesti o postojanju ovog problema, kao i o evropskom načinu tretiranja duševnih bolesti doprinio je

ozbiljnijem uključivanju države u rješavanje ovog pitanja. Osnivanje Doma umobolnih je nesumnjivo olakšao položaj duševnih bolesnika i u skladu sa skromnim mogućnostima države Crne Gore obezbijedilo im brigu i staranje. Smještaj i uslovi boravka u Domu bili su daleko od idealnih, ali je položaj njegovih korisnika bio bolji nego da su se nalazili izvan ove institucije. U odnosu na tadašnju razvijenost psihijatrije, duševno oboljelima nije ni moglo biti ponuđeno nešto više od smještaja u posebnu ustanovu gdje bi se brinulo o njima. Djelovanje Knjaževine i Kraljevine Crne Gore na rješavanju problema duševnih bolesti nije eliminisalo druge, tradicionalne, načine ophođenja prema duševnim bolesnicima, što proističe i iz same činjenice da nijesu svi duševno bolesni mogli biti smješteni u Dom za umobolne. Zbog toga od 1903. godine možemo govoriti o državnom uključivanju u rješavanje ovog problema, a nikako o eliminaciji starih načina ophođenja prema duševno oboljelima, iako je došlo do njihovog suzbijanja.

Literatura:

- Andrijašević Živko, Rastoder Šerbo, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica, 2006.
- Martinović Andro, *Pregled zdravstvene djelatnosti u Baru*, Bar, 2017.
- Miljanić Petar, „Duševno bolesni, gluhoonijemi, epileptični i slijepi u Crnoj Gori“, *Otadžbina, književnost, nauka, društveni život*, Beograd, 1891, god, 10, knj. 29, sv. 113, 114, 115, 116, str.
- Rovinski Pavel Apolonovič, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, Tom II, Cetinje, 2004.
- Miljanić P. Mihailo, *Crnogorski ljekari do 1918. – prilog istoriji crnogorske medicine*, Podgorica, 2006.
- Benoît Majeurs, “Making Sense of the ‘Chemical

Revolution'. Patients' Voices on the Introduction of Neuroleptics in the 1950s", *Medical History*, 2016, br 60(1) str. 54–66. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC4847378/#fng1-1>; pristupljeno 18. 03. 2025.

Objavljeni izvori:

- Kapisoda Mirjana, prir, *Prva psihijatrijska bolnica u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori 1899–1914, Zbornik dokumenata*, Cetinje, 2013.

Neobjavljeni izvori:

DACG, MUD,
Upravno odjeljenje,
fascikle: 1, 2, 4, 5, 6, 9, 11, 34, 37, 39, 40, 41, 42, 45, 46, 54,
60, 62, 72, 75, 81, 101, 106, 109, 113, 114, 116, 117, 120, 139,
149, 153, 163;
Sanitetsko odjeljenje,
fascikle: 55, 57.

Novine:

- *Glas Crnogorca* (1900, 1911)

RELIGIOZNOST I MENTALNO ZDRAVLJE

Selman Repišti

This paper reviews several studies from the past fifteen years that examine the relationship between religiosity and mental health or psychopathology. It outlines key findings and highlights the complex interplay between these two phenomena. While connections between religiosity and mental well-being are evident, current research does not allow for definitive conclusions about whether religiosity serves as a protective factor or contributes to psychological distress.

Religioznost i duhovnost su fenomeni za koje se može smatrati da se temelje na iracionalnosti, dok koncept mentalnog zdravlja podrazumijeva očuvanost zdravog razuma i kritičnosti prema sebi i drugima i nenarušen test realnosti.

Međutim, uprkos civilizacijskom razvoju i napretku u pogledu racionalnog mišljenja, religioznost opstaje, tj. ne gubi na aktuelnosti i popularnosti. Stoga je očigledno da okretanje religiji i dalje ostvaruje jednu ili više funkcija u svakodnevnom životu. U vezi sa navedenim, ljudi su oduvijek bili u potrazi za nadom i razumijevanjem onoga što im se dešava i sa čime se

suočavaju. Takođe, potrebno im je da pronadu kakav-takav smisao života i shvate povezanost među pojavama, uz traženje jedne vrste logike u onome što doživljavaju, čemu svjedoče i što im „serviraju život i sudbina“. Zapravo, za neke osobe religija predstavlja glavni način izlaska na kraj sa životnim poteškoćama (Dein, 2018).

S druge strane, usljed genetskog opterećenja kombinovanog sa stresnim ili traumatskim situacijama (ne samo tokom djetinjstva, već i u odrasloj dobi), ljudi mogu razviti jedan ili više mentalnih poremećaja. Njihovi odbrambeni mehanizmi ličnosti nekada ne mogu da se izbore sa neprijatnim iskustvima i doživljajima, pa dolazi do pojave psihopatoloških fenomena koji u većoj ili manjoj mjeri ometaju njihovo svakodnevno funkcionisanje. Ako je osoba po svojoj prirodi i konstituciji osjetljivija na negativne, neprijatne, uznemirujuće, stresne događaje, ona može razviti bilo neki poremećaj iz kategorije koja se nekada prije zvala „neuroze“ (danas su to anksiozni poremećaji). Međutim, doduše u manjem broju slučajeva, razvijaju se tzv. „psihoze“ (danas je prikladnije govoriti o njima kao o „poremećajima iz spektra psihoza“). U slučaju prve grupe poremećaja, osoba ne gubi kontakt sa realnošću, dok je u slučaju poremećaja iz spektra psihoza u pravilu narušen test realnosti, tj. osoba ima problema da razluči zbilju od uobrazilje.

U okviru nekih težih psihijatrijskih poremećaja mogu se pojaviti tzv. sumanute misli ili ideje, koje spadaju u poremećaje mišljenja po sadržaju. Dakle, sami sadržaj onoga o čemu se misli je čudan i nije u skladu sa realnošću. Primjer su religiozne sumanute ideje čiji sadržaj može biti uvjerenje osobe da je odabrana od strane boga kako bi prenosila njegove poruke, a drugi primjer je da osoba sve što se dešava oko nje tumači kao odraz božje volje i plana (Kecmanović, 1986). Neki ljudi sa ovakvom vrstom ideja veličine (jer religiozne sumanutosti spadaju u ideje veličine, odnosno grandioznosti) uvjereni su da

su u nekoj vrsti svete misije na planeti i da mogu spasiti svijet, pa se ovakva uvjerenja nazivaju i mesijanske sumanutosti (Begić, 2016).

Milton Rokeach (1918–1988) bio je socijalni psiholog koji je došao na ideju da spoji tri osobe sa dijagnozom paranoidne shizofrenije, pri čemu je svaka od njih bila u uvjerenju da je Isus Hrist. Ponašanje ova tri pacijenta Rokeach (1964/2011) je opservirao od ljeta 1959. do ljeta 1961. u državnoj psihijatrijskoj bolnici u Ypsilantiju, u američkoj saveznoj državi Michigan. Nijedan od njih drugoj dvojici nije priznavao da su „pravi“ Isus Hrist. Ovaj psiholog nije uspio da ih razuvjeri u pogledu njihovih sumanutih misli (deluzija), ali je iza sebe ostavio knjigu koja predstavlja svjedočanstvo onoga što predstavlja svojevrstan kuriozitet u psihopatologiji i psihijatriji –interakcije osoba sa istim ili veoma sličnim sumanutim mislima koja je trajala više godina. Walters (1964) navodi da su religijski sadržaji rijetko prisutni u deluzijama i halucinacijama osoba sa shizofrenijom, a utvrđeno je da su pod uticajem kulture kojoj osoba sa pomenutim poremećajem pripada, kao i njenih interesovanja i iskustava u vezi sa religijom. Koenig (2007) navodi manje optimističnu procjenu: religijske sumanutosti prisutne su kod oko trećine osoba sa dijagnozom iz spektra psihoza (gdje spada i shizofrenija). Međutim, isti autor upozorava da se ne može reći da su sva religijska iskustva i doživljaji psihotične prirode.

Sigmund Freud (1856–1939) je o religiji promišljao kao o jednoj vrsti kolektivne neuroze, u kojoj postoji čežnja ljudi prema očinskoj figuri (čiji je supstitut bog). Kolektivna neuroza je u jednu ruku i socijalni fenomen jer se odnosi na veliiku grupu ljudi koja, u ovom kontekstu, vjeruje u nešto što nije racionalno. Ova neuroza je po Freudu i opsesivnog karaktera, što nije iznenađujuće kada se uzme u obzir posvećenost vjernika obavljanju religijskih rituala. Opsesivno-kompulsivni

poremećaj (OKP/OCD) se inače odlikuje ponavljajućim mislima i prisilnim radnjama koje otežavaju funkcionisanje osobe i narušavaju kvalitet njenog života (Singh i sar, 2023). Himle i saradnici (2013) navode da su neki slučajevi OKP-a u vezi sa religioznošću, te da se mogu tretirati kako medikamentima, tako i psihoterapijom. A posebna tema u kontekstu odnosa religije i psihopatologije je religijski fanatizam, koji takođe predstavlja svojevrsnu opsesiju. Religija bi se, stoga, mogla shvatiti kao socijalno-prihvatljivi oblik psihopatologije, što bi se, uostalom, moglo reći i za umjetnost.

Kao što smo vidjeli, može se identifikovati nekoliko poveznica između sadržaja na koje nailazimo u području religije i fenomena mentalnog zdravlja odnosno njegovih poremećaja, tačnije, primjera iz kojih se vidi preplitanje ove dvije sfere.

U današnje vrijeme, kada normativ predstavlja izvođenje zaključaka na osnovu sinteze rezultata empirijskih studija u određenoj oblasti, potrebno je upravo uzeti u obzir ono što je utvrđeno naučnom metodologijom, tj. uz pomoć objektivnih i sistematičnih procedura i tehnika. Stoga je cilj ovog rada ponuditi prikaz rezultata recentnih studija, publikovanih u posljednjih petnaestak godina, koje su se bavile odnosom religioznosti i mentalnog zdravlja.

Pregled istraživanja

Dutton i Madison (2022) prikupili su podatke iz 125 zemalja širom svijeta, kako bi ispitali povezanost stepena religioznosti na nacionalnom nivou svake države i prevalencije (zastupljenosti) shizofrenije u tim državama. Njihovi rezultati ukazuju na umjerenu i pozitivnu povezanost između stepena religioznosti i prevalencije shizofrenije. Drugim riječima, što je religioznost izraženija, to je i zastupljenost shizofrenije veća. Autori navedene studije došli su i do sljedećeg zanimljivog rezultata: religioznost i prevalencija shizofrenije bili su veći u

zemljama sa nižim bruto domaćim proizvodom (BDP/GDP).

Carvalho i saradnici (2020) su u svojoj studiji procijenili 751 odraslu osobu iz opšte populacije, kako bi ispitali simptome poremećaja ličnosti (tj. poremećaja koji zahvataju cijelu ličnost, a ne samo neke njene funkcije) i njihove relacije sa religioznošću. Tačnije, uzeli su u obzir crte karakteristične za dva poremećaja ličnosti – granični i shizotipni. Kada je riječ o graničnom poremećaju ličnosti, neke od crta koje su karakteristične za ovaj poremećaj bile su u niskim negativnim i statistički značajnim korelacijama sa religioznošću. To su: osjećaj bespomoćnosti, psihološka ili emocionalna ranjivost (vulnerabilnost) i nipoštašavanje sebe. Dakle, osobe sa pomenutim poremećajem za koje je bio karakterističan viši nivo religioznosti osjećale su se manje bespomoćno i ranjivo, pri čemu su i manje nipoštašavali sebe odnosno svoju ličnost. U vezi sa shizotipnim poremećajem, dobijeno je da se religioznije osobe iz ove grupe manje povlače u sebe tj. od društva, da su manje ekscentrične, da više ispoljavaju emocije (inače, osobe sa pomenutim poremećajem imaju oskudnu facijalnu ekspresiju, tj. slabije ispoljavaju emocije), ali i da su otvorenije za „paranormalna“ iskustva.

Yildirim Üşenmez i Şanlı (2025) su sproveli korelacionu studiju u Turskoj, u kojoj su učestvovala 162 osobe sa dijagnozom nekog od mentalnih poremećaja. Ispitali su da li religioznost povećava vjerovatnoću da osoba poćini samoubistvo (suicid). Rezultati ove studije ukazuju na nisku, negativnu i statistički značajnu korelaciju između stepena religioznosti i vjerovatnoće za poćinjenje suicida. Dakle, što su osobe sa mentalnim poremećajima bile religioznije, to je bilo manje vjerovatno da će oduzeti vlastiti život. Navedeni autori smatraju da bismo religioznost trebali posmatrati kao protektivni faktor mentalnog zdravlja. Međutim, treba imati u vidu da je pomenuta povezanost, uprkos tome što se pokazala statistički značajnom, bila niska odnosno slaba.

Gupta i saradnici (2011) su na uzorku od 60 osoba sa depresivnim poremećajem ispitivali povezanost religioznosti sa osjećajem bespomoćnosti, suicidalnim namjerama i depresivnošću. Istraživanje je sprovedeno u sjevernoj Indiji, a njegovi rezultati ukazuju na niske do umjerene negativne korelacije religioznosti sa osjećajem bespomoćnosti i suicidalnim namjerama. Osobe sa depresivnim poremećajem koje su religioznije imale su slabije izražen osjećaj bespomoćnosti i za njih je bila manje karakteristična namjera da sebi oduzmu život. Još jedan rezultat ovog istraživanja bio je statistički neznčajna korelacija između religioznosti i depresivnosti. Dakle, religioznost ne smanjuje niti povećava nivo depresivnosti.

Brečka i saradnici (2024) su na uzorku od 270 osoba u mlađoj odrasloj dobi u Češkoj ispitivali povezanost religioznosti sa problemima u području mentalnog zdravlja. Utvrdili su da je sklonost opraštanju (što u principu propagiraju sve religije) u pozitivnim korelacijama sa hostilnošću (neprijateljskom nastrojenošću), paranoidnošću, psihoticizmom i interpersonalnom senzitivnošću (tj. pretjeranom osjetljivošću na emocije, reakcije i ponašanja drugih, što izaziva osjećanja poput anksioznosti i neugodnosti u socijalnim situacijama). Dakle, religiozne osobe koje su sklone opraštanju, ispoljavaju određene simptome koji upućuju na narušeno mentalno zdravlje. Shodno rezultatima ovog istraživanja, za osobe koje se već neko vrijeme intenzivno bave religijskim učenjima i praksama, karakterističan je viši nivo samooptuživanja i veće prisustvo negativnih, ponavljajućih misli (tzv. ruminacija).

Tabak i Weisman de Mamani (2014) su u SAD-u istraživali povezanost intrinzičke i ekstrinzičke religioznosti sa nekim psihopatološkim fenomenima i indikatorima mentalnog zdravlja među 112 osoba sa shizofrenijom ili shizoafektivnim poremećajem (drugi poremećaj uključuje prominentnije

poteškoće u domenu emocionalnog doživljavanja i reagovanja). Intrinzička religioznost odnosi se na prihvatanje religijskih učenja kao okvira koji osobi služi za interpretaciju života i svijeta, dok je ekstrinzička religioznost poimanje religijskih principa kao jedne vrste socijalnih konvencija (Tabak i Weisman de Mamani, 2014). Dakle, intrinzička religioznost podrazumijeva privatno prihvatanje „istine“ i principa koje nudi religija, a ekstrinzička religioznost je javno upražnjavanje religijskih praksi i rituala, pa se može shvatiti kao jedan oblik konformizma. Pomenuti autori nisu dobili statistički značajne korelacije intrinzičke i ekstrinzičke religioznosti sa simptomima u domenu psihopatologije, niti sa subjektivnim procjenama kvaliteta života (koje mogu biti indikator mentalnog zdravlja). Međutim, dobili su umjerenu pozitivnu korelaciju između navedene dvije vrste religioznosti, što znači da s povećanjem nivoa intrinzičke religioznosti raste i ekstrinzička religioznost, i obrnuto.

U istraživanju sprovedenom na našim prostorima učestvovalo je 178 ispitanika, većinom studenata iz Bosne i Hercegovine, pored ostalog je izračunata korelacija između subjektivnih procjena religioznosti i zadovoljstva životom (Repišti, 2014). Dobijeno je da je povezanost između religioznosti i zadovoljstva životom (kao indikatora odnosno korelata mentalnog zdravlja) bila niska, ali statistički značajna. Ova povezanost bila je pozitivnog predznaka: što je veći nivo religioznosti, to je veće i zadovoljstvo životom. Međutim, u istom istraživanju utvrđeno je da je religioznost u umjerenj pozitivnoj korelaciji sa konzervativnošću, odnosno konvencionalnošću, koje nerijetko mogu ograničiti osobu u pogledu ostvarivanja njenih punih potencijala.

U istraživanju koje je u jednom dijelu BiH sproveo Dušanić (2012) na uzorku od 402 ispitanika, mahom srednjoškolca od kojih se većina izjasnila da je religiozna, dobijeno je da je religioznost bila u pozitivnoj korelaciji sa optimizmom i nadom,

ali i sa strahom od smrti. Dakle, religiozniji ispitanici bili su skloniji optimizmu i percepciji postojanja nade. S druge strane, neobično je što je kod njih je bio izraženiji strah od smrti u odnosu na manje religiozne ispitanike. Međutim, korelacije su bile niske. U istom istraživanju, religioznost nije bila u statistički značajnim korelacijama sa depresivnošću i stepenom u kojem učesnici smatraju da njihov život ima smisla.

Klarin i Krasicki (2020) su autori studije o povezanosti religioznosti sa psihološkim blagostanjem (koje je usko vezano uz mentalno zdravlje), u kojoj je učestvovalo 129 studenata dva univerziteta u Hrvatskoj. Rezultati ove studije ukazuju na nisku do umjerenu pozitivnu korelaciju između religioznosti i zadovoljstva životom, kao i na statistički neznačajnu povezanost religioznosti sa smislom života. Drugim riječima, religiozniji studenti bili su zadovoljniji životom, međutim, čini se da religioznost nije značajan faktor koji bi dopriniosio tome da studenti svoj život smatraju smislenijim.

Na osnovu dva reprezentativna uzorka ispitanika iz Srbije, kojih je ukupno bilo 2058, a od kojih su podaci prikupljeni 2011. i 2016. godine u okviru Evropskog istraživanja o kvalitetu života, Mentus (2020) je analizirao odrednice psihološkog (mentalnog) blagostanja. Među ovim potencijalnim determinantama bila je i religioznost. Za nju je u ovom istraživanju utvrđeno da je statistički značajan, ali slab prediktor psihološkog blagostanja. Bolji prediktori bili su (bilo sa pozitivnim ili negativnim predznakom), pored ostalih, društvena isključenost, nezaposlenost i subjektivno zdravlje.

Pored navedenih studija, koje su se bavile povezanošću religioznosti i mentalnog zdravlja, dostupna su i istraživanja o religijskim sumanutostima među različitim grupama psihijatrijskih pacijenata. Jedno od njih je britanska studija koju su sproveli Iyassu i saradnici (2013) na uzorku od 383 osobe sa dijagnozom iz shizofrenog spektra poremećaja. Ovi autori

ispitivali su da li se grupa onih kod kojih se javljaju religijske sumanutosti razlikuje od grupe pacijenata kod kojih nije prisutna ova vrsta sumanutih ideja. Dobili su da prva grupa ima izraženije halucinacije, bizarno ponašanje i formalne poremećaje mišljenja (npr. blok misli, bujica ideja, inkohherentno mišljenje itd). Inače, u ovoj studiji je utvrđeno da nešto više od 20% ispitanika ima sumanutosti koje uključuju religijske sadržaje.

* * *

Rezultati jednog broja prikazanih studija upućuju na benefite religioznosti po mentalno zdravlje, dok preostale studije ukazuju na negativne efekte religioznosti po ovu vrstu zdravlja. Dakle, ne može se tvrditi da upražnjavanje religijskih aktivnosti sigurno vodi ka psihopatologiji, niti da visoku religioznost moramo uvrstiti u protektivne faktore mentalnog zdravlja.

Međutim, ono što je vidljivo iz rezultata nekih od prikazanih studija jeste da religija može pružiti nadu (Dušanić, 2012) i smanjiti osjećaj bespomoćnosti (Carvalho i sar, 2020; Gupta i sar, 2011) te da su religiozne osobe zadovoljnije životom (Repišti, 2014). S druge strane, viši nivo religioznosti nije bio praćen pozitivnijim odnosno povoljnijim procjenama vezanim uz smisao života (Dušanić, 2012; Klarin Krasicki, 2020) i kvalitet života (Tabak i Weisman de Mamani, 2014), niti manjim strahom od smrti (Dušanić, 2012).

Nadalje, autor ovog članka želi potcrtati jedno važno zapažanje i promišljanje. Naime, moguće je da je interesovanje za proučavanje religioznosti i srodnih fenomena tipičnije za istraživače koji su i sami religiozni, a koji pokušavaju naći različita opravdanja za svoja uvjerenja i opredjeljenja. Pozitivan stav prema religioznosti implicirao bi jednu vrstu pristrasnosti i očekivanja da će se u njihovim istraživanjima potvrditi benefiti upražnjavanja religijskih praksi. Stoga ne iznenađuje što ipak

postoji nešto više istraživanja čiji rezultati idu u prilog pozitivnim efektima religioznosti po mentalno zdravlje.

Na kraju, iz prikaza dostupnih istraživanja vidljivo je da nedostaju ona sprovedena u Crnoj Gori. Stoga je preporuka rada da se ova tematika empirijski istraži u našoj državi. Naime, na posljednjem popisu stanovništva, domaćinstava i stanova iz 2023. godine, nešto više od 2% ljudi se izjasnilo kao ateisti (MONSTAT, 2024), što znači da je više od 97% onih koji su naveli svoju vjersku pripadnost tj. identifikovali se sa svojim vjerskim grupama i izvijestili o svom identitetu ove vrste. Ova tema je, stoga, relevantna za naše društvo, naročito kada se ima u vidu i potreba za unapređenjem sektora koji se bavi mentalnim zdravljem. Naravno, ne treba zaboraviti da u istraživanje treba uključiti i nivo religioznosti stanovnika naše države, a ne samo pripadnost određenoj vjerskoj grupi. Takođe, treba uzeti u obzir i da postoji ekstrinzička i intrinzička religioznost, jer postoji mogućnost da će se rezultati dobijeni za ove dvije vrste religioznosti u određenoj mjeri međusobno razlikovati.

Literatura:

- Begić, D. (2016), *Psihopatologija* (treće, nepromijenjeno izdanje), Zagreb: Medicinska naklada.

- Brečka, T. A., Ptáček, R., Sebalo, I., Anders, M. i Sebalo Vňuková, M. (2024), Impact of religion and spirituality on the incidence of depression and mental health among young adults in the Czech Republic, *Frontiers in Psychology*, 1423730, <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2024.1423730>

- Carvalho, L. F., Sagradim, D. E. V., Pianowski, G., & Gonçalves, A. P. (2020), Relationship between religiosity domains and traits from borderline and schizotypal personality disorders in a Brazilian community sample, *Trends in Psychiatry and Psychotherapy*, 42(3), 239–246, <https://doi.org/10.1590/2237-6089-2019-0085>

- Dein, S. (2018), Against the stream: religion and mental health – the case for the inclusion of religion and spirituality into psychiatric care, *BJPsych Bulletin*, 42(3), <https://doi.org/10.1192/bjb.2017.13>

- Dušanić, S. (2012). Religioznost i određeni korelati mentalnog zdravlja mladih. *Godišnjak za psihologiju*, 9(11).

- Dutton, E. & Madison, G. (2022), “Blessed are the nations with high levels of schizophrenia”: National level schizophrenia prevalence and its relationship with national levels of religiosity, *Journal of Religion and Health*, 61.

- Gupta, S., Avasthi, A. & Kumar, S. (2011), Relationship between religiosity and psychopathology in patients with depression, *Indian Journal of Psychiatry*, 53(4), doi: 10.4103/0019-5545.91907

- Himle, J. A., Chatters, L. M., Taylor, R. J. & Nguyen, A. (2013), The relationship between obsessive-compulsive disorder and religious faith: Clinical characteristics and implications for treatment, *Spirituality in Clinical Practice*, 3(S), <https://doi.org/10.1037/2326-4500.1.S.53>

- Iyassu, R., Jolley, S., Bebbington, P., Dunn, G., Emsley, R., Freeman, D., Fowler, D., Hardy, A., Waller, H., Kuipers, E., & Garety, P. (2014), Psychological characteristics of religious delusions, *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 49(7), <https://doi.org/10.1007/s00127-013-0811-y>

- Kecmanović, D. (ur.) (1986), *Psihijatrija* (treće prerađeno i dopunjeno izdanje), Beograd/Zagreb: Medicinska knjiga.

- Klarin, M. i Krasicki, A. (2020), Religioznost i neke dimenzije psihološke dobrobiti kod mladih, *Nova prisutnost*, 18.

- Koenig, H. G. (2007), Religion, spirituality and psychotic disorders, *Revista de Psiquiatria Clínica*, 34(S1).

-
- Mentus, V. (2020), Determinante mentalnog blagostanja u Srbiji, *Sociološki pregled*, 54(2).
- MONSTAT (2024), *Stanovništvo Crne Gore prema nacionalnoj odnosno etničkoj pripadnosti, vjeri, maternjem jeziku i jeziku kojim se uobičajeno govori* (saopštenje 135/2024), https://www.monstat.org/uploads/files/popis%202021/saopstenja/SAOPSTENJE_Popis%20stanovnistva%202023%20II_cg.pdf
- Repišti, S. (2014), Provjera metrijskih karakteristika Skale transcendentne budućnosti kao vremenske perspektive, *Holon*, 4(1).
- Rokeach, M. (2011), *The three Christs of Ypsilanti: A psychological study*, New York: New York Review Books.
- Singh, A., Anjankar, V. P. & Sapkale, B. (2023), Obsessive-compulsive disorder (OCD): A comprehensive review of diagnosis, comorbidities, and treatment approaches, *Cureus*, 15(11), e48960, <https://doi.org/10.7759/cureus.48960>
- Tabak, N. T., & Weisman de Mamani, A. (2014), Religion's effect on mental health in schizophrenia: Examining the roles of meaning-making and seeking social support, *Clinical Schizophrenia & Related Psychoses*, 8(2), <https://doi.org/10.3371/CSRP.TUWE.021513>
- Walters, O. S. (1964), Religion and psychopathology, *Comprehensive Psychiatry*, 5(1). [https://doi.org/10.1016/S0010-440X\(64\)80040-7](https://doi.org/10.1016/S0010-440X(64)80040-7)
- Yildirim Üşenmez, T. & Şanlı, M. E. (2025), Is there a correlation between the spirituality and the suicide probability in individuals with mental illness? A sample from Turkey, *Mental Health, Religion & Culture*, <https://doi.org/10.1080/13674676.2024.2426001>

ETNOMUZIKOLOŠKA GRAĐA ANKICE PETROVIĆ

Joško Katelan, Tina Ugrinić

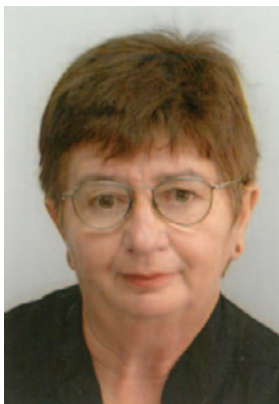
In August 2019, ethnomusicologist Ankica Petrović submitted part of her research to the Historical Archives of Kotor. She earned her PhD from The Queen's University of Belfast and completed her postdoctoral studies at The Hebrew University of Jerusalem. Her research focuses on the rural music of the Dinaric zone, Old Slavic ritual singing in the Bay of Kotor, Muslim musical traditions in Bosnia and Herzegovina, Sephardic religious singing in the Balkans, and the liturgical singing of the Armenian Patriarchate. Digital audio recordings of fieldwork conducted between 1983 and 1985 in the regions of Boka, Bar, Ulcinj, and Malesia were submitted to the IAK.

U avgustu 2019. godine Istorijskom arhivu Kotor obratila se etnomuzikologinja Ankica Petrović izrazivši želju da Arhivu preda jedan dio svog istraživačkog opusa. Radi se o 196 digitalnih audiozapisa terenskih snimaka, u trajanju od oko 60 sati, iz perioda 1983–1985. godine. Snimci su nastali na teritoriji Boke Kotorske, Bara, Ulcinja i crnogorskog dijela Malesije. Gđi Petrović je u istraživanjima stručnu pomoć pružio dr Miloš Milošević (1920–2012), tadašnji direktor Istorijskog arhiva Kotor. Svojim poznavanjem najboljih pjevača i kazivača ovog

područja g. Milošević je omogućio da se direktno zadre u srž zastupljenih tradicija.

Ankica Petrović je rođena 1943. godine u Sarajevu, a zainteresovanost za područje Boke Kotorske i Crne Gore uopšte, duguje, umnogome, svom suprugu rodom iz Škaljara (selo nadomak Kotora). Diplomirala je na Muzičkoj akademiji Univerziteta u Sarajevu iz područja teoretskih predmeta i etnomuzikologije. Doktorirala je na The Queen's University of Belfast. Postdoktorski studij obavila je na The Hebrew University of Jerusalem, pri čemu je proučavala religijsko pjevanje balkanskih Sefarda. Djelovala je i kao profesor na Muzičkoj akademiji Univerziteta u Sarajevu, a zatim kao gostujući profesor, predavala kolegije iz područja etnomuzikologije na američkim univerzitetima: The University of California Berkeley, Duke University, The University of California Santa Cruz i The University of Washington. Pedagošku karijeru završila je na The University of California Los Angeles, sa zvanjem redovnog profesora. Područja njezina istraživanja odnose se na seosku muziku dinarske zone, staroslovensko obredno pjevanje u Boki Kotorskoj, muslimansku muzičku tradiciju u Bosni i Hercegovini, sefardsko religijsko pjevanje na Balkanu, liturgijsko pjevanje Armenske patrijaršije u Jerusalimu, rodne studije u muzici itd. Izlagala je i objavljivala naučne i stručne radove na navedene teme širom svijeta. Njezini stručni radovi zastupljeni su u vodećim svjetskim muzičkim enciklopedijama i naučnim časopisima. Autorica je više etnografskih filmova.

Snimljenu građu sa područja Crne Gore gđa Petrović sačuvala je kod sebe, zajedno sa kolekcijama ostalih navedenih kultura, u namjeri da je presnimi i arhivski obradi kada se za tako nešto ukaže prilika. Postdoktorski rad i studijski boravci u inostranstvu, te petnaestogodišnja djelatnost na američkim univerzitetima za vrijeme rata u Bosni i nakon njega onemogućili su realizaciju te zamisli. Osim toga, bila je i fizički udaljena od cjelokupne kolekcije

Ankica Petrović
(foto privatna arhiva)

Miloš Milošević
(foto www.poezijahrvataboke.com)

koja je ostala u ratnom Sarajevu. Nakon rata, njen zvučni arhiv postao joj je ponovo dostupan, ali su izgubljeni priručni notesi u koje je upisivala neophodne podatke o izvođačima, kazivačima, funkcijama muzičkih oblika i drugim podacima neophodnim za pribavljanje relevantnih arhivskih podataka.

U međuvremenu je došlo i do drastične tehničke promjene u vezi sa slušanjem i presnimavanjem zvučnih snimaka. Naime, bilo je neophodno presnimati svu građu sa magnetofonskih traka i kasete na digitalni sistem. U vezi s tim, donijela je odluku da sve trake i kasete donira arhivu Etnomuzikološke katedre UCLA, ustanovi u kojoj je radila kao profesor od 1968. do 2007. To je zasigurno bio njen dobar i promišljen potez, znajući kakvo je stanje arhiva i njegova zanemarenost u smislu praćenja tehnike i digitalizacije na našim prostorima.

Njen jedini uslov je bio da UCLA digitalizuje svu građu i preda joj na upotrebu uz legitimitet za davanje prava radi dalje upotrebe, isključivo naučne i obrazovne. Preuzela je obavezu da arhivski obradi sve relevantne podatke na osnovu preslušavanja cjelokupne građe. To je učinila u periodu od 01. 09. 2018. do 01. 07. 2019. Po obavljanju ovog zadatka odmah je uputila 196 snimaka

crnogorske tonske građe i potom arhivske podatke Istorijском arhivu u Kotoru, koji su za sada samo na engleskom jeziku, pa ih je potrebno prevesti za potrebe korišćenja u IAK-u.

Snimanja koja su obavljena od 1983. do 1985. godine, u tri sesije terenskog rada, započeta su na inicijativu i u saradnji sa dr Milošem Miloševićem. Do saradnje je došlo na osnovu kontakata ostvarenih na jugoslovenskim stručnim konferencijama i djelatnostima pri SOKOJ-u tj. Savezu udruženja kompozitora i muzičkih pisaca Jugoslavije. Njihov zajednički rad je bitan radi međusobnog dopunjavanja – s jedne strane, poznavanja etnomuzikoloških načela pa i pristupa takvom načinu istraživanja, a s druge, poznavanja lokalne tradicije Boke Kotorske, pa se lakše dolazilo do lokalnih kazivača i pjevača.

Prilikom ovih etnomuzikoloških istraživanja dr Petrović i dr Milošević su se međusobno dopunjavali i pritom proširivali spektar pitanja i naučnih interesa. Njegova bliskost sa lokalnom tradicijom Boke upućivala ih je na direktno obraćanje najboljim pjevačima i kazivačima, dok je ona ispitivanja vodila teoretsko-metodološki u više pravaca, te obezbijedila sve tehničke komponente rada. Ovakvom radu su pružili pomoć i studenti Muzičke akademije u Sarajevu Ljerka Vidić i Rajna Klaser, te Senad Gačević, student Muzičke akademije u Titogradu.

U štampanom materijalu koji predstavlja popis predate građe IAK-u, navode se serije snimaka: crnogorsko-albanske, crnogorsko-albansko-muslimanske, albansko-muslimanske (Bregasori), albanske etničke grupe Malisora rimokatolika, crnogorske, crnogorsko-hrvatsko-rimokatoličke, hrvatske, crnogorsko-pravoslavne i hrvatsko-katoličke. Zatim se navode podserije u zavisnosti od sadržaja i formi izvođenja: religiozne, sekularne, ruralne i ritualne. Slijedi mjesto izvođenja/kazivanja snimljenog materijala, naziv pjesama i napjeva, imena izvođača, datum snimanja, trajanje izvođenja i jezik pjesama. Izvođenje je individualno i grupno na albanskom, arapskom, staroslovenskom i

crkvenoslovenskom (glagoljska katolička misa i pravoslavna liturgija), latinskom, srpsko-hrvatskom i turskom jeziku.

Veoma značajna i interesantna su istraživanja po crnogorskoj Malesiji. U njoj su snimljene uglavnom religiozne i svatovske pjesme. Po novim saznanjima gđe Petrović pjevanje narodne latinske mise među albanskim Malisorima, kao i neki jedinstveni primjeri paraliturgijskog pjevanja nestali su iz žive prakse. Pritom, treba imati u vidu da su Malisori katoličke vjere u Crnoj Gori održavali kroz dugi period XX vijeka živu tradiciju albanskog religijskog pjevanja i obreda, dok je u Albaniji to bilo u potpunosti zabranjeno. Takođe, praksa izuzetno emotivnog živog interpretiranja albanskih tužbalica nestaje pred naletom novih modernizovanih obreda.

U snimljenoj građi iz Bara i Ulcinja zastupljeni su tonski zapisi religijskog i svjetovnog karaktera. Radi se o diskusijama i pjesmama na temu svadbenih običaja, krvne osvete, ritualu obrezivanja dječaka, pjesmama o gusarima i robovima, tužbalicama. Ono što je tipično za ovo područje jeste preplitanje u muzičkoj kulturi sve tri religije (rimokatoličke, pravoslavne i islama), kao i fuzije svih tih kulturoloških melosa, pa se npr. u muslimanskim pjesmama osjeća crnogorski melos i obrnuto. Na ovim snimcima se može čuti rimokatolička misa, crnogorske pjesme uz gusle, albanske pjesme i muslimanska molitva na arapskom jeziku.

Od instrumenata koji prate pojedine pjesme zastupljene su daire, gusle, harmonika, violina, leuta.

Ovom prilikom zadržaćemo se najviše na građi koja se tiče Boke Kotorske. Boka je puna običaja, koji su ranije bili veoma slavljani i poštovani. Pjevanje i izvođenje određenih vrsta pjesama bilo je praćeno ritualnim radnjama. Tonskim snimcima obuhvaćen je veći broj mjesta Boke sa zaleđem: Kostanjica, Risan, Perast, Dobrota, Kotor, Stoliv, Prčanj, Lastva tivatska, Grbalj. Svako mjesto ima sličnosti, ali i razlike utemeljene na

istoj osnovi. Na ovim snimcima uvijekvječeno je mnoštvo kazivanja, diskusija i pjesama od strane lokalnog stanovništva.¹

Đurđevdanske i proljetnje pjesme i običaji²

Pjesma koja se naročito pjevala i koja je zabilježena u gotovo svakom dijelu Boke jeste „Uranila Đurđevica Jela“ / „Rano rani Đurđevica Jela“. Pjevala se na Prčanju, u Donjem Stolivju, Dobroti, Kostanjici i Škaljarima. Takođe, u Perastu se prema kazivačima slavila fešta sv. Đorđa (Sv. Juraj), 23. aprila. Dakle, pjesma se pjevala prilikom slavljenja katoličkog Sv. Jurja ili, narodski rečeno, Đurđevdana. Međutim, kako je zabilježena i u Risnu, može se pretpostaviti da se pjevala i tokom pravoslavnog Đurđevdana, i to trećeg dana nakon slavljenja sveca. Tada bi se djevojke ritualno culjale tj. ljujljale na culjkama – ljujljaškama i pjevale pjesme, pa se ovaj tip pjesme i zove „culjka“. Ovaj običaj je postojao u gotovo svakom mjestu Boke. Tom prilikom se pjevalo više prigodnih pjesama od kojih je ova bila najpoznatija. Djevojke su sijedale na culjke, a muškarci stajali, gledali ih i pjevali sa njima. Da bi se napravila culjka za ovu priliku izvadio bi se kamen iz zida u avliji (dvorištu) i u njega se ubola greda, a drugi kraj bi se stavio na kavalet (vrsta drvenog oslonca), prebacili bi se konopi i vreća za sjedenje i odredila visina za slobodno culjanje. U Kostanjici, Mato Dabović (rođ. 1911) kaže da su se „culjajke“ kačile konopima za grane kostanja ili duba.

U Kostanjici je postojala varijanta čije su riječi: „Uranila, uranila Đurđevica Jela, 2x / Prije Đura prije Đura u polje ranila,

¹ Na predatom snimku ima još tonski zabilježenih pjesama i kazivanja koje ovim radom nisu obuhvaćeni.

² Većina navedenih svjetovnih pjesama su zapisane od strane Franja Kuhača (prikuplja u Boki 1869–1881), Dionizija de Sarna (Uspomena iz Perasta, 1896. god) i Ludvika Kube (Pjesme dalmatske iz Boke, 1907). Dakle, u Boki postoji još tekstovnih varijanti ovih pjesama.

/ I ubrala, i ubrala tri kite cvijeća, / Prvu kitu, prvu kitu zdravlja i veselja, / Drugu kitu, drugu kitu vina i 'šenice / Treću kitu, treću kitu svome Đuru dala.“ Gdin Dabović ističe da običaj još postoji³ i da metaforično svake godine on kao Đurov lik urani za Đurđevdan, ubere granu drenovine koju donese doma (kući) i ritualno je ljulja⁴, te u narodu postoji uzrečica „Zdrav kao drenovina“.

Na Prčanju je snimljen tonski zapis ove pjesme kojeg izvodi Mićo Rusković (rođ. 1891). Riječi pjesme glase: „Uranila, uranila Đurđevića Jela 2x./Prije Đura prije Đura u polje ranila./ u polje ranila. / Nabrala je, nabrala je tri kite cvijeća/, tri kite cvijeća./ Jednoga je, jednoga je sebi ostavila./sebi ostavila./ Drugoga je, drugoga je niz rijeku pustila, niz rijeku pustila./ Plovi, plovi, plovi, plovi, plovi moj zeleni vijence, moj zeleni vijence. /Dokle dođeš, dokle dođeš do Đurđeva dvora...“. Interesantno je izdvojiti lijepo pjevanje gđe Ane Belan (rođ. 1923) sa Prčanja koje se melodijski, ali djelimično i tekstualno, razlikuje od drugih varijanti izvođenja ove pjesme. „Uranila, uranila Đurđevića Jela, Đurđevića Jela./ Prije Đura prije Đura u polje ranila, u polje ranila./ Đurđevdanče, Đurđevdanče i opet mi dođi, i opet mi dođi./ Mene mladu, mene mladu pod prstenom nađi, pod prstenom nađi.“

U Škaljarima pjeva don Bogdan Petrović (rođ. 1912), čije riječi, opet, predstavljaju varijantu iste pjesme: „Uranila, uranila Đurđevića Jela, 2x/ Prije Đura prije Đura u goru je došla./ I nabrala, i nabrala svakojakog cvijeća 2x./ I zakiti, i zakiti tri zelena vijenca / I saplela i saplela tri zelena vijenca. 2x/. Prvi vijenac, prvi vijenac Đuru darovala. 2x/ Drugoga je drugoga je sebi ostavila. 2x/ Trećega je trećega je niz more pustila. 2x/ Pa je vijencu, pa je vijencu tiho govorila, 2x/ Plovi, plovi, plovi plovi moj zeleni vjenče 2x /Plovi dragom, plovi dragom dragom

³ Misli se na trenutak njegovog govorenja.

⁴ Dren je simbol zdravlja i dugovječnosti.

u dvorove“. Don Bogdan govori o dijelovima Škaljara i na koji način su stanovnici pjevali ovom prilikom. Podkršari (Škaljari pod Lovćenom) i Podvrmčari, sa druge strane poznati po svom lijepom glasu, pjevali bi naizmjenično, jedni drugima, kao da pjevajući jedni drugima odgovaraju. Pjevali bi svi koji su znali pjevati, nije bilo plaćenih pjevača. Pjesma je bila normalan dio života. Zatim bi slijedilo čašćenje uz veselje i culjanje (ljuljanje) na culjkama.

U Gornjoj Lastvi⁵ Jela Ribica rođena Nikolić (rođ. 1907) sa Dragicom rođenom Ribica (rođ. 1922) i Matom Matkovićem (rođ. 1910) pjevaju drugu culjku: „Culjala se culjala se Janica đevojka, Janica đevojka,/ Po njoj mi se, po njoj mi se okinula soljka, okinula soljka/ A poda mnom, a poda mnom neće ako Bog da, neće akobogda/, akobogda i nedelja sveta, i nedelja sveta/ i nedjelja koja prva dođe, koja prva dođe“.

Culjke su se u vidu pjesme kod manjeg broja znalaca održale do današnjih dana, ali se ritualni čin gubi krajem II svjetskog rata. Istorijska starost ove pjesme dokazuje dotadašnje štovanje sv. Jurja/Đorđa koji je bio zaštitnik Kotora prije dolaska relikvija sv. Tripuna, ali veoma rasprostranjen i u ostalim dijelovima Boke i vjekovima nakon toga.

Po proučavaocima narodnih običaja i vjerovanja svaki obred ima svoje simboličko značenje. Drvo na kojem su culjke kačene predstavlja simbol plodnosti, dok ritualnu radnju izvode djevojke. Vjerovalo se da tokom ljuljanja dobijaju snagu natprirodnih bića, te da će se ono željeno na taj dan i ostvariti. Pokret kojeg one tom prilikom izvode jeste simbol mladosti i svega novog, kao što je i nastupajući dio godine nakon zime. Smatralo se da je visina koju dosegnu pri culjanju povezana sa

⁵ Gornja Lastva je po riječima sakristijana Mata Matkovića nastala kao župa 1410. godine, a najstarija crkva je crkva Sv. Vida iz 1370. godine. Po njegovim riječima selo Orašje je starije od Gornje Lastve i iz njega potiču prezimena: Varenići (?), Markovići, Nikolići, Gojići, Matkovići.

količinom roda na poljima i rađanjem djece u kućama, dok se strujanjem vazduha, poput vjetra koje one ljuľljanjem provociraju, tjeralo sve zlo.⁶ U obredu sa culjkama mogle su učestvovati i udate žene i oženjeni muškarci.

Pjesma „Od Lovćena bijela vila“ takođe se izvodila za Đurđevdan u Gornjoj Lastvi. Otpjevala je Jela Ribica: „Od Lovćena bijela vila plavo udrila (!), u (po) njoj mi je djevojčica licem gojila (!)/ Lice joj se rumenjaše kano ružica, Ona ima hitre noge ko prepelica. Uz livadu niz livadu sreća je nađe. Jedan mladić u dubravi ptice će kreće?, On joj nazva dobro juto jasna Zorice. Što si tako ubljeđela dušo u lice. Ili ti je žao vidjet mene na dvore. Il' su druzi obaznali naše razgovore...“ Ovu pjesmu je otpjevala i Irma Konjević (rođ. 1918) Prčanjanka udata u Dobroti.

Za Đurđevdan se mogla čuti i pjesma „Tri su mi gore visoke“: „Tri su mi gore visoke 3x, najveća gora Lovćena. / Po njoj mi dragi lov lovi 3x, za njime draga konja vodi. / Povala ga je na vodu 3x, dala mu piti vodice. / Dala mu piti vodice 3x, Iz svoje desne ručice“...

Na proljeće, za vrijeme proljetnjih blagdana, naročito od Uskrsa do Duhova, ranom zorom se pjevala pjesma „Uskrsnuće i šarena jaja“. I u njoj se spominje Đurđevdan, kao proljetnji praznik. Zabilježen je tonski zapis Ide Brkan rođ. Grgurević iz Dobrote: „Uskrsenje, uskrsenje i šarena jaja 2x, Đurđevdanče, Đurđevdanče i zelena trava trajla la i zelena trava./ Markov danče, Markov danče i pečeno ja'nče.“ Ovu pjesmu pjeva i don Bogdan Petrović iz Škaljara ističući: „Mladost bi obilazila kuće, prijatelje, djevojke, mladiće, a mladići i djevojke išli bi u skupinama i pjevali pod prozorima“.

U Perastu se Đurđevdan slavio tokom cijelog dana, a naročito su ga obilježavali dječaci. Peraštanka Marija Resman rođena

⁶ Marjanović, Zlata, „Koraljica srebrom zakovana, *Poj od Budve i Ljute* prema rukopisu Mijata Sabljara iz 1854. godine“, JU Muzeji i galerije Budve, str. 301, 2010. godina.

Nikolić (rođ. 1920) se sjeća slavlja povodom Đurđevdana. Dječaci do svoje 13. godine su se oblačili kao vojnici, imali su crvene „štrike“, posebne kape, sablje, zastavu. Okupljali su se na lokalitetu koji su nazivali „Grad“. Jedan od dječaka bio bi čuvar Grada. Otud bi išli u red poput odreda vojske i zastajali ispred svake kuće, a počinjali bi od načelnikove, gdje su čestitali „mnogo ljeta“ i pjevali „Lijepo ime (pa se kaže ime domaćina) mnogo ljeta sretan bio bio, mnogo ljeta živio. Živio (npr.) kapetan Jozo Širović!“ Onda bi domaćice bacale s prozora novac. Taj novac bi se skupio u jedan veliki žuti (...?) kupio (!) i od njega bi se napravio objed (ručak) za dječake u tom Gradu. Cijeli Perast i ponte bili bi okićeni.

U periodu proljeća i početka ljeta slavilo se još na razne načine. Na Cvijeti je bio običaj da se djevojke ujutro umivaju vodom u koju su stavljale latice cvijeća, a na Gloriju (subota Uskrsnuća) da se odvežu zvona i da se zvoni u crkvi po čemu je i naziv dobio ime. Na Ivanjdan se pjevala narodna pjesma „Ivanje cv’jeće Petrovo“: „Ivanje cvijeće Petrovo 2x, / rano li si proc’etalo 2x./ Nijesam rano, vrijeme mi je 2x...“ U periodu od Ivanja do Petrovdana na gumnima bi se skupljala pšenica, palila vatra, okupljao se narod, družio, igrao.

Svatovske zdravice (počasnice)

U Boki su bile česte i svatovske zdravice ili počasnice, te se među njima ističe pjesma „Uz trpezu, niz trpezu“, o kojoj kazivači detaljno govore o značaju i prigodi na kojoj je izvođena. Zabilježena je u Donjem Stolivu, Gornjoj Lastvi, Prčanju, ali i u Risnu gdje je kao zdravica pjevana na slavama.⁷

U Gornjoj Lastvi (Jela Ribica/Dragica Matković) i Prčanju (Ana Belan) ovu pjesmu pjevaju: „Uz trpezu niz trpezu sivi

⁷ Van ovih tonskih snimaka pjesma naročito pjevana u Dobroti, kao i u ostalim nespomenutim djelovima Boke, kao zdravica prilikom svadbi.

sokole, sivi sokole/ U kljun nosi zlatno pero pa se diči š njim, diči š njim. / A i mi s tobom, domačine, jer imamo s kim, jer imamo s kim!/ Uputi se dobra sreća i gospodin Bog ko vi htio nauditi ne dao mu Bog./ Ako li je iko do sad, ubio ga Bog. 2x“ Iako su riječi identične tonalitet izvođenja je posve drugačiji. Rusković sa Prčanja takođe započinje pjesmu: „Uz trpezu, niz trpezu sivi sokole...“ a pjeva je istom melodijom kao što je pjevao i druge pjesme. Ovdje treba istaći da su se mnogi tekstovi, kao i ovaj, a naročito ljubavni, u trinaestercu, pjevali istom melodijom. Ova svatovska pjesma se izvodila i u Risnu među pravoslavnim življem, te Luka Vidović (rođ. 1901) pjeva: „Uz trpezu, niz trpezu sivi sokole, sivi sokole./ Natočite rujna vina u zlatne čaše, u zlatne čaše/Dodajte ga domaćinu nek se napije, nek se napije./ I oko i čelo sve ti bilo domačine zdravo, veselo, zdravo veselo.“ Tonka (Antica) Ivanišević, rođ. Vučko- vić (1903) iz Kotora, od oca Dalmatinca i mame Dobročanke Oparenović pjeva na nešto drugačiji način: „Uz trpezu, niz trpezu sivi sokole, sivi sokole./ Soko ima zlatno pero pa se diči s njim./ I mi s tobom mladi Miloše jer imamo s kim, jer imamo s kim.“ Ova pjesma se ne razlikuje samo u varijantama teksta, već i u melodiji u zavisnosti od mjesta na kojem se izvodila.

Od svadbenih pjesama izdvojićemo još i pjesme „U vrijeme slavna proljeća“ (Irma Usanović Konjević, Prčanj), „Sjaj mjeseče, ne zahodi“, a kad mlada pođe u kuću mladog pjeva se „Oj, vesela mrkla noći“. Ida Grgurević Brkan (rođ. 1913) otpjevala je Dobrotsko kolo sa dr Milošem Miloševićem (1920): „Skoči kolo da skočimo 2x, da skočimo, skoči kolo da skočimo 2x, / Da vidimo ko će bolje 2x, Ko će bolje, da vidimo ko će bolje./ Ko će bolje lake noge 2x. Ko će bolje lake noge 2x./ Oj nevene moj nevene, blago onom ko te bere./ I ja bi te mlada brala ali sada nemam kada/ jer ja idem tuđoj majci 2x, tuđu majku majkom zvati/ dokle moju zaboravim 2x.“ Pjeva se naizmjenično – žensko, pa muško. Pjesme su se izvodile u

otvorenom kolu, išlo se u desnu stranu, a onaj koji vodi kolo nosio je rubac – maramicu. Kolo je bilo miješano od žena i muškaraca. (Irma) „Što se tiče igranja kola, igrala je najviše mladost, i muški i ženske, svi zajedno.“ ističe Prčanjanin Rusković, i zaključuje „svi ovi običaji se pomalo zaboravljaju i gase“.

Dobrotsko kolo

(foto preuzeta iz monografije Dobrota Antuna Tomića)

Pjesma „Doletio sivi soko“ u Gornjem Stolivu glasi: „Doletio sivi soko iza planine, iza planine,/ Donio je domaćinu granu masline, granu masline./ Čestito ti domaćine ovo veselje, ovo veselje/ ovo j’ drugo domaćine sve u dobar čas, sve u dobar čas/ Letio si visoko iza planine, iza planine/ Donio je domaćici granu masline, granu masline./ Čestito ti domaćice ovo veselje, ovo veselje/ ovo j’ drugo domaćice sve u dobar čas, sve u dobar čas“. Pjevala se pred vjenčanje i „po objedu“. U Kostanjici se pjevalo: „Poletio sivi soko iza planine, iza planine,/ I u kljunu donosio kitu masline, kitu masline./ I oko i čelo sve ti bilo mladoženja zdravo veselo“. Kao što se može primijetiti ptica soko se ponavlja u većini svadbenih pjesama. „U ovoj *počasnici* se još jasnije prepoznaju stara narodna verovanja u bića vezana za

prostor neba, izaslanika nekog božanstava, koja će obezbediti zaštitu i plodnost mladencima, a kasnije soko postaje i simbol viteštva i junaštva. Kao dokaz da je ovaj poetski tekst deo i starih verovanja i tradicije kulture primorja, sokolovi nose granu masline (simbol mira, prema novijim verovanjima), takođe simbolično zaštitnog i plodonosnog dejstva (njome se, na primer, kite badnjaci), čestitajući tako poseban dan mladoženji i nago-veštavajući i provocirajući svako dobro u njegovom braku“, ističe Zlata Marijanović u svom istraživačkom radu.⁸

Počasnica „Dobra molitva“ se takođe izvodila prilikom sva-dbe. U Gornjem Stolivu glasi: „Cv’jetak pade s naranče usred čaše junačke./ Da je znala naranča da je čaša junačka./ Vrhom bi se savila pa bi čašu popila./ Je li tako domaćine Bog te živio, Bog te živio/ Iz ove čaše vince ispio, / Ako ti je popit nećeš, Nemao se čim pokri’ ni sebe ni žene ni djeteta kod sebe./ Već te žena bupala dok ti duša ispala. Da bi š čim, nemaš š čim neg držalo motike, motike./ Rodio ti vinograd i šenica bjelica. Tvoja draga dječica prije godišta godišta.“ Ista u Kostanjici ima riječi: „Pade cvjetak naranče usred čaše junačke/ Da je znala naranča da je čaša junačka./ Vrhom bi se povila pa bi čašu popila./ I oko i čelo sve ti bilo mladoženja veselo, veselo/ Pade cvjetak naranče usred čaše junačke/ Da je znala naranča da je čaša junačka./ Vrhom bi se povila pa bi čašu popila./ I oko i čelo sve ti bilo mlada curo veselo, veselo.“ A u Škaljarima: „Pala grana naranče sa vrh čaše junačke 2x./ Da je znala naranča da je čaša junačka vrhom bi se savila pa bi čašu ispila./ Napij mi se domaćine neka ti je čast, neka ti je čast./ Među braćom i družinom vazda pošten glas...“ U Škaljarima, kad bi mlada došla na vrata mladoženje, dočekao bi je domaćin sa medom. Dva puta bi je prevario tako što bi ona otvorila usta, ali on bi med stavio sebi

⁸ Marjanović, Zlata, *Lirica br. 4 – Dionisio de Sarno-San Giorgio, Uspomena iz Perasta*, Festivalna biblioteka Julije Balović, str. 59, 2016. godina.

u usta, tek bi treći put njoj dao. Onda bi joj pružio šipak koji bi ona bacila preko kuće, a limun preko crkve. Šipak je simbol izobilja, da bude rodna godina. Tada bi ispjevali „Dobru molitvu“. Mladu bi zvali „Dobra vladiko“. U ispraćaju svatova u Škaljarama i Kostanjici pjevalo se: „Kreni kreni buklijašu, susrela vas dobra sreća i gospodin Bog, ko vi htio nauditi ne dao mu Bog./ Ako li je iko do sad ubio ga Bog. Zbogom pošli svi svatovi sreća da vam je,/ na putu vam, na putu vam dobra sreća bila. 2x“

U Grblju je bilo nešto drukčije. Govori se o svadbenoj nošnji, a kazivači su demonstrirali pjesmama specifične djelove rituala. Dva mjeseca pred svadbu muške glave obije familije bi se kod mladoženje dogovarale o svadbi. Na dan svadbe ujutro rano bi se pleo vijenac za mladu od bijele vinove loze sa ukrasom od masline, lovorike, ruzmarina, bršljana i crvenom predom provučenom kroz vijenac. Uz pletenje pjevala se pjesma: „Što činimo, što mislimo, što vijenac ne pletemo. Mlada čuva pajulice i bijele galebice. Uz planine pelinove na dan mlada pero braše, u Mletke ga pošiljaše. Da se perom zlatom zlati da okiti barjaktara (I put) prvijenca (II put) starog svata (III put). Ovaj vijenac što se pleo dabogdao vi sretan bio.“ Ovo su izvodile pjevačice, djevojke u svatovima.

Počasnica se pjevala i u Grblju (Mićo Vujašković) uz gusle ovim riječima: „Dobrodošo barjaktare srećo vesela,/ zlačene ti rukavice i svilen pojas./ Ko ti stio nauditi ne dao mu Bog/ a ako je ko do sada ubio ga Bog.“ Zatim u Grblju svatovi sjednu za trpezu (za sto) na svoja mjesta, stari svat sjedne na čelo trpeze na desnu stranu, a do njega drugi stari svat od djevočine kuće. Daruju se međusobno velikim šipkom i narandžom, nastavi se čašćavanje. Kad se ovaj dio završi, stari svat traži mladu. Brat od mlade dovodi djevojku odjevenu u narodnu nošnju sa vijencem na glavi. Tad brat kaže: „Gospodine stari svate, evo vam ove moje sestre neka vam bude sretna.“ Stari svat ustane, skida vijenac sa glave djevojke i zove đevera da prihvate djevojku.

Kad je oni prihvate, stari svat ručno lomi vijenac, baca niz trpezu i lijevo-desno da se zakite svatovi. Đeveri kite nevjestu. Domaćin, brat ili otac donose pogaču, bocun vina i čašu za dobru molitvu. Nju daju najbliži od roda, djevojčin otac, brat ili ujak od muških, a od ženskih majka, udata tetka ili sestra. Oni se međusobno dogovore koji će predstavnik od muških i jedan od ženskih dati dobru molitvu. Dobra molitva počinje riječima oca: „Draga moja šćeri, neka ti ovaj današnji dan bude sretan i dugoljetan u tvom bračnom životu. Da se ponosi tvoj budući dom kao i do danas rod. Tako ti pomogo svemogući Bog.“ Zatim popije malo iz čaše i pjeva „Dobar čovječe, dobro mi reče“. Majka kaže: „Moja kćeri neka te prati sreća kad krećeš iz ovog doma. Koliko od ovog doma do tvog budućeg doma stopi za toliko ti Bog dao dobrih svećica. Dao ti Bog u porođaj prvo ćeri pa sinove da se ćeri prvo udaju nego sinovi, da se dva zla u dom ne sastaju. Gospodo svatovi živjeli!“ Popije iz čaše malo i opet se „pjeva amin“ i pjesma „Dobra banice, dobro mi reče“. U istu čašu napuni se vino i desni đever ispije čašu i uzima čašu sa sobom. Svatovi kreću i pjeva se: „Od' izlazi barjaktare“ i svima redom se pjesmom obraća. Svatovi kreću i tada mladina tetka iznosi zdravicu i umjesto rakije nalije vino đeverima. Ujak djevoke uzima barjak i predaje ga na isto mjesto na kojem ga je primio. Svatovi odlaze i pjevaju.

Interesantno je što se u Gornjoj Lastvi svaka narodna pjesma pjevala istom melodijom. Stih je u trinaestercu sa napjevom u petercu poslije svakog stiha. Ovim tonalitetom je ispjevana i pjesma „Izvila se zlatna žica“, namjenjena za igru. Zabilježene su njene varijante pod nazivima „Izvila se zlatna žica“ (Gornji Stoliv)/ „Savila/Odvila se zlatna žica“ (Kostanjica)/ „Izlila se zlatna žica“ (Risan). Riječi pjesme iz Gornjeg Stoliva su: „Izvila se zlatna žica iz vedra neba/iz vedra neba, / Uvila se bukljašu oko buklje, oko buklje, / Izvila se zlatna žica iz vedra neba/iz vedra neba, / Savila se barjaktaru oko barjaka, oko barjaka, /

vrhom iz mora, Savila se starom svatu oko strmena. Izvila se zlatna žica vrhom iz mora, Savila te kum' vjenčanu oko barjaka. U Kostanjici glasi: „Odvila se zlatna žica od vedra neba/Savila se mladoj ženi (đeni) oko đelandre,/ To ne bila zlatna žica od vedra neba,/već to bila dobra sreća od dobra roda, od dobra roda.“ Tonalitet u Kostanjici je nježniji, pjevljiviji i muzikalniji od onog zapisanog u Gornjoj Lastvi. Po riječima don Antona Marinovića iz Stoliva „Lastovljanima fali lijepa melodija“. Na Prčanju je zabilježena varijanta pjesme „Izvila se zlatna zvijezda“ koja podsjeća na prethodnu i glasi: „Izlila se zlatna zvijezda s ozgor nebesa 2x,/ Savila se mladoj ženi oko klobuka 2x/ Izlila se zlatna zvijezda ozgor s nebesa 2x,/ Savila se mladoj našoj oko vijenca 2x/ Izlila se zlatna zvijezda ozgor s nebesa 2x,/ Savila se svoj družini okolo stola. 2x“ Takođe, na Prčanju, Irma Kovačević pjeva varijantu: „Savila se zlatna žica iz vedra neba, iz vedra neba./ Savila se mladoženji oko kalpaka, oko kalpaka/ Čar da ti je mladoženja i tvoj pošten glas, i tvoj pošten glas.“

Uspavanke

U Boki su se često pjevale uspavanke. Tako su varijante pjesme „Sinak ide uz ulicu“/ „Sanak ide uz ulicu“/ „Majka ide uz ulicu“ zabilježene u Gornjoj Lastvi, na Prčanju, u Dobroti i u Risnu. Jela Ribica udata Nikolić (1907) iz Gornje Lastve pjeva pjesmu „Sanak ide uz ulicu“ riječima: „Sanak ide uz ulicu, 2x/ Vodi draga za ručicu 2x,/ Odi dragi da spavamo 2x,/ Da se s majkom ne karamo 2x./ Bolje sankom nego s majkom 2x.“ U Risnu, Luka Vidović pjeva istu pjesmu na sljedeći način: „Sanak ide uz ulicu, a ti čedo za ručicu./ Ajde zlato da spavamo, i ujutro poranimo./ I vodice donesemo našu majku izmjenimo.“ Na Prčanju, Irma Konjević navodi riječi: „Sanak ide uz ulicu, 2x/ Vodi malog za ručicu 2x/ Ajde dragi da spavamo 2x,/ da se sankom ne karamo 2x./ Bolje sankom nego majkom 2x/ Mila

mati da prihvati. 2x/ Neće niko kako mati 2x/ Dragom malom popjevati. 2x“

U Donjem Stolivu (pjesma je poznata i na Prčanju) zabilježena je uspavanka, dandanas poznata, „Culjala se barka put Svetoga Marka“.

Staroslavensko obredno pjevanje u Škaljarima

Prva istraživanja na teritoriji Crne Gore, gđa Ankica Petrović obavila je kao sarajevski student Muzičke akademije, u Škaljarima, Boka Kotorska 1972. i 1973, a odnosila su se na staroslavensko glagoljaško crkveno pjevanje. Glavni kazivač i izvođač ovog pjevanja je bio rođak njenog supruga, don Bogdan Petrović, rodom iz Škaljara, tadašnji župnik u crkvi Sv. Petra u Bogdašićima. U toku istraživanja, septembra 1972, imala je priliku da snimi cijelu glagoljašku misu „Gospod s vami“ sa don Bogdanom Petrovićem i lokalnim župnicima u crkvi Gospe od Snijega u Škaljarima. Prema njenim istraživanjima, to je bilo posljednje živo izvođenje glagoljaške mise u Boki Kotorskoj. Na osnovu ovog istraživanja gđa Petrović je napisala tri rada: diplomski rad pod nazivom „Staroslavensko obredno pjevanje u Škaljarima, Boka Kotorska“ (1974), „Staroslavensko obredno pjevanje u Boki Kotorskoj“ (1975), „Napjevi staroslavenskog obrednog pjevanja u Boki Kotorskoj“ (1975). Don Bogdan Petrović ističe da se ovakva misa pjeva(la), osim u Škaljarima (gdje smatra da je nastalo najranije izvođenje), još i u Dobroti (crkva Sv. Mateja), Tivtu, Krtolima, Bogišiću (crkva Sv. Ivan), Krašiću, Stolivu. Glagoljica je postojala u Boki kao i u drugim djelovima Dalmacije. U Škaljarima ju je obnovio don Marko Vukčević. Don Niko Lukin Pětrović donirao je crkvi knjigu na glagoljici koju je narod prihvatio uz transkripciju misala. Tako je ponovno započela misa pisana na glagoljskom pismu. Da bi ovakav način izvođenja bio zvaničan i dopušten, svi biskupi

ovih krajeva (Dalmacija i Boka) skupa su posjetili papu Lava XIII da bi ga zamolili da odobri izvođenje mise na glagoljici. Papa nije pitao za mišljenje najstarijeg biskupa kako je to inače praksa, već najmlađeg – Ućelinija – Ticu. Ućelini je odgovorio: *Santisime pater, non posumus retorsum* tj. „Sveti oče ne možemo natrag“. Svi su se složili s njim. Papa je nakon toga odobrio glagoljašku misu koja bi se služila u crkvi. Iz navedenih razloga, gđa Ankica Petrović je izjavila: „Smatram da primjeri arhivske građe i informacije, koje smo o njima snimili dr Milošević i ja, osobito staroslavenska misa u Boki Kotorskoj i latinska narodna misa među Malisorima, predstavljaju vrijedne kulturno-historijske relikte, koji se trebaju sačuvati i eventualno prenijeti na naredne generacije“.

Religiozni napjevi u Boki Kotorskoj

U Škaljarima su tonski zabilježena pjevanja nekoliko religioznih napjeva. Oni su se izvodili za vrijeme različitih crkvenih rituala i blagdana, za vrijeme dnevnih misa, Božića, sprovoda... Izdajamo naslove: „Gospod s vami“, „Oče naš, iže jesi“, „U sve vr’jeme godišca“, „Pokoј vječni“ (tiha misa), „Aganče božii“, „Otroče rodi se nam“... Don Bogdan ističe da postoji više „dekoracija“ odnosno varijanti istih pjesama u zavisnosti od prigode na kojoj se pjesme izvode. Od ostalih kazivača iz Škaljara snimljeni su Slavka Petrović i Ćiro Peruđini. Svečane mise (u vrijeme Božića, Tri kralja, Uskrs, Tjelovo, Gospini blagdani i za blagdane svetih Svi Sveti, Sv. Luka, Petrovdan) bile su duže, napjev je imao više melodijskih ukrasa prilikom pjevanja, dok su kratke, svakodnevne, mise izvođene na jednostavniji način. Ističe se pjevanje u Stolivu po osobenosti i raznovrsnosti melodije, kao i načinu izvođenja pjesama na misama. Iste pjesme su se pjevale u različitim varijantama i tonalitetima i u ostalim mjestima Boke, prema riječima don Antona Marinovića iz Stoliva (čak su neki

don Gracija Brajković i
don Branko Sbutega
(foto Radio Dux)

crkveni napjevi u Stolivu sličniji sa korčulanskim nego s nekim drugim interpretacijama u Boki, što ukazuje na migracije i miješanje stanovništva). O varijantama istih pjesama govore i kazivači iz Dobrote i Prčanja. Tako, g. Cjelimir Stanić iz Dobrote, prof. klasičnih nauka, i prčanjski svećenik don Branko Sbutega (rođ. 1952) govore o varijantama u obredu i religioznim pjesmama koje su se izvodile u crkvi Sv. Mateja, crkvi Sv. Stasija i crkvi na Prčanju.

Tako, postoje razni primjeri koji dokazuju ove tvrdnje. Melodija jedne pjesme u Dobroti bi se pjevala prilikom izvođenja neke druge pjesme na Prčanju. Neke pjesme bi se u jednoj crkvi pjevale, a u drugoj samo govorile. Don Branko Sbutega govori o primjeru pjesme koja je na Prčanj došla iz Dobrote i koja bi se pjevala sa manje muzikalne ukrašenosti nego na Sv. Stasiju kod tadašnjeg župnika, mještanina, don Gracije Ivanovića. Lokalne varijante pjesama su se ljubomorno čuvale do te mjere da ako bi svešteno lice došlo iz drugog kraja sa svojom, drukčijom kulturom, vrlo brzo bi mu lokalni vjernici nametnuli svoju varijantu pjevanja kao jedinu ispravnu jer su upravo nju čuvali kao vlastiti identitet. Narod je svoju varijantu osjećao kao najkvalitetniju i takvu je jedino cijenio i priznavao. Crkveni odbori, koje su sačinjavali najugledniji građani sa

sposobnošću lijepog pjevanja, bili su jaki i zato su uspješno njegovali lokalne tradicije. Oni su predstavljali kulturalnu zaštitu obreda. Ukoliko je provincija bila jača, utoliko se jače čuvala lokalna specifičnost. Novi tekstovi bi se takođe pjevali starom melodijom i na taj način je čuvali. Sveštenici su bili uglavnom iz mjesta u kojem su služili. Nakon II svjetskog rata u Boku sve više dolazi hercegovačko sveštenstvo i doprinosi pomalo gašenju autentičnih varijanti pjevanja. To je ujedno bio period kad su i crkveni odbori slabili, tako da je cjelokupna situacija doprinosila slabljenju i gubljenju izvorne osobenosti.

U starijem periodu pa i do dan-danas prenosili su se običaji i pravila vezana za klasno raslojavanje u Boki. O tome je na snimku govorio don Branko Sbutega: „Familije koje bi se u tom mjestu smatrale noblesom, koje su činili najugledniji građani, intelektualno najobrazovaniji, od malih nogu bi na ulici oslovljavali sa Vi.“ Čak i u crkvi za vrijeme mise njihovo mjesto je bilo s lijeve strane, a s desne su sjedjeli pripadnici građanske, radničke klase, puk, kmetovi i doseljenici iz drugih krajeva Boke. Svećenik nije pravio ovu podjelu, već narod među sobom. Bilo je to kao nepisano pravilo koje nije niko dovodio u pitanje. Kulturnoumjetnička društva u Boki činili su pripadnici građanske klase i smatrana su nižom kategorijom, dok su opštinama upravljali oni koji su pripadali visokom društvu.

Ono što je združivalo sve slojeve ljudi bile su pjesme koje su se u raznim prigodama pjevale, prenosile se s koljena na koljeno, čuvala, ali i modifikovale. Od njih su samo još neke i danas opstale.

U Gornjoj Lastvi su, takođe, osim svjetovnih pjesama snimljene i one religijskog karaktera, kao što su: „Braćo, braću požalimo“, „Gospin plač“, „Pokoj vječni“, „Poslušajte braćo mila“... Na snimku je ovjekovječeno kazivanje lokalnog stanovništva o istoriji mjesta i lokalnim familijama, o bratstvu Sv. Rozarija, o slavljenju i običajima u vrijeme Božića, sv. Ivana

i sv. Petra, a religiozne pjesme su uglavnom posvećene Gospi, sv. Vidu. Kazivači iz Gornje Lastve bili su: Jela Ribica, Dragica Matković, sakristijan Mato Matković.

U Dobroti su kazivači: Irma Konjević, rođena Usanović, Ida Brkan rođ. Grgurević, dr Miloš Milošević, Antun Tomić, Cjelimir Stanić rodod iz Supetra – sa crkvenim i narodnim pjesmama uz objašnjenja o lokalnim plesovima, svadbenim ritualima itd. Zabilježene religiozne pjesme posvećene su Bogu, Gospi, sv. Spasu.

U Dobroti je 1983. god. zabilježen tonski zapis sa Antunom Tomićem (rođ. 1922) impozantnog glasa. U pitanju je pjesma koja se pjevala u crkvi Sv. Mateja „Dođi, Duše Presveti, sa neba nas posjeti zrakom svoje milosti“. Po njegovim riječima, ona se pjevala i u drugim krajevima Boke u raznim varijantama. Ova ista pjesma je zabilježena i u Škaljarima od don Bogdana Petrovića, sa drugim načinom pjevanja. Pjesma se izvodila na blagdan Duhova početkom Nove godine i svakom prilikom pri slavljenju Duha svetoga. Pjevač u Dobroti pjeva tri stiha pjesme, a četvrti stih pjeva skupa sa narodom, dok u Škaljarima svećenik pjeva prvu strofu, narod drugu i tako naizmjenično. Pjesmu pjeva narod sa svećenikom tokom maja mjeseca: „Zdravo vječna diko nebi, o kraljice rajskih dvora“. Zabilježene su tonske varijante iz Dobrote i Škaljara. Takođe su urađeni tonski zapisi pjesama koje se pjevaju na Dan mrtvih, sv. Antona, prilikom devetnice bezgriješnog začeca...

Antun Tomić govori o običaju na Spasovdan. On bi se slavio tri dana (ponedjeljak, utorak i srijeda). Održavale su se procesije radi blagosiljanja polja, vinograda i svega onog što može „podspsješiti“ rod. Tom prilikom pjevale su se litanije „Gospodine pomiluj, Isukrste pomiluj/ sveta Marijo moli se za nas, sv. Mihovile moli se za nas.../ Oslobodi nas Gospodine od svakoga zla, oslobodi nas Gospodine od svakog grijeha...“. Ovu litaniju je pjevao svećenik, a narod bi ponavljao „Moli za nas“.

Peraški svjetovno-vjerski običaji i pjesme

U Perastu su snimljene narodne, crkvene, ali i pjesme koje su pjevane naročito tokom određenih obreda, primjera radi, Fašinade ili prenosa Gospine slike sa školja na kopno i s kopna natrag na školj. Tonski su zabilježeni kazivači i pjevači Marija Resman, don Gracija Brajković i Bogdo Vukasović. Gđa Marija Resman govori iz svog sjećanja iz perioda djetinjstva i djevojaštva o prenosu Gospine slike sa školja na kopno zadnjeg dana aprila (travnja) i s kopna na školj 29. juna, dok se, kako ističe, zadnjih godina vraća ranije radi turističke sezone. Ovaj običaj je nekad imao lokalni karakter i bio je slavljen od strane mještana, dok se posljednjih godina sve više polaže pažnja na turizam i na to da slika treba da bude što više vremena na školju, radi posjetilaca. Prilikom prenosa slike u barci (lađi) sveštenici su pjevali pjesme zajedno sa muškarcima mještanima. Nekad, po sjećanju gđe Resman, za vrijeme prve Jugoslavije, prenos Gospine slike je pratila velika svečanost. Smatra da postoje slike koje su ovjekovječile ovu procesiju. Učestvovalo je više barki, međusobno povezanih uz „puškaranje“ odnosno ispaljivanje hitaca iz puški – tzv. štuca i maškula. Gospina slika se nalazila na provi, u središnjoj velikoj crkvenoj barci punoj svećenika, među kojima je bio opat, nadžupnik Perasta, muškaraci, ugledniji Peraštani predvođeni načelnikom Perasta i veslači. Pjevalo se cijelim putem do crkve, a narod bi na kopnu pratio pjesmu i uključivao se u svečanost. Kad bi barke došle na školj, pravile bi obruč oko njega, a u samoj crkvi bi se brojala krunica. Gđa Resman je pjevala u crkvenom horu od svoje devete godine sa odraslim djevojkama i toliko je imala mio glas da je često imala solo nastupe. Kako žene nisu učestvovale u procesiji prenosa slike i kako su samo muškarci pjevali tokom čina, ona kaže da je slušajući naučila riječi pjesme. Sjeća se peraških svećenika don Roka i

don Gracije Brajkovića koji nisu htjeli započeti misu bez nje. Ovakva svečanost je trajala sve do II svjetskog rata, za vrijeme kojeg je slika prebačena u župnu crkvu Sv. Nikole u Perastu da Italijani i drugi neprijatelji ne bi mogli doći do nje. Nakon ovog perioda, kako je postojala velika pauza u samoj svečanosti kao i promjena političke strukture, a i strukture stanovništva, više se nikad ovaj čin nije vratio na stari način svetkovanja, sa velikim slavljem i odavanjem tako velike kolektivne počasti, već je postao simboličan i skroman.

Pjesma posvećena Gospi, koja se i dan-danas pjeva, prilikom prenosa slike sa i na školj u napjevu glasi: „Sveta Marijo, moli za nas./ Sveta Bogorodice moli za nas./ Sveta Djevo, Djevica, moli za nas.“ Ove se riječi ponavljaju uz melodiju koja podsjeća na ritam vesala barki, kao ritmično ujednačeni blagi udarci valova. Ponavljanje riječi ima svoju ritualnu i meditativnu konotaciju. Ovu pjesmu, cijelu, pjeva Cjelimir Stanić iz Dobrote istom melodijom kako se pjevala u crkvi Sv. Mateja. Ovu pjesmu je u Dobroti izvodio muškarac solo pjevanjem. Na Sv. Stasiju ona ima drugu melodiju.

Gđa Marija Resman naglašava da crkvena litanija prilikom sprovoda počinje pjesmom hora „Gospodine smiluj se“: „Smiluj se meni Bože, o velikome milosrđu svome i po mnoštvu smilovanja svoga. Zbriši zloću moju, još više operi me od zločina mojega i zločin moj ja plznajem.“ Pjesma je pjevana naizmjenično, svećenik bi započeo, a zatim narod/hor nastavljao. Pjesma je imala i nastavak kojeg se gđa Marija nije mogla sjetiti.

Peraški svećenik don Gracija Brajković (rođ. 1915) govori o drugoj litaniji, molitvi iz obreda sprovoda, koja se pjevala na odrješenju za pokojne, nakon mise ili na sprovodu. Pjesma je pjevana kao „respoznorij“ tj. odgovor. Naizmjenično stihove na snimku pjevaju don Gracija Brajković i gđa Resman. Njene riječi glase:

„Vodi me Gospodine, od smrti vječne u dan onaj
strašni kad se stanu kretati nebesa i zemlja.
Dok budeš dolazio sudit svijet ognjem.
Uzdrhta sam ja, i strašim se, kada dođe pretresanje i
buduća srdžba.
Kad se stanu kretati nebesa i zemlja
Dan onaj dan srdžbe, bijede i nevolje, dan veliki i
gorak jako.
Dok budeš dolazio sudit svijet ognjem.
Pokoje vječni daruj njemu Gospodine i svjetlost vječna
svijetlila njemu.
Kad se stanu kretati nebesa i zemlja...“

Don Gracija ističe da ima osjećaj da ove pjesme pjevaju stoljeća u ovoj svečanoj prigodi. Učesnici se nisu posebno pripremali za pjevanje ovih pjesama, nisu postojale probe, jer su se one tradicionalno znale od djetinjstva. On kaže da se na početku križnog puta, odnosno sa mjesta polaska, pjevala pučka pjesma „Ja se kajem Bože mili“:

Ja se kajem Bože mili,
Od svakoga grijeha moga
Moje srce gorko cvili
Jer uvrijedi tebe Boga.
Milosrđe tvoje veće
Nek sve bude ne krivice.
Ta dobrota ositne će (!)
skrušen griješnik da pogine.⁹

⁹ Riječi pjesme su u narodu iskrivljene te riječi u originalu glase:

„...nego moje sve krivine;
tvoja milost pustit neće.“

Procesija u Perastu
(foto Željko Iveša)

Zajedno su otpjevali još pjesme „Božanstvena majka staše“ i Psalm 50. „Smiluj se meni Bože“ koje su se pjevale u Perastu Velike sedmice na procesiji. Pjevaju i pjesme o Sv. Otajstvu, pjesme za vrijeme krsnog imena, počasnice. Don Gracija kazuje o počasnicama koje su po njegovom mišljenju prigodno zadnji put ispjevane početkom XX st. na otoku Gospe od Škrpjela. Tada je mladost ukrašavala školj za neku svečanost, pa su imali zadnji objed na kojem su se one pjevale. On ističe da su se u čast sv. Alojza pjevale lagane, pjevljive jezuitske pjesme. Značaj ovog sveca prodro je u 18. st. kad su misije vršili Isusovci.

Vukasović Bogdan pok. Vasa (1901) iz Perasta govorio je o proslavi Velikog četvrtka uoči katoličkog Uskrsa. Pored baldahina nosili su se fenjeri i tri križa (krsta): lučanski, penčićki i sv. Antona. Interesantno je da su i pravoslavci učestvovali u ovoj procesiji. Perast je podijeljen na dva dijela – Luku i Penčiće, te su u procesiji Lučani bili odjeveni u plavo sa kapom na glavi i pojasom oko struka, a Penčićani u bijelo i nosili kandelijere i tolce (dolce), a za križem sv. Antona išla su

Bogdo Vukasović
(foto Boženka Lončarević)

djeca i dumne (časne sestre). Svako je nosio svijeću u ruci. Na prozorima kuća bili su upaljeni lumini – u latenim (limenim) posudama ulje koje je gorjelo, ili svijeće. Procesija je počinjala oko 7 naveče i išlo se u Luku do ponte ispred crkve Gospe od Karmena, a u Penčiče pred crkvu Sv. Ivana. Na oba mjesta bi procesija stala i prisutni bi sa župnikom grada izgovarali molitvu. Narod bi klečao i molio. Pjevala se već spomenuta pjesma „Božanstvena majka staše“ čije su se strofe pjevale naizmjenično, pjesma „Muka Božja“, kao i neka pjesma na latinskom.

Vukasović govori i o 15. maju. Ujutro bi se pucalo, svirala je muzika na groblju, zatim pozdravila Opštinu i crkvu. Bila bi misa i procesija. Zatim bi se gađao kokot. Bokeljska mornarica bi prva gađala, zatim narod iz štuca sve dok se ne pogodi. Ko ga pogodi dobio bi vezeni ličnjak – veliki peškir koji bi mu stavio peraški vojvoda sa mačem, te bi ophodio grad.

Prvog maja bi se uz pucanj iz puške pjevala pučka pjesma uz ophod Perastom „Ustat ću rano ja vidjet je li zora, je li moja Milena sjela kraj prozora./ Prozor je otvoren al Milene nema, joj Bože joj Bože ljubiti se ne može.“ Išlo bi se zatim u crkvu na

Mađ
(foto Tina Ugrinić)

misu, te bi crkva platila prisutnima kafu za i „komad kruha“. Ovaj običaj je vezan za proslavu Mađa, odnosno početka proljeća. Tom prilikom se pjevala pjesma „Ko je srce u te dirno, da si tako sad nemirno“. Ovaj običaj se poštovao i u Kostanjici kad bi se, takođe, brala grana duba i kitila se raznim krpicama u avlijama kuća. Ovo je veoma star običaj. Za vrijeme komunizma običaj se krio iako se i dalje proslavljao, jer ako bi žandari vidjeli drvo bacali bi ga.

Bogdo Vukasović se sjeća događaja nakon II svjetskog rata kad Peraštani nisu bili sigurni da li će im Lučka kapetanija dozvoliti obilježavanje višestoljetnog običaja Fašinade. Tada se on zaputio da lično ispita situaciju, ali su mu odgovorili da oni podržavaju običaj i da treba da se obilježava da se ne bi ugasio. Barke bi se svakog 22. jula okupljale na Pošovo (krajnji dio Perasta u pravcu Kotora) gdje se „bere“ kamenje i vezuju se jedna za drugu. Za Fašinadu se pjevaju dvije starinske pjesme „Oj vesela veselice“ i „Dvoje mi drago zaspalo“.¹⁰ Prva počinje riječima: „Oj vesela veselice, Oj vesela veselice! Vesele ti oči

¹⁰ Ova tri običaja (Mađ, Gađanje kokota i Fašinada) se još uvijek svjetkuju svake godine i uvrštena su u nematerijalnu kulturnu baštinu Crne Gore.

tvoje, Vesele ti oči tvoje.“¹¹ Druga pjesma glasi: „Dvoje mi drago zaspalo, jagnje moje zaspalo./ Dvoje mi drago zaspalo, jagnje moje bijelo./ Kad legoše rekoše, jagnje moje rekoše./ Kad legoše rekoše, jagnje moje bijelo./ Ko se prvi probudi, jagnje moje probudi./ Ko se prvi probudi, jagnje moje bijelo...“ Bogdo Vukasović se sjeća i pjesme „Potla uzeća mjesta Risna od Mlečanina“ koju je pjevala stara Peraštanka Jana Brajković. Ovu pjesmu u bugarštičkom stilu spjevao je oko 1709. Ivan Krušala (1697–1735) s naslovom: „Spievanja događaja boja peraškoga na 15. svibnja 1654“. Ludvig Kuba donosi njezinu melodijsku varijantu s Mula, dok na snimku Ankice Petrović imamo melodiju kakva se pjevala u Perastu. Vukasović, dalje, pjeva pjesmu „Ljubio se bijeli golub sa golubicom“: „Ljubio se bijeli golub sa golubicom 2x/ Gledalo ga mlado momče sa djevojčicom 2x...“ De Sarno je ovu pjesmu zapisao 1986. godine, a na snimku postoji tonski zapis. Vukasović se sjeća djetinjstva kada se u Perastu pjevalo i igralo uz instrument liricu (lijericu) i daje po sjećanju primjer melodije i pjesme.

Božić i još neki vjerski praznici

U Risnu, g. Luka Vidović (rođ. 1901) iscrpno je govorio o vjerskim praznicima – slavi, Božiću, Uskrsu, Đurđevdanu i preplitanju crkvenih sa narodnim običajima, kao i o lokalnim običajima kod svetkovanja prilikom svadbi, ali i narodnom običaju prilikom sprovoda. Pominjao je doba kad su se ljudi bavljali sami priređujući igranke i pjevajući. Takođe je kazivao i o porijeklu porodice Vidović u Risnu i slavi Sv. Arandela, kao i Stijepovićima i Miletićima. On je proučavao i sastavljao matične knjige Rišnjana svih vjeroispovjesti. Mnogi Hercegovci su naselili Risan bježeći od Turaka tokom vremena. Uz

¹¹ U ovoj pjesmi slijede još dva stiha koje g. Vukasović nije ispjevao: „Koga god si pogledala,/ Svakome si ranu dala.“

kazivanje je i pjevao. Ističe da je pjevanje risansko i peraško posve drugačije, dok Risan s Morinjom ima sličnosti. Smatra da je to vjerovatno radi vjerske povezanosti u to doba (Risan i Morinj pravoslavni, a Perast, Kostanjica, Strp i Lipci katolički). Međutim, ističe veliku slogu među vjerskim konfesijama, te da je pravoslavni Risan imao samo 4 katoličke porodice iz kojih je jedne godine bio izabran predsjednik risanske opštine Tomo Kolumbarić. Rišnjani su cijenili svoje prijatelje katolike, te im izgradili katoličku crkvu na mjestu nekadašnjeg Ljekobilja.¹²

Tužbalice su bile specifične pjesme koje su se takođe pjevale u Risnu. Žene bi tužile i naricale za svim umrlima, od onoga koga opijevaju do onih koji su ranije umrli. Tužbalice su mogle trajati i do sat i po. Bile su cijenjene i slušale su se s punim poštovanjem. Tužbalica bi tekla tako što bi narikača ili narikače prvo zajaukale i izgovorile ime umrlog, zatim bi mu nabrajale sve vrline koje su hiperbolisane. One bi išle po mjestu i došle do kuće gdje bi ožalošćeni zahvalili, a ton naricanja bi se pojačao na samom groblju pred mrcem.

Vidović je pomenuo i običaj gađanja kokota, i to nakon liturgije za vrijeme Božića, s tim što se nije pravila velika sve-tkovina kao u Perastu, jer je Risan bio siromašniji; i nije plaćao piće onaj ko pogodi kokota, već manastir Banja. Pod barjak bi se išlo pod Banju uz pucanje iz maškula gdje bi se častili pićem i sitnom mezom. Ističe da se niti jedna uprava nije zakonom miješala u običaje mjesta jer je važno pravilo *uso di paese*.

U Kostanjici, Mato i Marija Dabović (rođ. 1912) su govorili o lokalnom obilježavanju božićne večeri i Božiću.

¹² Po riječima don Srećka Majića, peraškog župnika, suživot pravoslavnog i katoličkog življa u Risnu uvijek je bio skladan. Po dolasku katoličkih porodica u Risan pravoslavci su im izradili oltar u pravoslavnoj crkvi (Po navodima Petra Šerovića ovaj čin se dogodio po nalogu mletačke uprave). Kasnije, u XIX v, kada se gradila katolička crkva na mjestu današnjeg Ljekobilja, pravoslavci su njenu izradu finansijski potpomogli.

Na Badnje jutro bi se kitili badnjaci i ukrasili lovorikom (veselje), maslinom (mir) i šimšišrom (obilje), crvenom vrpcom (sreća) limunom ili šipkom. Cijeli Badnji dan bi se postilo, jele priganice i riba bakalaj(r), a ko nema para za njega bi se kuvao kupus na ulje. Kuća bi bila otvorena čitavog dana. Jelo bi se s nogu. Priganice i suve smokve bile bi na stolu tog dana. Badnjak – dubovo (hrastovo) drvo se palilo prije večere, jedan za po svaku mušku glavu iz kuće i jedan za napredak. Polaznik bi zalio badnjak vinom i pšenicom uz riječi: „Mi tebe vinom i pšenicom, a vi nas zdravljem i veseljem!“ Polaznici bi bila muška djeca i unosila bi badnjake, dok bi ih ženska posipala pšenicom. Žene nisu bile polaznici da se ne bi rađala ženska djeca (po kazivanju Luke Vidovića iz Risna). Polaznik bi morao biti zdrav i jak; ukoliko nije tako, on bi se zamjenjivao zdravim. Darovao bi se šugamanom (peškirom), čarapama, novcem ili što se ima za darovati. Uveče se išlo na Ponoćku u crkvu i pjevale se božićne pjesme. Za Božić bi se čašćavalo vino, pršut, jagnje s ražnja, kruh od domaćeg žutog brašna ispod sača – frumuntinica, te slani sir iz mijeha. Za Božić bi se ljudi posjećivali, osim domaćina koji čeka u kući goste. Pjevala bi se pjesma: „Domaćine, domaćine, daj nam piti vina. 2x/ Ma cijela, ma cijela ne zabijeljena, 2x/ Tako tebi tako tebi živa djeca bila. 2x“ Dabović je rekao da i pravoslavci isto pjevaju i da u slozi žive i zajedno slave. U Dobroti i u Kostanjici, a vjerovatno i drugim krajevima Boke, 28. decembra (Mladijenci), kad bi se djeca ujutro kalendavala, stariji bi ih otkrili prije ustajanja iz kreveta i kobajagi „šibali“ lovorikom po nogama govoreći: „Povrzi zlo, uzmi dobro.“ ili „Pušti zlo, uzmi dobro“.

Na snimcima su zabilježeni i običaji slavljenja Božića. Tonka (Antica) Ivanišević govori o razlici nošenja badnjaka kod katolika i pravoslavnih. Katolici bi nosili badnjak preko ramena što deblji da duže gori i kad se uđe u kuću kaže se „Nazdravlje vi Badnje večer“. Pravoslavni bi nosili badnjak ispred sebe i kad

bi ulazili u kuću žene bi posipale muškarce pšenicom, jedna je držala čašu vina, a koliko je muških glava toliko je bilo svjeđica sa jednom za napredak. Zatim su se naslagali badnjaci na ognjište i domaćin ih posipao vinom, a kad bi se svi prekrstili on bi rekao: „Zdrav badnjače, veseljače, mi tebi vina i pšenice ti nama zdravlja i veselja i bratske sloge.“ Tonka govori o svetim misama u katoličkoj crkvi na latinskom koji je kasnije zamijenjen hrvatskim jezikom.

Don Bogdan Petrović iz Škaljara pjeva božićnu pjesmu „Božić ide s planine“ koja je tada već bila pomalo zaboravljena u drugim krajevima Boke. „Božić ide s planine doranite slanine./ Božić ide s Vrmca doranite vinca./ Božić ide s Oravca doranite oraha./ Božić ide su te bande, prevedite me, prevedite me./ Ako ljudi nijesu doma, ma jesu žene, ma jesu žene./ I žene su poštovane, poštovaće me, poštovaće me./ Iznjet će kobasicu, ponudit će me, ponudit će me./ Iskidat će pogačicu, nasitit će me, nasitit će me./ Natočit će konaticu napojit će me, napojit će me./ Otvorit će armerune darovat će me, darovat će me./ I ubrat će kitu cvijeća, zakitit će me, zakitit će me./ Zapalit će kubur pušku, pozdravit će me, pozdravit će me.“ U vrijeme Božića bio je običaj u Škaljarima da se ispeče pršut i da se njime čašćavaju gosti. Nekad se pekao „u teći pod sač“.

Nedaleko od priobalne Boke, u Grblju i Radanovićima, pjevalo se na sasvim drugi način, pjevane su epske pjesme uz gusle. Tu su zabilježeni kazivači Savo i Dušan Šovran, Milan Begović, Tonka Ivanišević rođ. Vučković, Ivo Jašković, Mićo Vujašković. Tako se za vrijeme Božića pjevalo uz gusle: „Na božićne blage dane Crnogorci Ostrog brane./ Mjesto drva i badnjaka lože glave od Turaka./ Mjesto krsta i litije nose glave bušatlije./ Bušatlije, lože glavu bušatlije.“ Ovo nije usamljeni primjer preplitanja sakralnog i profanog u narodu. Uzimajući u obzir davnašnji nespokojan način života na ovim prostorima, nije čudno da se baš u vrijeme Božića koji je simbol rođenja,

čistote i praštanja, pjeva o tadašnjem neprijatelju zbog kojeg nije ni moguće nalagati svjetlost, već se nalaže smrt koja kroz semantiku diskursa zapravo prikazuje nadu u čišenje zla, u vjeru za oslobođenjem i mirom do kojeg je jedino moguće doći na surov način.

U Kotoru, u crkvi Sv. Nikole, zabilježena su pjevanja sa liturgija, čiji su učesnici protojerej-stavrofor Momčilo Krivokapić, Jovan Jovanović i Slavko Radanović. Jovan Jovanović (rođ. 1904) govori o završetku svoje osnovne škole u Srpskoj muškoj fundacionalnoj školi u Kotoru u kojoj je predavao kao učitelj Mitar Subotić, apsolvant Učiteljske škole u Zadru. Učitelji i sveštenici ovih škola naučili su „pojanje“ u zadarskoj bogosloviji. Momčilo Krivokapić (rođ. 1945) ističe da se kotorsko pojanje razlikovalo od karlovačkog, naročito u tome što je kotorsko pojanje najbliže tzv. vizantijskom koje se učilo u zadarskoj bogosloviji uz elemente koji su isključivo lokalni, tipični za sam grad. Razlikovalo se i pjevanje u samom gradu i prigradskim mjestima/selima. Kotor je težio da ima što ljepši zvuk pri pojanju i da bude poseban po nekim elementima. U Bijeloj i Herceg-Novom pjevači izvode pojanje na nešto drugačiji način od kotorskog. U Grblju nema pjevača, ti ljudi ne pjevaju po riječima Momčila Krivokapića. Oni znaju da „zvuče“ u pjevanju uz gusle, ali je problem prilikom „regularnog pjevanja“. Tako Mića Vujašković (rođ. 1921) iz Šišića pjeva osim junačkih pjesama i uskršnje uz gusle. Ove pjesme su se pjevale u grupama. Slavko Roganović (rođ. 1935) govori o svom pjevanju u horu crkve Sv. Nikole. Na litiji se pjeva pri ophodu oko crkve. Melodija je znatno drukčija u Kotoru od regularne. Savo Čučak je zapisao notama melodiju koja se izvodila. Zapis se nalazi u arhivu crkve Sv. Nikole u Kotoru, u kojem se još čuvaju spisi Srpskog pjevačkog društva „Jedinstvo“. Od takvih, drugačije izvođenih pjesama, osobenih za Kotor je „Hristos voskrese“. Prethodnik protojereja

Krivokapića – Bogoboj Milošević na molebanu je pjevao svečanom melodijom „Svjetilen“, dok Krivokapić to nije činio. Čak je i za vrijeme krsne slave rezanje slavskog kolača drugačije u Kotoru nego što je uobičajeno. Pojanje „po kotorski“ se pomalo zaboravlja i u trenu Krivokapićevog govorenja svega nekoliko ljudi još su znali pravu melodiju dok se drugi nisu usuđivali sami je pjevati, već samo u skupu. Srpsko pjevačko društvo „Jedinstvo“ zvanično je osnovano 1839. godine u Kotoru. Ima pomena da je ono već postojalo i pjevalo 1830. godine na sprovodu Sv. Petra Cetinjskog – Petra I. Društvo je trajalo do rata 1941. godine kada je ratom prestalo i nakon rata zvanično ukinuto, da bi u novije vrijeme ponovo obnovilo svoje djelovanje.

* * *

Vrijednost snimljenog materijala usmeno prenošene tradicije leži u činjenici da već danas imamo širi vremenski otklon od snimljene građe. Iako postoje neka novija saznanja o stanju usmeno prenošene muzičke tradicije navedenih kultura u Crnoj Gori, najvjerojatnije da više nema živih snimljenih prenosilaca tradicije. Sa sigurnošću se može reći i da su mnogi registrovani oblici već pali u zaborav, uprkos njihovom izuzetnom kulturno-istorijskom značaju. Pritom se misli prvenstveno na staroslaven-sko katoličko crkveno pjevanje u Boki Kotorskoj, kao i na oblike paraliturgijske prakse katoličkog i pravoslavnog življa. Takođe se i svjetovne, pučke pjesme sve manje pjevaju i nemaju više običajno obilježje prilikom pojedinih svjetkovina.

U Istorijskom arhivu u Kotoru već postoji arhivska građa iz muzičke prošlosti ovoga kraja, tako da etnomuzikološka građa, poklon Ankice Petrović, predstavlja značajnu „prinovu“ arhivskim zbirkama. Iako ovaj sakupljački rad ima mana, ima i veliku prednost, jer čitaocu tj. slušaocu nudi širok materijal. Nedostatak je u tome što kazivači nisu dovoljno potaknuti da

govore o svim običajima i pjesmama koje su se tada još uvijek pjevale, a koje su zasigurno znali, i u tome što danas postoji otklon od vremena, otprilike 40 godina, pa je dosta pjesama zaboravljeno, ne pjevaju se i ne koriste više u navedenim prigodama. Mane na neki način potiču buduće istraživače da upotpune ono što Ankica Petrović nije obuhvatila ili nije bila u saznanju da obuhvati prilikom istraživanja.

Za predatu građu možemo reći da je nastala kao „uhvaćeno“ duhovno stvaralaštvo, kojim se prenose predajom ili na drugi način tradicionalne pučke vrijednosti i ljudske kreativnosti.

U duhu Konvencije UNESCO-a o nematerijalnoj kulturnoj baštini koja je u ovom slučaju pravo blago i svjedočanstvo kulturne raznolikosti, smatramo da pomenuta etnomuzikološka građa zavređuje posebnu pažnju za buduća istraživanja, jer je većina snimljenih oblika već pala u zaborav, uprkos njihovom izuzetnom kulturno-istorijskom značaju.

Ovim radom pokušali smo dati do znanja čitaocima koliki je značaj poklonjene arhivske građe Istorijskom arhivu Kotor. Ono što u pisanoj formi, nažalost, nije moguće prenijeti jeste audio zapis, te smo pokušali riječima dočarati njenu vrijednost za široki spektar budućih istraživanja. Na veliku sreću, promovisanjem ove arhivske građe, već smo uspjeli potaknuti neke od istraživača, te se dr Jakša Primorac, etnomuzikolog iz Zagreba, zainteresovao i usmjerio svoj rad na izučavanje ove bogate nematerijalne kulturne baštine koja je spašena od zaborava zaslugom i dobrim osjećajem gospođe Ankice Petrović.

UČESNIČKO POSMATRANJE

Mira Ljubanović

Participant observation is not just a research technique but a way of engaging with the social world. To some extent, every social research study involves the researcher as an integral part of the observed reality. This text explores the challenges of participant observation, its different forms, the roles of researchers in the field, as well as data recording and organization. Special attention is given to issues of validity and reliability. The conclusion emphasizes that participant observation enables a deeper scientific insight, as the researcher does not observe the world from the outside but actively participates in it, striving to understand it.

Može se braniti stanovište da su, u određenom stepenu, sva društvena istraživanja forma učesničkog posmatranja, jer ne možemo proučavati društveni svijet a da ne budemo dio njega. Sa ove tačke gledišta učesničko posmatranje nije samo jedna od tehnika istraživanja, već način djelovanja u svijetu karakterističan za istraživača.¹

U sociologiji su prisutna dva epistemološka pravca. Suštinska razlika između njih je izražena u odnosu prema prirodnim naukama i njihovoj metodologiji. M. B. Morris ove pravce

¹ Atkinson, P. and Hammersley, M., *Ethnography and Participant observation*, in: Denzin, N. K., Lincoln, I. S. (eds.), (1998): *Strategies of Qualitative Inquiry*, Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE, p. 111.

naziva pozitivističko-naturalistički i humanističko-kulturalistički.² U pozadini ovih pozicija stoji različito shvatanje društvenog svijeta, pa prema tome i načina da se on spozna. Pozitivistički pristup u sociologiji polazi od pretpostavke da se ponašanje čovjeka, kao i ponašanje materije, može objektivno mjeriti. Dakle, mogu se iznaći metode objektivnih mjerenja i za ljudsko ponašanje. Sa druge strane, naučnici humanisti ističu specifičnost prirode društvenih fenomena i smatraju da se zadatak društvenog naučnika sastoji u razumijevanju i interpretiranju značenja koja učesnici pridaju situacijama. Ovakvo različito definisanje problema stvara preduslov za razvijanje i primjenjivanje različitih metodologija. Razlikujemo dva istraživačka pristupa – kvantitativni i kvalitativni. Kvantitativni pristup karakteriše upotreba multivarijacione analize, analize sadržaja (kao kvantitativni postupak), mjerenja, statističkih i matematičkih modela, zatim od 1920. se razvija teorija uzorka i povezuje se sa anketom (anketa tako dobija status naučnog postupka). Pozitivizam je pogodno tle za razvoj ovih metoda. U kvalitativnoj metodologiji se pokazuje naročito interesovanje za posmatranje, učesničko posmatranje, biografski metod, metod slučaja... Ovi metodi su naročito razvijani u okviru humanističkog pristupa. Međutim, upotreba ovih istraživačkih metoda, u društvenim istraživanjima, se ne poklapa sa navedenim epistemološkim pristupima. Pozitivizam može da bude i kvantitativno i kvalitativno orijentisan, kao što mnogi naučnici humanisti nalažu upotrebu kvantitativnih tehnika, gdje god to priroda problema nalaže. Ove istraživačke pristupe treba koristiti komplementarno, a ne alternativno. Ne smije se narušavati jedinstvena priroda metoda. Izbor metoda u prvom redu zavisi od konkretnog istraživačkog problema, kao i od mogućnosti primjene u konkretnim okolnostima.

² Cvejić, S. (1997), Epistemološki i metodološki aspekti upotrebe multivarijacione analize u sociologiji, *Sociologija*, Vol. XXXIX, no. 3, str. 384.

Princip komplementarnosti (triangulacije) oslikava pokušaj da se osigura produbljeno razumijevanje fenomena i da se dođe do validnih zaključaka. Ovaj princip se najpotpunije može ostvariti u okviru dugotrajnog boravka na terenu. N. K. Denzin ukazuje na četiri tipa triangulacije: triangulacija podataka, istraživača, teorija i metoda.³ V. J. Janesick ovom spisku dodaje peti tip – interdisciplinarnu triangulaciju. Korišćenje drugih disciplina može da obogati i proširi istraživački proces.⁴ R. Mils u tom smislu piše: „Ideja koja leži u osnovi svega ovoga je služiti se raznim stanovištima, početi od raznih pretpostavki; tako ćete se, na primer, zapitati kako bi jednom određenom problemu pristupio naučnik iz oblasti političkih nauka, čija ste dela tu skoro čitali, odnosno kako bi tom istom problemu prišao neki poznati vam eksperimentalni psiholog ili historičar. Ono što vi time činite je da nastojite da o problemu razmišljate kroz razna stanovišta i na taj način postizete da vaš um postaje, da se tako izrazim, jedna pokretna prizma, koja prima svetlost iz što većeg broja uglova ...“⁵ Nije uvijek moguće ostvariti ovaj princip u svim aspektima u okviru jednog istraživanja, ali ovako potpuno formulisan treba da služi kao standard. Što je ovaj princip razvijeniji, to se postiže veći stepen validnosti rezultata.

Rad na terenu je nepredvidljiv. Istraživač mora biti fleksibilan, aktivan i inovativan u prilagođavanju metoda datom problemu i u prevazilaženju ograničenja. Izbor istraživačke prakse nije unaprijed određen i nema privilegovane metodologije.

³ Prema: Burgess, R. G. (1984), *In the Field*, London: George Allen and Unwin, p. 145.

⁴ Janesick, V. J., The Dance of Qualitative research design, in: Denzin, N. K., Lincoln, I. S., (eds.), (1998): *Strategies of Qualitative Inquiry*, Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE, p. 47.

⁵ Mils, R. (1998), *Sociološka imaginacija*, Beograd: Plato, str. 228.

Problemi i rješenja

Posmatranje je prikupljanje podataka o pojavama putem njihovog neposrednog čulnog opažanja. Neposredna veza sa predmetom proučavanja daje posmatranju poseban epistemološki status.⁶ Posmatranje omogućava stvaranje cjelovite slike i realističnog utiska o proučavanom problemu. Posmatranje, vođeno stvaralačkom mišlju, proširuje i obogaćuje istraživačevo primarno iskustvo. Međutim, bilo bi pogrešno ograničiti vrijednost posmatranja samo na ovu heurističku dimenziju. Potrebno je sagledati imanentna ograničenja posmatranja kako bi se uvidjela rješenja za njegovu punu primjenu.

Posmatrati se mogu samo aktuelni događaji. Dakle, samo ono što se dešava u vrijeme posmatranja. Činjenicu da posmatranje nema potrebnu vremensku dubinu ne treba tretirati kao nedostatak koji smanjuje njegovu vrijednost, već kao imanentno ograničenje. Kao što nećemo očekivati od umjetničke slike da stvara prijatnu melodiju, tako ne možemo umanjiti vrijednost posmatranja zato što ne može da sagleda prošle događaje. To je tako po prirodi stvari. Društvene pojave se mogu potpunije razumjeti samo kao rezultat razvojnog procesa. Da bi se došlo do ovog šireg konteksta potrebno je koristiti povezane postupke. U tom pogledu, razgovori sa ispitanicima, sakupljanje i analiziranje raznih dokumenata, će omogućiti da se posmatrani događaji povežu sa prošlim, kao i sa perspektivama budućnosti.

Posmatranjem se mogu prikupljati podaci samo o spoljašnjim manifestacijama društvenog života. Međutim, društveni fenomeni imaju i svoju unutrašnju ili psihičku stranu. Prozor u unutrašnji svijet je jedna od najproblematičnijih strana istraživanja. Posmatranje treba da bude izvedeno uz primjenu razgovora, da bi se shvatila značenja posmatranog ponašanja. Dakle, komplementarna

⁶ Milić, V. (1965), *Sociološki metod*, Beograd: Nolit, str. 345.

upotreba metoda i ukrštanje raznih podataka i eventualno poklapanje zapažanja i obavještenja će dovesti, u određenom stepenu, do saznavanja unutrašnje strane društvenog života.

Posmatranje je uslovljeno spontanim tokom dešavanja pojava. Dakle, brzina prikupljanja podataka jednaka je brzini odvijanja posmatranih procesa. Ovo je činjenica koja će odvratiti istraživača da, na primjer, posmatranjem izradi biografiju neke ličnosti. Drugim riječima, kod takvih istraživačkih problema posmatranje se neće koristiti kao osnovni metod.⁷

Jasno je da se sve u složenim društvenim uslovima ne može posmatrati. Stoga se mora pribjeći uzorkovanju, što znači da se posmatranje ograničava na određene prostorne, vremenske i sadržajne isječke. Problem se sastoji u tome što se pri primjeni vremenskog uzorkovanja pri posmatranju ne može predvidjeti kada će nastupiti oni oblici i sadržaji ponašanja koji su posebno značajni u vezi sa predmetom i ciljem istraživanja. Eventualno se mogu prepoznati signali koji im prethode.

Odvojeno od drugih istraživačkih postupaka, posmatranje je nedovoljno za stvaranje sistematske iskustvene građe o kompleksnim društvenim fenomenima i procesima koji se moraju proučavati u širem prostorno-vremenskom okviru. Istraživač na raspolaganju ima sve metode koje su prikladne za konkretan problem i koje su primjenljive u konkretnim okolnostima. Tehnička raznolikost i komplementarna upotreba raznih načina prikupljanja podataka može se najpotpunije ostvariti u istraživanjima čija je osnova posmatranje. Tokom dužeg boravka u proučavanoj sredini istraživač dolazi u dodir sa raznim izvorima obavještenja; može da organizuje razna sistematska prikupljanja podataka pomoću razgovora, može da modifikuje primjenu raznih drugih postupaka kako bi ih prilagodio konkretnim uslovima i da proširi mogućnosti neposrednog provjeravanja dobijenih obavještenja.⁸

⁷ Ibid., str. 347–348.

⁸ Ibid., str. 377–379.

Posmatranje stimuliše cijeli tok istraživanja. U svojoj heurističkoj ulozi, proširuje primarno iskustvo istraživača i stalan je izvor ideja i naslućivanja. Neposrednim uvidom omogućava sakupljanje podataka iz prve ruke. Posmatranje je veoma korisno i u kasnijoj analizi podataka. Čak i kada se izvodi kvantitativno istraživanje velikog prostornog obuhvata, potrebno je da istraživač „osjeti“ teren. To će mu omogućiti da lakše ocijeni vrijednost podataka i da na vrijeme otkloni moguće nedostatke. Zatim, i jake statističke povezanosti između promjenljivih ne govore ništa za sebe. Potrebno ih je objasniti, a u tome je od velike vrijednosti neposredan uvid koji je prilična garancija da se neće nametati nerealistična objašnjenja. Potreba za neposrednom upoznatošću sa istraživačkim problemom varira u zavisnosti od konkretnog problema i od vrste istraživanja, ali u određenom stepenu posmatranje, i kao izvor ideja, i kao tehnika prikupljanja podataka i kao osnova za razvijanje objašnjenja, je neophodan element svakog istraživanja.

Vrste učesničkog posmatranja

Učesničko posmatranje se odvija u „prirodnoj“ sredini objekta posmatranja i istraživač postaje privremeni član te sredine.⁹ Ovo je najteži oblik sociološkog prikupljanja podataka, pošto zahtijeva od istraživača da se uključi u kulturu proučavane sredine i da promijeni uobičajeni način života. Istraživač mora da nauči običaje i jezik te sredine i da se upozna sa opštim društvenim prilikama. Cilj je da se razumije i interpretira funkcionisanje date sredine sa tačke gledišta pripadnika. Pri tome, istraživač treba da nastoji da što manje utiče na događaje kako ne bi došlo do iskrivljavanja ponašanja.

⁹ Fajgelj, S. (2005), *Metode istraživanja ponašanja*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju, str. 355.

Društveni svijet nije objektivn, već uključuje subjektivna značenja i iskustva koja konstituišu učesnici u društvenim situacijama. Stoga je zadatak društvenog naučnika da interpretira značenja i iskustva pojedinaca. Tako definisan zadatak se najuspješnije može obaviti učestvovanjem u društvenom svijetu. Zato što učestvovanje pruža mogućnost doživljavanja društvene stvarnosti i time dolaženje do značenja.

Svako posmatranje je, u određenom smislu, učesničko posmatranje. Dakle, posmatrač u određenom stepenu učestvuje u aktivnostima onih koje posmatra. U proučavanju malih vjerskih zajednica u Vojvodini korišćena su dva metoda, posmatranje i anketa. Istraživači obrazlažu da iako je posmatranje imalo sistematski karakter, ono je moralo da ima i određeni stepen učestvovanja, koji je u idealnom obliku tendirao nuli, ali je pod dejstvom empirijskih okolnosti postajao i takvog inteziteta da se mogao smatrati učesničkim posmatranjem.¹⁰ Posmatrač može da bude u različitom odnosu prema ispitivanoj sredini, da preuzima različite uloge. U zavisnosti od toga mijenja se i karakter posmatranja.

R. L. Gold i B. H. Junker navode četiri tipa društvenih odnosa koje može da ostvari posmatrač u sredini koju izučava.¹¹

Istraživač može da bude potpuni učesnik. U ovoj situaciji je njegova posmatračka funkcija namjerno pikrivena. Klasičan primjer je studija Festingera, Rieckena i Schachtera, čiji je predmet mala vjerska grupa koja je predvidjela kraj svijeta. Istraživači navode razloge za tajno istraživanje. Naime, već u prvom kontaktu sa glavnim članovima grupe došli su do uvida u njihovu zatvorenost i prepoznali jak antagonizam prema širem

¹⁰ Flere, S., Pantić, D., Koković, D. (1986), *Male verske zajednice u Vojvodini*, Izveštaj po temi finansiranoj od strane SIZ za naučni rad Vojvodine, Univerzitet u Novom Sadu Pravni fakultet, Novi Sad: Institut društvenih i pravnih nauka, str. 24.

¹¹ Prema: Milić, V. (1965), *Sociološki metod*, Beograd: Nolit, str. 353.

društvu. Stoga nije bilo moguće voditi otvorenu studiju.¹² U ovakvim situacijama (zatvorene zajednice, kriminalne grupe, i slično) jedino rješenje je tajno istraživanje. Ovo povlači pitanje etičnosti, a može da predstavlja i opasnost za istraživača, pa i za posmatranog, ako članovi grupe pomisle da saraduje, makar i nesvjesno ili nevoljno, sa prikrivenim posmatračem.

Istraživač može biti učesnik-posmatrač. Ovo podrazumjeva situaciju u kojoj istraživač ulazi u sredinu i preuzima neku postojeću praktičnu ulogu. Sredina zna da on pored toga vrši i posmatranja. Posmatrač, na ovaj način, može da stekne produbljeno iskustvo o djelatnosti koju vrši. Međutim, vezanost za preuzetu ulogu mu smanjuje slobodu kretanja i može da mu oteža bilježenje posmatranih situacija.

Istraživač može da bude posmatrač-učesnik. U ovom tipu, uloga posmatrača preovladava. Istraživač ne preuzima ni jednu stvarnu praktičnu ulogu. Odnos prema proučavanoj sredini je gipki, ali ni u jednoj tački se ne postiže cjelovitost doživljavanja.

Istraživač može da bude u položaju čistog posmatrača. Kod ove vrste posmatranja veza sa sredinom je najpovršnija. Njegova primjena je u posmatranju potpuno javnog ponašanja. Posmatrač je u ulozi jednog od mnogobrojnih gledalaca, na primjer na sportskoj utakmici. Pri tome, istraživač ne ulazi u interakciju sa učesnicima.

Ovoj tipologiji se može dodati još jedan oblik koji podrazumjeva da istraživač ne preuzima formalne uloge, već da u toku dužeg boravka stvara razne neformalne odnose. V. Milić predlaže da se ovaj oblik označi kao uloga naučnog posmatrača.¹³

Ova podjela nije striktna. U konkretnom istraživanju uloge se preklapaju i tako se stvaraju mješovite pozicije. Istraživač može da mijenja uloge u toku istog istraživanja zavisno od okolnosti i

¹² Prema: Burgess, R. G. (1984), *In the Field*, London: George Allen and Unwin, p. 80.

¹³ Milić, V. (1965), *Sociološki metod*, Beograd: Nolit, str. 353–354.

da ih prilagođava u cilju proširenja opsega posmatranja. Najčešće se uloge mijenjaju u vremenskom slijedu. Počne se sa ulogom čistog posmatrača, pa se postepeno povećava mjera učestvovanja.

Razvijanje terenskih uloga u istraživačkom procesu

Prije dolaska na teren istraživač mora da se što potpunije obavjesti o prilikama u društvenoj sredini koju namjerava da proučava, kao i da upozna njenu prošlost. Za te svrhe mora da koristi naučnu literaturu, statističke podatke, razna dokumenta i izvore lokalne istorije. Pored toga, važan izvor obavještenja mogu da budu mjesne novine. Ako se proučava neka institucija, neophodno je da se istraživač obavjesti o pozitivnim zakonskim propisima koji regulišu njen rad.¹⁴

Uspjeh, u početku, zavisi od toga da li će istraživač biti prihvaćen od pripadnika proučavanog miljea. Uspostavljanje ličnih odnosa sa ključnim pojedincima je presudno da bi istraživač bio prihvaćen. W. F. Whyte se, tokom proučavanja italijansko-američke skupine sa uličnog ugla u sirotinjskoj četvrti Bostona (studija, *Street Corner Society*), sprijateljio sa dominantnim pojedincem u grupi, što mu je pomoglo da ga prihvate i ostali članovi.¹⁵ Slično iskustvo je imao i E. Liebow u studiji o crncima koji su se okupljali na jednom uličnom uglu u sirotinjskoj četvrti Vašingtona (studija, *Tally's Corner*).¹⁶ Tako ispitanici omogućavaju istraživaču vodič kroz milje.

Cilj istraživača je da posmatra događaje onako kako bi se inače odvijali i da što manje utiče na situacije. U tom pogledu, razvijanje povjerenja i uspostavljanje veza je presudno za

¹⁴ Ibid., str. 374.

¹⁵ Prema: Burgess, R. G. (1984), *In the Field*, London: George Allen and Unwin, p. 95.

¹⁶ Isto.

istraživanje. Dugotrajni odnosi doprinose razvijanju povjerenja, za razliku od, na primjer, ankete koja najčešće podrazumijeva površne i jednokratne susrete. Kao rezultat te situacije, u kojoj se daju obavještenja potpunom strancu, dobijeni odgovori će biti daleko siromašniji.¹⁷

Bitna dimenzija u razvijanju odnosa sa pojedincima uključuje učenje njihovog specifičnog načina izražavanja. Pažnja treba da se usmjeri kako na razumijevanje riječi i fraza, tako i na kontekst u kojima se one koriste.¹⁸

Istraživač treba da zadrži potrebnu distancu. Postoji opasnost da se istraživač potpuno srodi sa sredinom i da stvari posmatra kao same po sebi razumljive, što može da zamagli opažanja. To je takozvani problem *over-raporta-a*.

Istraživačke uloge su rezultat razvijanja odnosa, tokom različitih faza istraživanja, sa različitim pojedincima. Janes određuje pet odvojenih faza tokom kojih se razvijaju terenske uloge: pridošlica, privremeno prihvatanje, stvarno prihvatanje, lično prihvatanje i predstojeći odlazak.¹⁹ Literatura pojednostavljuje ovu situaciju. R. G. Burgess navodi primjer iz ličnog istraživačkog iskustva, dakle, primjer konkretne situacije, a ne idealnog tipa. On je preuzeo ulogu učesnika-posmatrača (nastavnik) i opisuje nekoliko različitih faza u razvoju njegove uloge koje su varirale u zavisnosti od pojedinaca sa kojima je radio. Određeni pojedinci su ga brzo prihvatili i sa njim razvili lične odnose i čak izrazili žaljenje zbog njegovog odlaska, dok su ga neki pojedinci doživljavali kao autsajdera tokom cijelog boravka.²⁰

¹⁷ Haralambus, M. (1989), *Uvod u sociologiju*, Zagreb: OOUR Globus, str. 482.

¹⁸ Burgess, R. G. (1984), *In the Field*, London: George Allen and Unwin, p. 93.

¹⁹ Prema: Burgess, R. G. (1984), *In the Field*, London: George Allen and Unwin, p. 84.

²⁰ *Ibid.*, p. 87.

Društvene karakteristike istraživača

Društvene karakteristike istraživača utiču na mogućnost istraživanja i na uspješnost preduzetog istraživanja. Moguće uloge zavise od iskustva, starosti, pola, društvenog statusa i nacionalne pripadnosti istraživača. Iz postmodernističke perspektive ističe se važnost shvatanja istraživača kao dijela interpretacije.

Iskustvo istraživača utiče na istraživanje u više aspekata. Često utiče na sam izbor istraživačkog problema, zatim na sakupljanje i analizu podataka. Obim iskustva koji istraživač dijeli sa učesnicima istraživanja ima široke implikacije na studiju. Istraživač je u ulozi insajdera kada vodi istraživanje o populaciji čiji je član. Ovo nudi istraživaču brže i potpunije prihvatanje, ali može biti i izvor opasnosti. Istraživač može pod uticajem vlastitog iskustva da zanemari razlike u iskustvima učesnika. Ipak, razlika između statusa insajdera i autsajdera nije jasno razlučena. To su dinamične kategorije.²¹

Godine istraživača utiču na ulogu koju može da preuzme, što zavisi od aktivnosti u kojima može da učestvuje. Da bi istraživač mogao da proučava, na primjer, ulične bande, mora da bude fizički spreman da bi pratio njihove svakodnevne aktivnosti. Kada su predmet studije starija populacija, razlika u godinama može da stvara teškoće u uspostavljanju veza.

Međutim, nema apsolutnih ograničenja. Može izgledati čudno da sredovječni čovjek bude učesnik-posmatrač u proučavanju nižih razreda, ali to je bio slučaj sa Spindlerom. On je sjedio u klupi u posljednjem redu i radio isto što i djeca, koliko mu je to dozvoljavalo bilježenje.

²¹ Corbin Dwyer, S., Buckle, J. L. (2009), The Space Between: On Being an Insider-Outsider in Qualitative Research, *International Journal of Qualitative Methods*, Creative Commons Attribution License, p. 58.

Pol istraživača, u određenoj mjeri, utiče na izbor problema, drugim riječima, na opseg situacija u kojima muškarci, odnosno žene mogu da učestvuju, a time i na prikupljanje podataka. Teško da će se žena odlučiti za proučavanje života na ulici, kao što će muškarac, vjerovatno, manje uspješno moći da proučava, na primjer, samohrane majke. U mnogim patrijahalnim sredinama muškarac će teže stupiti u interakciju sa ženama.

Istraživač druge nacionalne pripadnosti će, u nekim sredinama, najvjerovatnije ostati autsajder bez obzira na razvijanje prijateljskih odnosa i povjerenja.²²

Bilježenje i sređivanje podataka

Bilježenje je težak i izazovan zadatak, koji zavisi od stepena strukturisanosti posmatranja. U terenskom, nestrukturisanom posmatranju nastaju obimne bilješke. One treba da budu tačna i precizna deskripcija posmatranog. Međutim, to nije lak zadatak i uvijek postoji opasnost da budu subjektivne. Neophodno je da se što prije sačine i odmah sređuju. Pri tome, treba nastojati da se u građu unosi što više pojedinosti i živopisnih primjera bogatih uvidom. Njihova vrijednost leži u prikupljanju slikovitih podataka iz prve ruke, baziranih na posmatranju u prirodnim okolnostima.²³ Naporedo treba zapisivati komentare koji mogu biti osnova za kasniju analizu. Vrijednost komentara je u tome što su nastali pod neposrednim utiskom dešavanja. Iako se kasnije može ispostaviti da su površni i netačni, preko njih se može pratiti razvoj misli.²⁴

Za postizanje sistematičnosti izvornih podataka značajni su jasno postavljeni i operacionalno razrađeni teorijski ciljevi

²² Burgess, R. G. (1984), *In the Field*, London: George Allen and Unwin, p. 83–92.

²³ Fajgelj, S. (2005), *Metode istraživanja ponašanja*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju, str. 351–352.

²⁴ Milić, V. (1965), *Sociološki metod*, Beograd: Nolit, str. 379–381.

istraživanja. Teorija mora da usmjerava posmatranje da bi se izbjegla neodređena opisna rasplinitost. R. Merton ističe značaj teorijske usmjerenosti: „Pretpostavimo da pojavu treba opisati koliko god je potpuno i precizno to moguće. Ipak, kada se bolje razmisli, očigledno je da ova maksima ne obezbeđuje skoro nikakva uputstva za posmatrača. Zamislimo nezgodan položaj funkcionalno orijentisanog početnika naoružanog samo ovom maksimom koja treba da mu pomogne pri odgovoru na pitanje: šta ja treba da posmatram, a šta mogu bez bojazni da izostavim?“²⁵ Funkcionalna orijentacija u velikoj mjeri određuje ono što treba da se uvrsti u opis pojave koju istraživač nastoji da razumije.

Da bi se izgradila sistematska iskustvena evidencija, potrebno je da cijeli tok istraživanja prati aktivna sekvencijalna analiza. Aktivna uloga istraživača je moguća jedino kada je teorijski pristup istraživača otvoren. Pod utiskom novih ideja i neočekivanih podataka, plan istraživanja se neprestano mijenja. Sekvencijalna analiza se odvija u etapama: izbor i definicija problema, pojmova i pokazatelja, utvrđivanje učestalosti i distribucije pojave, i uključivanje dobijenih rezultata u neki širi teorijski model.²⁶ Da bi se sekvencijalna analiza što potpunije primijenila, potrebno je da istraživač bude osjetljiv prema novim iskustvima i spreman da preispituje svoje zaključke u njihovom svjetlu. Pošto je prikupljanje podataka putem posmatranja često dugotrajno, izuzetno je korisno da se u određenim fazama izvrši pregled stvorene građe. Za te potrebe se može koristiti kvazi-statističko sređivanje podataka. Na taj način se, na vrijeme, mogu uvidjeti praznine i nedostaci u građi. Tako će naredna etapa prikupljanja podataka biti bolje uključena u cjelovit tok stvaranja iskustvene evidencije.²⁷

²⁵ Merton, R. (1998), *O teorijskoj sociologiji*, Beograd: Plato, str. 154.

²⁶ Bogdanović, M. (1981), *Kvantitativni pristup u sociologiji*, Beograd: Službeni list, str. 151–154.

²⁷ Milić, V. (1965), *Sociološki metod*, Beograd: Nolit, str. 373.

B. Glaser i A. Strauss su predložili utemeljenu teoriju, koja predstavlja skup postupaka, preko kojih se može izgraditi teorijsko objašnjenje nekog društvenog procesa, na osnovu prikupljenih mišljenja učesnika o toj pojavi. Analiza i prikupljanje podataka se obavljaju istovremeno. Saznajni tok je iterativan i rekurzivan (nakon početnog kodiranja, prikupljaju se novi podaci, na osnovu kojih se stvaraju nove kategorije, i proces kreće iznova). Analiza se bazira na kodiranju kvalitativnih podataka. Primjenjuje se stalno upoređivanje, koje se vrši u više faza i na više nivoa.²⁸

Vrijednost učesničkog posmatranja i pitanja validnosti i pouzdanosti

Učesničko posmatranje ima dugu tradiciju u sociologiji i nije isključivo povezano sa određenom teorijskom orijentacijom. Posmatrač se uključuje u svakodnevni život pojedinaca ili grupe koju proučava. A. V. Cicourel u svojoj studiji sudskog postupka za maloljetnike (studija: *The Social Organization of Juvenile Justice*), ističe vrijednost posmatranja situacija u prirodnom okruženju. Da je istraživao samo pomoću upitnika ili intervjua, teško da bi otkrio način na koji službenici kategorizuju maloljetnike kao delikvente. Razlog tome je što su te procedure rutinske i uzimaju se zdravo za gotovo. Dakle, oni nisu svjesni interpretativnih postupaka kojima se služe i zbog toga, i pored namjere da odgovaraju iskreno na pitanja istraživača, ne bi pružili pravu sliku svojih postupaka.²⁹

Ovdje se odmah nameće pitanje validnosti rezultata do kojih dolaze istraživači koristeći se ovom metodom, jer se studije

²⁸ Fajgelj, S. (2005), *Metode istraživanja ponašanja*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju, str. 306–309.

²⁹ Prema: Haralambus, M. (1989), *Uvod u sociologiju*, Zagreb: OOUR Globus, str. 479.

oslanjaju na njihovu vještinu posmatranja i tumačenja. Uprkos ovom problemu, zagovornici ovog metoda tvrde da je to najbolje sredstvo za otkrivanje društvene stvarnosti. Ova metoda približava naučnika društvenom svijetu koji nastoji razumjeti.³⁰

Pored toga, zagovornici učesničkog posmatranja ističu da u primjeni ovog metoda leži najmanji rizik da će istraživač nametnuti svoju stvarnost proučavanoj sredini. U strukturisanom intervjuu ili upitniku pitanja su unaprijed određena. Dakle, istraživač je već odredio šta je važno, pa se može desiti da spisak pitanja bude nerealističan. Whyte u prilog ovome navodi da je tokom boravka u proučavanoj sredini dobijao odgovore na pitanja koja uopšte ne bi postavio da nije bio dio društvenog miljea.³¹

Učesničko posmatranje uranja istraživača u društveni svijet, što mu omogućava bogat, neposredan uvid, koji je stalan izvor ideja i naslućivanja. Fleksibilnost postupka pruža mogućnost istraživaču da slijedi nove ideje. U ovome je sadržana vrijednost ove metode, ali i izvor problema. Naime, ovaj postupak je teško standardizovati, a time i obezbjediti pouzdanost. Pouzdanost znači konzistentnost u istraživačkom postupku, što podrazumijeva ponovljivost rezultata, kada drugi istraživači na osnovu istih postupaka postignu slične rezultate. Da bi se ovo postiglo neophodna je upotreba protokola koji sadrži opšta načela i detaljno razrađenu proceduru i tehnike istraživanja. Zatim, formiranje baze podataka i očuvanje lanca evidencije omogućava provjeravanje rezultata od strane nezavisnih istraživača.³²

Validnost podrazumijeva koliko dobro istraživač „mjeri“ pojavu koju istražuje. Komplementarnost je jedan od principa

³⁰ Haralambus, M. (1989), *Uvod u sociologiju*, Zagreb: OOUR Globus, str. 480.

³¹ Prema: Haralambus, M. (1989), *Uvod u sociologiju*, Zagreb: OOUR Globus, str. 481.

³² Bogdanović, M. (1993), *Metodološke studije*, Beograd: , str. 102.

kojim se nastoji obezbijediti validnost rezultata. U postizanju pouzdanosti i validnosti važno je uključivanje eksperata tokom cijelog istraživačkog procesa. Zatim, razvijane su strategije verifikacije, koje se primjenjuju u svakom koraku istraživanja, tako što se identifikuju i ispravljaju greške prije nego podriju analizu. Verifikacija je proces provjeravanja, potvrđivanja i nastojanje da se stekne sigurnost i uvjerenost. *Post hoc* evaluacije se primjenjuju na kraju istraživanja, sa ciljem da se ocjeni pouzdanost i validnost završene studije. Međutim, ove procedure su spoljne samom istraživačkom procesu, i stoga nisu strategije verifikacije, jer se ne koriste u procesu istraživanja da bi se pouzdanost i validnost aktivno postizala.³³ U primjenjivanju strategija verifikacije su odlučujuće kreativnost, fleksibilnost, osjetljivost, otvorenost i vještina istraživača. U strategije verifikacije spadaju: metodološka koherencija, prikladnost uzorka, istovremeno prikupljanje i analiziranje podataka, teorijsko razmišljanje.³⁴ Ovo podrazumijeva istraživački koncept validnosti, koji je inherentan „utemeljenoj teoriji“. Verifikacija je ugrađena u istraživački proces i dio je gradnje teorije. Miles i Huberman ističu da ne postoje kanoni i striktna pravila za postizanje validnosti i pouzdanosti u kvalitativnim istraživanjima. Njihov pristup podrazumijeva analizu izvora mogućih pristrasnosti koje mogu da ugroze istraživanje. Opisuju tehnike za testiranje i potvrđivanje nalaza, među koje spadaju: korišćenje ekstremnih slučajeva, preusmjeravanje istraživanja u pravcu iznenađenja, traženje negativne evidencije, provjeravanje rivalskih objašnjenja i kritički pregled nalaza od strane učesnika.³⁵

³³ Morse, J. M., Barrett, M., Mayam, M., Olson, K., Spiers, J. (2002), Verification Strategies for establishing Reliability and Validity in Qualitative Research, *International Journal of Qualitative Methods*, Creative Commons Attribution License, p. 16.

³⁴ Ibid., p. 17–19.

³⁵ Prema: Kvale, S. (1995), The social construction of validity, in: *Qualitative Inquiry*, Institut of Psychology, University of Aarhus, Denmark, p. 26.

Koncept spoljne validnosti podrazumijeva mogućnost uopštavanja rezultata. Na osnovu ovakvih studija nije moguće uopštavati rezultate i izvoditi šire zaključke. Njihova vrijednost se sastoji u tome što nam daju bogat i produbljen uvid u društveni svijet. Na osnovu toga se formulišu hipoteze, koje se kasnije mogu provjeravati na većim uzorcima, primjenjivanjem rigoroznih postupaka.

* * *

Posmatranje pretvara istraživača u glavni instrument istraživanja. Ta okolnost je istovremeno i glavna prednost i glavni problem posmatranja.³⁶ Uloga istraživača kao subjektivnog bića je dio šireg epistemološkog problema objektivnosti naučnog saznanja. Opažaj nije mehanički zbir neposredno datih čulnih osjeta, već uvijek pretpostavlja zaključivanje na osnovu ranijeg iskustva. Međutim, osnovana je pretpostavka da savjestan, kvalifikovan posmatrač, koji je svjestan navedenog problema i uvijek spreman da preispituje i podvrgava sumnji svoje pretpostavke i zaključke, može adekvatno da izvjesti o svojim posmatranjima društvenog svijeta. U njegovim obavještenjima su sadržana i iskustva drugih ljudi, pa empatija dobija veliki značaj u procesu saznavanja. Dakle, istraživač miješa svoja posmatranja sa posmatranjima koja dobija od učesnika preko intervjua, životne istorije, ličnog iskustva, studije slučaja i drugih dokumenata. Istraživači stvaraju širok skup povezanih interpretativnih metoda, uvijek tražeći bolje načine da učine razumljivim svijet iskustva koji proučavaju.³⁷

³⁶ Fajgelj, S. (2005), *Metode istraživanja ponašanja*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju, str. 348.

³⁷ Denzin, N. K., Lincoln, I. S., *Introduction*, in: Denzin, N. K., Lincoln, I. S. (eds.), (1998), *Strategies of Qualitative Inquiry*, Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE, p. 23.

Najvredniji izvor metodoloških saznanja su istraživanja koja su svojom originalnošću pomjerila unaprijed istraživačku praksu.³⁸ Stoga je korisno da se, radi širenja pozitivnog primjera, metodološke ideje i postupci eksplicitno iznesu i razjasne. Tako nam australijski istraživači, koji su vodili istraživanje o zdravstvenoj edukaciji, opisuju svoje istraživanje koncentrišući se na metodologiju. Iznose neuobičajene i vrijedne ideje koje mogu da koriste i drugi istraživači zainteresovani za kvalitativnu metodologiju u primjenjenom istraživanju zdravstva.³⁹ U tom smislu, Mils ističe vrijednost razmjenjivanja obavještenja o stvarnom načinu istraživačkog rada: „Mnogo je bolje,..., od čovjeka koji stvarno radi na problemima društvenih nauka čuti ponešto kako to on radi nego pročitati desetak rasprava o kodifikaciji procedure naučnog rada....“⁴⁰ Time vođen, riječi iz njegovog pera ostvaruju neposrednu komunikaciju sa čitaocima i sadrže pregršt korisnih uputstava. Kao istraživač pun životnog i radnog iskustva preporučuje izbjegavanje svake „kruto ustaljene procedure“ i „fetišiziranje metoda i tehnika“.⁴¹ Metodolatrija, pretjerana preokupacija biranja i definisanja metoda, rezultira ispuštanjem sadržaja.⁴² Ne odbacuju se kvantitativne metode. One spadaju u pozitivne doprinose istraživačkoj praksi. Neophodno je odrediti

³⁸ Milić, V. (1965), *Sociološki metod*, Beograd: Nolit, str. 33.

³⁹ Dowsett, G. W., Bollen, J., Melnes, D., Couch, M. and Edwards, B. (2001), *HIV/AIDS and constructs of gay community: researching educational practice within community-based health promotion for gay man*, International Journal of Social Research Metodology, Theory and Practice, Vol. 4, no. 3, July-September, p. 205–224.

⁴⁰ Mils, R. (1998), *Sociološka imaginacija*, Beograd: Plato, str. 205.

⁴¹ Isto.

⁴² Janesick, V. J., *The Dance of Qualitative research design*, in: Denzin, N. K., Lincoln, I. S., (eds.), (1998): *Strategies of Qualitative Inquiry*, Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE, p. 48.

mjesto u procesu saznavanja za svaki postupak i povezati ga sa teorijskim razmišljanjem. Tako S. Cvejić piše: „... logit analiza će pouzdano upozoriti istraživača na varijable koje nemaju uzročni značaj u odabranom determinističkom spletu. Ali, samo od dobre teorijske razrade i istraživačkog dara zavisi koliko će metodološka forma logit analize doprineti novim prodorima u saznavanju društvene realnosti... Istraživač koji vlada ovim metodom je svakako u prednosti nad onim koji poseduje sličnu ‘sociološku imaginaciju’ ali multivarijacione probleme prevazilazi u glavi“.⁴³

Osobnost društvenih fenomena nalaže udružen pristup čulnih, racionalnih i intuitivnih postupaka saznanja, koji se međusobno nadopunjavaju. Imajući u vidu složenost društvene stvarnosti, Mils naglašava značaj imaginacije, koja čini da se društveni naučnik razlikuje od tehničara.⁴⁴ J. Cvijić, takođe, ističe značaj imaginacije za stvaralački naučni rad: „Ima, naposletku, jedna osobina osećajnog života koja je takođe od velikog uticaja na naučni rad, ali ne znam da li ću vam je moći precizno iskazati. U nas ima reč slukčiti; čovek slukčiti, oseća pojave, događaje i procese. To je vrlo često slučaj sa naučnim problemima. Nema se još nikakvo precizno i duboko promatranje, koje bi navelo na ideju, ali se oseća, kadšto, vrlo oseća, da se u izvesnom pravcu ima nešto da nađe.... Možda je to stanje dubokih promatranja i ideja. Ali se i po ovome vidi da nije samo intelekt dovoljan za iznalaženje i rešavanje naučnih problema, naročito za iznalaženje. Oko intelekta ima skrivenih struja osećajnog života, koje su od velikog uticaja na intelekt.“⁴⁵ P.

⁴³ Cvejić, S. (1997), Multivarijaciona analiza višesmernih tabela kontingencije u funkciji uzročne analize, *Sociološki pregled*, Vol. XXXI, no. 4, str. 494.

⁴⁴ Mils, R. (1998), *Sociološka imaginacija*, Beograd: Plato, str. 225.

⁴⁵ Cvijić, J., Metode i procesi naučnog rada, u: Jeremić, D. M. (izbor, predgovor i redakcija), (1966): *Filozofi*, Novi Sad: Budućnost, str. 76–77.

Feyerabend kritikuje tradicionalno shvatanje nauke, jer nameće ograničenja njenim mogućnostima. Dominantan model u tradicionalnoj epistemologiji predstavlja poštovanje striktnih pravila u procesu istraživanja. Na taj način se isključuje učešće intuicije i imaginacije iz istraživanja.⁴⁶

Ne treba unaprijed isključivati ni jedan način čovjekovog mišljenja i dostizanja znanja. Čini se da posmatranje predstavlja element koji pruža osnovu za objedinjavanje raznih načina saznavanja. Istraživač nema pogled na svijet izvana, već je dio svijeta koji nastoji razumjeti i u njemu aktivno djeluje. U određenom smislu, društveni naučnik, pomoću posmatranja nikada ne napušta ulogu istraživača.

Literatura:

- Atkinson, P. and Hammersley, M., *Ethnography and Participant observation*, in: Denzin, N. K., Lincoln, I. S. (eds.), (1998), *Strategies of Qualitative Inquiry*, Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE
- Berberović, J. (1990), *Filozofija i svijet nauke*, Sarajevo: Svjetlost
- Bogdanović, M. (1981), *Kvantitativni pristup u sociologiji*, Beograd: Službeni list Bogdanović, M. (1993), *Metodološke studije*, Beograd: Institut za političke studije
- Burgess, R. G. (1984), *In the Field*, London: George Allen and Unwin

⁴⁶ Berberović, J. (1990), *Filozofija i svijet nauke*, Sarajevo: Svjetlost, str. 265–268.

-
- Corbin Dwyer, S., Buckle, J. L. (2009), *The Space Between: On Being an Insider-Outsider in Qualitative Research*, International Journal of Qualitative Methods, Creative Commons Attribution License
- Cvejić, S. (1997), Epistemološki i metodološki aspekti upotrebe multivarijacione analize u sociologiji, *Sociologija*, Vol. XXXIX, no. 3
- Cvejić, S. (1997), Multivarijaciona analiza višesmernih tabela kontingencije u funkciji uzročne analize, *Sociološki pregled*, Vol. XXXI, no. 4
- Cvijić, J., *Metode i procesi naučnog rada*, u: Jeremić, D. M. (izbor, predgovor i redakcija), (1966), *Filozofi*, Novi Sad: Budućnost
- Denzin, N. K., Lincoln, I. S., *Introduction*, in: Denzin, N. K., Lincoln, I. S. (eds.), (1998), *Strategies of Qualitative Inquiry*, Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE
- Dowsett, G. W., Bollen, J., McInnes, D., Couch, M. and Edwards, B. (2001), *HIV/AIDS and constructs of gay community: researching educational practice within community-based health promotion for gay man*, International Journal of Social Research Methodology, Theory and Practice, Vol. 4, no. 3, July-September
- Fajgelj, S. (2005), *Metode istraživanja ponašanja*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju
- Flere, S., Pantić, D., Koković, D. (1986), *Male verske zajednice u Vojvodini*, Izveštaj po temi finansiranoj od strane SIZ za naučni rad Vojvodine, Univerzitet u Novom Sadu Pravni fakultet, Novi Sad: Institut društvenih i pravnih nauka
- Haralambus, M. (1989), *Uvod u sociologiju*, Zagreb: OOUR Globus
- Janesick, V. J., *The Dance of Qualitative research design*, in: Denzin, N. K., Lincoln, I. S., (eds.), (1998), *Strategies of Qualitative Inquiry*, Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE
- Kvale, S. (1995), *The social construction of validity*, in: *Qualitative Inquiry*, Institut of Psychology, University of Aarhus, Denmark
- Merton, R. (1998), *O teorijskoj sociologiji*, Beograd: Plato

-
- Milić, V. (1965), *Sociološki metod*, Beograd: Nolit
 - Mils, R. (1998), *Sociološka imaginacija*, Beograd: Plato
 - Morse, J. M., Barrett, M., Mayam, M., Olson, K., Spiers, J. (2002), *Verification Strategies for establishing Reliability and Validity in Qualitative Research*, International Journal of Qualitative Methods, Creative Commons Attribution License

HOTEL PODGORICA ARHITEKTE SVETLANE KANE RADEVIĆ: DUGO TRAGANJE ZA TRENUTKOM RADOSTI (I dio)

Aleksandar Ašanin

This paper seeks to offer a more comprehensive reconstruction of the design process behind the Podgorica Hotel by analysing and interpreting previously unpublished and understudied archival materials. It aims to illuminate this long and intricate process within the broader social and cultural context of Titograd in the mid-1960s. Additionally, the paper presents a theoretical examination of the hotel's architectural form and explores its alignment with the currents of modern architecture in Montenegrin, Yugoslav, and international frameworks.

*Opus Svetlane Radević i hotel Podgorica
u svjetlu novih istoriografskih izazova*

U korpusu moderne arhitekture u Crnoj Gori zasigurno ne postoji djelo o kojem je napisano toliko mnogo stručnih radova, eseja i novinskih članaka kao o hotelu Podgorica, sagrađenom 1967. godine prema projektu arhitekta Svetlane Kane Radević. Kontinuiranom interesovanju za autorski prvijenac Radevićeve i njeno, bez sumnje, najbolje djelo, doprinijeli su prije svega jedinstven autorski koncept i osobenost arhitektonskog izraza, a zatim i zaslužena priznanja.¹ Prve prikaze hotela, objavljene u

¹ Za hotel Podgorica, kao najbolje arhitektonsko djelo realizovano u 1967. godini, Svetlana Radević je nagrađena prvo Republičkom, pa ravnopravnom

jugoslovenskoj stručnoj periodici neposredno nakon njegove izgradnje, napisali su Zoran B. Petrović, Zoran Manević, Slavko Dakić i Ranko Radović. Nekoliko godina kasnije o njemu je veoma nadahnuto pisao i akademik Pavle Mijović, poslije njega Ivica Mladenović, a potkraj XX vijeka i nedavno preminuli hroničar i istoriograf savremene crnogorske arhitekture Andrija Markuš, koji je svoje interpretacije ovog i drugih djela Radevićeve nastavio da dopunjava kroz više svojih članaka i knjiga, sve do 2017. godine, kada je objavio monografiju „Kana“.

Uprkos neupitnom doprinosu ovih autora i utisku da su, kao savremenici, a većinom i lični poznanici Radevićeve, o hotelu Podgorica već iskazali cjelovito i mjerodavno mišljenje, interesovanje za ovaj objekat ne prestaje do danas. Ono, skoro po pravilu, iznova oživljava kada je hotel ugrožen nestručnim intervencijama ili kada se postavi pitanje kojim vrijednim realizacijama predstaviti arhitektonsku produkciju u Crnoj Gori na međunarodnoj sceni.

Nakon izložbe jugoslovenske arhitekture u Muzeju moderne umetnosti u Njujorku tokom 2018–19. godine, hotel Podgorica i stvaralaštvo Svetlane Radević po prvi put postaju predmet ozbiljnijeg interesovanja inostrane naučne javnosti. U katalogu izložbe pod nazivom *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980*, u eseju “Gender and the production of space in postwar Yugoslavia”, autori Teodosis Isaijas i Ana Kac (Issaias, Kats 2018), pored ostalog daju i sažet prikaz hotela, dopunjen biografskim crticama iz života Radevićeve. Nedugo potom, nakon proučavanja njene porodične zaostavštine, Kac² objavljuje interesantan osvrt na život i djelo

Saveznom nagradom lista *Borba*, a nedugo zatim i Trinaestojulskom nagradom za arhitekturu.

² Ana Kac (Anna Kats) je istoričar arhitekture, kustos i kritičar, čiji rad istorizuje političku ekonomiju arhitektonske proizvodnje i tehničkog transfera širom socijalističke sfere uticaja u XX vijeku.

najpoznatije crnogorske arhitektice u časopisu *The Architectural Review*³, u kojem postavlja svojevrsan referentni okvir za novi ciklus istoriografskih istraživanja koja bi, kako tvrdi, opus Svetlane Radević morala da ispituju u odnosu na međunarodne kontekste u kojima se kretala, počev od njene mladosti u Crnoj Gori, perioda osnovnih studija u Beogradu između 1955. i 1963. i njene rane karijere u Jugoslaviji tokom decenije nakon toga; preko magistarskih studija u klasi Luja Kana na Univerzitetu u Pensilvaniji 1972–73. i upisa na doktorski program između 1973. i 1977. godine, sve do njenog rada u Japanu, u tokijskom ateljeu Kiša Kurokave i drugdje, od kasnih 1970-ih nadalje.

Da je ovaj okvir istraživanja postavljen sasvim u skladu sa stepenom izučenosti života i djela Radevićeve, potvrdila su i dva događaja organizovana sa ciljem predstavljanja njenog djela inostranoj stručnoj javnosti.

Prvo je, u okviru pratećeg programa XVII Bijenala arhitekture u Veneciji 2021, prikazana izložba „Svetlana Kana Radević – poslijeratna arhitektura između centra i periferije“, a dvije godine kasnije, u organizaciji Škole za arhitekturu Univerziteta Princeton, održana je konferencija „Žene u dizajnu i arhitekturi“ posvećena Svetlani Radević. Osim velikog broja tipološki raznorodnih, realizovanih i nerealizovanih projekata i kompleksne mreže međunarodnih profesionalnih kontakata, oba događaja pokazala su da u vezi sa životom i djelom Svetlane Radević i dalje postoje brojne nepoznanice. Stoga ne iznenađuje što Kac, jedna od kustoskinja postavke u Veneciji, svoj autorski tekst u katalogu izložbe zaključuje konstatacijom da je rad na oživljavanju nasljeđa Svetlane Radević još u početnoj fazi, te da ga treba usmjeriti ka veličanju trajnog značaja njenog djela, kako bi se preokrenula pozicija iz koje se piše istorija.

³ Kats, 2020: *Svetlana Kana Radević (1937–2000)*.

Naziv konferencije upriličene na Univerzitetu Princeton – „Svetlana Kana Radević: Aggregate Assemblies“⁴ i njeni zaključci reflektuju sličnu poziciju, koja sugerise da je opus Radevićeve nedovoljno i fragmentarno istražen i da ga je neophodno proučavati kao svojevrsan mozaik različitih faza njene karijere, koji je potrebno sklopiti od sitnijih, nedovoljno povezanih djelova – agregata.

Očigledno je, međutim, da ove djelove nije jednostavno povezati u cjelinu i da za to nije dovoljna samo historiografska intuicija, već prije svega sveobuhvatno i mukotrпно istraživanje još veoma nesređene arhivske građe. Odsustvo takvih istraživanja osjeća se u većini preglednih i sintetskih članaka o Svetlani Radević i njenom djelu objavljenih u posljednjih nekoliko godina, koji osim modernolatrijskih panegirika i ekstenzivnog eksploataisanja rodne perspektive kao interpretativne podloge, ne donose dublje uvide u njen rad. Čini se, stoga, da taj rad nastavlja da izmiče jasnim karakterizacijama i argumentovanim paralelizmima i da i dalje nudi više pitanja nego odgovora.

Ako se historiografski izazovi koje je donijela nedavna internacionalna promocija opusa Svetlane Radević posmatraju u svjetlu činjenice da postoji još veoma mnogo nepoznanica čak i o hotelu Podgorica, ugaonom kamenu njenog stvaralaštva i njenom najpopularizovanijem djelu, onda se izvjesno može naslutiti opseg napora na osvjetljavanju drugih realizacija i razvojnih faza u njenoj karijeri, koji tek predstoje. Prihvatimo li uz to i metaforički formulisan istraživački okvir kojim se sugerise da djelu Svetlane Radević pristupimo kao zbiru sklopova koje je potrebno sastaviti od agregata, onda bi osnovni cilj ovog rada bio da kroz predstavljanje do sada nepoznatih činjenica u vezi sa projektovanjem i izgradnjom hotela Podgorica, ponudi nove „agregate“, važne za formiranje cjelovitijeg sklopa znanja o

⁴ U slobodnom prevodu: „Svetlana Kana Radević: sklopovi agregata“ (prim. aut).

njegovoj komplikovanoj istoriji, a naročito za rekonstrukciju projektantskog postupka njegove autorke. Namjera nam je da pokažemo da je ovo djelo rezultat jednog dugotrajnog i kompleksnog procesa traganja za idejom, koji se odvijao u vrlo specifičnom društveno-istorijskom ambijentu, i da su u tom procesu važnu ulogu imali i drugi, do sada manje poznati akteri – donosioci odluka, urbanisti i arhitekti, a posebno članovi ocjenjivačkih komisija i konkursnog žirija.

Posredan cilj rada je da dodatno osvjetli relacije hotela Podgorica sa evolutivnim tokovima arhitekture u okviru tri distinktna kulturno-geografska konteksta – crnogorskog, jugoslovenskog i međunarodnog, kako bi se olakšalo njegovo preciznije situiranje u arhitektonskoj historiografiji i teoriji.

Urbanizam i arhitektura Titograda početkom 1960-ih

Poslijeratna obnova Titograda odvijala se u svojevrsnom pro-cjepu između ambicija da se iz pepela izgradi jedan posve nov grad, dostojan reprezent novog socijalističkog društva, i izrazite ekonomske nerazvijenosti koja je sputavala realizaciju gotovo svih smjelije planiranih urbanističkih zahvata. Do 1957. grad se razvijao prema regulacionoj koncepciji izrađenoj u Urbanističkom zavodu NR Srbije ubrzo po okončanju rata, na osnovu koje su u Projektantskom zavodu Crne Gore razrađivana situaciona rješenja za neke njegove djelove i za pojedinačne objekte. Ta izrazito kruta i shematizovana rješenja implementirana su, u najvećoj mjeri, i u prvi Generalni plan Titograda, usvojen 1957. godine. Koncipiran kao svojevrsan sublimat funkcionalnog i vrtnog grada, ovaj plan je u potpunosti negirao vrijednosti istorijskih nukleusa Stare i Nove varoši, predviđajući da se na njihovom mjestu izgrade nove urbane strukture. Zapostavljajući tako sopstveno nasljeđe, grad se polako pretvarao u monotoni asemblaž bijelih kubičnih volumena u zelenilu, a opasnost da će

sasvim zamesti svaki trag sopstvene prošlosti i tako potpuno obezličiti, činila se sve realnijom. Ovu tendenciju potvrđivali su i rezultati malobrojnih urbanističko-arhitektonskih konkursa organizovanih krajem 1950-ih i početkom 1960-ih, na kojima su, po pravilu, nagrađivana najpragmatičnija rješenja, zasnovana na funkcionalističkoj doktrini CIAM-a i oblikovnom maniru internacionalnog stila.⁵

U atmosferi ideološkog jednodumlja, kolektivne ponešenosti brzinom izgradnje i nekonsolidovanosti akademske i kulturne elite, glasovi koji su ukazivali na značaj inkorporiranja istorijskih slojeva u organizam modernog grada bili su iznimno rijetki. Među prvima koji je na ovo podsjetio bio je Petar Lubarda. Na slici „Titograd“, slikanoj potkraj 1950-ih, baš sa mjesta na kojem će nekoliko godina kasnije biti izgrađen hotel Podgorica, Lubarda je predstavio panoramu grada, na kojoj je, jedan uz drugi, prikazao njegov novi i stari dio, diskretno pledirajući za očuvanje njegove istorijske komponente, koja se u procesu modernizacije ne bi smjela zapostaviti.

O zaštiti istorijskog nasljeđa počelo se ozbiljnije govoriti tek krajem 1963. godine, kada su pod rukovodstvom Pavla Mijovića započela arheološka istraživanja u Staroj varoši. Mijovićeve ideje o pretvaranju stare tvrđave u vojni muzej uklopala se u namjeru urbanista da ovaj objekat sačuvaju kao tzv. „poentu grada“ i svojevrstan istorijski pandan novom Titogradu. Arheolozi i urbanisti vjerovali su da je, uz oživljavanje tradicionalnih zanata, moguće očuvati i druge djelove Stare varoši, pod uslovom da se u njoj obustave neprimjerene intervencije koje su vlasnici objekata, koristeći popustljivost vlasti, neprestano preduzimali. U radnim verzijama Revizije Generalnog urbanističkog plana, čijom izradom je rukovodio arhitekta

⁵ Konkurs za uređenje Trga Ivana Milutinovića (1957), Konkurs za urbanističko rješenje Trga kod Sat kule (1960), Konkurs za idejno urbanističko-arhitektonsko rješenje Trga ispred Željezničke stanice (1962).

Slika 1: Petar Lubarda, Titograd, ulje na platnu, oko 1957.

Božidar Milić, bilo je predviđeno da se ambijentalna cjelina Stare varoši od Sat kule do Morače i od Ribnice do Ljubovića u potpunosti sačuva.⁶ Urbanisti su, međutim, odustali od ove ideje neposredno pred usvajanje plana i to nakon primjedbe nekolicine visokih partijskih funkcionera da je u Staroj varoši predviđeno „previše prostora za konzervaciju“,⁷ tako da su u konačnoj verziji GUP-a usvojenoj krajem 1964. zadržani samo tvrđava i nekoliko pojedinačnih objekata, a oko tvrđave planiran park. Rezigniran zbog takvog obrta i planerskog postupka koji naziva fikcijom, Pavle Mijović ga ovako komentariše: „Osim što ima karakter improvizacije, ovakva fikcija ne bi unaprijedila ni program ozelenjavanja grada, niti bi za uređenje tvrđave značila više od naivne imitacije rokokoovskog shvatanja mjesta spomenika u pseudopejzažu.“⁸

⁶ *Generalni urbanistički plan Titograda*, Zavod za urbanizam Skupštine opštine Titograd, maj 1964. godine.

⁷ L. P., „Korisne primjedbe na urbanistički plan“, *Pobjeda*, 18. X 1964, str. 6.

⁸ Mijović, P. (1964), „Istorijske aglomeracije u urbanizmu Titograda“,

Stanje u arhitekturi Titograda nije bilo bitno drugačije. Nakon prvih petnaestak godina prilično neplodnog poslijeratnog traganja za oblikovnim idiomom koji bi adekvatno reprezentovao socijalističku obnovu grada, početkom 1960-ih sve više su se ustaljivali i reprodukovali obrasci koji su tokom prethodne tri decenije dominirali u evropskim i jugoslovenskim centrima. Manirizam internacionalnog stila, prilagođen lokalnom nivou industrijskog razvoja, nametao se kao najlogičniji odgovor na zahtjev za brzom i ekonomičnom izgradnjom. U atmosferi opsesivnog insistiranja na racionalnom trošenju javnih sredstava, od arhitekata se očekivalo da projektuju efikasno i odgovorno, suzbijajući nesvršishodne umjetničke porive. U takvom ambijentu, u kojem se na arhitekturu gledalo prije svega kao na tehničku disciplinu, dominirala su, jednako kao i u urbanizmu, pragmatična, rutinerska rješenja, krajnje svedenih volumetrijskih kompozicija i suzdržanog estetskog izraza.

Projekti i realizacije u kojima se nastojala uspostaviti tješnja relacija sa prirodnim i kulturno-istorijskim osobnostima toposa, bili su iznimno rijetki. Najprije je Vukota Vukotić realizovao kupališnu zgradu „Labud“ (1960), maestralno primjenjujući principe Rajtove (F. L. Wright) organske arhitekture i Nojtrinov (R. Neutra) biorealizma u kontekstu šljunkovite plaže na lijevoj obali Morače. U mrtvačnici na gradskom groblju Čepurci (1960) isti autor sublimirao je Korbizjeov (Le Corbusier) oblikovni postupak primijenjen na crkvi u Ronšamu (Ronchamp) i transponovani arhetip tradicionalne crnogorske kuće, stvarajući kolektivnu formu snažne simbolike, izuzetnog estetskog rafinmana i visokih ambijentalnih vrijednosti. Afinitet prema organskoj arhitekturi i suptilan odnos prema ambijentu rano je iskazao i arhitekta Pavle Popović. Njegov diplomski rad na temu regulacije korita Ribnice (1963),

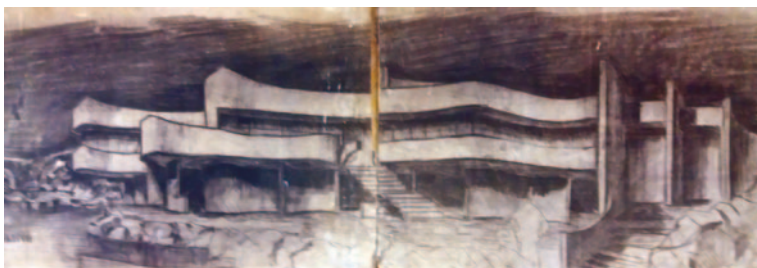
u sklopu kojeg je uradio i projekat restorana, jedan je od najranijih doprinosa afirmaciji duha mjesta u modernoj arhitekturi Crne Gore i među najznačajnijim te vrste u arhitekturi Titograda.⁹

Za razliku od ovih iznimno rijetkih primjera u kojima se težilo sintezi univerzalističkih uzora i specifičnosti lokalnog konteksta, u projektima i realizacijama većine arhitekata koji su početkom 1960-ih radili u Titogradu, pitanje veze sa graditeljskom tradicijom jedva da se i postavljalo ili se, u najboljem slučaju, svodilo na prikladno proporcionisanje volumena i upotrebu kamena u oblaganju fasada. U takvoj klimi otpočelo je i projektovanje hotela na Morači.

Slika 2: Vukota Vukotić, Mrtvačnica na gradskom groblju Čepurci, 1960. (zbirka arhitekta)

⁹ Senzibilnost prema lokalnom kontekstu i graditeljskom nasljeđu Popović je potvrdio i u svojoj prvoj realizaciji, Poslovno-trgovačkom centru na Žabljaku (1964).

Slika 3: Pavle Popović, Regulacija korita Ribnice (diplomski projekat), 1963. (zbirka arhitekta)

Potreba za novim hotelom i izbor lokacije za njegovu izgradnju

Početakom 1960-ih u Podgorici su radila samo dva hotela – grand hotel Crna Gora (A kategorije)¹⁰ i stari hotel Radovče.¹¹ Usljed brzog rasta grada i sve većeg broja tranzitnih turista javila se potreba za dodatnim smještajnim kapacitetima i ugostiteljskim sadržajima. Na tu potrebu prvi je javno ukazao inženjer Boško Begović, koji je u autorskom članku objavljenom u *Pobjedi*, kao moguće rješenje predložio dogradnju ili nadgradnju hotela Crna Gora¹². Begovićevom predlogu, uz koji je priložio i skicu dogradnje, suprotstavili su se novinari Đuro Laković, Kosta Krušić i Alija Šarkić, koji su zagovarali stav da bi, u kontekstu planiranog širenja grada, umjesto dogradnje ili nadgradnje hotela Crna Gora bilo cjelishodnije izgraditi novi hotel na nekoj drugoj lokaciji i tako izbjeći „stvaranje (jednog)

¹⁰ Hotel Crna Gora sagrađen je 1953. godine prema projektu arhitekata Vujadina Popovića i Dragiše Brašovana

¹¹ Prije II svjetskog rata Gradska čitaonica i Dom oficira, danas Narodna biblioteka „Radosav Ljumović“

¹² Begović, Boško, „Gradnja ili nadgradnja hotela ‘Crna Gora’ u Titogradu“, *Pobjeda*, 28. II 1960, str. 6.

ugostiteljskog trusta“.¹³ Kao najpodesnije za izgradnju novog hotela novinari su predložili tri moguće lokacije: na lijevoj obali Morače, u novom dijelu grada preko Morače i u istočnom dijelu Stare varoši, nedaleko od željezničke stanice, pri čemu su prvu preporučivali sa naročitim entuzijazmom:

„Prostor na obali Morače, gdje se i sada nalazi kafana ‘Morača’ veoma je pogodno mjesto – na ulazu u grad, pored lijevog parka i na obali rijeke. Ova dva posljednja elementa znatno bi doprinijela da, u bašti naročito, u toku ljeta bude svježije nego na nekom drugom mjestu u gradu. Ovo utoliko prije ako bi se našlo arhitektonsko rješenje da se dio bašte (ili čak i zgrade) pruža iznad rijeke. Zar to ne bi bila prava atrakcija! Najzad, taj hotel bi bio u sredini između dva dijela grada, na jednom relativno jakom gradskom raskršću i u blizini starog grada Nemanjića koji će se restaurirati“.

Iako nisu pogodili tačno mjesto na kojem će hotel nekoliko godina kasnije biti sagrađen, Laković, Krušić i Šarkić su začuđujuće precizno anticipirali ne samo njegovu formu, nego i odnos sa Moračom i starom podgoričkom tvrđavom. U vrijeme kada su izložili ovaj stav, u Generalnom urbanističkom planu Titograda nije bila predviđena izgradnja hotela neposredno uz rijeku. Štaviše, tokom 1961. i 1962. godine, po narudžbi Narodnog odbora Opštine Titograd izrađena su dva projekta za depandans Hotela Crna Gora¹⁴, što navodi na zaključak da su gradske vlasti aktivno djelovale u pravcu realizacije ideje koju je zagovarao inženjer Begović i da izgradnju novog hotela na obali Morače, makar u prvo vrijeme, nisu vidjele kao alternativu.

¹³ Laković, Đ, Krušić, K, Šarkić, A, „Ni gradnja, ni nadogradnja“, *Pobjeda*, 6. III 1960, str. 6.

¹⁴ Prvi – idejni projekat uradilo je Preduzeće za projektovanje Titograd (arh. Mirjana Sekulić), a drugi – izvedbeni projekat preduzeće Prosperitet iz Sarajeva (arh. Zlatko Ugljen).

Ovaj stav se očigledno promijenio tokom izrade Revizije Generalnog urbanističkog plana Titograda, koja je trajala od 1961. do 1964. godine. U tom periodu izrađena su čak tri investiciona programa sa idejnim projektima za izgradnju hotela na Morači, a već u julu 1964. godine (4 mjeseca prije usvajanja GUP-a) Skupština Opštine Titograd podnijela je zahtjev za kredit kojim bi ovu izgradnju finansirala.

Takav redosljed dešavanja pokazuje da se namjera gradskih vlasti da novi hotel sagrade na atraktivnoj lokaciji uz rijeku iskristalisala i počela realizovati prije nego što je za to stvoren planski osnov. Iako se ne može sa pouzdanošću zaključiti da li je rješenje urbanista samo potvrdilo ovu namjeru ili je, kroz neku od radnih verzija plana, na nju suštinski uticalo, neupitno je da je za donošenje odluke o izgradnji hotela politička volja bila veoma važna.

Da će se hotel na desnoj obali Morače izvjesno graditi, konačno je postalo jasno krajem novembra 1964. kada je Skupština opštine Titograd usvojila novi Generalni urbanistički plan.¹⁵ Prema tom planu, hotel je predviđen u sklopu novog rekreacionog centra na desnoj obali Morače, kao troetažni objekat (spratnosti P+2), kapaciteta 150 ležaja, sa restoranom, kafanom i terasama iznad vode, a za njegovu izgradnju određena je lokacija naspram srednjovekovne tvrđave i ušća Ribnice u Moraču. Ova izuzetna pozicija, na spoju tri istorijske aglomeracije koje tvore grad, nametnula je visoka očekivanja u pogledu estetskog izraza hotela i pokazala se kao ogroman izazov za arhitekte koji su učestvovali u procesu njegovog projektovanja.

¹⁵ Osim ovog, GUP je predviđao izgradnju još 3 nova hotela – dva u dijelu grada preko Morače i jedan u blizini željezničke stanice.

*Tri odbijena projekta: neprilagođenost duhu mjesta i
nemoć „standardne“ arhitekture*

Prvi idejni projekat hotela na Morači izrađen je već u septembru 1963. godine, kao sastavni dio investicionog programa za njegovu izgradnju. Projekat je izradilo Preduzeće za projektovanje Titograd, po narudžbi Narodnog odbora opštine Titograd. Arhitektonsko rješenje potpisao je hrvatski arhitekta Božidar Tušek,¹⁶ a projekat konstrukcije inženjer Vladimir Stanković.

Prema uslovima za izradu projekta koje je izdao Zavod za urbanizam Narodnog odbora opštine Titograd, hotel je lociran nizvodno od mosta Blaža Jovanovića, u neposrednoj blizini montažnog restorana Opšteg Građevinskog preduzeća.¹⁷ Predviđen je kapacitet od 120 ležaja, raspoređenih u 76 jednokrevetnih i dvokrevetnih soba i 2 poluapartmana, a ključni zahtjev u dijelu oblikovanja odnosio se na skladno povezivanje objekta sa kanjonom rijeke, kako se svojim gabaritima ne bi nametao ambijentu.

Na ove zahtjeve Tušek je odgovorio vrlo suzdržanim situacionim rješenjem, krajnje racionalnom funkcijom i izrazitom svedenošću forme. Kako bi u što većoj mjeri sačuvao prirodne konture terena, on je objekat maksimalno udaljio od obale, dok je terase sa podijumom za ples postavio bliže rijeci, tretirajući ih

¹⁶ Nije poznato kako je uspostavljena saradnja između arh. Tušeka i Preduzeća za projektovanje Titograd, čiji je direktor u to vrijeme bio arh. Radmilo Zdravković.

¹⁷ U vrijeme kada su ovi uslovi izdati, planski osnov za izgradnju hotela formalno još nije postojao. No, s obzirom da je izradu Generalnog urbanističkog plana Titograda vodio arh. Božidar Milić, rukovodilac Zavoda, očigledno je da je ovaj „prekršaj“ učinjen na osnovu unaprijed prihvaćenih i već sasvim izvjesnih programskih opredjeljenja, koja su u više navrata publikovana i u dnevnoj štampi.

kao nezavisan funkcionalni i konstruktivni sklop, sa ulogom, kako sam navodi, „prelaznog arhitektonskog elementa između kanjona Morače i hotela“.¹⁸ Na taj način je omogućio direktan pristup terasama sa pješačke staze formirane uz vodotok, bez obaveznog prolaznja kroz hotel, čime je istakao njihov komunitarni karakter, obezbijedivši istovremeno i neophodan akustički komfor soba.

Raščlanjivanje funkcije konsekventno je sprovedeno i u unutrašnjosti objekta. Prizemlje je podijeljeno na tri jasno diferencirane i međusobno dobro povezane cjeline. U prvoj, postavljenoj prema mostu i bulevaru, projektovani su glavni ulaz, prijemni hol sa recepcijom i kancelarije za zaposlene; u centralnoj – restoran i kafana, skupa sa garderobom i toaletima, a u trećoj – ekonomsko-tehnički blok, čija je južna pozicija omogućavala lak pristup dostavnih vozila, bez ometanja intime soba¹⁹. U okviru ove funkcionalne postavke i relativno skromnih gabarita pravougaone osnove (svega 57x13 m), ostvarena je vrlo efektna organizacija prostora, uz poželjnu fleksibilnost u dijelu restorana i kafane, koji su se otvaranjem pomičnih staklenih stijena mogli spojiti u jedinstvenu cjelinu. Osim toga, postignut je i visok nivo protočnosti prizemlja po oba pravca, budući da je ugostiteljski dio hotela imao poseban ulaz sa zapadne strane, a da je sa glavnim holom, kuhinjskim ofisom i terasama bio povezan na vrlo ubjedljiv i neusiljen način.

Izbor skeletne konstrukcije i stakla kao glavnog fasadnog omotača prizemlja omogućavao je dobru vizuelnu integraciju

¹⁸ Tehnički opis uz Idejni projekat hotela na Morači u Titogradu, Državni arhiv Crne Gore – Arhivski Odsjek Podgorica, Idejni projekat hotela na Morači (Fond: Skupština Opštine Titograd – Privredni objekti, kutija 14), 1963–1964.

¹⁹ Tehničke prostorije su projektovane u podrumu, ispod kuhinje.

unutrašnjeg i spoljašnjeg prostora, što je Tušek, u maniru beskompromisnog moderniste, znalački iskoristio, uvezujući kafansko-restoranski dio u jedinstven prostorno-vremenski kontinuum sa Starim gradom, rijekom, terasama i okolnim zelenilom.

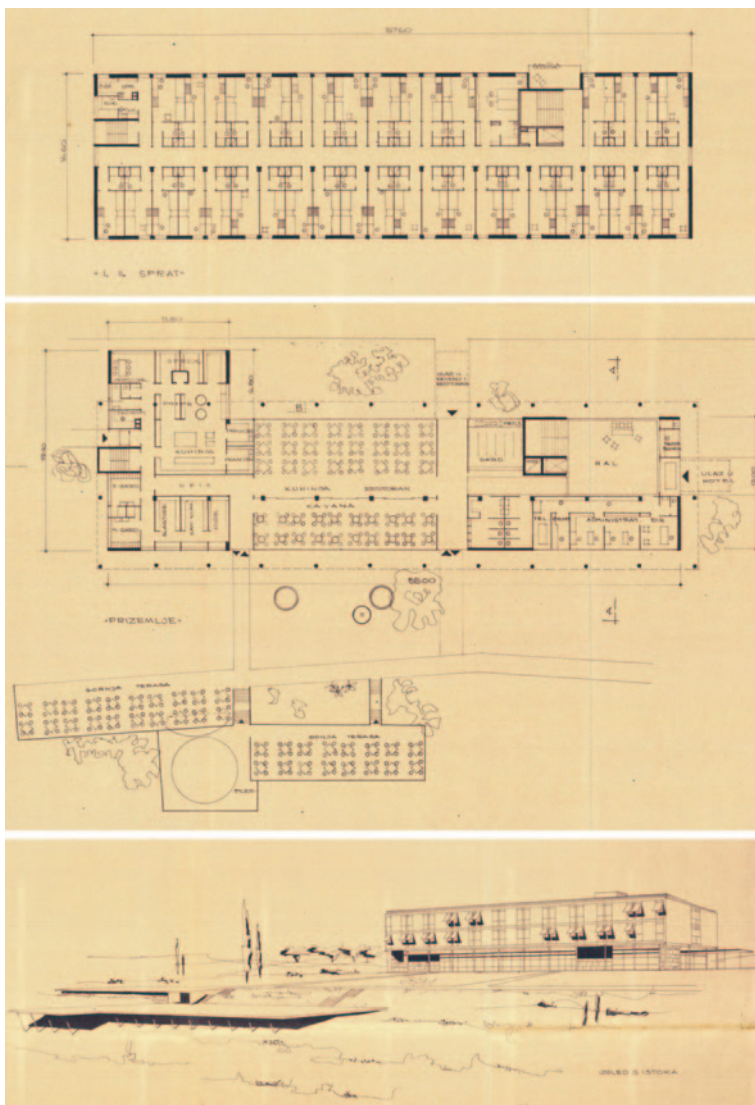
Sa jednakom studioznošću riješena je i funkcija spratnih etaža, na kojima su u dvotraktnom sistemu projektovane sobe, sa sopstvenim kupatilima i bez lođa (po dvije unutar jednog konstruktivnog rastera osovinskog raspona 5,2 m).²⁰

U oblikovnom smislu, hotel je koncipiran kao izduženi kubus, dužom stranom orijentisan prema Morači, a užom (ulaznom) stranom prema mostu i glavnom gradskom bulevaru. Uvlačenjem prizemlja u odnosu na traktove gornjeg dijela objekta i njihovom diferenciranom materijalizacijom, ostvaren je efekat lakoće volumena koji u najmanjoj mogućoj mjeri okupira prostor obale i narušava njenu prirodnu konfiguraciju.

Likovna interpretacija fasada vjerno je odražavala logiku svrsishodnosti i racionalnosti sa kojom su rješavani funkcionalni i konstruktivni sklop objekta, što je rezultiralo mirnom strukturalnom estetikom, pravilnim ritmom i vještim raščlanjivanjem masa, na kojima su se smjenjivale staklene, malterisane i površine obložene kamenom.

Posmatran u odnosu na predviđeni program i na osobenosti lokacije, Tušekov projekat je nudio iznimno racionalno i ujedno vrlo efektno funkcionalno rješenje, krajnje svedenu estetiku i jedan prilično distanciran odnos objekta prema kontekstu, koji

²⁰ Na oba sprata, identičnih osnova, projektovana su 4 tipa smještajnih jedinica – po 8 jednokrevetnih i dvokrevetnih soba orijentisanih prema zapadu, jedan poluapartman iste orijentacije i 22 sobe orijentisane ka istoku koje su se mogle koristiti kao jednokrevetne ili kao dvokrevetne, tako da je ukupni smještajni kapacitet hotela varirao od 96 do 136 ležaja.

Slika 4: arh. Božidar Tušek, Idejni projekat hotela na Morači, 1963.

je snažno evocirao ranomodernistički ideal čistog slobodnostojećeg volumena u prirodnom okruženju.

Pred Komisijom za pregled i ocjenu investicionog programa projekat se našao tek početkom marta 1964. godine, šest mjeseci nakon što je izrađen.²¹ Iako se na osnovu raspoložive arhivske građe ne mogu utvrditi uzroci ovolikog kašnjenja, niti precizni razlozi zbog kojih je projekat odbačen, jasno je da on nije zadovoljilo očekivanja ocjenjivačke komisije, pa je investitor ubrzo naručio dva nova investiciona programa.²²

* * *

Pored Preduzeća za projektovanje „Titograd“, kojem je pružena mogućnost da izradi novi investicioni plan, angažovan je i Biro za projektovanje Opšteg građevinskog preduzeća „Titograd“. Rok za izradu projekata bio je izuzetno kratak, s obzirom na činjenicu da su urbanistički uslovi izdati u drugoj polovini jula 1964, a da su projekti predati naručiocu već narednog mjeseca. Prema ovim uslovima, koje je u ime Zavoda za urbanizam SO Titograd potpisao arhitekta Božidar Milić, određeno je da hotel bude B kategorije, namijenjen za tranzitni turizam, maksimalnog kapaciteta 150 ležaja, spratnosti P+2, sa ravnim krovom i terasama iznad vode. U arhitektonskom smislu, insistiralo se na reprezentativnosti objekta i (ponovo) na njegovoj uklopljenosti u ambijent, a naročito na pažljivom odnosu prema obali.

Prema projektnom zadatku, koji je u ime investitora potpisao Veselin Babić, načelnik Odjeljenja za privredu i radne odnose

²¹ Projekat je dostavljen 6. 3. 1964. godine.

²² U dostupnoj arhivskoj građi Tušekov projekat se pominje u izvještajima komisije o naredna dva projekta, ali samo u kontekstu ponavljanja istih grešaka, bez preciziranja šta je to što je u njegovom projektu ocijenjeno kao nezadovoljavajuće.

SO Titograd, predviđeni su nešto skromniji kapaciteti (cca 110 ležaja) od onih propisanih urbanističkim uslovima. Za projektovanje soba usvojen je normativ od svega 6–8 m² po krevetu, s tim što je, za razliku od prethodnog projekta, svaka soba morala imati lođu minimalne dubine 1m. Precizirani su kapaciteti restorana (80 mjesta) i kafane (120 mjesta), uz napomenu da se omogućujući njihovo povezivanje preko aperitiv bara. Posebno interesantan je bio zahtjev da se ispred kafane i restorana, prema rijeci, projektuje terasa za (čak) 1.000 stolica, od kojih je 20% trebalo da bude zaštićeno od kiše. Izgradnja je bila planirana u 2 etape i to tako da se za drugu etapu ostavi: uređenje bara, izgradnja i uređenje dijela terasa, uređenje prilaza, parkirališta i staza, što je jasno upućivalo na zaključak da je izgradnja smještajnog dijela hotela i osnovnih ugostiteljskih sadržaja bila apsolutni prioritet.

* * *

Izrada idejnog projekta hotela u Birou za projektovanje OGP „Titograd“ povjerena je arhitekti Draganu Markoviću, koji je u svojoj koncepciji očigledno pošao od namjere da ostvari što neposredniji vizuelni kontakt restorana i kafane sa rijekom i njihovu čvršću funkcionalnu povezanost sa hotelskim terasama. Ovo, u suštini opravdano polazište, koje se može razumjeti i kao reakcija na neke upitne aspekte Tušekovog projekta,²³ nije, međutim, pratila dosljedna i umješna razrada, što je presudno uticalo na skroman krajnji rezultat.

Grupisanje osnovnih sadržaja po vertikali sprovedeno je slično kao u prethodnom projektu – sve prostorije javne namjene, skupa sa administracijom i ekonomsko-tehničkim blokom, postavljene su u prizemlje i manjim dijelom u podrum, dok su sobe

²³ Povlačenje restorana ka zapadu, njegovu posrednu vizuelnu povezanost sa rijekom (preko kafane) i odmicanje sklopa terasa od objekta.

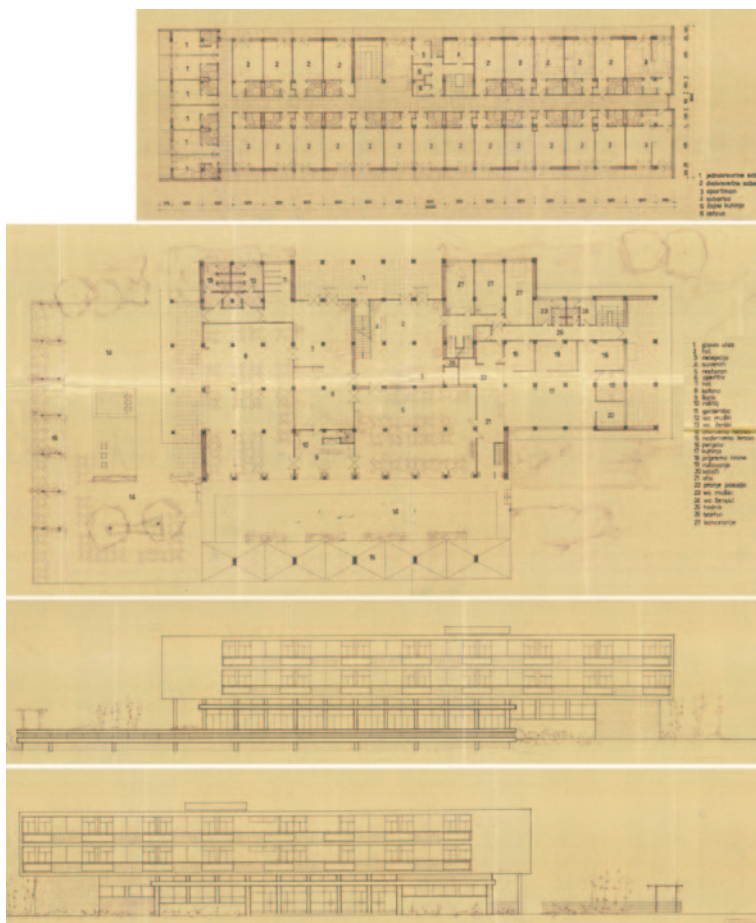
projektovane na spratovima. Ono što je riješeno na sasvim drugačiji način je funkcionalna organizacija etaža.

U Markovićevom rješenju kuhinja je zauzela sjevernu poziciju; na nju su se, idući ka jugu, nadovezivali restoran, aperitiv bar i kafana, dok su glavni hotelski i kafanski hol, flankirani administrativnim i sanitarnim blokom, bili orijentisani ka zapadu, sa trijemski riješenim pristupom i odvojenim ulazima. Između ulaza u holove projektovano je stepenište koje je vodilo u podrumski bar, povezan veoma dugim, „izlomljenim“ hodnikom sa pomoćnim i tehničkim prostorijama, smještenim ispod restorana i kuhinje. Uz restoran i kafanu projektovane su dvije prostrane terase, okrenute ka Morači i brdu Ljubović, prva djelimično natkrivena betonskom nadstrešnicom, druga sa centralno postavljenom fontanom i pergolom duž južnog oboda.

Sobe su projektovane u tri trakta – u dva duža, orijentisana ka istoku i zapadu, bile su predviđene dvokrevetne sobe i apartmani, a u kraćem, orijentisanom ka jugu, jednokrevetne.²⁴

Ključni doprinos Markovićevog projekta bio je u tome što su prostori restorana i kafane razvijani u širem potezu duž rijeke, ali je njegovo rješenje bilo lišeno one decentne modernističke fluidnosti i integralnog doživljaja prostora koji su odlikovali Tušekov rad, ponajviše zbog loše povezanosti unutrašnjih prostora i njihovog pregrađivanja zidovima. Uz to, istočni i južni smještajni trakt sada su bili direktno izloženi buci sa terasa, čije su nadstrešnice ometale, ili čak sasvim zaklanjale, pogled iz soba ka vodi, umanjujući tako efekat njene blizine koji je projektant bezuspješno pokušao da intenzivira postavljanjem objekta nešto bliže rijeci i bulevaru u odnosu na lokaciju predviđenu uslovima.

²⁴ Na spratnim etažama projektovano je po 6 jednokrevetnih soba, 22 dvokrevetne sobe i 2 apartmana (ukupno 112 ležaja), uz koje su bile predviđene i prostorije za posluđu sa posebnim komunikacijama.

Slika 5: arh. Dragan Marković, Idejni projekat hotela na Morači, 1964.

Nedorečenosti u funkcionalnoj i prostornoj organizaciji pratio je i osrednji likovni izraz, zasnovan na jednoličnom ritmu konstruktivnog sklopa i njegovoj diferencijaciji u odnosu na elemente ispune.

S obzirom na očigledne manjkavosti, bilo je za očekivati da ni ovaj, u svakom smislu skroman projekat, nakon već odbačenog Tušekovog, neće zadovoljiti očekivanja naručioca.²⁵

²⁵ Gabariti objekta bili su, inače, veoma slični onim iz Tušekovog projekta.

Početak februara 1965. Komisija za pregled i odobrenje investicionog programa za izgradnju hotela „B“ kategorije u Titogradu²⁶ odbila je Markovićev projekat. U izvještaju o pregledu projekta koji potpisuje arh. Novica Vušović, u to vrijeme direktor Zavoda za urbanizam Crne Gore, funkcionalno rješenje prizemlja i podruma ocijenjeno je kao nedovoljno prostudirano i neracionalno²⁷, rješenje soba kao prihvatljivo ali stereotipno, a arhitektonsko oblikovanje kao u cjelini neuspjelo, zbog slabo odmjerenih i međusobno neusaglašenih glavnih masa objekta koje ne daju skladnu cjelinu. Uz to, kao neprihvatljivo je okarakterisano i lociranje hotela suviše blizu obale, na dijelu gdje je prethodnim nasipanjem već bila promijenjena prirodna konfiguracija terena.

O savjesnom i pažljivom odnosu članova Komisije prema povjerenom zadatku i njihovoj svijesti o trajnom uticaju koji će hotel imati na širi kontekst, slikovito govori sljedeći dio Vušovićevog izvještaja: „Važnost ovog objekta, s’ obzirom na njegovu namjenu, a naročito na mjesto na kojem se podiže, zaslužuje ozbiljnije i studioznije arhitektonsko oblikovanje, jer će objekat uvijek biti u prvom planu pri pogledu na naselje preko Morače...“

Dimenzije pravougaonih osnova smještajnih traktova bile su 54,2 x 16 m, a ukupna površina hotela 3.392 m².

²⁶ Ova Komisija je obrazovana 29. januara 1965. godine, Rješenjem potpredsjednika Skupštine opštine Titograd, Momčila Vučinića. Za predsjednika Komisije je imenovan ing. Đole Šoškić, a za njene članove: ing. Novica Vušović, ing. Milorad (Mišo) Vukotić, dipl. ecc. Žarko Dragović, dipl. ecc. Veselin Babić, ing. Petar Vukotić i ing. Božidar Milić. Vušović i Vukotić su ujedno bili određeni i za izvjestioce.

²⁷ Kao ključni funkcionalni nedostaci navedeni su: nepovoljan ulaz i stiješnjen hol ispred podrumskog bara, nedovoljna površina kafanskog hola i garderobe, loša pozicija i nedovoljna površina aperitiv bara, te prevelika udaljenost terasa od ofisa što za posljedicu ima njihovo otežano opsluživanje.

U zaključku, Vušović navodi da se „S’ obzirom na lokaciju i značaj ovog objekta, s jedne, i na funkcionalne i arhitektonske nedostatke, s’ druge strane, projekat (se) ne može preporučiti za usvajanje.“²⁸

U istom tonu svoj izvještaj zaključuje i drugi izvjestilac, arh. Milorad Vukotić, koji konstatuje da „projekat nije shvatio vrijednost lokacije“ i da „projekat ovih kvaliteta ne predstavlja rešenje na datoj lokaciji“.²⁹

* * *

Drugi projekat koji je podnijelo Preduzeće za projektovanje „Titograd“ izradio je arh. Milan Popović³⁰ čije je rješenje, u skladu sa izmijenjenim projektnim zadatkom, predviđalo izgradnju hotela nešto većeg kapaciteta i površine³¹. U odnosu na prethodna dva projekta Popovićev pristup temi bio je slobodniji i razlikovao se kako u dispoziciji programskih sadržaja i načinu njihovog povezivanja, tako i u odnosu prema lokaciji i oblikovanju objekta.

Specifičnost ovog pristupa mogla se sagledati već na osnovu situacionog rješenja, iz kojeg je provijavao jedan cjelovitiji doživljaj šireg konteksta i nastojanje da se sa njim uspostavi ne samo racionalan, već i prislan odnos. U skladu sa ovim opredjeljenjem, Popović je, pored glavnog prilaza hotelu koji je urbanističkim uslovima određen iz pravca Lenjinovog bulevara,

²⁸ Rukopis Izvještaja o pregledu Idejnog projekta zgrade hotela OSS u Titogradu, Državni arhiv Crne Gore – Arhivski Odsjek Podgorica, Hotel na Morači u Titogradu – Idejni projekat, februar 1965. (Fond: Skupština Opštine Titograd – Privredni objekti, kutija 15).

²⁹ Isto

³⁰ Projekat konstrukcije i ovaj put je radio inž. Vladimir Stanković, sada kao vršilac dužnosti direktora preduzeća.

³¹ 150 ležaja, 5.775 m².

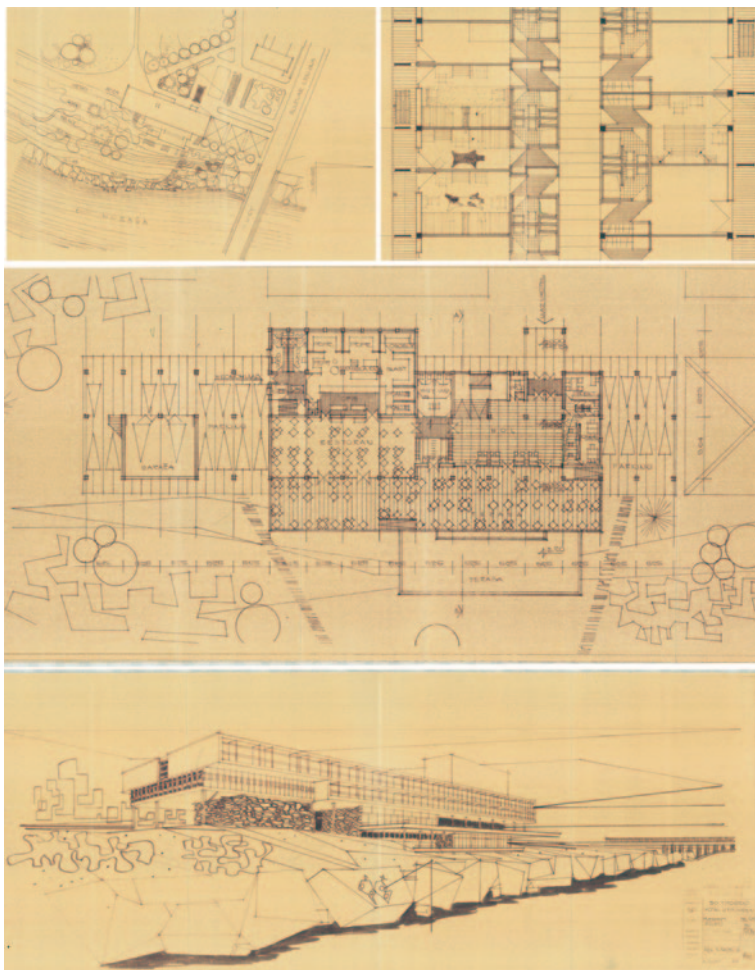
projektovao mnogo logičniji alternativni prilaz iz pravca Ulice Đura Salaja,³² dok je hotelsku terasu formirao kaskadno, u dva nivoa, sa mogućnošću proširenja i dogradnje, kako bi objekat što čvršće vezao za obalu i rijeku.

Za razliku od prethodnih projekata, Popović je izbjegao podjele hola na hotelski i kafanski dio, projektujući ga kao centralni distributivni prostor iz kojeg se pristupa svim drugim sadržajima, sa izuzetkom kuhinje i tehničkih prostorija za koje je obezbijedio zaseban ulaz sa južne strane, preko natkrivenog ekonomskog dvorišta. Uz sjeverni obod hola smjestio je recepciju i prostorije za administraciju, a sa njegove južne strane restoran, odvojen aperitiv barom, povežavši sve ove prostore izrazito dugom glavnom terasom (cca 47,5 m), postavljenom paralelno toku rijeke.

U kontekstu kristalizacije ključnih projektantskih dilema tokom dugog procesa projektovanja hotela i izravnog doprinosa konačnoj ideji na osnovu koje je hotel sagrađen, posebno je važan način na koji je u ovom projektu tretiran prostor kafane. Uprkos evidentnoj neprečišćenosti funkcionalnog rješenja, koja se može tumačiti i kao posljedica prekratkog roka za izradu projekta, više je nego očigledno da Popović ovom sadržaju ne prilazi kao programskoj nužnosti, već prije svega kao prilici da objekat organski razvije po terenu i da ga što više primakne rijeci. Isturanje kafanske terase u slobodan prostor nad vodom, i to tako da ni najmanje ne ometa pogled sa viših etaža niz padinu, samo je dodatna potvrda ove intencije.

U odnosu na ovaj, relativno uspio gest, postavljanje noćnog bara uz sobe na prvom spratu i njegovo isforsirano i nelogično povezivanje sa ekonomskim dvorištem, značajno su degradirali funkcionalno rješenje, uprkos dobrom uklapanju ovog prostora

³² Danas Ulica Ivana Milutinovića.

Slika 6: arh. Milan Popović, Idejni projekat hotela na Morači, 1964.

u opštu volumetrijsku postavku. To je, bez sumnje, najveći nedostatak u inače korektnoj postavci spratnih etaža koja se, slično kao u Tušekovom projektu, zasnivala na dvotraktnoj organizaciji.

U oblikovnom smislu, Popovićev projekat je djelovao efektivnije i raskošnije od prethodna dva, ne samo zbog većih gabarita objekta, već prije svega zbog jasnog strukturiranja funkcionalnih cjelina i njihove dosljedne artikulacije u volumetrijskoj kompoziciji i materijalizaciji. Fasade su odisale pravilnim i rafiniranim ritmom skeletne armirano-betonske konstrukcije, na koji su se nadovezivali izbalansiran i harmoničan odnos sekundarnih arhitektonskih elemenata (vanjskih stepeništa, ograda i pregrada lođa i dr). Sa posebnom pažnjom rješavana je fasada prema rijeci na kojoj je, zahvaljujući promjeni planova, snažnim horizontalama terasa i isplivavanju stubova na pojedinim partijama prizemlja i suterena, ostvaren efekat pokrenutosti. Ovaj efekat pojačan je upotrebom kamena u oblaganju djelova postamenta objekta, čime je pojavnost volumena spratnih etaža postala „lakša“ i dinamičnija, a objekat kao cjelina čvršće vezan za ambijent.

Popovićovo oblikovno rješenje odlikovala je rijetka i vrlo osobena strukturalna ekspresivnost i originalna likovna dinamika, koja je odisala lakoćom, vedrinom i suptilnim odnosom prema okruženju i pejzažu, karakterističnim za ranu fazu njegovog stvaralaštva³³. Ovo potvrđuje i sam autor koji u tehničkom opisu projekta piše: „U psihološkom smislu išlo se za arhitekturom koja će na posjetioce djelovati stimulatивно i optimistički, a ne poklapati svojom veličinom.“

³³ U istom periodu i vrlo sličnom maniru Popović je projektovao i Osnovnu školu „Maksim Gorki“, izvedenu 1965. godine.

Nesporan likovni potencijal Popovićevog projekta, nije međutim mogao da nadomjesti očigledne funkcionalne nedostatke koji nijesu promakli ocjenjivačkoj komisiji. U izvještaju o pregledu projekta, koji je kao izvjestilac potpisao arh. Milorad Vukotić, naveden je niz slabosti funkcionalnog rješenja, počev od neadekvatne pozicije recepcije, preko nemogućnosti kontrole smještajnog dijela hotela, zatim nekorektne postavke aperitiv bara koja onemogućava izolovanje restorana, problematične veze ofisa i restoranske sale, izostanka garderobe, neadekvatnog prilaza magacinu, nedovoljne površine kuhinje, slabe organizacije ekonomskog dvorišta, neprijatnog pristupa kafani, pogrešne postavke noćnog kluba, sve do nedovoljnog uklapanja soba u konstruktivni modul i suviše malih otvora na njima.

Uprkos utisku da su sve ove kvalifikacije bile sasvim osnovane, donekle čudi činjenica da su u izvještaju na jednako negativan i rezolutan način komentarisani odnos objekta prema terenu i njegovo oblikovanje. Vukotić tako ističe da projektant nije vodio računa o kvalitetu terena, ambijentu lokacije i neophodnosti organskog povezivanja sa kanjonom Morače, zamjerajući uz to i na pretjeranoj izduženosti objekta (cca 90 m) i „standardnoj arhitekturi“ proistekloj iz sledovanja „najjednostavnijoj liniji rješavanja“. Ova kvalifikacija jasno je ukazivala da su očekivanja Komisije nedvosmisleno išla u pravcu jednog sasvim novog i originalnog oblikovnog pristupa, temeljno drugačijeg od funkcionalističkog manirizma koji se početkom 1960-ih, u različitim varijantama, ustalio kao dominantan estetski idiom u arhitekturi Titograda.³⁴

³⁴ U vezi sa takvom pozicijom Komisije važno je skrenuti pažnju na autorske preferencije arhitekata Milorada Vukotića i Novice Vušovića, koji su očigledno imali vrlo istaknutu ulogu u njenom radu. Vukotić je još 1961.

* * *

Nakon odbijanja Popovićevog i Markovićevog rješenja,³⁵ Komisija je predložila investitoru da, s obzirom na važnost lokacije, raspíše konkurs za izradu projekta i da izvrši određene korekcije programa.

Bilo je očigledno da su svi odbijeni projekti izrađeni u izuzetno kratkom roku, te da zbog toga i nisu mogli ponuditi kompletniji odgovor na kompleksan program i vrlo zahtjevne uslove lokacije. Ne može se, međutim, osporiti njihov doprinos jednom sveobuhvatnijem sagledavanju problematike u vezi sa izborom i funkcionalnom organizacijom programskih sadržaja i odnosom objekta prema ambijentu, niti njihova uloga i značaj u daljem toku dešavanja u vezi sa projektovanjem hotela.

godine iskazao sklonost ka organskom pristupu arhitekturi u projektu za vilu Izvršnog vijeća NR Crne Gore u Beogradskoj ulici u Titogradu, dok se Vušovićeva pozicija kretala u pravcu afirmacije vrijednosti vernakularne arhitekture, što ilustruje njegov koautorski projekat za kamp-kućice na Žabljaku (sa Đorđijem Minjevićem, Vasilijem Đurovićem i Mirjanom Sekulić), inspirisan arhitekturom tradicionalnog savardaka, realizovan 1963. Privrženost vrijednostima regionalnog konteksta i arhitekture i kritički odnos prema modernističkom internacionalizmu Vušović potvrđuje u intervjuu listu *Pobjeda*, neposredno prije učešća u radu Komisije, u kojem govoreći o turističkoj izgradnji na crnogorskom primorju, pored ostalog kaže: „...najveći problem je u tome što su svi objekti u cjelini strani našem podneblju, što se ne uklapaju u naš ambijent i što se mnogi strani turisti razočaraju kad kod nas naiđu na turističke objekte sa istim arhitektonskim rješenjima koja su ostavili u svojim ili vidjeli u drugim zemljama.“ (Jedan prostor – jedna privredna cjelina, *Pobjeda*, 18. 6. 1964).

³⁵ Markovićev projekat je posljednji pregledan.

Ovo je posebno važno u svjetlu činjenice da je tehnički pregled projekta Milana Popovića izvršila upravo Svetlana Radević, njegova koleginica iz Preduzeća za projektovanje „Titograd“, što dokazuje da je bila dobro upoznata sa specifičnim izazovima programa i lokacije, stavovima ocjenjivačke komisije i očekivanjima investitora, i prije nego što je konkurs raspisan.

POEZIJA LJUBETE LABOVIĆA

Đorđe Sanković

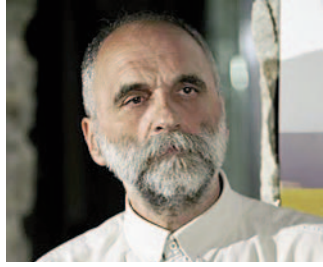
Contemporary Montenegrin poet Ljubeta Labović has left a distinctive and original imprint on Montenegrin poetry at the turn of the 21st century. With a rich array of poetic motifs, themes, and expressive gestures, Labović undoubtedly stands as one of the most significant figures in modern Montenegrin literary studies. Before delving into the poems and accompanying notes of his collection *Babylon Words*, this paper offers a brief overview of the defining characteristics of contemporary Montenegrin literature.

Svaki iskusni čitalac je u današnjem dobu bez velikih poteškoća mogao naslutiti dekonstruisanje književnih epoha. Antika, srednji vijek, humanizam, renesansa, barok, prosvjetiteljstvo, romantizam, realizam, modernizam i postmodernizam – izuzev renesanse i baroka, gotovo svaka epoha je tražila mane u prethodnoj, ali je istovremeno prihvatila neka njena arspoetička načela. Dokaz za to možemo pronaći već u djelima Vergilija, Ovidija, Horacija, no, ovđe se nećemo posvećivati pisanju komparacija koje su već davno napisane. U ovom odjeljku ćemo ukratko reći o statusu književnih epoha na tlu savremene Crne Gore.

Mogućnost raslojavanja svih tih epoha postajala je stvarnost tokom posljednje decenije minulog vijeka, kako u evropskim književnostima, tako i u crnogorskoj. O tekovinama savremene crnogorske poezije pisala je Dubravka Đurić u okviru pogovora

Labovićeve zbirke pjesama i zapisa *Vavilonske riječi*. Đurić je navela sljedeće stavove: „Riječ je o svjesno izvedenom *rezu* na tijelu kanona nacionalne poezije i o uspostavljanju temeljnog *diskontinuiteta*, a taj rez modernost uvijek iznova izvodi. Labović pripada novom valu crnogorskih pjesnika koji je združio pjesnike i pjesnikinje različitih generacija u zajedničkom naporu dekonstruiranja tradicionalnih pjesničkih modela.“ (Đurić, 2019: 193). Iz navedene premise možemo zaključiti da savremena crnogorska poezija teži ka oslobađanju od podražavanja starih pjesničkih formi i kompozicija, što se drugim riječima može nazvati diskontinuitet. U daljem dijelu pogovora Dubravka Đurić ističe da je jezik poezije u manjoj ili većoj mjeri odraz pjesnikovog društva i kulture u kojoj živi, te da samim tim jezik postaje neodvojiv od politike.

Savremenu montenegristiku sačinjava niz književnih ostvarenja stvaralaca koji su, stasavajući u okvirima komunističkog režima, svjedočili o ratu, bili njegovi učesnici, te očevici raspada Jugoslavije, za koju se vjerovalo da se nikada neće pasti. Ljubeta Labović pripada upravo toj pjesničkoj plejadi. U okviru knjige Borislava Jovanovića *Svemoderna montenegrina: od tradicionalizma do postmodernizma* iznijeti su autorovi stavovi o savremenim crnogorskim piscima i pjesnicima. O Ljubeti Laboviću autor je napisao: „Ljubeta Labović pripada onoj grupi crnogorskih pisaca koji su otrpva zamijenili tradicionalnu, književnu, tematsku zavičajnost i nastajali u Biblioteci. No i biblioteka, kao i poezija ima izvjestan apetit za prazninom, počev od **praznine beskonačnosti**, kako to o poeziji, prije svega kaže Josif Brodski. Upravo negdje na (ne)označenom mjestu između potrebe za pisanjem poezije i poezije koja nedostaje – gdje se neiskazano učini još daljim, a iskazano uništenim i odbačenim – stoji poetski vidokrug Ljubete Labovića.“ (Jovanović, 2010: 126). U daljem tekstu Jovanović ističe da je Labović pjesnik koji interpretira kapitalna djela XX vijeka. U

Ljubeta Labović

nastavku ćemo pružiti analizu 3 reprezentativne pjesme tog ciklusa.

Struktura, kompozicija i tematika pjesama u Vavilonskim riječima

Zbirku kojoj u ovom radu posvećujemo pažnju čine, kako rekosmo, pjesme i zapisi. Pjesme bismo mogli podijeliti na sljedeće tematske opuse:

- pjesme sa izraženom intertekstualnošću, one u kojima pjesnik, nerijetko tražeći saputnika u poeziji, evocira živote i stvaralaštvo minulih ličnosti (*Karcer, Mansarda, Kamijevsko proljeće, Prva zora smrti, Black down* i ostale)
- refleksivne i autorefleksivne pjesme (*Isprekidani tragovi, Psalm (LJ), Zeleni auto i slika, Rekvijem ni za što, Lična fikcija, Pred zatvorenim prozorom...*)
- ljubavne pjesme (*Glas, Pustinjska, Ranjivost, Esentia Anima...*)

Struktura i kompozicija pjesama prvog tipa

Pri čitanju pomenute zbirke, odmah se može uočiti pjesnikova erudicija kojom gradi mostove prema starijim stvaraocima i na osoben način pjeva o njihovom životu i stvaralaštvu. Jedna od ostvarenja takvog tipa je pjesma *Karcer* koju iznosimo u cjelosti:

Karcer

„Tako je bliska i daleka ta logorska soba
kao prostor za dugo čekanje pisma
niko ne dolazi skinuta je sa spiska dežurnih
samo anđeli čuvari tihih prostora samoće
ispod oljuštenog plafona
i kamen se rastavlja u napuklinama zida

Prostor je osmislio lično Franc Kafka
i ugao visokog prozora prema očima
i pravac kratkotrajne svjetlosti
što raskriva kapke kao krila sobne bube

otvaraju se i zatvaraju vrata i vide uzalud
jer ovo je sasvim unutra i niko ne može ući
Osim njega koji tuda neprekidno prolazi
tako lagano da niko ne primjećuje taj hod
Kao da postoji samo sjenka unutra a sve drugo obilazi
oko spoljašnjosti koja izgleda sasvim obično
kao svi drugi prostori na svijetu“ (Labović, 2019: 12).

Jedno od obilježja ne samo ove, već i drugih Labovićevih pjesama je upotreba slobodnog stiha. Jedino mjesto u kom dolazi do odstupanja je

„Osim njega koji tuda neprekidno prolazi
tako lagano da niko ne primjećuje taj hod
Kao da postoji samo sjenka unutra a sve drugo odlazi“

U pogledu strukture već pri prvom pogledu se može zaključiti da se pjesma sastoji od tri strofe (sestine, katrena i heptine), i da

je oslobođena interpunkcije.

Ukoliko govorimo o stilskim figurama kao neodvojivom dijelu strukture pjesničkog teksta, moramo pomenuti knjigu Žerara Ženet *Figure*, u kojoj je akcenat stavljen na konstruisanje pjesničkih figura. Ženet piše: „Vidimo da se ovde između reči i smisla, između onog što je pesnik *napisao* i onoga šta je *mislio*, stvara jaz, stvara prostor, i kao i svaki prostor, i ovaj ima svoj oblik. Ovaj se oblik naziva figurom, i ima onoliko figura koliko se može pronaći formi za prostor smešten između linije označioca (*tuga odleće*) i linije označenika (*tuga ne traje*), koji je naravno samo jedan drugi bukvalan označenik“ (Ženet, 1985: 51). Dakle, po Ženetu, stilsku figuru možemo odrediti kao jaz između onoga što je pjesnik htio reći i onog što je napisao.

U *Karceru* pronalazimo sljedeće figure: epitete (*bliska i daleka, logorska, tihih, obično, oljuštenog, visokog, kratkotrajne*), poređenje (*kao prostor za dugo čekanje pisma, kao krila sobne bube, kao svi drugi prostori na svijetu*), aliteraciju koja je postignuta ponavljanjem sonanata *l* i *r* (*bliska, daleka, logorska, prostor, Franc, prozora, prema, kratkotrajne, raskriva, krila*). Na naše dosadašnje stavove možemo nadovezati Sartrovo zapažanje koje je Ženet iznio u istoj knjizi, a koje se tiče poimanja figura. Naime, Žan Pol Sartr, kako navodi Žerar Ženet, primjećuje da stilske figure nemaju stalnu formu i značenje, već da su percipirane na subjektivnom nivou recipijenata. Međutim, autor *Figure* nije zadovoljan ovom definicijom. On tvrdi da stilska figura mora imati jedan stalan, funkcionalan sistem, sistem koji će postojati van subjektivnog doživljaja čitalaca.

Ukoliko govorimo o jeziku figura, a samim tim i o jeziku čitavog pjesničkog ostvarenja, možemo zapaziti da *Karcer* ne obiluje pjesništvom koliko prozom. Razlog za to pronalazimo u zvučnosti, za čije postizanje ne mora biti presudna rima, već red riječi u stihu. O preplitanju poezije i proze u ruskoj književnosti XIX vijeka pisao je Jurij Lotman u *Strukturi umetničkog teksta*.

Lotman je tvrdio: „Složeno preplitanje proze i poezije u jedinstvenom funkcionalnom sistemu umetničke svesti tesno je povezano sa opštijim pitanjem izgradnje umetničkog dela. Umetnički tekst nikada ne pripada jednom sistemu ili nekoj jedinstvenoj tendenciji: zakonitost i njeno narušavanje, formalizacija, u krajnjem izvodu – automatizacija i dezautomatizacija strukture teksta, nalaze se u stalnoj međusobnoj borbi. Svaka od tih tendencija stupa u konflikt sa svojim strukturnim antipodom, ali postoji samo u odnosu na njega. Zato pobjeda jedne tendencije ne znači ukidanje konflikta, nego njegovo prenošenje na drugu ravan. Tendencija koja je pobedila prestaje da bude umetnički aktivna.“ (Lotman, 1976: 10). Vodeći se Lotmanovim načelom, možemo zaključiti da je u ovoj Labovićevoj pjesmi pobjedu odnijela proza i time premjestila poeziju u drugu ravan.

U tom kontekstu valja pomenuti stav Huga Fridriha iznijetog u *Strukturi moderne lirike*: „Po jednom (nepravедно uopštenom) određenju zasnovanom na romantičkoj poeziji, lirika se često poima kao jezik duševnosti, lične duše. Pojam duševnosti ukazuje na rasterećenje posredstvom ulaska u duševni prostor, koji i najusamljeniji deli sa svima koji su u stanju da osećaju. Moderna pesma izbegava upravo tu neposrednu komunikativnost. Ona izbegava humanost u tradicionalnom smislu reči, ‘doživljaj’, sentimentalnost, pa čak i lično ‘ja’ pesnika. On u svojoj tvorevini ne sudeluje kao privatna ličnost, nego kao pesnička inteligencija, kao operator jezika, kao umetnik koji oprobava preobražaje mogućnosti svoje zapovedničke fantazije ili svog idealnog načina viđenja na nekoj proizvoljnoj tj. ne naročito značajnoj građi“ (Fridrih, 2003: 15). Svako ko je upoznat sa Kafkinim djelima, brzo će uvideti aluziju na pripovijetku *Preobražaj*, koja se nalazi u domenu nadrealizma. Protagonista Gregor Samsa se budi kao buba, tvrdokrilac, što je simbol za dobijanje invaliditeta, hendikepa i

otuđenja od običnog, ljudskog svijeta. Pišući u nadrealističnom maniru, Kafka je pokušao prikazati apsurd života iz kog ne postoji izlaz. Čini se da je upravo to odlika prostora, ili, tačnije, sobe koju, po Fridrihu Hugu, oblikuje Labovićeve pjesnička inteligencija. Napuštena je od svih, sem od anđela koji, indiferentni, bivstvuju u tišini sobe iz koje nema izbavljenja.

Druga pjesma ovakvog tipa je *Mansarda*, u kojoj se gradi most prema Vitmenovim *Vlatima trave*. U strukturu pjesme ulaze četiri strofe: sestina, kvinta, katren i oktava. Kao i u *Karceru*, stih je slobodan, sa jednim izuzetkom parne rime:

Mansarda

„Kad se zagledam u svjetlost, u dio neba
Kroz lišće drveća i ugasle fasade zgrada
(kao da je posljednje jutro iza nekog zida)
vidim tu Mansardu, prozor ka zvijezdama
kao ljubav i rastanak što ostanu
za brodovima što isplove kad oluje minu...

Kad god čujem kišu ljubavi
po krovovima nekih slučajnih kuća
tu dragu muziku u ritmovima tišine i usamljenosti
tuga se neka razlije preko svih prizora na suncu
U gradu u kojem postojah kao ostrvo u pustinji

O, da li je to doista postojalo i bilo stvarno
i ti koja si otišla i sve što smo bili utihnulo je
u ritmovima tih dalekih kiša što plavile su snove
u posljednjim našim koracima na toj kapiji...

Svjetlost se i dalje rasipa pravi slatku toplinu
u nemogućim starim buđenjima naših tijela i govora

(Ej, to smo bili mi, ne zaboravljaj nikad...)

ispod mahovine i maslačka u tom krovu
gdje su ostali zauvijek tragovi duša i dodira
I po dvorištu sad rastu vlati Vitmenove trave
sa sjećanjima i željom za nove povratke
iz dalekih doba, poraza i uspomena.“ (Labović, 2019: 14).

Ovo nije homogena pjesma. Kao što govore stihovi, u njoj su zastupljeni ljubavni i refleksivni motivi, s posebnim akcentom na simboliku čuvene zbirke *Vlati trave*. Drugi važan segment svakog teksta, a naročito umjetničkog, jeste ritam. Dok je *Karcer*, oslobođen interpunkcije, dobio neprekidan i, moglo bi se reći, gotovo jednoličan ritam, *Mansarda*, pak, ima promjenjiv ritam. Razlog za to pronalazimo u interpunkciji. Mada joj Labović nije ostao sasvim dosljedan, ona je odigrala jednu od presudnih ulogu u građenju kompozicije. Izuzev tog elementa, ritam pjesme usporavaju stihovi pjesnikovog preispitivanja i samopreispitivanja, koji su pisani italikom i odvojeni zagradama. Tim postupkom pjesnik nas navodi da posumnjamo u postojanje predjela koje je opjevao. No, to ne bi bilo dovoljno da totalitet pjesme u potpunosti izmjesti iz realistične ravni. Svaki opjevani predmet ne sadrži dublje i skriveno značenje, za razliku od *Karcera*. No, pominjanje Vitmena to djelimično čini. Ako prihvatimo jezik Đerđa Lukača, s lakoćom možemo zaključiti da se totalitet *Karcera* nalazi u simboličkoj, ili, tačnije, nadrealnoj ravni, dok se totalitet *Mansarde* većim dijelom nalazi u realističkoj ravni. Ono što totalitet *Mansarde* izmješta iz realistične ravni je, kako rekosmo, aluzija na Vitmenove *Vlati trave*, čija je jedna od glavnih ideja besmrtnost materije, te smatranje smrti boljom od života. U svojoj poznatoj knjizi *Teorija romana*, Lukač je zabilježio svoje stavove o odnosu pjesnik – tema pjesme: „Za pjesništvo, pak, postoji samo supstancija, i samo međusobno unutarnje homogene supstancije

moгу dospjeti u antagonističku povezanost kompozicijskih odnosa. Lirika može ignorisati postojanje prve prirode fenomenalnom i stvoriti iz konstruktivne moći ovog ignorisanja protejsku mitologiju supstancijalnog subjektiviteta: za nju je prisutan samo veliki trenutak u kojem se ovjekovječuje smisleno jedinstvo prirode i duše ili njihova smislena razdvojenost, nužna i prihvaćenost usamljenost duše: otrgnuta ravnodušnom trajanju, uzdignuta iz maglovito uvjetovane mnogostrukosti stvari, duša se, u lirskom trenutku, ulijeva svojom najčistijom unutrašnjošću u supstanciju, a sama nespoznatljiva priroda se sažima u svjetleći simbol snagom njene interiornosti“ (Lukač, 1990: 49–50). Kako smo već istakli, prostor koji opisuju stihovi *Karcera* je udaljen od lirskog subjekta, dok mu je prostor u *Mansardi* i te kako bliži. Drugi Lukačev stav je da kompozicija lirike često može predstavljati samo puki prostor za deskripciju, i da jedino pjesnikova domišljatost ima snagu da takvo ostvarenje oslobodi površnosti. Stihovi koji referišu na Vitmena, zajedno sa onima napisanim italikom i odvojeni zagradama *izbavljaju* pjesmu od zapadanja u puki deskriptivni materijal.

Na kraju ove analize treba pomenuti i stilske figure. U *Mansardi* se mogu uočiti apostrofa (i ti koja si otišla i sve što smo bili utihnulo je, (*Ej, to smo bili mi, ne zaboravljaj nikad...*)), anafora (u ritmovima/ u posljednjim),

Struktura i kompozicija pjesama drugog tipa

Kako smo to već istakli, u drugi tip pjesama *Vavilonskih riječi* spadaju refleksivne i autorefleksivne pjesme, u kojima autor preispituje vrijeme, svijet, kao i ljude i samog sebe. Jedna od takvih je pjesma *Isprekidani tragovi*, koju navodimo u nastavku:

Isprekidani tragovi

„Svuda su razbacani ornamenti prošlosti,
simboli gradova, minulog vremena i starih snova
koji naviru i ulaze u čula kao crni prah.
Nikako da zatvorim sve to složeno i rasuto
u nekom sigurnom i skrovitom uglu,
na dnu mora i sarkofaga — da odložim
te fragmente i slike davnog života.

Stalno isplovjavaju iz sjećanja
zabilješke, ključevi nekih vrata, nevidljivi ožiljci
tragovi, pisma, lica, albumi, slike i ljubljene dodiri
riječi zakačene za zidove i uspomene
rasute po raznim mojim kućama.

Uvijek se pojavi neki zaturen zapis
ili akvarel nekih dalekih sutona,
suvenir iz hotela kao simbol nečega
što nedostaje... što nedostaje... stvarno je!“ (Labović, 2019: 7).

Gledano sa stanovišta strukture umjetničkog teksta, može se doći do konkluzije da je jezik proze i ovdje ostvario dominaciju, te da je autor do kraja ostao dosljedan interpunkciji, što je pjesmi zadalo jasan i odmjeran ritam. Stihovi, koji čine jednu septinu, kvintu i katren su slobodni, bez izuzetaka ukrštene ili obgrljene rime, što je slično i prethodnim pjesmama. Stilske figure koje ulaze u strukturu i kompoziciju su: poređenje (*kao crni prah*) i metonimija (*riječi zakačene za zidove i uspomene*). Ton pjesme je melanholičan, ritam usporen, sve do samog kraja kada pjesnik viče *stvarno je!* Kada pred sobom imamo tekst ovakvog tipa, zahvalno je poslužiti se psihoanalizom kao osnovnim

polazištem interpretacije.

Najprije bi valjalo pomenuti psihologiju umjetnosti o kojoj je pisao Lav Vigotski u svojoj čuvenoj knjizi *Psihologija umjetnosti*. Vigotski piše sljedeće: „Svako svesno i razložno tumačenje koje umetnik ili čitalac daju ovom ili onom delu treba, pri tome, posmatrati kao kasniju racionalizaciju, to jest, kao izvesnu samoobmanu, kao neko opravdanje pred sopstvenim razumom, kao objašnjenje izmišljeno *post factum*“ (Vigotski, 1975: 90). Vigotski dalje ističe da su psihoanalitičari umjetnost posmatrali kao stanje između snova i neuroze, te da se u njenoj unutrašnjosti nalazi konflikt koji je previše zreo za snove, ali ne i za neurozu. U *Isprekidanim tragovima* jasno vidimo niz autorovih neriješenih konflikata koje uporno želi da izbjegne. Potiskujući ih, oni sve snažnije isplivavaju na površinu i time prouzrokuju melanholiju, depresivnost i bezvoljnost. Sa druge strane, treba istaći zapažanje Vigotskog o manama psihoanalitičkog pristupa umjetnosti. Naime, on piše da psihoanaliza za osnovu svake umjetnosti uzima Edipov kompleks, a da, pritom, gotovo uvijek zaobilazi pitanje forme umjetničkog djela, koju posmatra kao neki nevažan dodatak. Mi ne možemo znati zašto je Labović najčešće birao stih kao formu svoje umjetnosti; ono što možemo znati je to da se u prikazanoj pjesmi jasno vidi želja za potiskivanjem. O potiskivanju Vigotski piše: „Delovanje umetničkog dela i pesnikovog stvaralaštva izvodi se potpuno i bez ostatka iz najstarijih nagona, koji su ostali postojani tokom čitavog trajanja naše kulture, a delovanje umjetnosti ograničava se samo na usku individualnu sferu individualne svesti. Dovoljno je ukazati na to da su i sama pitanja potiskivanja – *šta* se zapravo potiskuje, *kako* se potiskuje – uslovljena uvek onim društvenim prilikama u kojima moraju da žive i pesnik i čitalac“ (ibid, 99–100). Sudeći po stihovima, možemo zaključiti: 1. da je pjesnik imao burnu i tešku prošlost koju želi da potisne, i 2. da je imao svijetlu prošlost, optimistične vidike, koji su jednog dana, usred

spletova raznih okolnosti, prestali da egzistiraju, i da ih Labović iz tog razloga želi zaboraviti. Na ovo bi se mogao nadovezati stav Vilijama Vordsvorda kog je iznio Žarko Martinović u svojoj knjizi *Ogledi o psihoanalizi i psihologiji umjetnosti*: „Pjesnik je čovjek koji je više od drugih ljudi prijemčiv da ono što je odsutno na njega utiče kao da je stvarno“ (Martinović, 2012: 47). Potvrdu ovog stava pronalazimo u posljednjem stihu koji je drukčijeg ritma od ostatka pjesme: „, što nedostaje... što nedostaje.... Stvarno je!“ (Labović, 2019: 7). Na kraju ovog dijela možemo zaključiti da se totalitet pjesme nalazi u simboličnoj ravni svojstvenoj samom pjesniku koji pokušava da putem potiskivanja sjećanja na prošlost rastereti psihi.

Naredna pjesma kojoj posvećujemo pažnju je *Psalm (Lj)*

Psalm (Lj)

„Ti ćeš biti posljednji stanovnik ove Kuće,
gdje čuju se samo kapi kiše
I tišina u snu pjesnika.

Čuje se i tvoje srce
u jutarnjoj svirci iz komšiluka.

I na kraju pojaviće se neutaživa žeđ
slivanje svih želja u tvoj lucidni um
Zore i noći će se spojiti –
i posljednji protok usporene krvi
i utihli tonovi posljednje muzike...

Mnogo je razloga da kaže se
da je tvoj znak posve drugačiji
u cjelokupnoj povijesti znakovlja
u postojanju je samo neprekidna nada

za sva imena, kraljevstva, hrabra sjećanja
i snagu iz koje izvire riječi.

I tvoje oko iza zida,
sabirnik voljenih slika –
pred beskonačnom pustinjom u daljini,
pred čistom zavodljivom samoćom
ostaće zauvijek otvoreno.“ (ibid, 11).

Na prvi pogled čini se da se naslov i tekst pjesme ne nalaze na istom semiotičkom nivou. Psalmi, kao molitve u stihovima, ovđe zapravo imaju dodirnih tačaka sa strukturom i kompozicijom umjetničkog teksta. Najprije treba istaći odlike strukture. Pjesmu sačinjava tercina, distih, kvinta, sestina i zatim još jedna kvinta. Rima se ne javlja ni na jednom mjestu, dok interpunkcija pjesmi nameće odmjereni ritam. U pogledu jezika, poslužićemo se Lotmanovim stanovištem iznijetim u *Strukturi umjetničkog teksta*, da je uloga jezika, u najvećem broju slučajeva, prenos informacija. Međutim, postavlja se pitanje kome se ovđe autor obraća. Možda bi odgovor ležao u samom naslovu *Psalm (Lj)*. Ovo veliko *lj* u zagradi bi moglo predstavljati inicijal autorovog imena. Ako ovu pretpostavku uzmemo kao polaznu tačku, doći ćemo do zaključka da pjesnik pjeva samom sebi. Bivajući inspirisan psalmima, tvorac ovog umjetničkog ostvarenja zauzima status proroka koji priči vlastitu budućnost. Na ovo se može nadovezati stav antičko-rimskih epistemologa koje je Nikola Milošević iznio u *Filozofiji strukturalizma*. Naime, kako Milošević ističe, taj stav je glasio da nešto uvijek proizlazi iz nečega. Već smo rekli što je Laboviću poslužilo kao inspiracija za stvaranje ovakvog umjetničkog teksta u kom, kao i u prethodnim, prevlast pripada ne poeziji već prozi.

Od stilskih figura prisutne su apostrofa (direktno obraćanje), anafora (*I posljednji protok usporene krvi/ī utihli tonovi posljed-*

nje muzike, u cjelokupnoj povijesti znakovlja/ u postojanju je samo neprekidna nada), epiteti (jutarnjoj, neutaživa, lucidni, usporene, utihli, posljednje, neprekidna, voljenih, beskonačnom, čistom, zavodljivom). Totalitet ove pjesme bi se mogao smjestiti u realističnu ravan, iz razloga što pjesnik ne ostavlja mogućnost postojanja polisemičnog teksta. Svi elementi pjesme, ili, umjetničkog teksta, nijesu višeznačni. Tišina, jutro, dan, noć, otkucaji srca, buka iz grada i oči koje će zauvijek ostati otvorene – iz datih elemenata se jasno vidi da je pjesnik svjestan neizbježne smrti. Stoga bi ovo umjetničko ostvarenje moglo predstavljati pjesnikov obračun sa konačnim krajem i sa smrću kao antitezom života. U tom pogledu korisno je spomenuti premise Mihaila Bahtina iznijete u njegovoj knjizi *Marksizam i filozofija jezika*: „Treba reći da se i svaki spoljašnji izraz, na primer, iskaz, može graditi u dva pravca: ka subjektu, i od njega, ka ideologiji. U prvom slučaju iskaz ima za cilj da u spoljašnjim znakovima izrazi unutrašnje znakove kao takve i traži od slušalaca da ih uklopi u unutrašnji kontekst, tj. radi čisto psihološko razumevanje. U drugom slučaju zahteva se čisto ideološko, objektivno-predmetno razumevanje datog iskaza.“ (Bahtin, 1980: 39). Bahtin dalje ističe i postojanje treće mogućnosti, koja podrazumijeva dvojakost subjektivnog doživljaja. Bahtin pod tim misli na slučaj u kom individua na čitaoce/slušaoce neposredno prenosi svoje doživljaje i zapažanja, koji su pritom lišeni pjesnikovog raspoloženja. To je, kako tvrdi M. Bahtin, proisteklo iz samoispitivanja, tj. introspekcije. Čini se da je upravo to slučaj i sa *Psalmom (Lj)*.

Struktura i kompozicija pjesama trećeg tipa

Pored pjesničkih motiva koje smo obradili u prethodnom dijelu, Labović donosi čitav niz pjesama stvaranih u duhu neoromantizma, kao jednog od pravaca modernizma. Jedna od

pjesama koje pripadaju takvom opusu je *Esentia anima*:

Esentia anima

„Često se sjetim tvog tajanstvenog plača
Još si stajala u sjenci zidina glavnog grada.
I nikad nemadoh hrabrosti da otkrijem tu tajnu
jer više ne bi bila lijepa kao Ti na vreloj plaži
tog udaljenog dana,
koji je zasigurno morao postojati
kao trag same tajne...

I još sam kao avanturist prepušten toj tajni
nadajući se da je to nešto korisno za mene –
misleći da je neka moja ljepota uzrok tome
u žudnji tijela, vrela pijeska, Sunca i morskih valova...

Onda sam kroz sva lutanja dospio u tvoj grad
i dok smo koračali kroz kamene svodove i ulice
gdje koraci tonu u vrijeme i tišinu
a riječi se izgovaraju tiho u otvoreno srce
čekao sam da otkriješ to tajanstveno daleko stanje.

Ali i tada, kao nekad bijaše lijepo tvoje ćutanje
jer nijesi htjela da kvariš staru zapamćenu sliku
riječima koje bi srušile tu udaljenu ljepotu“ (Labović, 2019: 72)

Kad je riječ o strukturi, lako se može zaključiti da se pjesma sastoji od jedne septine, katrena, kvinte i tercine. Stih je slobodan sa izuzetkom u trećoj strofi, đe se javlja ukrštena rima. Upotreba interpunkcije nije apsolutna i bez izuzetaka, što je pjesmi nametnulo raznolik ritam. Ono što je zajedničko prvoj, drugoj i trećoj strofi jeste početak neprekidnog ritma, koji pri

kraju postaje odmjeran. Sa druge strane, ritam potonje strofe je odmjeran od početka do kraja.

Stilske figure koje se javljaju su: apostrofa (postignuta obraćanjem bezimenoj dragoj), epiteti (*vrela, morskih, lijepo, udaljenu, staru, zapamćenu, vreloj, lijepa*). Ukoliko govorimo o zastupljenosti jezika proze i poezije, možemo zaključiti da prevlast odnosi jezik proze. Naš zaključak možemo potkrijepiti Lotmanovim stavom iznijetim u *Predavanjima iz strukturalne poetike*: „Ne samo što odsustvuje rima, nego ritmika centralnog dela ne izlazi iz granica ritmičke proze. Grafički oblik dela kao da je uzet zato da da ubedi čitaoca kako je pred nama – proza. Ipak, ta obeležja proze ne postoje sama po sebi – ona koreliraju sa elementima koji signalizuju čitaocu da je pred njim – pesma“ (Lotman, 1970: 172–173). Kao elemente teksta Lotman navodi naslov, poziciju i sistematizaciju pjesme u okviru zbirke pjesama, te uvod i završetak pjesme koji čini besprekorni četvorostopni jamb.

Kad govorimo o totalitetu pjesme, možemo tvrditi da se on nalazi u realističnoj ravni. Pjesnik, koji ovđe ne zauzima poziciju poluboga (kakav je to bio slučaj u romantizmu) doživljava reminiscenciju ljetnjeg dana u kom nije mogao doznati tajnu neimenovane drage. Uzevši u obzir date motive, možemo pretpostaviti da je neimenovana draga pjesniku nagovijestila svoje namjere, ali da nam ih on nije saopštio. To pitanje teško da će pronaći odgovor. Ono što nam ostaje je da ovu pjesmu uporedimo sa drugom pjesmom slične tematike:

Glas

„Dođi jednom u zoru da čuješ kako mi srce zvuči
sličće se u jednom jedinom trenu
sva krv od koje živi materijal

i duša će se sklopiti od tačkica božijeg tastera
koja je nekad bila jedinstvena
a sad je svugdje po

svijetu

pašće dodiri po tijelu po ružama i travi
pipcima nekim što nježnost vole
ili jeziku koji kao vitao cirkulira svijetom
(jezik je najbolje sredstvo za autopsiju
skener za Rak za sjenke i za sve slike)

dođi da čuješ
to je moj glas koji čuje
na kraju svake noći iz usamljene sobe
i vraća se unutra u promukle žile u tihe usne“

(Labović, 2019: 13).

Strukturu pjesme sačinjavaju sestina, kvinta i katren. Evidentno je da su strofe oslobođene rime i interpunkcije, što im zadaje nepromjenjiv, jednolični ritam. Totalitet pjesme se nalazi u realističnoj ravni. Razlog za tu tvrdnju nalazimo u bogatom pasažu deskripcija koje ne predstavljaju nikakve simbole. Od stilskih figura pronalazimo: apostrofu, epitete: (*najbolje, promukle, tihe*), poređenje (*kao vitao*), metonimija (*pašće poljupci*). Kao i u prethodnim pjesmama, jezik proze odnosi prevlast nad jezikom poezije.

* * *

U ovom radu došli smo do konkluzije da se pjesme u okviru zbirke *Vavilonske riječi* mogu podijeliti u 3 tipa: pjesme sa izrazitom intertekstualnošću, refleksivne i autorefleksivne, te ljubavne. U okviru svih ovih pjesama gotovo uvijek prevlada-

va slobodan stih jednoličnog ritma. Totalitet pjesama prvog tipa se nalazi u simboličkoj ravni, dok se totalitet pjesama drugog tipa pjesama može pronaći i u simboličkoj i realističnoj ravni (u zavisnosti od pjesme). Totalitet ljubavnih pjesama je smješten u realističku ravan.

Naslov *Vavilonske riječi* označava biblioteku i sve svjetove koje ona skriva, a koje je autor istražio tokom svog životnog i čitalačkog iskustva.

Literatura:

- Labović, Ljubeta (2019), *Vavilonske riječi*, CNBCT; FCJK; OKF; ZUNS, Cetinje – Podgorica.

- Jovanović, Borislav (2010), *Svemoderna montenegrina*, CDNK, Podgorica.

- Ženet, Žerar (1985), *Figure*, Vuk Karadžić, Beograd, 1. izd.

- Fridrih, Hugo, (2003), *Struktura moderne lirike, od sredine 19. do sredine 20. veka*, Svetovi, Novi Sad

- Lukač, Đerđ (1990), *Teorija romana*, Svetlost, Sarajevo, 2. izd.

- Vigotski, Lav (1975), *Psihologija umetnosti*, NOLIT, Beograd.

- Martinović, Žarko (2012), *Ogledi o psihoanalizi i psihologiji književnosti*, ICIK; Podgorica.

- Bahtin, Mihail (1980), *Marksizam i filozofija jezika*, NOLIT, Beograd.

- Lotman, Jurij (1976), *Struktura umetničkog teksta*, NOLIT, Beograd.

- Lotman, Jurij (1970), *Predavanja iz strukturalne poetike: (uvod, teorija stiha)*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo.

- Milošević, Nikola (1980), *Filozofija strukturalizma*, BIGZ, Beograd.

„MOJ“ DANILO KIŠ

Melpomeni Korneti

In this text, the author recalls her encounter with Danilo Kiš, whom she met during a literary evening in Cetinje in 1984. At the time, she was a young journalist for Nova Makedonija, the most prominent Macedonian newspaper, assigned to cover cultural events in Montenegro. Since the occasion marked the presentation of Kiš's collected works, she paid particular attention to the event. This piece stands as a heartfelt tribute to the world-renowned writer, penned by a deeply devoted reader.

Poziv dugogodišnjeg dragog i poštovanog prijatelja Marka Špadijera, da za časopis *Matica* napišem svoje sjećanje na Danila Kiša povodom devedeset godina od njegovog rođenja me je iznenadio. U prvom momentu sam pomislila da ga odbijem. O Kišu je pisalo toliko puno istaknutih stručnjaka za književnost i publicista iz nekadašnje Jugoslavije, Francuske, Mađarske itd. među kojima je i njegova supruga, i zaista sam mislila da moje mjesto nije među njima. Ja sam bila novinarka za oblast kulture, s diplomom arhitekture i solidnim muzičkim obrazovanjem. Poznavala sam i druge oblasti, ali sam u književnosti, mislim, bila i jesam (samo) dobar čitalac! Marko je predložio da u časopisu učestvujem barem prevodom mojeg teksta o promociji sabranih djela Danila Kiša na Cetinju, koja je bila prije 41 godinu. To je bio moj opširni novinski izvještaj – mozaik o

kulturi u Crnoj Gori u makedonskim dnevnim novinama. Nažalost, u dokumentaciji ga nijesam mogla pronaći.

Osjećajući obavezu, ali i veliku čast što sam pozvana, pišem tekst, koji profesionalcima (niti mojoj kćeri) neće biti prihvatljiv zbog odsustva određene forme i stila. Pored toga u njemu miješam svoja sjećanja s onim što kasnije, tj. do dan danas čitam od i o fascinantnom Danilu Kišu. Povrh toga, proteklo vrijeme svemu tome daje i novu perspektivu.

(Možda je banalno, ali ovo je svojevrсно upozorenje, da odgovornost za niže napisano nije samo moja!)

* * *

Prestupne 1984. godine sa zadatkom redakcije za kulturu *Nove Makedonije* dolazim u Titograd, današnju Podgoricu, da se upoznam s kulturnim životom u Crnoj Gori i da pripremim obimni subotnji prilog za najstarije i najvažnije dnevne novine u Makedoniji. To je bio dio politike *Nove Makedonije* – da povremeno u duhu pripadnosti federaciji, obradi iste teme iz i za sve djelove države. Ostale kolege iz rubrike za kulturu su prema hijerarhiji i stažu, bile upućene u veće republike. Meni su kao mlađoj novinarki „zadali“ Crnu Goru, što je ipak bio veliki zalogaj, budući se o kulturi u ovoj republici manje znalo. Glavni jugoslovenski festivali, sajmovi i gostovanja su se odigravali u Beogradu, Zagrebu, Sarajevu, Dubrovniku. Ali, veoma brzo sam uvidjela da sam imala sreće!

Moj posao je započeo u jutro 28. februara, sastankom s Markom Špadijerom, najodgovornijom ličnošću za kulturu u Crnoj Gori pri tadašnjem CK SKCG (Centralnom komitetu Saveza komunista Crne Gore). S neposrednim pristupom i bez demonstriranja autoriteta partijsko-političkog funkcionera, kao čovjeka od kulture, upoznala sam ga s mojim zadatkom koji je podrazumijevao susrete u institucijama kulture i intervju s istaknutim stvaraocima. To mi je dalo opštu sliku o tamošnjem kulturnom miljeu, nakon čega sam napravila plan za 7–8 sastanaka

i s njegovom preporukom sam odmah krenula u intenzivan trodnevni *pohod* kroz kulturne vrijednosti bratske republike.

Pozdravljajući me, obavijestio me da će se iste večeri na Cetinju održati promocija sabranih djela Danila Kiša, veliki događaj s izuzetnim gostima i promoterima, kojem će svakako i sam prisustvovati. Kako sam razumjela, osim po službenoj dužnosti, on je na Cetinje išao i kao Kišov prijatelj iz školskih dana u rodnom Cetinju, sa studija u Beogradu i kao njegov dosljedni podržavalac. S uzbuđenjem sam prihvatila da idem, svjesna da će za mene kao mladu novinarku i obožavateljku književnosti, ovo biti čudo, privilegija, neponovljiva šansa.

Danilo Kiš je već bio međunarodno afirmisan, veoma cijenjen i poštovan, svakako i u Makedoniji. Krug njegovih dobrih čitalaca kod nas se brzo širio. Počeli su ga i prevoditi, iako su srpsko-hrvatski jezik, kao zvanični u državi, takoreći svi razumjeli i koristili.

Nakon napornog dana, ljubaznošću domaćina sam naveče stigla na Cetinje. Prepuna, blještava sala nekadašnje crnogorske skupštine vibrirala je u iščekivanju jedinstvenog, slavnog Danila Kiša, ponosa Crne Gore. Pristupio je podijumu zajedno sa zvijezdama jugoslovenske književnosti i književne kritike, njegovim promoterima – Branislavom Mihailovićem Mihizom, Predragom Matvejevićem, Mirkom Kovačem i Slobodanom Tomovićem.

Ovi prvaci su besjedili o posebnosti, književnoj raskoši i avangardnosti pisca na način da je sala nalikovala oratorskom ringu, a promocija bila nezaboravna. Na podijum je posljednji stao autor sa svojom austom. Govorio je nepunih 3–4 minuta. Podijelio je s publikom svoju kratku autobiografiju, *Izvod iz knjige rođenih*, nakon koje je uslijedio muk. Ja sam bila ošamućena, ostajući bez daha. Uslijedio je gromoglasan aplauz, oduševljenje.

Književna omladina Crne Gore je za naredni dan, 29. februar, zakazala susret s Piscem. Spletom okolnosti sam prisustvovala i ovoj literarnoj gozbi. Bila je to intenzivna simultanka, u kojoj su mladi književnici rešetali pitanjima i stavovima – pristojnim i

„nepristojnim“, a Kiš je kao u areni, izdržao odgovarajući s nevjerovatnom strašću i poznatom erudicijom. U svojevrsnom majstorskom krešendu podstakao je nevjerovatan fluid... i mogu reći intelektualni, mentalni delirijum.

Tako sam, nepripremljena za nastalu erupciju, srela Danila Kiša – intelektualca, velikog pisca i čovjeka, bezgranično zabrinutog za društvenu zbilju. Nastojao je da svoje stvaralaštvo ne kontaminira politikom, iako je ona bila sastavni dio njegovog svijeta i svijesti! Dozvoljavam sebi da ovo kažem, zato što je 29. februara bio moj drugi ali ne i posljednji susret s Piscem. Poslije književnog susreta s mladim piscima, pjesnicima i strastvenim čitaocima iz Crne Gore, slijedila je večera za Danila Kiša u užem krugu, na koju su domaćini pozvali i mene, novinarku iz Makedonije. U toj prilici, još uvijek pod snažnom impresijom s književnog susreta, imala sam mogućnost da razgovaram s Kišom – dijelom kao novinarka, ali i šire od toga. Kontakti koje mi je Kiš dao, bili su znak da sam u razgovoru doprla do tema koje bi trebalo nastaviti. Usljedili su susreti u Beogradu i Parizu, (a moguće i u Skoplju) i razmjena nekoliko pisama. Iako malobrojni, razgovori su bili intenzivni i sadržajni... za mene živi i dragocjeni do danas.

Ne znam da li je potrebno reći, ali susret s takvim veličinama je ushićenje! Ne zbog toga što sam prvi put srela umjetnika najvišeg ranga – kao novinarka sa širim obrazovanjem sam imala mogućnost da sretnem vanserijske arhitekta, muzičare kalibra Davida Ojstraha, Marinu Jašvili, pjesnike Teda Hjuza, Alena Ginzberga (na čuvenim Srtuškim večerima poezije) i najznačajnije makedonske umjetnike, dostojne izlaska na međunarodnu scenu.

Ipak, praćenje promocije, upoznavanje i dalja komunikacija s Danilom Kišom bili su nešto posebno.

Nakon prethodno pročitanih *Peščanika*, *Grobnice za Borisa Davidoviča*, do prvog narednog susreta s autorom, nastavila sam s polemikom *Čas anatomije* i redom, nepročitane knjige iz

kupljenog kompleta sabranih djela, kao i knjige s intervjuima i esejima, koje je izgleda pisao u svom ritmu, između knjiga... Tako sam stvorila iluziju da i bez fizičkog, direktnog kontakta, vodim svojevrsni dijalog s autorom.

Kada se dan i noć ne mogu spojiti

Njegova aura i poznati, rijetki šarm, čarobne književne večeri na Cetinju i moji trodnevni službeni susreti s umjetnicima i kulturnim radnicima, pored odličnog materijala za novinarski prilog iz kulture, probudili su u meni želju da kontakte s Crnom Gorom i novim prijateljima nastavim. Cetinje, o kojem je Kiš u mladosti, iz svojih razloga, na jednom mjestu rekao da je „okamenjeni svijet“, za mene je bljesnulo kao grad s monumentalnim značenjem, moćni spoj kraljevske prijestonice, duhovnosti i heroizma. To su osobine koje u Makedoniji doživljavam u Skoplju, Ohridu i Kruševu. Pomislila sam da treba da uradim istraživanje za reportažu, esej, u čijoj će osnovi biti uporedni prikaz ovih urbanih sredina, odnosno gradova svetišta i njihove uloge u nacionalnoj i kulturnoj tradiciji Makedonije i Crne Gore. Nažalost, ideja se nije ostvarila, uglavnom zbog mojeg brzog odlaska iz novina *Nova Makedonija* u Radioteleviziju Skopje – sada MRT (Makedonska radio-televizija), gdje mi nove novinarsko-uredničke dužnosti nijesu ostavile vrijeme da to realizujem.

U tom, za mene lično i profesionalno napregnutom periodu, susrela sam se s Kišom u Beogradu. Tokom jedne večere, pa poziva na kafu i susret utroje s njegovim ideološkim istomišljenikom, svakako sam imala mogućnost da pitam i saznam, ali i da govorim o svojem profesionalnom poslu, porijeklu, Makedoniji i pogledima na društvena pitanja. Pozicija mlade novinarke s kolebljivim samopoštovanjem pred takvom veličinom, bila je nadiđena, najviše zbog toga, što sam Kiša i njegove knjige, posebno one osporene za plagijat a zatim i *Čas anatomije*,

razumijevala bolje od nekih profesionalaca i književnih kritičara, koji su ga još uvijek progonili.

Drugi razlog za olakšanu komunikaciju je bila Makedonija, u kojoj su ga tada počeli prevoditi, i njegovo poznanstvo s našim piscima koje je izdvojio. Pamtim da je govorio o Živku Čingu, susretu sa Slavkom Janevskim, ali je najviše poštovanja iskazivao za Blažeta Koneskog. Preko asocijacije na Miroslava Krležu sam prvi put čula da je on porijeklom bio iz južne Makedonije (Dojran?). Kiš, koji je upamtio moju etničku pripadnost, za koju je pitao povodom mojeg imena-prezimenaa, rekao je još i da je Krleža imao isto porijeklo, a i Borislav Pekić. Iznenada sam od njega malo čula i o istoriji ovog autohtonog balkanskog naroda, vjerovatno kao rezultat njegove velike erudicije i radoznalosti, kao i ogromnog Kišovog poštovanja prema Krleži (usput, on je prilikom nekog njihovog susreta u Zagrebu rješavao složene matematičke jednačine!!). Ushitilo me i njegovo nesebično i uporno zalaganje – da svoju književnu porodicu sastavljenu od Krleže, Andrića, Crnjanskog predstavi i pred svijetom... Jedna mješavina zahvalnosti prema njegovim idolima, nostalgija za svojom zemljom i potreba da barem malo ispravi nepravdu svjetskih centara prema kulturi i stvaralaštvu malih naroda/država. U mnogo čemu je Kiš, preko književnosti, esejističke aktivnosti, javnih nastupa, iako nije bio „čisti“ Crnogorac bio vođen onim poznatim sublimatom crnogorskog duha i ponosa – „čojstvom i junaštvom“.

Poslije tih susreta, razgovora i prepiske, koja je iz nekoliko razloga zgasla, neizbježno sam nastavila da čitam Danila Kiša i o Danilu Kišu. Dobijao je priznanja i istovremeno, kao iz sjenke, među piscima i ostalim intelektualcima izrastao u predvodnika procesa koji su trebali da vode postepenoj ideološkoj transformaciji i demokratizaciji Jugoslavije. Isto tako je bio primjetan njegov ugled u intelektualnim krugovima Francuske i u narednom krugu svoje književne pripadnosti poslije jugoslovenskog – srednjoevropskom. Kolektivne i lična trauma iz Drugog svjetskog

rata i sovjetskih kaznenih logora, ne samo da su bili utkani u njegovo pisanje, već su bili vodilja njegovog netipičnog političkog angažmana, opsjednutosti, o kojoj se može reći da je dosljedna kod mladog buntovnog intelektualca i umjetnika, vođenog porivom „spašavanja svijeta“, sve do zrelih godina.

U njegovim intervjuima uglavnom za francuske časopise (u *Gorkom talogu iskustva*) ali i u domaćim, vidljivo je da je bio obuzet fenomenom stradanja, sistemom zla u XX vijeku u saodnosu s književnošću. Bilo je i jeste, teško prihvatiti njegovu takoreći stalnu tegobu – razumijevanje istorije kao istoriju nesreće, koja se ponavlja u lošim aspektima!

Kasnih osamdesetih godina prošlog vijeka, kada su bili vidljivi znaci njegove teške bolesti ali i njegov nepokorni duh u potrazi za kolektivnim traumama, gledala sam njegove dokumentarce posvećene dvijema istaknutim Jevrejima koje su preživjele holokaust i Goli otok. I time je potvrdio da je saučestvovao u bolu i nepravdi koje je žestoko osuđivao do svojeg preranog kraja.

Da li su to bile posljednje vidljive forme oslobađanja ličnog tereta koji je nosio iz djetinjstva, poslije pogroma nad Jevrejima i Srbima na početku Drugog svjetskog rata, u kojem je nestao i izgubio život njegov otac i šira porodica, ili je to bio osjećaj duga za budućnost čovječanstva, ili oboje? Negdje u *Gorkom talogu iskustva* sam otprilike pročitala da je život nepoznanica na individualnom planu, u kojem su samo rođenje i smrt zadati, a da istorija čovječanstva ne pokazuje da se ono poboljšava, humanizira. Naprotiv – u takvom misaonom prostoru, prema Kišu, samo je ljubav utjeha, pa makar bila i tragična.

Ovdje želim zahvaliti Marku Špadijeru na njegovom izvanrednom tekstu „Danilo Kiš – urbani vitez“ (objavljenog u Pobjedi, oktobra 1993. godine) koji sam s ushićenjem čitala prije desetak godina. Tekst sam doživjela kao potvrdu da je mozaik koji sam nesvjesno sastavljala o Kišu, prilično istinit odraz, i pored toga što je moje poznanstvo s njim bilo kratkotrajno i fragmentarno.

Ovog briljantnog pisca, osjećajnog, iskrenog i odgovornog Čovjeka, uticajnog intelektualca s vjernim sljedbenicima i preko trideset godina nakon odlaska s ovog svijeta, doživljam kao nespokojnog, tužnog čovjeka.

Kako li bi gledao, mislio i pisao o ovom mutnom vremenu erozije i novih velikih kolektivnih trauma!? Najvjerojatnije ga je i predosjećao, i da je bio među živima, ponovo bi nosio i svoj i teret svijeta, ali opet bi bio predvodnik koji mikroskopski precizno i hrabro tumači složenu realnost *olakšavajući* put u neizvjesnost.

* * *

Izgleda da sam i ja *hrabra* čim sam prihvatila da napišem sjećanja na bazi relativno kratke uzajamnosti s Kišom, plus što sam profesionalno bila i jesam na sasvim drugoj strani, poredeći se s plejadom istraživača književnosti i izvanrednih poznavalaca njegovog života i djela. Da ne budem pretenciozna, ali tako je, zato što svi njegovi hroničari, poklonici pa i protivnici, nijesu dozvolili da se Kiš udalji iz naših života. Vjerujem da će se i dalje analizirati i učiti iz *Homo poeticusa*, a ima i nadarenih početnika koji koriste njegove *Savjete mladom piscu*, koje godinama preporučujem mladim literatama, među kojima je i moja kćerka.

Iako nemam saznanja da bih tvrdila, ali često pomišljam – da li je i koliko drugih pisaca inspirisalo da se o njima piše i zaslužilo da posmrtno i trajno vladaju s idejama u narednim generacijama, pisaca, kritičara i teoretičara? Posljednji put sam na ovo pomislila kada sam dobila knjigu Marka Tompsona, *Izvod iz knjige rođenih*, jednu svojevrsnu arheologiju života i stvaralaštva (i savjeta za čovječanstvo) Danila Kiša! Ponovo me vratio u period komunikacije s njim, da bih se zapitala: da li, kako i kada je on bio srećan? S kim, s čime?

S makedonskog preveo: **Ivan Ivanović**

ZLOUPOTRIJEBLJENI STIHOVI MILA JOVOVIĆA

Ivan Jovović

Milo Jovović, a poet from Stari Bar active in the late 19th and early 20th centuries, is best known for his patriotic verse. In recent years, however, his literary legacy has been subject to crude political exploitation—particularly by proponents of Greater Serbian ideology—through both print media and online platforms. This work seeks to contextualize Jovović’s poetry within the social and historical environment in which he lived and wrote.

Nacionalne ideologije nastale u XIX i XX vijeku na južnoslovenskom prostoru, pa samim tim i u Crnoj Gori, predstavljaju neiscrpnu inspiraciju jer su njihove matrice gotovo do danas, samo u različitim formama prisutne u društvenom životu. Nezaokruženo pitanje nacionalnog identiteta crnogorskog naroda, kako u prošlosti tako i u sadašnjosti, u prelomnim, tj. kriznim momentima otvara se na dnevno-političkom nivou. Uzroci takvog stanja su brojni i nemoguće ih je obuhvatiti jednim člankom, mada srž problema treba tražiti u činjenici da su sve vladajuće ideologije, bez obzira na državni status Crne Gore od sredine XIX vijeka pa do danas, prvobitno otvoreno promovisale ideju srpstva u Crnoj Gori, a latentno podržavale istu od 1945. godine, i nakon 2006. godine, u mjeri koliko je to bilo potrebno vladajućoj nomenklaturi da održi poluge političke moći. To je razlog da je skoro vijek i po oblikovan srbocentrični pogled na crnogorsku istoriju i tradiciju, zbog čega je zadugo bilo podrazumijevajuće da

sve „istine“ dolaze iz jednog centra, pa svako preispitivanje ili prezentovanje novih istraživanja o autentičnosti crnogorskog nacionalnog bića, odnosno njegove kulture je smatrano za tzv. separatizam, a u novije vrijeme proglašavano za antisrpstvo.

Svjedoci smo sveprisutnog hibridnog rata koji se vodi putem raznih medija, sajtova, portala, facebook stranica i sličnih internet platformi, gdje se zloupotrebljava istorija u cilju delegitimisanja subjektiviteta crnogorske nacije, a u krajnjem i državnosti Crne Gore. Koristi se oprobana metodologija plasiranja mitomanije, odnosno nacional-romantizma sadržanog u štampanoj periodici iz druge polovine XIX i prvih decenija XX vijeka, i njihovim postavljanjem na internet platforme u cilju konstituisanja nove-stare ideologije „srpskoga sveta“.

Naročito se u prvi plan stavljaju onovremena pjesnička ostvarenja, što je u teoriji književnosti označeno kao rodoljubiva poezija, pa samim tim nema karakter naučnog pozitivizma u istoriografiji. Takvo selektivno i nekritičko objavljivanje crnogorskog pjesništva nastalog u naprijed navedenom periodu možemo prepoznati kao politički i kulturni kič, gdje se ne vodi računa o izvoru za motivaciju i inspiraciju autora pjesama, odnosno ukupnom društveno-istorijskom kontekstu u kojem su nastale.

Bez obzira na gore spomenuto ne može se apstrahovati činjenica da su na ideologiji autentičnog crnogorskog srpstva oblikovane generacije stanovnika Knjaževine/Kraljevine Crne Gore, gotovo do pred sam kraj detronizacije kralja Nikole. Ovo se naročito manifestovalo u različitim društvenim sferama, prije svega, ustanovama prosvjete i kulture, pa su ove ustanove njegovale i afirmisale ideologiju srpstva, kako bi Crnogorci sve tri vjere u datom vremenskom periodu postali Srbi tri vjere, identifikovali se sa dinastičkim interesima kuće Petrović-Njegoš, smatrajući Crnu Goru srpskim, a potom i jugoslovenskim Pijemontom. Takve, pokazaće se, nerealne političke ambicije knjaza/kralja Nikole brutalno će se osvetiti njegovoj porodici, Crnoj Gori i Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi, jer je više od pola

vijeka stvarao plodno tlo za aneksiju Crne Gore 1918. godine.

Jedna od brojnih ličnosti, čije je djelo stavljeno u funkciju vulgarne politizacije odnosi se na pjesnika iz Bara Mila Jovovića (Stari Bar, 1866 – Stari Bar, 1916). Njegov pjesnički iskaz je dominantno determinisalo vrijeme u kojem je stvarao, odnosno oficijelna ideološka matrica stvarana i njegovana u Knjaževini/Kraljevini Crnoj Gori. Iako je među prvima u Crnoj Gori započeo sa pisanjem dječije poezije, njegov opus je obilježila nacional-romantičarska, tj. rodoljubiva poezija, koju je pisao u zanosu, nošen idejom konačnog oslobođenja od Turaka, prihvatajući ideologiju srpstva kao *modus operandi* ove uzvišene historijske misije njegove generacije. Pripadnost katoličkoj vjeri Mila Jovovića nije ga omela u stavu 1878. godine, još dok je bio mladić, da se suprotstavi generalnom vikaru Barske nadbiskupije Josipu Koloviću, u pogledu pohađanja nastave katoličke djece u državnoj (knjaževskoj) školi, a taj događaj je očigledno dugoročno odredio njegove ideološke svjetonazore, ostajući do kraja života lojalan državi i dinastiji (preminuo je od zadobijenih rana prilikom austrougarskog bombardovanja Bara 1916. godine).

Iako je njegov intelektualni angažman zabilježen u brojnim časopisima i listovima, te je bio u komunikaciji sa značajnim ličnostima toga doba, on nije imao neko veće formalno obrazovanje, već je bio autodidakt, poliglota. Kao većina barskih katolika tako se i Milo sa svojom braćom Filipom i Gasparom našao jedno vrijeme u pečalbi u Carigradu, da bi se povratkom u Crnu Goru zaposlio kao službenik u Barskoj nadbiskupiji i Monopolu duvana (italijansko preduzeće). Povratkom u domovinu započinje intenzivno pjesničko stvaralaštvo, koje su pojedini savremeni barski publicisti tretirali zavičajnim, što je prilično upitna percepcija u pogledu objektivnog sagledavanja njegovog stvaralaštva, s obzirom na to da je objavljivao pjesme kod izdavača od Trsta i Beča preko Sombora, Sarajeva do Beograda, kao i drugih gradova u Kraljevini Srbiji i Austrougarskoj carevini, uključuju-

ći matičnu zemlju, a što sigurno nadilazi lokalne okvire.¹

Međutim, stručna i naučna literatura, prvenstveno u Crnoj Gori, nije dala osvrt na objavljenu poeziju Mila Jovovića (najveći dio pjesama je neobjavljen, u rukopisu), već ga samo uzgredno spominje prof. dr Milorad Nikčević u knjizi *Istorija crnogorske književnosti 1852–1918* (tom III, Podgorica 2012. godine). Razlozi za neadekvatan tretman njegovog pjesničkog stvaralaštva su indikativni, tim prije, što su u monografiji *Sto godina Barske narodne čitaonice* (Bar, 1981), navedeni svi časopisi i listovi u kojima su od 1893. godine, uključujući posthumno, do 1920. godine objavljivane njegove pjesme („Golub“, „Bosanska vila“, „Slovanski svet“, „Gradina“, „Građanin“, „Luča“, „Srpski magazin“, „Bratimstvo“, „Nevesinje“, „Književni list“, „Pobratimstvo“, „Srpska vezilja“, „Đački napredak“, „Cetinjski vjesnik“, „Zeta“, „Boka“, „Srpsko Kosovo“), a zastupljen je u ediciji *Crnogorska bibliografija* sa 26 pjesama.² Umjesto da simbolički, na stogodišnjicu smrti Mila Jovovića, dobijemo bar jedan članak književne kritike, njegovo stvaralaštvo biva predmet političke instrumentalizacije, uglavnom na internet platformama. Zanimljivo je da su upravo 2016. godine „marljivi nacionalni radnici“ na Wikipediji kreirali stranicu sa njegovim imenom, koju redovno ažuriraju podacima o njegovom pjesničkom opusu, a posljednje izmjene i dopune izvršili su tokom 2025. godine, čija odrednica počinje sintagmom „srpski romantičarski pjesnik katoličke vjere iz Bara“. Naprasno interesovanje za pjesme Mila Jovovića iskazao je izvjesni mr Nikola Milovančev objavljujući članak o njemu u časopisu *Srpska slobodarska misao*, pod naslovom „Milo Jovović – zabo-

¹ Ratković M., *Neimari kulture i prosvjete*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 1999; Ratković M., *Katolička tradicija Bara*, Podgorica, 2013; Milović Ž., *Ljudi iz grada bez vrati: Ne(zaboravljeni) Barani XX vijeka*, Bar, 2019.

² *Crnogorska bibliografija*, Tom III-knj.3, Rasprave, članci i književni radovi u serijskim publikacijama 1906 – 1918 (Vidak Rajković), Cetinje, 1993., str. 192–193.

ravljeni pjesnik Srbin katolik iz Bara“.³ Da su navedeni patetični naslovi prevashodno namijenjeni njegovoj instrumentalizaciji u dnevno-političke svrhe, te da ne predstavljaju iskreni izraz kulture sjećanja, svjedoči činjenica da su oni nastali nakon prijedloga autora ovog teksta (porodično srodstvo nije bilo isključivi kriterijum) koji je uputio nadležnoj opštinskoj komisiji da jedna ulica u Baru nosi naziv po Milu Jovoviću, što je SO Bar prihvatila 2016. godine. Nasuprot srpskim, neki albanski autori tendenciozno prepoznaju čak i u Milovom pjesništvu angažovanog kulturnog radnika koji je instrument ondašnje politike državne vlasti Crne Gore, u cilju slavizacije, odnosno crnogorizacije Ulcinja. U tom pogledu mr Redža Riza pozivajući se na list *Onogošt* iz 1899. godine navodi da je brat Srbin katolik Milo Jovović iz Bara napisao himnu pjevačkom društvu „Ocinj“, „koja je bila biser njegovog srca i njegove patriotske duše iz koje se vidi kakvom vatrenom ljubavlju diše njegova patriotska duša i kakav je njegov pjesnički zalet na srpskom Jadranu“.⁴

Tek nedavno smo dobili osvrt stručne javnosti povodom pjesme „Mačedoniji“, koji napisao prof. dr Ilija Velev, a koja je privukla posebnu pažnju makedonske javnosti, naročito književnih krugova, mada je taj njegov osvrt istovremeno objavljen u pojedinim crnogorskim štampanim i elektronskim medijima, tokom obilježavanja 120. godišnjice Ilindenskog ustanka. Njena sadržina, odnosno stihovi su do danas aktuelni, naročito u pogledu odnosa velikih evropskih sila prema demografski malim narodima, gdje prepoznajemo empatiju Mila Jovovića prema tragičnim događajima koji su zadesili makedonski narod nakon propasti ustanka. Iako je ova njegova pjesma objavljena neposredno poslije ovog događaja u beogradskom listu *Bratimstvo* 03.

³ Milovačev N., „Milo Jovović – zaboravljeni pjesnik Srbin katolik iz Bara“, časopis za filozofiju, društvene nauke i političku kritiku *Srpska slobodarska misao*, godina XX, broj 1–3, januar – jun, Srpska radikalna stranka, Beograd, 2019.

⁴ Redža R., „Ulcinj i politika Crne Gore 1881–1912“, Ulcinj, 2017.

oktobra 1903. godine, ona nije zabilježena u štampanim niti internet bibliografijama. Tek prije dvije godine ova pjesma je postala dostupna savremenom čitaocu, jer je njena sadržina slučajno pronađena u nekadašnjem školskom listu *Primorac* (1978), koji je izlazio u Baru.⁵

U književnosti je nekada bila popularna forma posvete pjesme nekoj ličnosti iz javnog života, što je u svom opusu praktikovao i Milo Jovović, mada bibliografija bilježi da je pjesme posvećivao i iznenadno preminulim sugrađanima, odnosno porodičnim prijateljima F. Maroviću, Petru Dabanoviću i inž. V. Paganinu. Ostaje nepoznato kako su neke njegove pjesme čija je inspiracija izvjesno proizilazila iz lokalne sredine dobijale prostor u referentnim časopisima i listovima tog vremena. Konkretno, ostaje nedoumica oko uređivačke politike beogradskog lista *Bratimstvo* da objavi pojedine pjesme Mila Jovovića poput onih o kapetanskom pisaru iz Bara Nikoli (Niku) Đokiću i komandiru Seosko-šestanskog bataljona, popu Mitru Dabanoviću. Sa sadržinom prezentovanih pjesama kao i čitavim nizom drugih u listu *Bratimstvu*,⁶ javnost u Crnoj Gori nije mogla biti upoznata, s obzirom na to da nijednu od pjesama objavljenih u naprijed navedenom glasilu ne posjeduje nijedna biblioteka u Crnoj Gori, niti se one nalaze na vikipedijskoj odrednici o Milu Jovoviću.

⁵ Velev I., „Poetsko svedoštvo za Ilidenska Makedonija od 1903. godina (Po povod 120 od Ilidenskoto vostanie 1903–2023)“, revija za literatura, kultura i umetnost *Stožer*, god. XXVII, br. 150/151 (5/62023), Društvo na posatelite na Makodonija, Skopje, 2023; Vidi: Erjavšek D., „Stihov stari 120 godina koji su aktuelni i danas (Zaboravljena pjesma Mila Jovovića „Maćedoniji“ obradovala makodonsku javnost za Ilinden)“, *Pobjeda*, 11. 08. 2023.

⁶ „Junacima“, br. 8, god. IV, 28. februara 1903; „Pozdrav Dušanu Popoviću Uredniku „Srpske Straže“ u Americi“, br. 3, god IV, 05. septembra 1903; „Maćedoniji“, br. 39, god IV, 03. oktobra 1903; „Ne trpimo...“, br. 40, god. 10. oktobra 1903; „Suputnica lakšat će mi tugu“, br. 21, god. VII, 09. juna 1906; „Zlom dužniku“, br. 13, god. VIII, 27. aprila 1907.

Čestitom Srbinu

NIKU F. ĐOKIĆU

Preminulom u Dubrovniku.

29. januara 1906. godine

Eto i mene s vrh tvoga groba
Da kanem dvije žalosne suze,
Jer smrt nemila rano te uze,
Ne štedeć' tvoje mlađano doba.

Pa što ću drugo? No suze liti!
S rodbinom tužnom, Srbina mlada,
Kojega je smrt naglo savlada,
K'objesna bura cv'jet uzoriti.

Dvadeset ljeta dovrši pune,
Pa zbogom, reče, varljivom sv'jetu,
Oh, zašto tako, nezreli cv'jetu,
Da mladost tvoja u zemlju trune?

Mir tvome prahu! Ljubimče dragi,
Pošto je tako moralo biti,
A duši tvojoj pokoj vječiti
Neka podane Gospod preblagi.⁷

O smrti kleta, svemu si kriva!
Što nam je srce prepuno jada;
Jer milog Nika nemamo sada –
Zemljica hladna njega pokriva.

SJENI VITEŠKOG JUNAKA I BORCA

popa Mitra Dabanovića, komandira Krajinskog

Silan junak, hrabri borac,
Pope Mitre, ti si bio
Svaki živi Crnogorac,
Sa tobom se ponosio.

Tvoja đorda, oštra, spravna
Bješe uvijek, hrabri vojno,
A cilj ti je bila glavna

Bješe vjeran, Gospodaru;
Vjeran st'jena Gore Crne
Zaklet krvnik na andžaru,
Ko će na njih da nasrne.

Branit' časni krst dostojno.
Pa nek' Gospod Milostivi,
Sa rajem ti trud nagradi,
A ime će da ti živi
U naraštaj dalji, mladi.⁸

U najteže ono doba,
Kad u mukam' bješe Kraj'na;
Kad nosaše ime roba,
Ti pokaza d'jela sjajna.

⁷ *Bratimstvo*, br. 20, god. VII, 02. juna 1906.

⁸ *Bratimstvo*, br. 33, god. VII, 22. septembra 1906.

Vjerovatno da bi motivaciju uredništvo ovog lista, kao i drugih glasila u kojima su publikovane pjesme Mila Jovovića, trebalo tražiti, prije svega, u ideološkoj upotrebljivosti njihovog autora, kao katolika koji promovise ideju srpstva. Štampa je tada bila najučinkovitije medijsko sredstvo koje je presudno uticalo na promovisanje njegove ličnosti i djela na južnoslovenskom prostoru. Uostalom, učitelj Blagoje Marković, koji je imao uvida u njegovu neobjavlenu rukopisnu građu, gdje je zapazio dvije zbirke njegovih pjesama, naročito drugu, pa u izvještaju konstatuje da je ona „druga obimnija i književno jača – ima oko 120 stihova. Djelatnost učitelja Markovića odnosila se na identifikaciju njegovog djela, a bila je inicirana od strane Matice srpske 70-ih godina prošlog vijeka, a povodom prikupljanja građe za *Leksikon pisaca Jugoslavije*.⁹ Milo Jovović je uvršten je u *Srpski biografski rečnik* koji je izdala Matica srpska, u čije tomove su inkorporirane gotovo sve značajne ličnosti sa crnogorskog prostora, počev od vremena Duklje pa do savremenog doba.¹⁰ Da bibliografski podaci o Milu Jovoviću zahtijevaju dodatnu pažnju istraživača vidimo na osnovu pregledane literature, jer je u pojedinim glasilima pogrešno navedeno njegovo ime i prezime kao autora, Milo Jovanović ili Miloš Jovović. Tako da sada imamo saznanja da je osim poezije napisao i članak na temu etnologije pod nazivom „Iz Bara i barske okolice u primorskoj nahiji“, objavljen u *Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena* Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, u Zagrebu 1896. godine.¹¹

Ovdje prezentovane pjesme svjedoče da se radi o realnim ličnostima koje su živjele u Baru krajem XIX i početkom XX vijeka. U *Glasi Crnogorca* u broju 5, od 04. februara 1906. godine

⁹ Marković, B.; „Milo Jovović, književnik iz Bara“, *Barske novine*, 15. 07. 1982.

¹⁰ *Srpski biografski rečnik*, I-Ka, tom IV, Novi Sad, 2009., str. 689.

¹¹ Lompar D. – Borilović B., *Građa za crnogorski biografski leksikon*, Tom 1, Crnogorsko primorje, Cetinje, 2019, str. 171–172.

u rubrici „Domaće vijesti“, između ostalih, nailazimo na informaciju da je kapetanski pisar Nikola F. Đokić poslije kraće ali teške bolesti preminuo u 22. godini života u Dubrovniku, gdje je i sahranjen. O njemu znamo toliko koliko je dopisnik iz Bara opisao njegov život: „Pokojnik se rodio u Baru, a bijaše mirna, plemenita i rijetka karaktera u društvu, omiljen drug, u vršenju svojih dužnosti neumoran i ispravan radnik, te s toga u svim slojevima omiljena i cijenjena ličnost, a od pretpostavljenih još i hvaljen i priznat“. Poznajući neke druge relacije iz privatnog života Mila Jovovića, sigurno je da motivacija za nastanak ove pjesme nije bila u birokratskoj posvećenosti Nika Đokića državnoj službi, već je treba tražiti u činjenici da je on bio šurak Mila Jovovića, koji zahvaljujući upravo ovim stihovima nije ostao anonimna ličnost, a što nije slučaj kada je u pitanju njegov brat kapetan Ivo Đokić, koji je tokom svoje karijere bio i zapovjednik kraljevske jahte „Rumija“.

Za razliku od prerano preminulog Nika Đokića, Mitar Dabanović (1832–1890) je bio viđeni vojni starješina koji je učestvovao u bitkama i ratovima od 1862. pa do 1875–1878. godine, kao barjaktar garde, potom stotinaš i na kraju unaprijeđen u čin komandira. Za vojničke zasluge odlikovan je Danilovim ordenom i Obilića medaljom.¹² Svojevrsni pjesnički nekrolog posvećen Mitru Dabanoviću od strane Mila Jovovića objavljen je 16 godina nakon smrti Krajinskog komandira. Imajući u vidu da je Milo Jovović bio u prijateljskim odnosima sa porodicom Dabanović što zaključujemo iz drugih njegovih pjesama, ostaje i dalje nepoznanica oko datuma nastanka ove pjesme (možda se nalazila dugo u rukopisu).

Za Nika Đokića i Mitra Dabanovića iz Bara saznala je javnost izvan granica Crne Gore i zaključujemo da je njegov poetski iskaz često sadržao oblik nekrologa. Zanimljivo je da su ova dva Baranina u Jovovićevoj pjesničkoj imaginaciji pripadala različiti-

¹² Zahvalnost na navedenim biografskim podacima iskazujem dr Srđi Martinoviću.

tim nacijama, tako da je Niko Đokić Srbin katoličke vjere, dok je pravoslavni pop Mitar Dabanović Crnogorac. To je još jedan u nizu dokaza o složenom nacionalnom identitetu u Knjaževini/Kraljevini Crnoj Gori, gdje je, uprkos oficijelnoj ideologiji, često teško razlučiti u kojoj su mjeri srpstvo i crnogorstvo kompatibilni, a do kojeg nivoa diferencijalni pojmovi. Ovo je bitno napomenuti iz razloga što svi popisi stanovništva u Knjaževini Crnoj Gori nijesu obuhvatali nacionalnu, već isključivo vjersku pripadnost.

Rodoljubiva poezija Mila Jovovića odiše kontinuiranim ali i zabrinutim pozivima na narodno jedinstvo, što nas indirektno upućuje na razmišljenje da koncept Srba tri vjere nije imao većeg odaziva na južnoslovenskom prostoru, izuzimajući Crnu Goru, kao i Dubrovnik, gdje se politički pokret Srba katolika u hrvatskoj literaturi naziva „dubrovačka iznimka“. U svojim pjesmama on daje prednost narodnom biću u odnosu na vjersko opredjeljenje, te ukazuje da na tom putu nije bitno kako se ko krsti ili klanja, zbog čega se njegovo srpstvo ne možemo dovesti u kontekst one ideologije u čije se ime propagirala i sprovodila politika mržnje i zločina sredinom i krajem XX vijeka. Dakle, njegove rodoljubive pjesme su u osnovi antiimperijalističke, u stihovima se poziva na oslobođenje od turske i austrougarske vlasti, pa se u njima ne može prepoznati animozitet prema bilo kojem narodu i/ili vjeri. Uostalom, takav svjetonazor Milo Jovović pokazuje u građanskom životu, o čemu, između ostalog, svjedoči objava povodom smrti njegove supruge Virđinije u *Glasi Crnogorca*, br. 4, od 22. januara 1911. godine iz koje se vidi da on ima za prijatelje ljude različitih nacija i vjera. Iz navedenog novinskog obavještenja pod nazivom „Javna blagodarnost“ to eksplicitno prepoznajemo na osnovu datih imena u tekstu, s obzirom na to da porodica „izjavljuje doživotnu blagodarnost g. Niku Tataru, oblasnom upravitelju, Dušanu Mekoviću, konsulu austrinskom, popu Vasu Vukotiću, kap. Đolu Gvozdenuću, Niku Debelji, predsjedniku opštine, Dušanu Jovoviću, Ristu Đonoviću, Milu

Vukmiroviću sa činovnicima pošte i telegrafa, Blažu i Jovanu Plamencima, Redžepu Šehoviću, Mihailu Rakočeviću, Zefi Pali, Nikoli Marđonoviću, Va...Bajazetu, Tomu Zagarčaninu i Iliji Popoviću sa ostalim činovništvom i građanstvom obojeg pola varoši Bara“. Takođe, u istom tekstu zahvalnost upućuje predstavnicima italijanskog preduzeća Monopola duvana Mariu Piastru i A. Marčenu, pjevačkom društvu „Bratimstvo“ sa predsjednikom Dabanovićem, te ljekarima Džamanji i Benedetu. Navedeni novinski tekst segmentarno pokazuje socijalno-društveni kontekst Bara u kojem je obitavao Milo Jovović, a preko brojnih članaka iz tadašnje štampe, uključujući i arhivsku građu, možemo zaključiti da je upravo za vrijeme knjaza/kralja Nikole ovdje zaživjela kultura zajedničkog života, koja je imala svoju manifestacionu podlogu u ranijim vjersko-narodnim običajima i ritualima stanovništva barskog kraja.

Isto tako, njegovi stihovi ne mogu da posluže savremenim negatorima Crne Gore i Crnogoraca, jer njegovo poimanje srpstva, u ni u jednom stihu, nije inherentno bilo kakvoj mogućnosti ukidanja crnogorske državnosti i detronizaciji dinastije Petrović-Njegoš, a što je urađeno odlukama tzv. Podgoričke skupštine 1918. godine. Da kojim slučajem nije okončao život od austrougarskih šrapnela, vjerovatno bi, kao značajan broj Crnogoraca toga doba, imao iznevjerena očekivanja od ideologije, koju je više od dvije decenije javno zastupao, iskreno i bezrezervno, pri čemu treba naglasiti da njegova ekonomska egzistencija nije zavisila od državnog namještenja, što je bitna činjenica, imajući u vidu političko kameleonstvo mnogih javnih ličnosti, koje su zbog navodne ljutnje na knjaza/kralja Nikolu najčešće iz lukrativnih pobuda bili kasnije najgorčeniji protivnici ne samo vlasti, nego i crnogorske države.

Da je pripadnost srpstvu Mila Jovovića proizlazila iz ideologije koju je kao mladić prihvatio, svjedoči čitav niz pjesama, odnosno stihova koji su direktno ili indirektno posvećeni majci, uključujući i stihove u njegovoj posljednjoj, za života, objavljenoj

noj pjesmi „Crna internacionala“, gdje na kraju kaže: „Srpkinja nas majka rodi!“¹³ Takav iskaz ne korespondira sa istorijskim činjenicama, s obzirom na to da ga je majka teško mogla naučiti da je „praunuk Obilića, cara Lazara i slavnijeh Nemanjića“, jer takva kolektivna svijest kod barskih katolika nije postojala, niti je zabilježio ijedan istorijski izvor. Tek nakon oslobođenja Bara 1878. godine, preko prosvjetnih ustanova i organizacija kulture se kreira i promovise novi identitet kod lokalnog stanovništva, pa čak i crkvenih institucija, s obzirom na to da je iz političko-ideoloških razloga naslov barskog nadbiskupa i primasa Srbije 1902. godine preimenovan, dobivši pridjevsku formu primas srpski.

Motivacija za nastanak ovog članka prvenstveno se odnosi na nedovoljno obrađeno stvaralaštvo Mila Jovovića, koje sadržinski pripada istoriji crnogorske književnosti. Zbog takvog tretmana u stručnoj literaturi Mila Jovovića, njegovo pjesništvo možemo istovremeno da sagledamo kao *case study* u političkoj antropologiji zloupotrebe tradicije u javnom životu Crne Gore u proteklih desetak godina. Neophodno je poznavati političku tradiciju u Knjaževini/Kraljevini Crnoj Gori, kritički je sagledati, jer bez razumijevanja njene paradigme ne može se dobiti jasna predstava o idealima, tj. zanosu nacional-romantizma na kojima je počivala rodoljubiva poezija.

¹³ *Zeta*, kalendar za prostu godinu 1914, god. VII, Cetinje, 1913.

BIOGRAFSKI FILMOVI NAJMRAČNIJI ČAS I OPENHAJMER

Žarko Martinović

This article begins by outlining the key characteristics of biographical films, or biopics, and categorizes them into two primary narrative structures: linear and nonlinear. The core of the article is a comparative analysis of two contemporary biopics—*Darkest Hour* (directed by Joe Wright, 2017), which exemplifies the linear narrative form, and *Oppenheimer* (directed by Christopher Nolan, 2023), a masterful example of nonlinear storytelling. Both films portray two of the most pivotal figures of the Second World War: Winston Churchill, portrayed by Gary Oldman in *Darkest Hour*, and Robert Oppenheimer, the father of the atomic bomb, portrayed by Cillian Murphy in *Oppenheimer*.

Zajednička osobina biografskih filmova je prikazivanje života stvarnih osoba, tj. slika iz životopisa za koje se u engleskom govornom području koristi naziv *biopic*, skraćenica od riječi biografska slika (*biographical picture*). Istorija filmske umjetnosti pokazuje dug put evolucije biografskih filmova, od priča sa fotografijama nalik fotoromanima do stilizovanih i romansiranih

životopisa. Neki biografski filmovi pokušavaju da prikažu čitav životni put ili sve glavne događaje iz života neke ličnosti, drugi nekoliko ključnih godina ili čitavu deceniju, a treći se usredsređuju samo na jedan ili na nekoliko presudnih životnih momenata.

Zavisno od životnog poziva i istorijskog zavještanja koje su nam ostavile ličnosti kojima se bave, biografski filmovi mogu biti različitih žanrova ili predstavljati kombinaciju biografije sa drugim žanrovima kao što su istorijski film (*Gandi – 1982*, *Linkoln – 2012*), muzički film (*Đuzepe Verdi – 1953*, *Casta Diva – 1954*, *Evita – 1996*), vestern (*Buč Kasidi i Sandens Kid – 1969*), melodrama ili drama (*Džudi – 2019*), gangsterski film (*Al Kapone – 2020*), sportski film (*Kralj Ričard – 2021*, o ulozi oca kao trenera Venus i Serene Vilijams), ratni film (*Aleksandar Veliki – 1956*, *2004*, *Napoleon – 1927*, *2023*), pustolovni i razni drugi. Često, najbolji biografski filmovi imaju osobine više žanrova. Shodno tome, nastaju i krupne razlike u načinu naracije i ikonografije. Kako bi pomirili potrebe za istorijskom istinom i narativnom dramatisacijom životopisa, scenaristi i režiseri moraju upotrebiti odabiranje, strukturisanje i tumačenje. Njihov fokus se pritom kreće između prikazivanja javne slave ili privatne sreće neke ličnosti. Bez obzira na ogromne razlike u izboru tema i stilskih varijacija, biografski filmovi su uvijek privlačili veliku pažnju gledaštva i bili veoma cijenjeni, posebno kad je njihova tema bila životopis velikana istorije. Od *Jovanke Orleanke*, vjerovatno prve ekranizacije jednog životopisa iz 1900. godine do danas, proizvedeno je više hiljada biografskih filmova; sa razvojem kinematografije u svim zemljama svijeta, nemoguće je steći tačan uvid u njihovu broj.

Iako brojnost i raznovrsnost remete mnoge pokušaje preciznog razvrstavanja, prije dvije decenije su izdvojene tri kategorije biografskih filmova. U prvu se mogu ubrojati biografski filmovi o vladarima, vođama naroda i velikim ljudima iz istorije i

politike, najčešće u skladu sa žanrom istorijskih drama. Druga kategorija se odnosi na živote naučnika, umjetnika i drugih značajnih predstavnika društvene zajednice. Prikazivanje takvih filmova često iziskuje rekonstrukciju određenog istorijskog razdoblja, na osnovu anegdota i privlačnosti velikih glumaca. U toj kategoriji je važan predstavnik *Frojd tajna strast* (1962) režisera Džona Hjustona o kome smo ranije pisali (Martinović, 2018). Opasnost od neuspjeha postoji ako su takvi filmovi previše statični i u njima preovladaju „scenografije, kostimi i recitacije“.¹ Treća kategorija obuhvata filmove koji ponovo evociraju život slavnih sineasta praveći rekonstrukciju biografija uz fragmente njihovih djela, ili fotografije likova značajnih za njihov život. Primjer te kategorije „filma o filmu“ je španski film o genijalnom Luisu Bunjuelu (Lopez-Linares, 2000).

U XXI vijeku je niz umjetničkih filmova predstavio istorijske drame o životnom putu istorijskih ličnosti ili neke ključne momente iz njihovog života. Da bi istorijsko svjedočanstvo bilo uvjerljivo i emotivno snažno uticalo i na gledalaštvo i na filmske kritičare, za stvaranje takvih filmova su neophodni veliki režiseri i veliki glumci. Uz prethodni uslov, bitni su bogatstvo energičnog sadržaja inherentnog temi djela i, nadalje, inovacije u kompleksnoj filmskoj formi i naraciji. U tom pogledu je posebno značajna sposobnost filmske umjetnosti da stvori utisak da su svi događaji prikazani kao da se sada odvijaju pred našim očima. Ta osobina *izohronije* je zajednička za igrani film i za pozorište kao mimetičke umjetnosti u kojima doživljavamo sadašnje vrijeme u svakoj sceni, odnosno sekvenci. Tu osobinu da u filmu sve doživljavamo u sadašnjici maestralno je prikazao Žan-Lik Godar u *Karabinjerima* (*Les Carabiniers*, 1963), u sceni u kojoj naivni i zanijeti sinefil, podstaknut prikazanom sadašnjicom, ustaje, prilazi sve bliže platnu i penje se na pozor-

¹ Vidjeti: *Biografico*, film [https://www.treccani.it/enciclopedia/film-biografico_\(Enciclopedia-del-Cinema\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/film-biografico_(Enciclopedia-del-Cinema)/) pristupljeno 23. 2. 2025.

nicu pokušavajući da postane učesnik prizora koji gleda na ekranu.

Naš cilj je da ovdje prikažemo dva savremena značajna biografska filma *Najmračniji čas / Darkest Hour* (2017) i *Openhajmer / Oppenheimer* (2023) Kristofera Nolana. Oba filma tematski se bave Drugim svjetskim ratom i predstavljaju uzorne primjere dva tipa naracije – linearne u *Najmračnijem času*, odnosno nelinearne u *Openhajmeru*. O njihovoj umjetničkoj vrijednosti svjedoče brojne nagrade kojima su ovjenčani.

Najmračniji čas

Sinopsis – Život Vinstona Čerčila (1874–1965), britanskog državnika, govornika, historičara i književnika, učesnika mnogih historijskih događaja (Nicholas, 2025), jedne od najznačajnijih političkih figura XX vijeka, česta je tema mnogih biografskih filmova – dokumentarnih i igranih, od 1935. do 2024. godine.² U toj velikoj grupi filmova, posebno mjesto zauzima *Najmračniji čas*, ratni film režisera Džoa Rajta (Joe Wright), usredsređen na Čerčilov život u toku dvadeset pet dramatičnih dana između 9. maja i 4. juna 1940 godine. U to vrijeme, Čerčil, novoizabrani premijer Ujedinjenog Kraljevstva, mora da se bori protiv članova svoje partije koji pokušavaju da sklope mirovni sporazum sa Hitlerovom Njemačkom. U istom periodu, premijer treba da organizuje borbu britanskih trupa koje pomažu francuskoj vojsci u borbi protiv okupatorske njemačke armije. Film nam daje uzbudljivi portret Vinstona Čerčila zahvaljujući nenadmašnom Gariju (Gary) Oldmanu koji je za tu nezaboravnu ulogu dobio Oskara i nagradu Britanske akademije za filmsku i TV umjetnost (BAFTA) za najboljeg glumca u glavnoj ulozi i još jednom potvrdio svoj status najvećeg živog filmskog glumca naše planete.

² Vidjeti: <https://www.themoviedb.org/keyword/243503-winston-churchill/movie> pristupljeno 20. 1. 2025.

Najjavna špica u crno-bijelim dokumentarnim kadrovima prikazuje opasnost koja prijeti Evropi – nepregledne strojeve do zuba naoružanih njemačkih trupa i Hitlerov ratni štab koji planira ratna dejstva. Saznajemo da je Hitler već osvojio Čehoslovačku, Poljsku i Dansku smještajući svoje trupe i u Norveškoj, a tri miliona njemačkih vojnika, u to vrijeme najveće armije na svijetu, napreduju ka Belgiji i Francuskoj.

Prva sekvenca u koloru prikazuje zasjedanje Britanskog parlamenta koji 9. maja 1940. u žučnoj raspravi „postaje bojno polje“ (Sragow, 2017) kad vođa opozicije, predsjednik Liberalne partije Klement Atli (Clement Atley) otvoreno istupi protiv miroljubive, mlake politike dotadašnjeg premijera Nevila Čemberlena (Neville Chamberlain), vođe Konzervativne partije. Atli ističe da je Čemberlen izgubio povjerenje poslanika liberala jer ne smije da se suprotstavi nacističkoj vojnoj sili i nijemo posmatra dok Hitlerova Njemačka napada Belgiju, Holandiju i Francusku. Atlijev vatreni govor, u kome naziva Čemberlena nesposobnim i traži njegovu ostavku, nailazi na odobravanje većine poslanika.

Čemberlen podnosi ostavku. Obrazuje se koaliciona vlada u kojoj Vinston Čerčil 10. maja 1940. postaje premijer, kao jedini član Konzervativne partije koga opozicija prihvata. Iako je u to vrijeme, šezdesetpetogodišnjak, veteran mnogih imperijalnih vojnih poduhvata, počev od Burskog do Prvog svjetskog rata, Čerčil je u utjelovljenju Garija Oldmana veoma agilan političar, pun energije. U filmu je prikazana, kako Čerčilova borba protiv njegovih protivnika u Parlamentu i u ratnom kabinetu, tako i njegovo lično angažovanje za organizaciju pomoći britanskim trupama koje se bore protiv Hitlerovih armija zajedno s Francuzima. Dramatizacijom istorijskih događaja, režiser filma je vješto napravio političko-ratni teatar sa nizom raznih varijacija. Stoga je *Najmračniji čas* svrstan i u ratnu dramu i u politički triler (Bradshaw, 2017).

U *Najmračnijem času* sve biva ospoljeno, kako Čerčilovi postupci premijera, krupnog, dostojanstvenog i mudrog čovjeka,

tako i njegov privatni život. Vinston uživa punu podršku i ljubav porodice. Njegova supruga Klementin (Kristin Scott Thomas) je pouzdana i puna razumijevanja, svjesna da ima ličnih zasluga za Čerčilovu karijeru. U jednom teškom trenutku, ona kaže Vinstonu: „Jak si zato što si nesavršen. Mudar si zato što imaš sumnji“.

Čerčilova nova sekretarica je mlada mis Lejton; igra je Lili Džejms (Lily James), glumica poznata po ulogama u TV seriji *Dauntonska opatija* i filmu *Pepeljuga*, 2017. Ona se, poslije početnih teškoća, navikava na Čerčilov način rada uz viski i tompus i na njegovo povremeno mrmljanje i neobičan izgovor, da bi vrlo brzo ponosno prihvatila svoju značajnu ulogu daktilografisanja i stenografisanja pisama i govora ljudske gromade.

U svom prvom govoru kao premijer pred Parlamentom, 13. maja 1940, Čerčil ističe: „Nemam šta da vam ponudim, osim krvi, teškog rada, suza i znoja“. Ta jaka motivaciona rečenica ostaje upamćena za sva vremena. Čerčilov ratni cilj glasi: „Borba protiv čudovišne tiranije i pobjeda, pobjeda po svaku cijenu! Bez pobjede nema opstanka!“ Liberali mu aplaudiraju, a konzervativci ostaju smrknuti. Među njima su Čerčilovi glavni protivnici Nevil Čemberlen (Ronald Pickup) i Halifaks (Stephen Dillane). Prvi je prikazan kao „mrzovoljni aristokrat“ za koga saznajemo da boluje od kancera, dok je drugi „duh koji hoda i zastupa zastarele ideale“ (Burges, 2017). Da bi ih mogao nadgledati i kontrolisati njihove nastupe, Čerčil ih postavlja u svoju ratnu vladu. Tamo njihovo rovarjenje protiv Čerčila, u naizgled smirenom odmjeravanju alternativa ratu, dolazi do punog izraza. U početku, njihovi sporni argumenti za dogovor sa nacistima funkcionišu kao objektivno logičko protivljenje Čerčilovoj upornosti i subjektivnom unošenju emocija u raspravu (Sragow, 2017). Na kraju, oni moraju priznati da je Čerčil bio u pravu sa svojim mišljenjem o Hitleru.

Čerčil se suočava sa nepovoljnim vijestima sa ratišta. Njemci napreduju na frontu i Francuska je izgubljena. Uprkos tome,

Čerčil u svom govoru na radiju ohrabruje naciju: „Imam nepokolebljivo povjerenje u armiju [...] po svaku cijenu, pobijedićemo“. U londonskim novinama pojavljuje se naslov *V for Victory* (slovo V je Čerčilov znak za pobjedu).

Drugi dio filma najviše se bavi Čerčilovim nastojanjima da spase više od trista hiljada britanskih i savezničkih vojnika koje su Hitlerove trupe opkolile u Dankerku. Na zasjedanju ratne vlade Čerčil predlaže borbu, ostali su rezervisani. Poslije duge rasprave, Čerčil u ratnom kabinetu zabranjuje pregovaranje s Hitlerom. Kao moćni govornik, on svoje protivnike ostavlja bez argumenata kad kaže: „Ne možete urazumiti tigra kad vam je glava u njegovim čeljustima“.

Za Čerčila je otvaranje drugog ratnog fronta ozbiljna vojna opcija. Stoga on traži pomoć od Ruzvelta koji uz žaljenje odbija da pošalje vojnu opremu jer je vezan zakonom o neutralnosti koji je izglasao Američki Kongres 1939. godine.³ U toj sceni, ima i komičnih elemenata: Čerčil ulazi u ono što izgleda kao toalet, a ustvari je telefonska govornica u kojoj postoji direktna linija sa predsjednikom SAD. Čerčil je stisnut u malom prostoru dok mora da moli američkog predsjednika za isporuku aviona koje je Velika Britanija unaprijed platila SAD. Humorni momenti dolaze kao olakšanje i u drugim situacijama. U jednoj od prvih sekvenci, jedan političar kaže da Čerčil „ima stotinu ideja dnevno. Četiri su dobre, ostalih devedesetšest su stvarno opasne“. Čerčil ima pravu repliku u svakoj situaciji. Kad mu kraljev sekretar kaže: „Žao mi je što poziv za premijera stiže u teškim vremenima“, Čerčil odgovara: „Nadam se da nije prekasno“. Čerčil se često vraća kući zabrinut, pa je u film unijeta scena u kojoj supruga hoće da ga odobrovolji, a onda ona primijeti: „Stvarno smo strašno ostarili.“ Vinston odgovara: „Da, ti jesi.“

³ Vidjeti: https://www.archives.gov/exhibits/treasures_of_congress/text/page20_text.html pristupljeno 19. 3. 2025.

Na dan kapitulacije Belgije, 27. maja 1940, poraz na evropskom kopnu postaje neumitan. U toj bezmalo bezizlaznoj situaciji, Čerčil jasno uočava da je Kale jedino mjesto na francuskoj obali koje još nije palo pod naletom njemačkih trupa. On šalje telegram brigadiru Klodu Nikolsonu, zapovjedniku britanskih trupa u Kaleu tražeći da njegova brigada što duže izdrži njemačke napade kako bi za to vrijeme britanska flota spasila trupe u Dankerku. Donošenje takve odluke, kojom je praktično osudio na propast britanske borbe u Kaleu, duboko je pogodilo Čerčila. Upravo u tom najmračnijem času, Čerčil dobija neočekivanu podršku od kralja Džordža VI (Ben Mendelsohn) koji mu dolazi u posjetu i daje mu savjet: „Razgovorajte s narodom, neka vas oni pouče. Osjetite njihovo raspoloženje. Recite im istinu ... moraju biti spremni.“

Čerčil započinje *Operaciju Dinamo*, spasavanje britanskih trupa iz Kalea 28. maja 1940. Tada gledamo najinventivniju sekvencu koja predstavlja klimaks filma. Zbog zastoja u saobraćaju, Čerčil putuje metroom do Vestminstera. Kad uđe u jedna kola, svi putnici ga prepoznaju i ukazuju mu poštovanje i ustaju [...] Čerčil ih pita: „Kakvo je raspoloženje vas, britanskog naroda?“ Upoznaje se sa svima. Jedna sredovječna gospođa preziva se Džerom, isto kao Čerčilova majka. Vinston kaže: „Možda smo i bliski rođaci.“ Jedan muškarac i žena kažu da su spremni za borbu, bilo na Pikadiliju, bilo na Trafalgar skveru. Na Čerčilovo pitanje: „Da li ćemo se predati?“, svi odlučno odgovaraju: „Nikad!“

Ohrabren, Čerčil priprema govor u kome će 4. juna pred Parlamentom naglasiti: „U istoriji nikad nije bilo perioda u kome smo mogli dati potpune garancije našem narodu. Borićemo našu stvar [...] boriti se protiv tiranije, ako je potrebno godinama [...] ići ćemo do kraja. Borićemo se u Francuskoj, na moru, u vazduhu, borićemo se na ulicama, na plažama [...] Borićemo naše ostrvo po ma koju cenu! Nikad se nećemo predati!“

Čerčilov govor nailazi na opšte odobravanje, i liberala i konzervativaca, što ukazuje na postizanje političkog jedinstva nacije.

Tekst odjavne špice pominje glavne buduće događaje: „Sve britanske trupe iz Dankerka, skoro 300.000 ljudi, spasila je Čerčilova civilna flota. Čemberlen je umro šest mjeseci docnije. Halifaks je iz ratne vlade odstranjen i premješten u Vašington. Poslije pet godina, 8. maja 1945. godine, Britanija i saveznici su proglasili pobjedu.“ Budući da je Čerčil izgubio položaj premijera na sljedećim izborima, iako je njegovo vođstvo bilo bitno za britansku pobjedu u ratu i snažno motivisalo saveznike na borbu, za kraj filma je sasvim prikladno navedena Čerčilova misao: „Uspjeh nije konačan, neuspjeh nije fatalan, hrabrost da se nastavi je ključna.“⁴

Sinematičnost – *Najmračniji čas* obiluje vješto napravljenim kadrovima i složenim scenama. Zasluga za to pripada Brunu Delbonelu (Bruno Delbonnel) koji je izvrsno prikazao uske klaustrofobične hodnike vojne komande kroz koje se Čerčil provlači, sniman iz gornjeg rakursa (Lane, 2017). Tehnika snimanja Čerčila u gro planu ili u krupnom planu, povremeno i u detaljnom planu lica, pomaže vjernom prenošenju emocija. U sekvenci koja prikazuje britanske trupe u Kaleu, strahote rata nam prenose kadrovi u srednjem planu u kome su vojnici u mrkim uniformama, pored ranjenika koji ječe na poljskim krevetima, dok odjekuje topovska paljba.

Scena kraljeve iznenadne posjete Čerčilovom domu je fino oslikan početak njihovog prijateljstva. U toj sceni preovlađuju srednji planovi koji prikazuju oba čovjeka u razgovoru. Džordž je ljut zbog predloga da kraljevska porodica zbog bezbjednosti ode u izbjeglištvo u Kanadu. Odbacujući tu mogućnost, kralj djeluje kao „otjelovljenje britanskog jedinstva i nezavisnosti“ (Sragow, 2017).

⁴ “Success is not final, Failure is not fatal, it is the courage to continue that counts”.

https://ia800200.us.archive.org/12/items/darkest-hour2017_202403/Darkest%20Hour%20%282017%29.mp4

Najsinematičnija je sekvenca u metrou koja slikovito prikazuje predstavnike britanskog naroda i izaziva snažne emocije kod gledaštva, posebno onda kad je Čerčil u razgovoru s ljudima vidno potresen i recituje stihove: „Svakom čovjeku na ovoj Zemlji/ Smrt dolazi ranije il' kasnije / I nema boljeg načina umiranja/ Od odupiranja pred strahotama ...“ U tom snažnom emocionalnom momentu, Čerčil zastaje, preplavljen emocijama, a fino odjeveni mladi crnac završava citat: „Radi pepela naših očeva / I hramova njihovih bogova“.⁵ Možda je ser Makoli, autor tih stihova, bio sekundarna identifikacija mladom Vinstonu na šta nas navodi scena male porodične svečanosti u Čerčilovoj porodici, kad njegova supruga izjavi: „Udala sam se za njega kad sam imala 21 godinu. Tada je pisao pjesme, ali sam znala da će njegova poezija biti politika.“

Kritička recepcija – *Najmračniji čas* je bio dobro prihvaćen od kritičara i gledaštva; od 310 prikaza dobio je 84% pohvalnih ocjena.⁶ Prema konsenzusu kritičara, „*Najmračniji čas* nudi gledaštvu podsticajan pogled na rane dane Vinstona Čerčila kao britanskog premijera – a Gari Oldmanova interpretacija lika ikonичnog vođe nije ništa manje no trijumfalna.“⁷ Gari Oldman nam ne prikazuje samo ikonu, već duh i energiju stvarnog čovjeka, čitavu gamu i raznolikost njegovih osjećanja, uključujući i kratkotrajna kolebanja pri suočavanju s teškom odlukom (Mposs, 2018).

Pohvale su dobili i drugi karakterni engleski glumci, kao i australijski glumac Ben Mendelson u ulozi kralja Džordža VI;

⁵ Citat je iz zbirke poezije *Slojevi starog Rima* Tomasa Babingtona Makolija (1800–1859), engleskog političara, esejiste, pjesnika i historičara. (Thomas Babington Macaulay's *Lays of Ancient Rome*. <https://www.britannica.com/biography/Thomas-Babington-Macaulay-Baron-Macaulay>; <https://www.gutenberg.org/files/847/847-h/847-h.htm> pristupljeno 14. 3. 2025

⁶ Vidjeti: https://www.rottentomatoes.com/m/darkest_hour_2017 pristupljeno 19. 3. 2025.

⁷ Isto.

svi oni su pomogli Oldmanu da ostvari svoju vrhunsku glumu (Carter, 2023). Posebne pohvale su zaslužili i scenarista Entoni Mekarten (Anthony McCarten), nominovan za Oskara za adaptirani scenario filma *Teorija svega / The Theory of Everything* (2014), biografiju Stivena Hokinga (Stephen Hawking), kao i saradnici koji su, uz pomoć protetike i šminke i opsežan rad na promjeni načina izgovora, omogućili preobražaj Oldmana u Čerčilov lik.

Odstupanje od istorijskih činjenica – Karakterizacija likova je istorijski tačna (Mposs, 2018). Od važnijih odstupanja od istorijske tačnosti, pomenimo da Čerčilova sekretarica ne započinje svoj posao istog dana kad je Čerčil imenovan za premijera, već cijelu godinu dana docnije. Da Čemberlen boluje od kancera saznalo se tek šest mjeseci poslije postavljenja Čerčila za premijera. Transatlantska telefonska linija nije postojala prije 1943. godine (Lundegaard, 2017). Poziv Ruzveltu u stvari je bio pismo. Prvi govor pred parlamentom je održan 14. a ne 13. maja kao u filmu. Govor „Borićemo se na plažama ...“ nije prenošen na radiju. Radio prenosi iz Parlamanta počeli su 1970-ih. Čerčil je govor „Nikad se nećemo predati“ održao u Parlamentu krajem maja 1940. a ne 4. juna 1940. Za izmišljenu scenu u metrou većina kritičara se izrazila pohvalno smatrajući je „šarmantnom i sentimentalnom“ (Mposs, 2018), osim malobrojnih koji je smatraju banalnom (Sragow, 2017). Oldman je u jednom intervjuu rekao da je prikazana „lirska“, poetična scena koja teži ka „emocionalnoj istini“, a ne doslovnoj, na događajima zasnovanoj drami.⁸

Očito, film je tačnije posmatrati kao romansiranu biografiju jer su režiser i scenarista izvršili vremensko pomjeranje i zgušnjavanje radi ispunjavanja radnje dramatičnim događajima koji su istakli hrabre odluke i vođstvo Čerčila kao velikana koji je

⁸ Vidjeti: <https://www.imdb.com/title/tt4555426/goofs/> pristupljeno 10. 3. 2025.

doprinio da u ranoj fazi II svjetskog rata bude promijenjen tok svjetske istorije. Veličina Čerčilovog podviga kojim je izbjegao njemačku invaziju postaje jasnija gledanjem filma *Dankerk / Dunkirk* (2017) režisera Kristofera Nolana koji iz široke perspektive daje tragičan „portret društva koje se bori za opstanak“ (Burges, 2017).

Poređenje *Najmračnijeg časa* sa drugim filmovima o Čerčilu – Od igranih filmova u kojima se Čerčil pojavljuje, jedan od umjetnički najjačih utisaka ostavlja *Ratna prijetnja / The Gathering Storm*, (doslovce „Gomilanje oluje“), TV film iz 2002. godine sa Albertom Finijem (Finney) u ulozi Čerčila koji je kao poslanik Parlamenta 1934. godine jedini usamljeni glas koji upozorava na opasnost od Hitlerove Njemačke i traži sredstva za naoružavanje Velike Britanije pred ratnom opasnošću. U to vrijeme, Finijeva uloga je smatrana najboljom karakterizacijom Čerčila.

Čerčil/ Churchill (2017) režisera Džonatana Toplickog (Jonatan Toplitzky) je britanska istorijska ratna drama koja prikazuje Čerčila u junu 1944, neposredno prije *Dana D*, iskrcavanja savezničkih trupa u Normandiji. Taj film je sa svega 49% pozitivnih ocena od 116 prikaza imao slabiju kritičku recepciju od *Najmračnijeg časa*. Od drugih filmova o velikanima istorije, *Najmračniji čas* ima tematskih sličnosti sa filmom *Linkoln / Lincoln* (2012) u kome glavnu ulogu igra veliki umjetnik Danijel Dej-Luis (*Danial Day-Lewis*). Oba filma prikazuju dramatičnu borbu i trijumf retorike i strategije velikih političkih lidera.

Možemo zaključiti da *Najmračniji čas* prikazuje Čerčila kao rodoljuba i borca za slobodu svog naroda. Čerčilovo zavještanje za budućnost su činjenice da je veliki državnik i pisac, dobitnik Nobelove nagrade za književnost 1953. godine „za majstorstvo opisivanja u istorijskim i biografskim djelima, kao i za sjajno besjedništvo u odbrani uzvišenih ljudskih vrijednosti“.⁹ Čerčil

⁹ Vidjeti: <https://www.nobelprize.org/prizes/literature/1953/summary/> pristupljeno 20. 3. 2025. Među Čerčilovim istorijskim djelima objavljenim u

je sa Staljinom i Ruzveltom na sastanku na Jalti preoblikovao svijet; u anketi obavljenoj 2002. godine bio je najveća istorijska ličnost u Britaniji.

Openhajmer

Film o životu velikog američkog fizičara Roberta Openhajmera (1904–1967) zasnovan je na knjizi *Američki Prometej – Trijumf i tragedija Dž. R. Openhajmera* (Bird & Sherwin, 2005), obimnoj romansiranoj biografiji na 736 stranica. To djelo je dočekano s velikim pohvalama i dobilo Pulicerovu nagradu za biografiju i autobiografiju. Adaptirani scenario je, kao i režija filma, djelo britanskog sineaste, ser Kristofera (Christopher) Nolana, jednog od najznačajnijeg filmskih stvaralaca današnjice.

Sinopsis – U prvoj sceni, jednog kišnog dana, vidimo Openhajmera (Kilijan Marfi / Cillian Murphy) u krupnom planu, a te kadrove prekidaju vizije eksplozija i veličanstvenih slika svemira koje nas uvode u moto filma: „Prometej je ukrao vatru od bogova i dao je čovjeku. Zbog toga je bio prikovan za stijenu i mučen cijelu vječnost.“

Poslije takvog uvoda, u filmu je teško razlučiti šta je objektivno, a šta je subjektivno jer se stalno, u kratkim sekvencama, javljaju tri do pet fragmenata iz različitih životnih perioda glavnog lika filma. Tek naknadno, sagledavamo dva tematska središta filma. Prvo je Openhajmerovo angažovanje na pravljenju laboratorije u vojno-industrijsko-naučnom kompleksu što treba da dovede do njegovog trijumfa, proizvodnje prve američke atomske bombe. Taj akcioni dio filma često i brzo se smjenjuje

toku njegovog života najobimnija su *Svjetska kriza / The World Crisis*. – 6 vol. – Butterworth, 1923–1931 i *Drugi svjetski rat / The Second World War*. – 6 vol. – Houghton Mifflin, 1948–1955. Posthumno su objavljena Čerčilova sabrana djela u 34 toma.

sa scenama drugog središta – procesa saslušanja i isljeđivanja koje imponuju kao triler i zauzimaju najveći dio posljednje trećine filma posjedujući i kvalitete pozorišne, ujedno psihološke i političke drame. Iako te dvije glavne teme filma na prvi pogled izgledaju nepovezano, one u suštini predstavljaju ključne životne faze u profesionalnom životu genijalnog fizičara i odgovaraju simbolici mita o Prometeju. Između tih tema, u nelinearnoj naraciji uočavamo fazu hibrisa – herojevih grešaka u vidu niza nesmotrenosti. Tako su u filmu, slično kao i u Berdovoj i Šervinovoj biografiji, očite tri faze starogrčke herojske tragedije: *trijumf* genija, njegov *hibris*, tj. greške koje vode do njegove propasti odnosno *stradanja*.

U *nelinearnoj naraciji*, poslije kratkog uvoda, film se nastavlja sekvencama prvog isljeđivanja kojem je Openhajmer podvrgnut pred Odborom za bezbjednost 1954. godine, pri kraju četvorogodišnjeg perioda u kome je američki senator Džozef Makarti (Joseph (McCarthy) sproveo antikomunističku kampanju čije su žrtve bili i mnogi umjetnici i druge slavne ličnosti koje nijesu bile komunisti. U filmu, to vrijeme lova na vještice je personifikovano u liku Luisa Strausa (Lewis Strauss), u izvanrednoj ulozi, skoro do neprepoznatljivosti prerušenog, oskarovca Roberta Daunija Džuniora (Downey Junior). Iako je poslije prvog saslušanja, Openhajmer proglašen rizičnim po bezbjednost i smijenjen sa mjesta savjetnika Odbora Američke komisije za atomsku energiju, Straus, predsjednik Odbora je nezadovoljan takvim ishodom, pa 1958. godine pokreće novu raspravu protiv Openhajmera kako bi dokazao sve svoje optužbe.

U toku isljeđivanja, Openhajmer je izgledao smireno dok je u sebi jedva obuzdavao emocionalnu buru. Isljednikovo prvo pitanje Openhajmeru „Zašto ste napustili Ameriku?“ vraća nas u 1926. godinu. Tada nam slike-sjećanje prikazuju kako je u namjeri da „studira novu fiziku“ Openhajmer otišao na poslijediplomske studije kod profesora Patrika Blaketa (Patrick Blacket)

u Kembridž. Tamo je patio od nostalgije i nesanice jer su ga svake noći uznemiravale neobične vizije svemira. Takođe vidimo da je Robert već tada ispoljavao impulsivnost, neobičnu osobinu za budućeg naučnika. Slika-sjećanje počinje kadrovima u kojima je neispavani Robert nespretan i nekoristan u laboratoriji, pa ga profesor Blaket ostavlja da prvo sredi nered, pa tek onda da krene na predavanje slavnog Nilsa Bora, oca kvantne mehanike. On u laboratoriji ubrizgava u jabuku cijankalijum s pomišlju da otruje svog profesora. Po povratku sa predavanja, kad ga Blaket upoznaje sa Nilsom Borom koji hoće da proba jabuku, on brzo uzima i baca to otrovano voće.

Po savjetu Nilsa Bora (Kenneth Branagh), Openhajmer nastavlja svoje izučavanje atomske fizike u Njemačkoj, prvo u Getingenu kod Maksa Borna, zatim u Cirihi kod Vernera Hajzenberga. U toku boravka u Evropi, čita Eliotovu *Pustu zemlju*, gleda djelo *Posvećenje proleća* Igora Stravinskog i upoznaje se sa kubističkim slikarstvom koje umjetnički izražava vrijeme u kojem je fizika presavila prostor i vrijeme u prostor-vrijeme.

Iz narednih flešbekova, saznajemo da se Openhajmer vratio u SAD, postao profesor na Univerzitetu Berkli, a uskoro i jedan od najčuvenijih američkih atomskih fizičara. U to predratno vrijeme, objavio je značajne naučne radove iz teorijske fizike, u nizu raznih oblasti, od kvantne mehanike do prve naučne publikacije u kojoj su obrazloženi razlozi za postojanje crnih rupa u svemiru (Oppenheimer and Volkoff, 1939).

Pri dolasku na Berkli, Openhajmer je upoznao člana Odbora Univerziteta Luisa Strausa, ambicioznog političara koji prati njegove djelatnosti. Baš u to svoje srećno vrijeme, kad želi da spoji fiziku i vikende na svom ranču u Nju Meksiku, on će nizom neopreznih postupaka doprinijeti da se posumnja u njegovu lojalnost. Slobodno vrijeme i vikende provodi sa svojim bratom, u društvu ljevičara i komunista. Započinje i seksualnu vezu sa emocionalno nestabilnom studentkinjom fizike, članicom

Komunističke partije, Džin Tatlok koju igra Florens Pju (Florence Pugh), umjetnica poznata po ulogama u filmovima *Male žene* (2019) i *Crna udovica* (2021).

Direktor tajnog vojnog projekta „Menheth“ (Manhattan Project) Lesli Grouvs / Leslie Groves (Mat Dejmon), impresioniran Openhajmerovim sposobnostima, nije smatrao da veliki fizičar predstavlja bezbjednosni rizik i postavio ga je za predvodnika velikog tima naučnika koji su u Nju Meksiku, u pustinji blizu Los Alamosa, napravili „tajnu laboratoriju u središtu ničega“ započevši 1942. godine rad na proizvodnji prve američke atomske bombe. Cjelokupan rad je bio podijeljen na nekoliko centara koje je kontrolisala američka vojska kako bi se lakše održala potpuna tajnost. U početku rada na Projektu Menheth, Robert je toliko zanijet svojom ulogom direktora da, poput generala počinje da oblači vojnu uniformu, kao da je vojno lice. Prestaje tek kad mu na to skrenu pažnju kolege – fizičari među kojima ima i Jevreja izbjeglica iz nacističke Njemačke. Openhajmer je lično skupljao novac da bi im omogućio pomoć pri bještvu. On je zajedno s većinom njih doživljavao rad na projektu duboko emocionalno i egzistencijalno (Dargis, 2023). Oni su smatrali svojom dužnošću da naprave bombu prije nacističke Njemačke pošto su rano shvatili da tamošnji naučnici znaju više od njih. Bilo im je poznato da su Štrasman (Strassman) i Han (Hahn) u Njemačkoj, još 1938. godine otkrili neutronska fisija jezgra uranijuma – tim putem, oni su otvorili polje atomske energije¹⁰.

Openhajmer na projektu angažuje najznačajnije naučnike; tri-deset jedan od njih će za svoja značajna otkrića dobiti Nobelovu nagradu. Robert, kako ga kolege popularno zovu Opi, u toku rada na projektu stiče simpatije svih saradnika. Organizuje seminare i rasprave, sluša sva različita stanovišta naučnika i

¹⁰ <https://www.britannica.com/biography/Fritz-Strassmann> pristupljeno 24. 4. 2025.

sažima ih vrlo efikasno i elekoventno, kako bi pokrenuo nove, kreativne dijaloge i otkrića. Posebno važnu ulogu u projektu imaju naučnici Ernest Lorens (Lawrence), fizičar s kojim se Robert sprijateljio na Berkliju, i Luis Volter (Louis Walter) Alvarez, eksperimentalni fizičar. Lorens (Džoš Hartnet / Josh Hartnett) je izumitelj akceleratora čestica, ciklotrona, koji igra bitnu ulogu u projektu Menhetn. Alvarez, u filmu ga igra Aleks Volf (Alex Wolff), otkriva mogućnost da pri fisiji spontano nastali neutroni izazovu lančanu reakciju kojom se oslobađa ogromna energija, što otvara mogućnost atomske eksplozije.

Openhajmerov antagonist među naučnicima je Eduard Teler (Edward Teller), mađarsko-američki fizičar koji zastupa mišljenje da je umjesto pravljenja atomske bombe bolje odmah proizvesti mnogo razorniju hidrogensku bombu koja nastaje kombinacijom fisije i fuzije. Uz to, Teler (Benny Safdie / Beni Safdi) unosi pomatnju svojim proračunom po kome bi lančana reakcija bila nezaustavljiva što bi moglo uništiti čitav svijet. Tada Openhajmer traži od Alberta Ajnštajna da provjeri Telerov proračun. Ajnštajn (Tom Conti / Conti), koga je Openhajmer upoznao još 1932. godine, nije u stanju da obavi provjeru. On kaže Openhajmeru: „Ono što je nama zajedničko je prezir prema matematici.“ Uz to, dodaje: „Podijeliš svoje otkriće sa nacistima, pa nije dna strana ne može uništiti svijet.“ Na osnovu takvih izjava, ukazano je da Ajnštajn nije uvijek bio blagonaklon prema Openhajmeru. Razlog za to je je rasvjetljen u knjizi *Američki Prometej* u kojoj čitamo jednu Ajnštajnovu duhovitu opasku o Openhajmeru: „On voli ženu koja njega ne voli – vladu Sjedinjenih Država.“ Kad ne dobije pomoć od Ajnštajna, ostavši u neizvjesnosti, Openhajmer se obraća Hansu Beteu (Bethe), njemačko-američkom fizičaru jevrejskog porijekla, koji je najveći stručnjak za matematičke proračune. Beteov proračun potpuno otklanja mogućnost katastrofalnog ishoda: „Teler je pogriješio. Šanse za nekontrolisane lančane nuklearne reakcije su blizu nuli.“

Čim Nils Bor izbjegne u SAD, Openhajmer pokušava da ga ukjuči u projekt. Bor odbija uz sljedeće obrazloženje: „Baciš bombu i ona pada na pravedne i nepravedne [...] Neću da kulinacija fizike XX vijeka bude oružje za uništenje.“ Bor uvjerava Openhajmera da je i bez njegove pomoći sposoban da uspješno završi projekt.

Film se bavi i Robertovim ličnim životom koji se u Los Alamosu bitno mijenja kad upozna sjajnu naučnicu, duhovitu i lijepu biološkinju Katrin (Kiti) Harison (Emily Blunt), poznatu iz filmova *Đavo nosi Pradu* (2006), *Mlada Viktorija* (2009). Pri prvom susretu, Robert je pita: „Jeste li udati?“ Kiti, koja već duže vremena živi odvojeno od muža, odgovara: „Ne previše.“ Između Kiti i Roberta se rađa strasna i burna ljubav. Kiti ubrzo postaje njegova supruga koja će mu biti važna podrška u životu i roditi troje djece.

Savladavši sve teškoće, tim naučnika, uprkos mnogim izazovima i neizvjesnostima, uspijeva da napravi atomsku bombu i isprobava je 26. jula 1945. godine. Naučnici su u toku rada tu probu eufemistički nazivali Test trojstva (Trinity test). Naziv vodi porijeklo od stihova Džona Dona: „O troliki bože, razbij srce moje: Da ustat mogu ja, i stati, obori me/ I savij silu svoju/ da slomi, spere, sprži/ I načini novog mene.“ Film nam prikazuje da je ta proba prouzrokovala strahovitu detonaciju, eksploziju poput grmljavine koja silovito potresa čitav predio, desetinama kilometara uokolo. Doživjevši užasavajuću moć tog oružja, Openhajmer izgovara stih iz hinduističkog spisa Bhagavad Gita: „Sada postadoh smrt, uništitelj svjetova.“

Proizvodnja prve atomske bombe u Los Alamosu je bio projekt na kome je bilo angažovano 4.000 ljudi i koji je koštao dvije milijarde dolara. Kad način proizvodnje postane poznat, posao preuzimaju američka vlast i armija. Oni procjenjuju da će upotrebom bombi završiti Drugi svjetski rat predajom Japana i time spasiti živote sto hiljada američkih vojnika koji bi vjerovatno

poginuli u narednim sukobima. Ishod je poznat – bacanje dvije atomske bombe koje će razoriti gradove Hirošimu i Nagasaki; kako se procenjuje, eksplozije su neposredno prourokovalo smrt 110.000 ljudi, a od posljedica radioaktivne kontaminacije je umrlo još 90.000 ljudi. Ti stravični događaji označiće kraj Drugog svjetskog rata. Time počinje i novo razdoblje, kako u svjetskoj istoriji, tako i u Openhajmerovom životu. Iako je poslije svog trijumfa postao američki ratni heroj, on pati od osjećanja krivice. Kad ga, zajedno sa generalom Grouvсом, primi američki predsjednik Hari Truman (Gari Oldman, u jednoj maloj ali izvanredno upečatljivoj ulozi), Openhajmer vidi svoju fotografiju na naslovnoj stranici *Tajma* i smatra sebe krivcem za stradanja prouzrokovana bacanjem atomskih bombi. Iako ga Truman razuvjerava izjavom da su političari i on lično donijeli odluku o bacanju bombi na Hirošimu i Nagasaki, Openhajmer i dalje osjeća da su mu „ruke krvave“ (Johanson, 2023). Zato ga Truman, u jednoj od narednih scena, naziva „plačljivkom“.

Film nam pokazuje da poslije rata Openhajmer nikada više nije isti čovjek. Iako 1947. godine preuzima mjesto direktora prestižnog Instituta za napredna proučavanja, mučen sve jačim osjećanjem krivice, uporno se protivi američkoj proizvodnji hidrogenske bombe. Uskoro postaje izvjesno da i Sovjetski Savez i SAD imaju i atomsku i hidrogensku bombu. Tada nastaje novo razdoblje hladnog rata u kome oba protivnika lako mogu da se međusobno unište nuklearnim oružjem. U vrijeme kad je Ajzenhauer predsjednik SAD, Openhajmer u svom govoru slikovito izražava tu situaciju: „Amerika i Rusija se mogu uporediti sa dva škorpiona u boci, svaki može ubiti drugog ali samo uz gubitak svog života.“ Premda bez zle namjere, Openhajmer je 1947. godine javno izložio poruzi Luisa Strausa, člana Savjetodavnog odbora za atomsku energiju. U toj sceni, prilikom jedne javne raprave, Straus se brine da izvoz radioizotopa u medicinske svrhe može biti bezbjednosni rizik za SAD. Tada

Robert izjavljuje: „Po mojoj procjeni, važnost izotopa je mnogo manja od elektronskih naprava, ali je mnogo veća od, recimo, vitamina.“ Straus mu nikada neće zaboraviti što je javno otkrio njegovo nepoznavanje nauke uopšte i nuklearne nauke posebno.

Na tu nenamjernu uvredu dodaje se i Strausova narcistična povreda koju mu je, kako on vjeruje, nanio Openhajmer ubrzo poslije dolaska na Univerzitet Berkli. Ta povreda započinje jednom scenom u kojoj se Ajnštajn i Openhajmer odvajaju od Strausa da bi razgovarali u tišini, u četiri oka dok ih Straus izdaleka posmatra. Poslije tog događaja, Straus je bio snažno pogođen time što mu Ajnštajn nikad više nije otpozdravljao niti je htio da razgovara s njim. Straus je bio ubijeđen da ga je Openhajmer ocrnio kod Ajnštajna, a nijednom nije pretpostavio da je bilo moguće da dva velika naučnika uopšte nijesu o njemu razgovarali. Pogrešno zaključujući, Straus je se u svojoj mržnji sve jače zalagao da velikog fizičara poveže sa ljevičarima i komunistima, pa čak i sa pojedincima koji su povezani sa komunističkom partijom u Sovjetskom Savezu. U svojoj osvetoljubivosti je koristio sva sredstva u pokušaju da imputira Openhajmeru da je bio sovjetski špijun.

Straus patetično ističe svoju dobrotu dok će u toku filma biti potvrđena njegova nepoštenost. Najzad, u svom svjedočenju pred amričkim senatom, fizičar Dejvid Hil (David Hill) 1959. godine ima ključnu ulogu u spašavanju Openhajmera. Hil (Rami Malek) je otkrio da je Straus tajno pisao direktoru FBI Edgaru Huveru (Edgar Hoover) o Openhajmerovoj vezi sa komunističkim udruženjima i ta dokumenta 1954. godine prosljedio Bordenu, članu odbora koga je nagovorio da pokrene prvo isljeđivanje. Takođe je za isljeđivanje u toku 1959. godine angažovao i Rodžera Roba, sudiju savjetnika Odbora za atomsku energiju, koji je tendenciozno imputirao niz neistinitih optužbi Openhajmeru. U nastavku svoje izjave Hil dokazuje da je Straus

zloupotrebio svoj autoritet i iskrivljavao činjenice radi lične osvete. Time je označen kraj Strausove borbe za mjesto potpredsjednika američkog Kongresa i njegove političke karijere.

U toku godina pristrasno i nepošteno vođenog procesa saslušavanja i isljeđivanja, Openhajmerov život je ogoljen, rastrzan na komade i obezvređivan pred njegovom suprugom i većinom naučnika, učesnika u Projektu Menhetn, koji su pozivani na svjedočenje. Tu otkrivamo da ni svi učesnici projekta sada nisu odani Openhajmeru. Među njima se posebno izdvaja Eduard Teler koji svjedoči da je Robert Openhajmer nepouzdan: „Više bih volio da vidim da su vitalni interesi ove zemlje u rukama onog koga bolje razumijem i kome više vjerujem.“

Sudije na saslušanju ne propuštaju da pomenu Aferu Ševalije koja je u filmu kratko prikazana. Naime, Openhajmerov prijatelj Ševalije je u povjerljivom razgovoru zaobilazno tražio od Openhajmera da informacije o projektu prenese saveznicima. Openhajmer je odmah odbacio takvu mogućnost izdaje, ali je izazvao katastrofu kad je o tome nepotrebno izvijestio vlasti; taj podatak je postao javni dokument na koji se isljednici pozivaju u toku saslušavanja. Kako zapaža Hofman (Hoffman, 2024), *tema izdaje se u Openhajmeru* višestruko ponavlja. Tako Robert izdaje svoju suprugu Kiti praveći preljubu sa Džin Tetlok. Pretvarajući se isprva da mu je prijatelj, prepredeni Straus dvaput izdaje Openhajmera dovodeći dotle da Openhajmera izda i njegova domovina – Sjedinjene Američke Države. „Ista zemlja kojoj je posvetio svoj lični i profesionalni život“ (Hoffman, 2024).

Openhajmeru najviše pomaže njegova energična i visprena supruga Kiti. Ona će već u toku saslušanja 1954. godine otkriti da je njenom suprugu Straus glavni neprijatelj, ali će Robert to shvatiti tek pet godina kasnije. U toku drugog saslušanja, Kiti će mu pomoći da prestane sa samomučenjem i podstaći ga na borbu. Vrhunac njene uloge je završno saslušanje u toku kojeg ona nadmudruje pristrasnog i cinično nepravičnog tužioca Roba

kojeg je Straus lično odabrao. Poslije saslušanja, kad je Robert izgubio povjerenje komisije, ona ga prekorijeva: „Misliš da će ti svijet oprostiti zato što si ih pustio da te namažu katranom i pospu perjem? E pa, neće!“ Openhajmer odgovara jednom rječu: „Vidjećemo“. Najzad, američki Kongres vraća Openhajmeru status lojalnog građanina zahvaljujući podršci Džona Fidžeralda Kenedija, mladog senatora iz Masačusetsa. Kenedi je kao američki predsjednik potpisao dodjelu medalje Enriko Fermi Robertu Openhajmeru koju mu je 1963. godine uručio Lindon Džonson, 36. predsjednik SAD.¹¹ Zvanično priznanje da je proces saslušanja bio nepošten izdato je 2022. godine (Jaegli, 2023).

Sinematičnost – Spajajući veliki broj žanrova, uz inovacije u fotografiji i nelinearnu naraciju, Nolan je povećao interesovanje gledaštva tehnikom snimanja IMAX kojom se 65-milimetarski film projektuje u 70-milimetarski) i usložnjavanjem vizuelne naracije. Nolan i njegov izvrсни snimatelj Hojte van Hoytema (Hoyte van Hoytema) su nam tom tehnikom snimanja približili ogromno prostranstvo svemira u vizijama koje muče mladog Openhajmera ali isto tako i odvodili nas u suprotnom pravcu, ka vizualizaciji teško shvatljivog svijeta subatomske čestice, nezamislivo sićušnog područja koje je van područja naše svijesti. Film nam simbolično približava i nepredstavljivo nastajanje velike bombe od malih čestica – gledamo, u više scena, kako se postepeno pune klikerima dvije velike zdjele u kojima na početku ima svega nekoliko klikera u boji da bi na kraju jedna posuda bila do vrha puna (klikeri simbolizuju plutonijum i izotop uranijuma U 235).

Nolan je uspio da gledaoce intuitivno približi čudnom svijetu kvantne realnosti za koju postoje matematički dokazi ali je vizuelno predstavljiva „samo u čovjekovoj imaginaciji“

¹¹ <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/remarks-upon-presenting-the-fermi-award-dr-j-robert-oppenheimer> pristupljeno 10. 5. 2025.

(Johanson, 2023). Taj svijet Openhajmerovih vizija je u filmu nalik nekom „poentilističkom portretu“ sa „nijansama boja visokog intenziteta“ (Johanson, 2023). Nasuprot tom svijetu, Nolan nas vraća u spoljašnju, ovozemnu istorijsku stvarnost sa hladnim crno-bijelim fotografijama velike izoštrenosti slika koje prikazuju probu atomske bombe i proces isljeđivanja i druge scene koje bi mogle predstavljati istorijski dokumentovane događaje.

Ovdje treba posebno istaći sinematičnost lica glumaca prikazanih u groplanu, posebno nevjerovatne game osjećanja koje je u stanju da izrazi izvanredni Kilijan Marfi u ulozi Openhajmera; njegovo lice izražava unutrašnji život – maštanja, sjećanja, noćne more, kao i stišane izraze patnji koje socijalne interakcije nanose ranjivom, preosjetljivom i potcijenjenom vođi projekta, nedovoljno svjesnom namjera nimalo dobronamjernih osoba, čak ni u toku saslušanja. Očito, njegovo lice za gledaoce filma postaje ujedno i čitava panorama koju posmatraju i ogledalo u kome se ogledaju (Seitz, 2024). I drugi veliki glumci u sporednim ulogama su ostvarili značajne uloge i u toku rada na projektu i za vrijeme isljeđivanja oživjeli ličnosti koje su ogolile Robertov privatni život i na širem planu osvjetlili kolektivni antisemitizam političkih struktura. Nolan je u filmu izgradio portret čovjeka koji je rukovodio otkrićem koje je preobrazilo svijet stvaranjem atomske bombe i bio oličenje pogubnog „ukrštanja nauke i politike“ (Dargis, 2023), na štetu prve. Pomenimo da nam film ne ukazuje na moguće razloge Openhajmerove naivnosti. Međutim, u romanu nas na to upućuje Openhajmerovo ispovijedanje u prvom licu: „Moj život u djetinjstvu nije me pripremio za činjenicu da je svijet pun svirepih i gorkih stvari.“ (Bird & Sherwin, 2005: 21).

Posebno mjesto u filmu imaju monolozi i dijalozi u kojima najpotpunije dolazi do izražaja narativna estetika Kristofera Nolana. Dijalozi su uobličeni tako da čestim produžavanjem

ranje započelih tema i njihovim preciziranjem postepeno budu uokvirene izvjesne cjeline tako da gledaocima postaju razumljive, ne samo prikrivene namjere mnogih protagonista, već i kompleksna načela kvantne mehanike. U tu temu nas uvodi jedan duhovit dijalog Kiti i Roberta Openhajmera, ubrzo poslije njihovog upoznavanja:

Kiti: Možete li mi objasniti kvantnu mehaniku?

Robert: Evo, ova čaša, ovo piće, ovaj šank, hm ... naša tijela, sve to je većinom prazan prostor. Grupisanje sićušnih talasa energije ih drži zajedno.

Kiti: Čime?

Robert: Silama privlačenja koje su dovoljno jake da nas ubijede da je materija čvrsta, da zaustave moje tijelo da prođe kroz vaše (nježno stavlja dlan svoje ruke na njen).

Štoviše, pažljivi gledalac može uočiti jedan od najvažnijih kvantnih fenomena po kome će mjerenje položaja čestice instrumentom, pa čak i posmatranje čestice detektorom promijeniti rezultat eksperimenta što se označava kao princip komplementarnosti.

Poređenje s drugim filmovima – U odnosu na tematiku, jedinstvenost Nolanovog djela ne dopušta jednostavna poređenja sa drugim filmovima, pa čak ni sa biopicima. U odnosu na dva glavna lika, moguće je porediti Openhajmera i Strausa, glavne antagoniste u filmu, sa *Mocartom* i *Salijerijem* iz istoimene Puškinove poetske drame (Seitz, 2023), odnosno sa tim istim likovima u Formanovom *Amadeusu*, biografskom filmu o Mocartovom životu. To poređenje se odnosi i na Openhajmerovu genijalnost nasuprot Strausa, sitničavog i ljubomornog mediokriteta. Straus se stidi svog jevrejskog porekla i patetično ističe svoju dobrotu, dok će u toku filma biti potvrđena njegova nepoštenost.

Sajc je uočio crnohumornu dimenziju *Openhajmera*, sličnu onoj u Kjubrikovim filmovima, posebno u *Doktoru Čudoljubu* (*Dr. Strangelove*, 1964), parodiji na apsurdnost Hladnog rata. U tom smislu posebno je indikativna scena čija je tema izbor japanskih gradova na koje će biti bačena atomska bomba. Jedan visoki državni zvaničnik traži da se sa te liste izbaci Kjoto jer su on i njegova supruga tamo proveli medeni mjesec.

Pored niza drugih filmova koji imaju udaljenu vezu sa Openhajmerom pominje se i *Građanin Kejn*, jedan od najvećih filmova u istoriji kinematografije. U tom remek-djelu Orsona Velsa dominira poetika tajne simbolizovane u ružinom pupoljku, slično kao što tajna okružuje ono što su Openhajmer i njegov junak Ajnštajn razgovarali prilikom jednog od njihovih prvih susreta koje vidimo u filmu (Seitz, 2024).

Tema preljube i izdaje se sreće u mnogim filmovima i poprima raznovrsne oblike.¹² Izdvojimo svega nekoliko: u *Fatalnoj privlačnosti/ Fatal Attraction* (1987), preljuba pokreće kontroverzne scene osvete; u *Kumu 2* (1974), sagi o mafijaškoj porodici Korleone, Fredo (Džon / John Kazale) izdaje svog brata Majkla (Al Pačino /Pacino); u *Matriksu* (*The Matrix*, 1999), Sajfer izdaje svog prijatelja Morfeusa. Izdaji su skloni ne samo ljudi, već i androidi i roboti, kao HAL u *Odiseji u svemiru 2001* (1968) koji se okreće protiv posade svemirskog broda. Čak i u animiranim filmovima kao što je *Kralj lav / The Lion King* (1994), izdaja motivisana ljubomorom jednog brata prema drugom je glavni pokretač radnje. Međutim, kao što smo ovdje opisali, ta tema rijetko doseže tako široke dimenzije i toliku višeznačnost kao u *Openhajmeru*.

Poređenje u odnosu na formu filma upućuje nas na filmove u kojima je u prvom planu groplan lica. Među njima se posebno

¹² Lista od stotinu filmom s temom preljube i izdaje dostupna je u velikoj bazi podataka: <https://www.imdb.com/search/title/?keywords=betrayal> pristupljeno 29. 4. 2025.

ističe *Kad jaganjci utihnu* (*The Silence of the Lamb*, 2001) režisera Džonatana Demija. U tom ikoničnom filmu, napetost (suspens) se stvara ukrštanjem groplanova dva lica. Od takvih scena, najupečatljivije su scene groplanova lica dva glavna lika – mlade detektivke (Džodi Foster) i psihopate Hanibala Lektera koga otjelovljuje Entoni Hopkins. Takvim načinom prikazivanja događaja u horor filmu, Džonatan Demi je uspio da gledaoce aktivira do te mjere da postanu učesnici u zbivanjima.

Osvrt na ranije Nolanove filmove može nam djelimično rasvijetliti pojedine aspekte tema i sinematične forme koje je Nolan genijalno integrisao u *Openhajmeru*. Tema izdaje se u raznim varijacijama javlja u Nolanovim ranijim filmovima *Mračni vitez* (*Dark Knight*, 2008), *Međuzvjezdani* (*Interstellar*, 2014) i *Početak* (*Inception*, 2010). Nolan je u tim filmovima kombinovao razne žanrove (akcioni film, film misterije i psihološki triler) zadržavajući etičku neutralnost u prikazivanju likova. U psihološkom trileru *Prestiž* (*Prestige*, 2006) je prikazao događaje tako da nijedan od glavnih likova ne može da se jednostavno okarakterise kao dobar ili zao. U naučno-fantastičnom trileru *Tenet* (2020), Nolan je na nivou forme filmskog pripovijedanja izveo višestruko obrtanje narativnog toka koje čini film zanimljivim, ali i teško razumljivim bez višekratnog gledanja. Sve te složene tematske i tehničko-formalne aspekte svojih prethodnih filmova Nolan je sa svojim saradnicima integrisao i doveo do savršenstva nove forme u *Openhajmeru*. U jednom intervjuu je rekao da mu je u radu na *Openhajmeru* bilo najvažnije izaći na kraj sa nepoznavanjem nauke. Stoga su mu savjetnici bili jedan od autora knjige *Američki Prometej* i naučnici Dejvid Soltsberg (Saltzberg) sa Kalifornijskog univerziteta u Los Anđelesu i Kip Torn (Kip Thorne), fizičar i dobitnik Nobelove nagrade, koji je poznavao Roberta Openhajmera (Mecklin, 2023).

Film, roman i istorijski događaji – Film *Openhajmer* je umjetničko djelo u kome je najbitnije subjektivno audiovizuelno,

sinematično pripovijedanje. U filmu su stoga slobodno preuzimani djelovi romana koji su mogli biti učinjeni sinematičnim. Međutim, u filmu ima bitnih momenata koje ne nalazimo u romanu. Jedan od njih je, svakako, svjedočenje fizičara Dejvida Hila pred Senatom koje je Nolan mogao naći baveći se sopstvenim istraživanjem i nalazeći zapise o sjednicama Senata; dokumenti o saslušanju Openhajmera u toku 1954. i 1959. postali su dostupni 2014. godine.

U Nolanovom filmu kao umjetničkom djelu najvažnija je sinematičnost kojoj ide u prilog zamaglivanje granica između subjektivnih razloga i istorijski objektivnog na račun davanja primata prvima. Tako je Straus mogao imati objektivne razloge da sumnja u Openhajmerovu lojalnost dovodeći ga u vezu sa Komunističkom partijom u kojoj su aktivni članovi bili Robertova ljubavnica Džin Tatlok i njegov brat Frenk, a posebno i Openhajmerovim otvorenim protivljenjem pravljenju hidrogenske bombe. Prema dostupnim podacima, Truman i Straus su vjerovali da je Openhajmer „ubjeđivao ... vodeće naučnike da ne rade na hidrogenskoj bombi“ (Jaegli, 2023). Straus je znao da je atomista Klaus Fuks u toku rada na Projektu Menhetn bio sovjetski špijun i zamjerio je Openhajmeru što to nije otkrio. Međutim, Strausovi subjektivni razlozi u filmu djeluju kao najvažniji, posebno njegova osvetoljubivost prema Openhajmeru koja pokreće njegova nastojanja da diskredituje i obezvrijedi čovjeka koji ga je javno ponizio.

Nolan u filmu nije htio da prikaže dokumentarne kadrove bombradovanja Hirošime i Nagasakija. Takva odluka je mogla nastati iz etičkih razloga. Kako pretpostavlja Vudson (Woodson, 2024), Nolan je vjerovatno zastupao mišljenje da bi prikazivanjem rata pravio reklamu za rat. Fransoa Trifo je mnogo ranije izrazio takvo gledište: „Svaki ratni film završava se tako što postaje proratni film“ (Truffault, 1973). Prema tome, i onda kad su pacifistički, pa čak i među najboljim, ratni filmovi, hotimično

ili nenamjerno, vrlo često glorifikuju rat i čine ga privlačnim.

Kritičari smatraju da je mnogo spornije što je iz filma izostavljeno stradanje američkih starosjedelaca od posljedica atomskog zračenja (Woodson, 2024; Yam, 2024). U filmu je prikazano da su naučnici preduzeli sve predostrožnosti i izveli probu u pustinji na 320 kilometara od Los Alamosa, daleko od svih ljudskih staništa. Oni nijesu smjeli izvijestiti starosjedioce u Novom Meksiku o eksploziji da ne bi otkrili državnu tajnu. Međutim, radioaktivna kontaminacija je zahvatila biljke, vodu i stoku koju su starosjedioci koristili i tako bili ozračeni. Dodatno ozračivanje starosjedilaca je prouzrokovano njihovim boravkom u prostoru oko Los Alamosa radi njihovih pogrebnih obreda (Woodson, 2024). Nolan je bio svjestan da je iz filma izostavio te činjenice navodeći da je „sve [Openhajmerovo] iskustvo, ili moje tumačenje tog iskustva“. Posebno je naglasio „Zato stalno sve podsjećam, film nije dokumentarac, već je tumačenje“ (Yam, 2023).

Filozofsko tumačenje filma – Brzo smjenjivanje scena u raskošnim bojama sa crno-bijelim scenama predstavlja fragmente koji postepeno bivaju integrisani u cjelinu, onda kad Nolanu izgleda pravovremeno za gledaoce, tj. u trenutku kad oni mogu da ih povežu i otkriju složena značenja filma. Polazeći od takvih strukturnih elemenata, Hofman je u toku drugog gledanja filma uočio da su crno-bijeli kadrovi i scene dati iz perspektive Straussa, a oni koji su u boji iz perspektive Openhajmera. Argumentovanom analizom oba antagonistička lika, Hofman je zaključio da je perspektiva u crno-bijelom povezana sa Strausovim pesimizmom, a slike u boji sa Openhajmerovim upornim optimizmom u kome istrajava, uprkos realnosti koja bi ga mogla razuvjeriti i pokazati mu da nema mjesta optimizmu. Takav je primjer njegov razgovor sa Telerom u toku rada na projektu. Openhajmer iznosi mišljenje da će oni pravljenjem atomske bombe u Los Alamosu „okončati sve ratove“. Teler mu odgovara: „Dok neko

drugi ne napravi još veću.“ Na to Openhajmer okreće leđa Teleru i odlazi. Kao što smo ranije izložili u sinopsisu filma, Openhajmerov optimizam je posljedica njegove naivne nesmotrenosti. Takav opis glavnog lika nalazimo i na početku romana: „U stvari, [Opi] je bio beskrajno veliki čovjek, koliko talentovan toliko i složen, *ujedno briljantan i naivan*...“ (Bird & Sherwin, 2005: 5). Nasuprot tome, životni pesimizam koji potiče iz njegove lične nesigurnosti vodi Strausa da sve vidi crno-bijelo i u svemu anticipira najgora očekivanja. Stoga on nema povjerenja u druge ljude i u svemu vidi njihove zadnje namjere. Takvi stavovi, posebno kad je suočen sa životnim neizvjesnostima vode Strausa do razvijanja paranoidnih teorija i, kao što smo vidjeli, do konačne propasti njegove karijere.

Suprotno od njega, Openhajmer na neizvjesne situacije gleda optimistički, kako u toku svog rukovođenja na Projektu Menhetn, tako i u toku isljeđivanja. Pod pritiskom događaja, pesimistička vizija na kraju obuzima i Openhajmera. U svom posljednjem razgovoru sa Ajnštajnom, Openhajmer ga pita: „Kad sam ti prišao s onim proračunima, mislili smo da bi mogli započeti lančanu reakciju koja bi uništila cio svijet.“ Ajnštajn na to odgovara: „Dobro se sjećam toga. I šta se desilo?“ Openhajmer odgovara: „Vjerujem da jesmo.“

U završnom kadru filma, Openhajmerovo lice je prikazano u krupnom planu. Ono tada ne pokazuje ni traga početne, optimistične magnetne privlačnosti njegovih vizija svijeta i svemira s kojima film počinje. Umjesto toga, njegov izraz lica i njegove vizije atomskih eksplozija odaju tragediju američkog Prometeja izmučenog osjećanjima krivice (Hoffman, 2024).

Očito, izvjesan pesimizam je opravdan i u XXI vijeku, kad se ratovi vode skoro neprestano, odskora istovremeno na više kontinenata i uz prijetnje upotrebom nuklearnog oružja. Često se zaboravlja da do upotrebe nuklearnog oružja može doći na više načina. Jedan od njih je smetnje na vezama, tj. neblagovremena

komunikacija kao što je prikazano u filmu *Dr Čudoljub*; ostali načini su: užasni vođa, nenamjerna upotreba zbog neke greške, nesrećnog slučaja ili lažnog upozorenja. Ipak, opstaje nada da će razum prevladati (Jaegli, 2023).

Recepcija kritičara i gledalaštva – Film je na devedesetšestoj ceremoniji Američke akademija za film 2024. godine imao ukupno 14 nominacija za Oskara, a osvojio je sedam, i to za najvažnije kategorije; to su: najbolji film, režiser, scenario, najbolji glumci, kako u glavnoj ulozi (Kilijan Marfi), tako i u sporednoj (Robert Dauni Džunior), muzika (Ludvig Jeranson / Ludwig Göranson), i kinematografska tehnika (Hoyte van Hoytema), najbolja montaža (Dženifer Lejm / Jennifer Lame). Računajući sve festivale na kojima je učestvovao, film je dobio ukupno 361 nagradu i 371 nominaciju na raznim festivalima. Filmski kritičari su bili puni hvale za film: od 495 kritička prikaza dobio je skoro 90% pozitivnih ocjena.¹³ Kritičari su hvalili izvanredne doprinose dobitnika Oskara i sposobnost Kristofera Nolana za inovacije u režiji složene filmske teme i ujedno njegovu nevjerovatnu sposobnost da adaptira za film tako ogromnu i kompleksnu biografiju. Sajc je zaključio da „retrospektivno, *Openhajmer* može izgledati kao prekretnica u filmografiji režisera koji je preuzeo sve stilističke i tehničke prakse koje je izbrusio u toku prethodnih dvadeset godina u intelektualizovanim popularnim blokbasterima i okrenuo ih prema unutra“. Čilton je bio zadivljen ostvarenjem glavne uloge i napisao da je Kilijan Marfi ostvario „jedinstveno i duboko djelo koje će sigurno istrajavati decenijama“ (Chilton, 2024). Kritičari su najčešće iznosili zamjerke na trajanje filma od preko tri sata.

Nolanovo remek-djelo je na drugom mjestu Forbsove liste trideset američkih biografskih filmova koje obavezno treba gledati. Kao što je rekao Loran le Bon (Laurent Le Bon), direktor muzeja moderne umetnosti Bobur, uzimajući za arhetipski primjer

¹³ Vidjeti: <https://www.imdb.com/title/tt15398776/> pristupljeno 10. 3. 2025.

Mona Lizu, remek-djelo jeste „takvo djelo koje je nemoguće svesti na nekoliko riječi. Mislim da je definicija remek-djela upravo djelo koje nam otvara nove svjetove i nikada ne može iscrpsti ni naš pogled ni naša čula [...]“ (Le Bon, 2019).

Poređenje linearne i nelinearne naracije

Poslije prikaza *Najmračnijeg časa* kao prototipa linearne naracije i *Openhajmera* kao nedavno dosegnutog vrhunca nelinearne naracije, razmotrimo ukratko prednosti i nedostatke tih tipova pripovijedanja. Linearna naracija se odvija hronološki, te je jednostavna za praćenje i razumijevanje radnje, kao u *Najmračnijem času*. Saspens tada nastaje postupkom gradacije ka sve složenijem zapletu do klimaksa filma, poslije čega brzo nastaje razrješenje. Glavni nedostatak linearnog pripovijedanja je prvolinijsko nizanje događaja koje može izazvati monotoniju. Ipak, i u linearnoj naraciji je moguće ukazati na ishod budućih događaja, ukoliko ih pojedine scene nagovještaju.

Nelinearna naracija se ne odvija hronološki, već kombinuje sva tri vremena radnje – vraćanje iz sadašnjice u prošlost i skokove na buduće događaje čime omogućava prikazivanje informacije na neočekivani način i iz više perspektiva. Kao što smo vidjeli, takav postupak je u *Openhajmeru* doveden do savršenstva, te je stvorena zagonetka čije rješavanje zahtijeva da gledaoci razviju sposobnosti za nalaženje i tačno lociranje određenih djelova kojima se sklapaju svi fragmenti priče. Likovi u nelinearnoj naraciji se mogu prikazati dubinski, pa je i fiktionalni svijet izgrađen na mnogo kompleksniji način nego u linearnoj naraciji. Uz to, nelinearna naracija više odgovara funkcionisanju ljudskog mozga, posebno praćenju toka svijesti i slobodnih asocijacija. Nedostaci nelinearnog pripovijedanja su mogućnosti dezorijentisanja gledalaca, pojave nesklada u vizuelnoj strukturi filma i nedosljednosti u razvoju radnje. Stoga nelinearna naracija zahtijeva veliko

majstorstvo autora i iskusne gledaoce koji su u stanju da proniknu u suštinu filma. Nolanova tehnički savršena i logički izvrsno promišljena nelinearna naracija uveliko doprinosi da *Openhajmer* bude umjetnički vrhunac biografskog filma i jedno od najvećih dostignuća svjetske kinematografije.

Literatura:

- Anon, (2024) *Trinity Test Downwinders*. <https://www.nps.gov/articles/000/trinity-test-downwinders.htm> Last updated: August 23, 2024, pristupljeno 23. 4. 2025.

- Bird, Kai, Sherwin, Martin, (2005) *American Prometheus: Triumph and Tragedy of J. R. Oppenheimer*, New York: Alfred A. Knopf.

- Bradshaw, Peter, *Darkest Hour review*, <https://www.theguardian.com/film/2017/sep/13/darkest-hour-review-gary-oldman-toronto-film-festival-tiff>

- Burges, Virginia (2018), Movie review: despite its Bleak Subject, *Darkest Hour Will Lift Your Spirits*, <https://medium.com/@Ginsterbabe/movie-review-despite-its-bleak-subject-darkest-hour-will-lift-your-spirits-6a8176ba5298>, pristupljeno 10. 3. 2025.

- Carter, Meg (2023), *Darkest Hour* movie review, <https://www.britainonfilm.com/recent-films-reviews-darkest-hour-movie-review>, pristupljeno 10. 3. 2025.

- Chilton, Louis (2024), *Why Oppenheimer was a deserving winner of the Oscar for Best Picture*

- <https://www.independent.co.uk/arts-entertainment/films/features/oppenheimer>, pristupljeno 10. 4. 2025.

- Hoffman, Luke, (2024), How Christopher Nolan Approaches Uncertainty in Oppenheimer, *Unravelling the Themes of Oscar-winning Masterpiece*, https://medium.com/@luke_hoffman/uncertainty-optimism-pessimism-in-oppenheimer-8a3cb9f10e55, pristupljeno 28. 4. 2025.
- Jaegli, Mia (2023), *In 1953, J. Robert Oppenheimer received an ultimatum*, <https://www.lanl.gov/media/publications/the-vault/1023-those-who-believed-in-oppenheimer> pristupljeno 28. 4. 2025.
- Lane, Anthony, (2017), *Darkest Hour*, <https://www.newyorker.com/goings-on-about-town/movies/darkest-hour>, pristupljeno 10. 3. 2025.
- Le Bon, Laurent, (2019), *Art*, <https://artinterview.com/interviews/laurent-le-bon/> pristupljeno 30. 4. 2025.
- López-Linares, José Luis, (2000), *A propósito de Buñuel*, Documentario, Messico, Spagna, Francia, USA.
- Lundegaard, Eric, (2017), *Movie Review: Darkest Hour* <https://eriklundegaard.com/item/movie-review-darkest-hour-2017>, pristupljeno 10. 3. 2025.
- Martinović, Žarko, (2018) „Psihoanaliza i psihoanalitičari u filmovima“, *Matica*, 76, zima 2018, str. 539–570.
- McCarten, Anthony (2017), *Darkest Hour: How Churchill Brought England Back from the Brink*, Penguin, London
- Mecklin, John, (July 17, 2023), An extended interview with Christopher Nolan, director of *Oppenheimer*, <https://thebulletin.org/premium/2023-07/an-extended-interview-with-christopher-nolan-director-of-oppenheimer/> pristupljeno 23. 4. 2025.
- Mposs, Jordan (2018), *Darkest Hour and Churchill in film and history*, <https://www.jordanmposs.com/blog/2018/1/19/darkest-hour-churchill-in-film-and-history> pristupljeno 16. 3. 2025.
- Nicholas, Herbert G, (2025), Winston Churchill prime minister of United Kingdom, <https://www.britannica.com/biography/Winston-Churchill> Last Updated: Mar 15, 2025, pristupljeno 16. 3. 2025.
- Oppenheimer, J. R. and Volkoff, G. M. (1939) *Physical Review*, 55, 374–381.

- Seitz, Mat Zoller, (2023) *Oppenheimer* July 19, 2023. <https://www.rogerebert.com/reviews/oppenheimer-film-review-2023>, pristupljeno 9. 11. 2024.

- Sragow, Michael (2017). *Deep Focus: Darkest Hour. Film Comment*, November 16, 2017 <https://www.filmcomment.com/blog/deep-focus-darkest-hour/> pristupljeno 10. 3. 2025.

- Truffaut, François, (1973) Interview, *Chicago Tribune*, Sun, Nov. 11, 1973, p. 228 <https://www.newspapers.com/article/chicago-tribune-it-is-impossible-to-mak/25124667/> pristupljeno 10. 4. 2025.

- Yam, Kimmi, (2023) *Oppenheimer* draws debate over the absence of japanese victims in film, <https://www.nbcnews.com/news/asian-america/oppenheimer-draws-debate-absence-japanese-bombing-victims-film-rcna96279>

OPERETE U CRNOGORSKOME GLUMIŠTU

Luka I. Milunović

This paper explores the evolution of the cultural landscape and the shifting attitudes toward dramatic expression in the Principality of Montenegro up to the outbreak of the Great War, and emphasizes the ongoing connections and interactions with the broader regional and cultural milieu.

Tri decenije od početka druge polovine 19. stoljeća donose Knjaževini Crnoj Gori nerijetke teške borbe i ratove za odbranu slobode i afirmaciju državne samosvojnosti, ali i snažne pomake u uređenju državne uprave i širenje kulturnoga ambijenta. Na crnogorskome tronu Petra II je, u skladu sa ostavljenim testamentom, naslijedio knjaz Danilo I, prvi svjetovni vladar u dinastiji Petrović Njegoš. Crna Gora je tako dobila svjetovnoga vladara poslije diskontinuiteta dužega od tri stoljeća.¹ Tokom kratkotrajne vladavine, knjaz Danilo I će ipak uspjeti da postigne značajne pobjede na bojnome polju, ostvari vrijedne diplomatske rezultate, donese zakonik, pokrene čitav niz inicijativa u ekonomskoj sferi, te da pokaže afinitete i prema kulturi. Pored neposrednih aktivnosti koje je pokretao i sprovodio na uređenju države i ubrzanome približavanju Evropi,

¹ Kao kuriozitet može djelovati to što je svadba knjaza Danila I i Darinke Kvekić, u prijestonici države, na Cetinju 1855. godine, bila je prvo svadbeno slavlje nekoga crnogorskoga vladaoca poslije 365 godina, odnosno od ženidbe Đurđa Crnojevića Jelisavetom (*Izabela*) Erico (*Erizzo*) 1490. godine.

knjaz Danilo I je sa svojom suprugom Darinkom, koju i u kontekstu formiranja veće razine opšteg kulturalnog ambijenta svakako treba pomenuti, intenzivno unosio evropske manire u tekuću crnogorsku svakodnevicu. Dok govorimo o kulturalnome ambijentu tokom šeste decenije 19. stoljeća, tek ćemo podšetiti da ozbiljna osporavanja datiranja nastanka dokumenta sa podjelom uloga iz *Gorskoga vijenca*, koji je Dušan Vuksan objavio prije stotina godina vezujući ga za Njegoša i njegovo doba, mogući događaj dovode u vrijeme knjaza Danila I. Primjećujemo da otvaranje same mogućnosti da se ovakav događaj odigrao, posebno boji kulturalni ambijent uopšte i odnos prema dramskome izrazu u Crnoj Gori tokom pedesetih godina 19. stoljeća.

Zna se da je knjaz Danilo I Petrović povremeno pošećivao pozorište u Kotoru. U pismima Vuka Popovića postoji pomen da je prvi crnogorski knjaz u više prilika prisustvovao pozorišnim predstavama u vrijeme boravaka u Kotoru tokom januara i februara 1854. godine. Sudbina će učiniti da i sama tragična pogibija knjaza Danila I, u političkome atentatu na kotorskoj rivi 1860. godine, bude ubrzo, a zatim i kasnije, mogli bi reći do naših dana, uzimana za temu dramskih djela.²

Po odlasku sa državničke i životne scene mudroga i odvažnoga vladaoca, knjaza Danila I Petrovića, za nasljednika na čelo Crne Gore dolazi negov sinovac, veoma mladi Nikola Mirkov Petrović. Francuski đak, sa nepunih 20 godina, postaje knjaz i gospodar male, siromašne i još uvijek formalno međunarodno nepriznate evropske države. O društvenome životu na Cetinju

² Dramska djela će početi da nastaju takoreći odmah po događaju. Videti: Vićenco Jelčić, *Ubojstvo Danila Petrovića Njeguša knjaza črnogorskoga*, Podgorica, 2007. Kasnije na istu temu: Mirko Kovač, *Danilo: istorijski igrokaz u dva čina i 15 slika*, Podgorica, 2007. (Premijera predstave Kovačeva djela u režiji Radmile Vojvodić prikazana je u Zetskome domu na Cetinju 3. XI 2007. godine).

neposredno poslije smrti knjaza Danila I sam knjaz Nikola I će u memoarima zabilježiti: „Primanja u Dvoru usljed toga bila su prestala. Zabave nijesu davane za pune dvije godine.“ Sa početkom vladavine mladoga suverena, Crnu Goru, koja se već vrlo dugo nalazi u stalnome grču borbe za slobodu, međunarodno priznanje i obezbjeđivanje uslova za elementarnu egzistenciju stanovništva, će stići nove, veoma krupne nevolje.

Egzistenciju ionako siromašnih, crnogorskih porodica tokom 1861. godine ugrozila je teška suša. Sljedeća, 1862. godina donijela još veće nevolje — ratni sukob sa Omer-pašom Latasom. Crnogorska vojska koju je hrabro i umješno predvodio veliki vojvoda Mirko Petrović, brat knjaza Danila I i otac knjaza Nikole I, uspeva da uz podršku velikih sila zaustavi Omer-pašu u posljednjoj ofanzivnoj akciji, koju je vojna sila otomanske imperije preduzela protiv slobodne Crne Gore. Posljedice oružanoga sukoba su, međutim, bile veoma teške i nijesu mogle biti lako savladane bez međunarodne pomoći koja je počela pristizati. Tako će Francuska, sa kojom je knjaz Danilo I uspio da znatno unaprijedi odnose, popred snažne diplomatske podrške za što povoljniji završetak ratnih dejstava, uputiti interventnu pomoć od 60.000 franaka.

Nastupajuća *vremena mira*, pokazaće se međutim, kao veoma izuzetna po intenzitetu i značaju pojava i događaja (načinu razmišljanja) u kulturi i društvu uošte. Posmatrajući sa aspekta pravaca usmjeravanja kretanja u kulturi i društvu, kao i ostvarenih konkretnih rezultata, period do Veljega rata (1863–1875) mogli bi relativno posmatrano, viđeti kao sasvim ravnopravan, ili čak poneđe bogatiji važnim društvenim pojavama i pregnućima, od bilo kojega desetljeća do kraja 19. ili sa početka 20. stoljeća. Kod ovakve konstatacije treba imati na umu da se društveni razvoj ostvaruje u teritorijalno veoma skućenoj državi, sa izuzetno skromnim ekonomskim

pretpostvakama za obezbjeđivanje egzistencije stanovništva,³ koja uz to još uvijek nema formalno međunarodno priznanje suvereniteta. Život je tekao pod jakim pritiskom opšte društvene svijesti o potrebi i opravdanosti novih ratova koji, što je takođe veoma važno uočiti, po opštemu sudu, moraju (i hoće) uskoro (što prije) započeti. Pri ocjenama postignuća u prvim godinama vladavine knjaza Nikole I treba primjetiti da su u literaturi prisutna razmišljanja kako se u stvari radi o inerciji (posljedica, ili logični, očekivani nastavak) načina mišljenja, djelovanja i društvenih kretanja iz perioda kada je na vladarskoj stolici šedio knjaz Danilo I Petrović.⁴ Tragajući za egzistencijom raznih scenskih oblika, sa više ili manje dramskih karakteristika, dominantno ćemo ukazivati na dva aspekta kulturnih kretanja u ovome periodu. Uz ilustracije opšteg širenja kulturnoga miljea, posebno ćemo zadržati pažnju na realizovanim programima u čijim je sadržajima bilo scenskih oblika sa izraženijim dramskim karakteristikama, sa jedne, te konačno pripremi i prikazivanju pozorišnih predstava domaćim snagama, sa druge strane.

Crnogorsko praviteljstvo će u periodu nešto dužem od jedne decenije, o kojemu smo već u najkraćemu saopštili osnovne opšte pokazatelje, pokrenuti čitav niz konkretnih i dalekosežnih aktivnosti na uređenju države i razvoju kulture i društvenoga života uopšte. Treba prije svega istaći Skupštinu održanu na Cvijeti, 24. III / 5. IV 1868. godine, kada je razdvojena: knjaževa, crkvena i narodna imovina, a finansije u državi uređene po

³ Prema *Orliću*, Knjaževina Crna Gora 1863/64. godine je imala 196.238 stanovnika, koji su raspolagali sa 70.010 rala oranica, 27.635 kosa livada, 26.833 vedara vina, 49.600 grla krupne-rogate stoke, 351.418 ovaca i koza i 15.535 svinja. Ove podatke vlasti su prikupile i radi naplate dacije (osnovni porez), koja je za tu godinu iznosila 81.500 flijorina.

⁴ „Prvih godina valadavine knjaz Nikola je slijedio koncept državne politike koji je u nasljeđe ostavio knjaz Danilo.“ Dr Živko Andrijašević, *Istorija Crne Gore*, Beograd, 2015, str. 173.

načinu: „koji su usvojili svi narodi izobraženoga svijeta“ – kako će reći sam knjaz Nikola I.

Mada dominantno determinisane karakteristikama društvenoga trenutka kada nastaju, obimne i raznorodne aktivnosti Crnogorskoga praviteljstva, zaslužuju pažnju i ukazuju na htijenja, namjere, ali i na pravce i moguće domašaje u razvoju Crne Gore koji su bili prepoznati kao potrebni, iako tada možda ne u svemu i ostvarivi. Važni događaji i pregnuća u društvenome ambijentu nižu se, moglo bi se reći, iz godine u godinu. Već u prvoj godini mira (1863. god.) u ekonomskoj sferi je formalno organizovano prvo crnogorsko privatno društvo („Društvo za građu jedne gostionice na Cetinju“) koje je imalo svoj Ustav.⁵ Društvo je emitovale akcije u cilju formiranja kapitala za izgradnju prvoga hotela na Cetinju – *Velike lokande* (kasnije Grand hotel). Naredne, 1864. godine osnovana je i zalagaonica (*založnica*) prva novčarska ustanova u Crnoj Gori. Pokreću se inicijative i vode razgovori o kovanju novca i otvaranju kazina.

Uz opštu društvenu, znatno se mijenja i kulturna klima. U Crnoj Gori se okupljaju viđeni poslenici iz okruženja koji imaju interesovanja iz raznih oblasti. Stvaraju se uslovi da na Cetinju obrazovani Crnogorci sa prispjelim strancima i izvanjcima formiraju, za ono vrijeme i uslove, impresivan *kulturni krug*. U cilju potpunije ilustracije ambijenta, navešćemo kako je sredinom sedamdesetih godina 19. stoljeća, Cetinje koje tada sve više dobija jasnije urbane karakteristike, vidio dopisnik novosadskoga ilustrovanoga kalendara *Orao*: „Od manastira između dvora Petra II, a sadanje bogoslovije i između knjaževa dvora mala je ulica, koja se uliva u drugu jednu veliku i upravo

⁵ Na ustavu koji je štampalo „Društvo za građu jedne gostionice na Cetinju“ stoji datum: *1. junija 1863. god.* Viđeti šire: Luka I. Milunović, „Prvi crnogorski akcionari i akcije“, *Akcionar*, 1/2003, br. 2–3, str. 96–108. Idem, „Nekoliko dokumenata o prvim akcijama i akcionarima u Crnoj Gori“, *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, 1 / 2004, br. 1. (nova serija, knj. I), str. 139–144.

glavnu ulicu, koja na drumu do Bajca leži, i kojom se od Bajca na Rijeku putuje. Tako čitavo Cetinje ima oblik velikog pismena „T“, samo što je ona linija – ulica – popreko mnogo duža. Ta dugačka ulica je pijaca crnogorska. U njoj su poređane privatne kuće Cetinjana, što su većinom „butige“ (mehane), kuda Crnogorci, kad na Cetinje dolaze svraćaju. Ima kuća, što su pri zemlji zidane, no većinom su na sprat, i u ovim kućama je upravo gornji sprat za stanovanje namješten, a dole su ponajviše staje.“⁶

U Crnoj Gori se širi i školska mreža, osnivaju se Bogoslovija i Đevojački institut za koji se na Cetinju podiže prvo zdanje namijenjeno potrebama obrazovanja. Kako su olovna slova iz štamparije koju je svojevremeno nabavio Petar II morala biti pretopljana u puščana zrna da bi se odbranila sloboda, to su nabavljena nova i ponovo pokrenute šatamparske prese u Crnoj Gori, o čemu će pisati i štampa iz okruženja hvaleći kvalitet štampe: „Štampa je savim čista i ugledna.“⁷ Iz nove štamparije na Cetinju počinje se pojavljivati i periodika. Ponovo je pokrenut crnogorski kalendar (1865. god) sada sa nazivom „Orlić“, a zatim i prve nedeljne novine (*Crnogorac* sa *Crnogorkom*, 1871. godine, odnosno, od 1973. god. *Glas Crnogorca*).

Osnovana je i prva organizacija (Društvo) iz oblasti kulture u Knjaževini Crnoj Gori. Na Cetinju je 4/16. II 1868. godine ustanovljeno Društvo cetinjska čitaonica. Na osnivanje Duštva imale su neposredni uticaj poruke sa sveslovenskoga kongresa (izložbe) održane u Moskvi 1867. godine,⁸ kao i rad srodne

⁶ M. , „Slike s puta.“ *Orao : Veliki ilustrovani kalendar* za 1876. godinu, str. 93/94.

⁷ „U prošleme broju javismo, kako na Cetinju misle podići pečatnju, a sad već možemo saobštiti, kako smo dobili i prvijenac jedan od „knjigopečatnje knjaževstva crnogorskog u Cetinju“, „Književnost“, *Danica*, III/1862, br. 11, str. 187.

⁸ Всероссийская этнографическая выставкаи Славянскій съѣздъ

organizacije u sušedstvu. Dok će, sa jedne starne, kulturna pre-
gnaća u sušedstvu, o kojima će često pisati crnogorska periodi-
ka, vršiti uticaj na razmišljanja i ponašanja u slobodnoj Crnoj
Gori, tako će i sve što se događa u crnogorskoj država izazivati
stalnu i vrlo intenzivnu pažnju na primorju, ali i širim prostori-
ma naseljenim slovenskim življem.

Zbog svoga dugoga trajanja, obima produkcije, položaja u
društvu, načina funkcionisanja, značaja koji joj je pridavan, o
čemu su, sljedstveno tome, ostajali tragovi u arhivskim doku-
mentima i aktuelnoj periodici, Društvo cetinjska čitaonica
posmatrano ne samo u miljeu crnogorske kulture, zaslužuje
naročitu pažnju.

Oslanjajući se na beogradski *Svetovid* iz 1868. godine, dr Du-
šan J. Martinović je naveo članove – osnivače Društva Cetinjska
čitaonica: „1. Knjaz i gospodar Crne Gore Nikola I Petrović
Njegoš, 2. Mitropolit crnogorsko-primorski i brdski Ilarion
Roganović, 3. Božo Petrović, vojvoda i senator, 4. Petar
Vukotić, vojvoda i senator, 5. Ivo Radonjić, vojvoda i senator, 6.
Đuro Matanović, vojvoda i senator, 7. Miljan Vuković, vojvoda
i senator, 8. Petar F. Vujović, vojvoda i senator, 9. Savo
Jovićević, serdar i senator, 10. Marko Miljanov, vojvoda, 11.
arhimandrit Visarion Ljubiša, 12. protojerej Stevan Kapičić, 13.
đakon Filip Radičević 14. Špiro Kovačević, učitelj, 15. Đuro
Popović, učitelj, 16. Mašo Vrbica, pobočnik, 17. Bogdan
Milinović, kapetan, 18. Ilija Ramadanović, upravitelj Založnice
crnogorske, 19. Aleksa Đorđević (pješadijski poručnik) i 20.
Panta Pejović (artiljerijski potporučnik), Srbijanci, koji su obu-
čavali Crnogorsku vojsku.“⁹

(Moskva, maj 1867. godine). Iz Crne Gore prisustvovali su vojvode Petar
Vukotić i Ilija Plamenac. Dr Niko S. Martinović, „Laza Kostić u Crnoj Gori“,
Zbornik priloga istoriji jugoslovenskih pozorišta, Novi Sad, 1961, str. 220.

⁹ Dr Dušan J. Martinović, *Cetinjska čitaonica (1868–1915; 1928–1940)*,
Gradska biblioteka „Njegoš“ (1945–1998), Cetinje 1998, str. 50. (Vojne

Odmah pada u oči da su članovi osnivači čitaoničkoga društva najviđenije ličnosti u državnoj hijerarhiji na čelu sa vladarom, knjazom Nikolom I.¹⁰ Tako je već na početku rada Društva došlo do određenih unutrašnjih suprotnosti o čemu smo već pisali.¹¹ Državne institucije još nijesu bile formirane, pa će se radi podmirivanja potreba iz oblasti kulture, privatno društvo baviti tim poslovima i aktivnostima. Tako se dešava da angažovane ličnosti – članovi Društva čitaonice, inače državni funkcioneri, svoje obaveze prema razvoju kulture ne realizuju kao upošljeni profesionalci, sa visokih pozicija koje pokrivaju u okviru državnih resora, već amaterski, kao članovi volonteri u okviru privatnoga društva. Privatno društvo kao funkcionalni organizacioni oblik koji umjesto državnih institucija treba da svojom produkcijom zadovoljava kulturne potrebe društva, možda se donekle može razumjeti i prihvatiti u Crnoj Gori (finansiranje, politički aspekt djelovanja) do sticanja potpunoga suvereniteta i proširenja državne teritorije poslije Berlinskoga kongresa, ali i to poglavito kao inicijalno, ili prelazno rješenje koje treba da najavi i utre put formiranju državnih institucija u oblastima djelovanja. Problem, važno je istaći, ne nastaje formiranjem privatčinove srpskih oficira smo mi utvrdili) Videti i: „Besjeda“ predsjednika Cetinjske čitaonice Đura Popovića u povodu proslave 30-godišnjice Čitaonice, *Glas Crnogorca*, XXVII/1898, br. 7, str. 2–3.

¹⁰ Možemo slobodno reći da je, po personalnome sastavu osnivača, odnosno javnome položaju ličnosti koje ga čine, ovo društvo bilo reprezentativnije od bilo kojega kolektivnoga državnoga organa pojedinačno. Teško bi, naime bilo na jednome mjestu naći, uz nosioce najviše duhovne i svjetovne vlasti, toliko vojvoda, senatora, vojnih starješina i drugih uglednika.

¹¹ Luka I. Milunović, *Crnogorsko glumište*, Cetinje – Podgorica, 2018, str. 63–91; Idem, „Čitaonička društva u kulturnome miljeu Knjaževine Crne Gore“, *Matica*, XVIII/2017, br. 70, str. 359–394. Idem, „Kroz tri stoljeća: Bešeda na Svečanoj akademiji“, koja je održana u Zetskome domu 22. XI 2018. godine povodom 150 godina od osnivanja Društva Cetinjska čitaonica“ (Videti: *Gledišta*, I/2018, br. 1, str. 38–39).

noga društva u oblasti kulture, već kada se to društvo postavlja u poziciju da, i to na duži rok, supstituiše rad državne institucije kulture. U vezi sa formiranjem ovoga i kasnije drugih čitaoničkih društava, treba takođe imati na umu bar još dva momenta: privatno društvo funkcioniše na amaterskim osnovama; osnovano je kao lokalna (opštinska) organizacija koja nije na bilo kakav, unaprijed uređen način, povezana sa državnim organom koji ima u nadležnosti kulturu, kao i sa srodnim subjektima iz drugih sredina u državi.

Od samoga osnivanja čitaoničko društvo će, dakle, nositi čitav niz specifičnosti (protivrječnosti: privatno društvo – državna institucija) koje će ga trajno dovoditi u naročiti polažaj u odnosu na, kako slična društva u okruženju, tako i kasnije osnovana u zemlji. To se naročito odnosi na kontinuirano ostvarivani uticaj, kako na utvrđivanje ciljeva, te potrebni nivo pri formiranju i zadovoljvanju potreba u kulturi, tako i na odnos prema načinu i dinamici realizacije postavljenih ciljeva. Treba zato, ovđe doduše savim ukratko, skrenuti pažnju i na širi kontekst egzistencije društva.

U vrijeme kada su osnivanjem javnih biblioteka u Evropi već prestajali da postoje slični oblici organizovanja u oblasti kulture, u slovenskim krajevima, uglavnome onima koji su bili pod vlašću stranih državnih administracija, osnivaju se čitaonička, ali i druga srodna društva da uz prosvjetiteljsku funkciju budu agensi buđenja narodne svijesti i snažnije afirmacije nacionalnih ideja i samosvojnosti. U Crnoj Gori za vrijeme osnivanja čitaoničkoga društva, državna situacija je bitno drugačija od one u okruženju. Mada još uvijek međunarodno formalno nepriznata, Crna Gora već dugo ima svoju vlast, organizuje i vodi intenzivnu borbu za državnu samostalnost i oslobođanje porobljenih krajeva. U takvim uslovima, radi što preciznije identifikacije specifičnih ciljeva, na poslovima koje je za državne i šire društvene potrebe trebalo da obavlja čitaoničko društvo, svakako bi neuporedivo

adekvatnije i učinkovitije bilo da se angažovala adekvatna, upravo osnovana, državna ustanova. Ukazujemo na, u vrijeme formiranja, specifičan položaj u širem okruženju otvarajući pitanje: da li je upravo snažno prisustvo opštih, regionalnih i širih nakana i potreba stavljenih nerijetko u prvi plan, donekle zamaglio specifičnu poziciju, konkretne ciljeve i put kojim Crna Gora treba da se ubrazno kreće ka 20. stoljeću?

Veoma važan pomak u podizanju nivoa kulturnoga ambijenta u Crnoj Gori učinjen je i s jeseni 1971. godine formiranjem Crnogorske vojne muzike,¹² prve državne ustanove koja angažuje profesionalce u oblasti umjetnosti. Crnogorska vojna muzika je formirana u okviru Ministarstva vojnoga i stalno funkcionisala kao vojna jedinica (činovi, uniforme, subordinacija). Ovakav položaj će učiniti da, iako će tokom svoje egzistencije ostaviti znatnoga, vrlo uočljivoga traga u muzičkome i kulturnome miljeu Crne Gore, Crnogorska vojna muzika objektivno nije mogla funkcionisati kao institucija kulture u pravome smislu te riječi. Treba, međutim, istaći da će, pored ostvarenih ne malih rezultata u širenju obima i podizanju nivoa muzičke kulture, produkcije, obrazovanja i individualnih afiniteta, Crnogorska vojna muzika i praktično pokazati put kako se i u Crnoj Gori može baveći se umjetnošću na profesionalnim osnovama živjeti (ostvarivati redovna zarada).¹³

¹² Videti: Risto Dragičević, „Crnogorska vojna muzika (1871–1916)“, *Starine Crne Gore*, V/1975, str. 22; Dušan J. Martinović, *Pjevačka društva Crne Gore sa posebnim osvrtom na KUD „Njegoš“ – Cetinje*, Podgorica, 2006, str. 62–75; te radove: Dr Pera Šoća, Dr Đoka D. Pejovića, Antona Kvaternika, Ranka Kujovića, ... kao i: Luka I. Milunović, „Crnogorska muzika (banda): Državni, vojni i kulturni značaj“ u: *Crnogorska vojna muzika: Zbornik dokumenta* / Luka I. Milunović Stevan B. Radunović, Cetinje Podgorica 2010, str. 5–34. Idem, „Crnogorska vojna muzika: 150 godina od osnivanja“, *Crnogorske muzičke godišnjice*, Kotor, 2022, str. 35–62.

¹³ Prije formiranja Crnogorske vojne muzike, možemo naći zapise da su,

Formiranje Crnogorske vojne muzike je svakako moralo imati veoma velikoga pozitivnoga odraza na shvatanja i stvaranje odnosa prema kulturi, bavljenju umjetnošću uopšte i onima koji se u tim oblastima trajnije angažuju.

Crnogorsku vojnu muziku, koja je prvi javni nastup imala u julu 1872. godine, pripremao je kapelnik Anton Šulc (*Antonín Karel Schulz*), muzički obrazovani Čeh, koji je došao na Cetinje iz Kotora,¹⁴ đe je bio kapelmajstor austrijske vojne jedinice u Boki i u isto vrijeme angažovan od strane kotorskoga Društva „Jedinstvo“.

Prisustvo Antona Šulca na Cetinju će se veoma brzo šire ošediti. Već 11. novembra 1871. godine, u okviru programa koji, kako po najavi u štampi, priređuje „Omladinski odbor“, nastupiće i „novoformirani hor“.¹⁵ Zaslužuje navesti program prvoga „Javnoga večernjeg predavanja“ Omladinskoga odbora: 1. Prigodna pjesma od J. Sundečića, 2. Govor arh. Pelagića, 3. Deklamacija *Carev-laz* Šp. Kovačevića, 4. Čitanje pjesme *Novi pakao* J. Sundečića, i 5. Govor S. Popovića. Program je sadržao i tri pjesme novoformiranoga Pjevačkoga društva: *Hajd na noge braćo mila*, *Naprej zastava slave* i *Onamo, onamo*, kao i jednu

najčešće skromne nadoknade za određene oblike, često specifične forme muziciranja dobijali bolji domaći guslari i svirci, ili ponekada i putujući izvođači sa strane tokom okupljanja raznim povodima (javni skupovi, šednici, poseci, ...). Upečatljive zapise sa početaka 19. stoljeća ostavlja u svome djelu Viala de Somijer, opisujući svečanosti povodom velikoga ribolova na Skadarskome jezeru.

¹⁴ O Šulcovome angažovanju videti: mr Dobrila Popović, „Antun Šulc u Crnoj Gori: Tragom izgubljene opere“, „Crnogorske muzičke godišnjice“, Kotor, 2022, str. 63–92.

¹⁵ Anonim, „Cetinje, 5. Novembra.“, *Crnogorac*, I/1871, br. 41, str. 163. Ne nalazimo više vijesti o aktivnosti *Omladinskoga odbora*, koji je, reklo bi se, formiran *ad hoc* pod direktnim uticajem sastanaka i političkih dogovora objavljenih u vrijeme krštenja prijestolonasljednika Danila Aleksandra.

guslarsku numeru (segment iz „Gorskoga vijenca“). Pod upravom A. Šulca, novoformirani hor će pjevati sa pjevnice u Cetinjskome manastiru o Nikoljdanu 1871. godine.

Odmah po formiranju, Crnogorska vojna muzika će postati nezaobilazni učesnik skoro svih društvenih događaja i uopšte javnoga života u knjaževini Crnoj Gori. Zvuci ansambla Crnogorske vojne muzike, njenih članova, individualno, ili u različitim sastavima čuju se na dočeku novih godina i proslavama svih dinastičkih slavlja (rođendani, imendani, slava), pa preko raznih javnih događaja i kulturno-zabavnih priredbi i pozorišnih predstava, do diplomatskih prijema, kurtoaznih objeda, te oficijelnih državnih događaja, ali i tokom ratnih dejstava Crnogorske vojske.

Prateći rad i djelovanje Crnogorske vojne muzike domaća štampa će konstatovati njen stalni napredak, što je i primijećeno septembra 1873. godine poslije nastupa u povodu rođendana knjaza Nikole I kada je izveden program: „1. „Crnogorka i Italijanka“ – marš potpuri od Šulca; 2. Simfonija „Air Luisse“ od Gluka; 3. „Militarska polka“, od Kaštea; 4. Ulomak iz opere „Rigoletto“, od Verdija; 5. „Charlotten“ polka-mazurka od Štrausa; 6. „La fête d’Italie“ – fantazija od Šulca; 7. „Napred zastava slave“ – marš od Mazaka.“¹⁶

Anton Šulc će kao kapelnik voditi Crnogorsku vojnu muziku od formiranja 1871. pa do 1879. godine, kada se i završava prvi period njenoga rada i djelovanja. Drugi period rada Crnogorske vojne muzike počće dolaskom novoga kapelnika, Františka Vimera 1889. godine i potrajati do kraja egzistencije nezavisne Kraljevine Crne Gore na političkoj karti Evrope.¹⁷

¹⁶ Anonim, „Cetinje, 26. Septembra“, *Glas Crnogorca*, I/1873, br. 23. i 24. – Dodatak, str. 2.

¹⁷ U natpisima kroz periodiku, ali poneđe i u monografskom publikacijama srijetaju se nazivi *Prva* i *Druga* (*Šulcova* ili *Vimerova*) vojna muzika. Korišćenjem naziva *prva* skraćuje se vrijeme postojanja institucije, dok se

U atmosferu opštih pregnuća u kulturi individualno se uključio i knjaz Nikola I.¹⁸ Gospodar piše stihove dramskoga djela „Vukašin“. Ovo dramsko djelo, iako izgleda nikada dovršeno (sačuvan je samo dio koji je objavljen u *Orliću*), pokazuje da mladi autor nastoji da slijedi svoga velikoga prethodnika ne samo u državnim poslovima, nego i u književnosti. Reći ćemo da se *Mladi Drago Dragović* okreće dramskoj književnosti, te da za svoj umjetnički izraz bira dramu u stihu kao i njegov *Striko Stari*.¹⁹

Objavljenim fragmentom prvoga dramskoga djela, možemo reći, da knjaz Nikola I najavljuje svoja trajna literarna interesovanja i neposredna angažovanja na polju književnosti kojima će se aktivno baviti do kraja 19. stoljeća. U upravo pokrenutom crnogorskoj kalendaru „Orlič“, izdanje za 1867. godinu, objavljen je ustvari: „Ulomak iz tragedije K. C. N...e,²⁰ prizor drugi trećeg čina“. Reklo bi se, međutim, da je autor imao na umu obimnije dramsko djelo (možda i treći čin nije planiran kao posljednji). U sačuvanome segmentu knjaževne drame pojavljuju sa samo dva lica: Uroš, *Car srpski* i Jelena, *njegova žena*. Ostatak ovoga dramskoga djela, ako je uopšte čitavo i bilo ikada napisano, autor je, kako će sam znatno kasnije reći, spalio, da bi na pitanje o razlozima i rukopisu odgovorio: „Pa zabave mlađijeh dana.“

upotrebom naziva *druga* skraćuje period od početka njenoga rada. Kako u konsultovanoj arhivskoj građi i događajima aktuelnoj periodici nijesmo uočili odrednice *prva* i *druga*, to smatramo za najkorektnije koristiti naziv: *Crnogorska vojna muzika*.

¹⁸ Još 1863. godine na Cetinje je stiglo obavještenje da je knjaz Nikola I izabran za počasnoga člana Slavjanske čitaonice u Dobroti. (NMCG, BAO, fond: Nikola I, kutija 1863/II, br. 744).

¹⁹ *Drago Dragović* je pseudonim za koji se smatra da je koristio Njegoš. Knjaz Nikola I je koristio pseudonim *Mladi Drago Dragović*, a svoga prethodnika Petra II Petrovića bi obično nazivao *Striko Stari*.

²⁰ Inicijali: K. C. N...e tumače se kao: Knjaza crnogorskoga Nikole.

Za isti period dramskoga stvaralaštva knjaza Nikole I slobodnije posmatrano pokušavamo da vežemo i nastajanje odlomka još jednoga, očekivano većega dramskoga djela – „Husein-beg Gardašević“, za koje nema saznanja kada je nastalo i da li je više napisano od segmenta sačuvanoga u rukopisu koji se nalazi u okviru dvorske arhive na Cetinju (prvi put objavljen tek 1837. godine). Drama je uz figurante (*Perjanici*) trebalo da ima čak 40 lica. U sačuvanome odlomku, uz figurante, pominje samo šest lica: Vladika Rade, Stevan Perkov, Serdar Filip, Iguman Mojsije, Simo Milutinović i Vojvoda Jakov (*nekoliko perjanika stoje i dvore*). Imajući na umu ne samo sadržaj drame, koliko se to može naslutiti na osnovu sačuvanoga odlomka, učinili smo pretpostavku i nastajanje knjaževa djela vezali za vrijeme kada je pisan „Vukašin“, odnosno za *vremena mira* prije Veljega rata.²¹ Tako da, ako posmatramo cjelokupno dramsko stvaralaštvo knjaza Nikole I, uz to prihvatanje upravo iznijete pretpostavke o vremenu nastanka fragmneta djela „Husein-beg Gardašević“, stvaralački period do Veljega rata mogli bi uslovno označiti kao *vrijeme nedovršenih djela*, ili, figurativno rečeno, *vrijeme najava i nastojanja*.²²

Kada u crnogorskome kulturnome i društvenome miljeu, obuhvatajući tri decenije, koje zahvataju period od početka druge polovine 19. stoljeća do završetka Veljega rata, hronološki posmatramo prikazivanje složenijih dramskih formi, pažnju

²¹ „Slično „Vukašinu“, u duhu i stilu „Gorskog vjenca“ i sa istorijskim motivom, Nikola I je ostavio i odlomak drame „Husein-beg Gardašević.“, Savo Vukmanović, „Dramski pisac“, u: *Cjelokupna djela Nikole I Petrovića Njegoša* / Risto Dragičević Savo Vukmanović dr Niko Martinović, knjiga treća *Drame*, Cetinje, 1969, str. 8.

²² Videti šire u: Luka I. Milunović, „O nastajanju dramskih djela knjaza Nikole I“, *Matica*, XXIV/2023, br. 95 (jesen) str. 343–373.

svakako treba usmjeriti ka gostovanjima kotorskoga pjevačkoga Društva „Jedinstvo“, u okviru kojih će biti prikazani i razvijeni dramski oblici. Kako su zabilježili hroničari, na Cetinju će u veoma živom šecanju ostati program Društva „Jedinstvo“ – *Bešeda*, izvedena tokom prvoga gostovanja, uoči dana svetoga Petra Cetinjskoga, 17. oktobra, 1870. godine u prostorijama Cetinjske čitaonice: „u prisustvu Knjaza Nikole I, dvora, glavara i mnogobrojnog naroda“. Tom prilikom je po prvi put otpjevana pjesma Jovana Sundečića *Ubavoj nam Crnoj Gori*, (*stavio u muziku* Anton Šulc) koja će se mnogo dopasti knjazu Nikoli I, pa će ubrzo postati i zvaničnom himnom Knjaževine Crne Gore. Šutra dan, poslije pjevanja na liturgiji u manastirskoj crkvi, članove Društva „Jedinstvo“ je primio i sam knjaz Nikola I, kojom im je prilikom dao priloga od 200 flijorina (oko 25 napoleona u zlatu). Nemamo, nažalost, više podataka o prikazanome programu tokom ovoga gostovanja Društva „Jedinstvo“ na Cetinju, ali se, doduše ne sasvim potpunom sigurnošću, može reći da je program dat u Velikoj lokandi, đe je u to vrijeme Društvo Cetinjska čitaonica imalo svoje prostorije. Na Cetinju, Društvo „Jedinstvo“: „... dade sjajnu Besjedu u dvorani Cetinjske čitaonice u prisusutnosti cijelog Knjaževskog dvora i crnogorskih Glavara.“²³

Zahvaljujući tome što je počeo da izlazi neđeljnik *Crnogorac* imaćemo nešto više saznanja o drugome, za nas mnogo interesantnijemu gostovanju Društva „Jedinstvo“ na Cetinju, naredne 1871. godine. Knjaževski par, Nikola I i Milena, poslije četiri ćerke, dobio je 17. juna 1871. godine po Julijanskom kalendaru tada zvaničnom u Crnoj Gori, sina prvijenca – prijestolonasljednika. Pored opšteg slavlja koje je ovaj događaj

²³ Stevo V. Vričević, „Pregled srpskog pjevačkog društva „Jedinstva“ od njegova postanka do danas 1839–1889“, Zagreb, 1889, str. 15.

očekivano izazvao²⁴ na Cetinju su se posebno pripremali za čin krštenja prijestolonasljednika koje je zakazano za 8/20. septembar, na Mali Gospođindan te godine. To će biti prilika da se pored demonstracije uvažavanja dinastije Petrović Njegoš organizuje čitav niz političkih susreta i dogovora. Zato će pripremi krštenja crnogorskoga prijestolonasljednika i programa povodom toga događaja biti posvećena zaista velika pažnja. Evropskim državama blagovremeno su upućeni pozivi da delegiraju predstavnike koji će prisustvovati svečanosti.²⁵

Veliku svečanost o Malom gospođindanu na Cetinju 1871. godine trebalo je očekivano da prate i kulturni programi. Društvo cetinjske čitaonice, formirano prije tri godine, nije moglo da svojim snagama pripremi i realizuje adekvatnan program za ovu priliku, pa je pogled morao biti usmjeren prema Boki. Smatralo se sasvim prirodnim da se iz Kotora ponovo pozove Društvo „Jedinstvo“, kako bi svojim programom upotunilo proslavu krštenja crnogorskoga Prijestolonasljednika.

Neđeljnik *Crnogorac* će krajem avgusta 1871. godine, na svojim stranicama najaviti dolazak „Jedinstva“. Prema najavi objavljenoj u *Crnogorcu* program Društva *Jedinstvo* je trebalo da ima devet tačaka : 1) Narodna crnogorska himna od J. Sundečića, pjevanje složio A. Šulc, društveni učitelj; 2) Govor; 3) „Crnogorski Našljednik“, posvetni marš od A. Šulca; 4) „Crna Gora“ od R. Milića, pjevanje sa sprodom muzike složio A. Šulc; 5) „Grahov-laz“ od St. Kaćanskog, deklamacija; 6)

²⁴ Hroničar „Crnogorca“ će opisati atmosferu koja je nastala u Prijestonici Crne Gore pošto su u 3 sata ujutro pucnji iz pušaka sa Dvora oglasili sretan događaj: „ – I gle divna prizora! Kao da je svaki spavao sa puškom, kao da je svaki zapetu imao u ruci, – zagrmiše na jedan put kroz sve prozore u svijem ulicama. U tu grmljavinu pomiješali su se jasni zvuci manastirskih zvona.“

²⁵ NMCG, BAO, ikola I, kutija 1871, br. 2101. Poziv Namjesništvu u Srbiji za prisustvo krštenju prijestolonasljednika Danila.

„Davorija u operi“ (Ebreo) od Apolonija; 7) „Ustaj rajo“ od J. Sundečića, za pjevanje uredio Š. Ognjenović; 8) „marseljeza,, — francuski marš; 9) „Naše narodno uskrснуće“ od Rista Milića u pjevanju sa sprovodom muzike uredio A. Šulc.

Mada u aktuelnoj periodici nije precizno navedeno mjesto održavanja „Bešede“, možemo zaključiti, kako će se u kasnije nastaloj literaturi i isticati (Jovan V. Bućin, 1929. g. u radu koji je nastao uz oslonac na djelo Stevana Vrčevića iz 1889. godine „dade sjajnu zabavu u dvorani ženskog Zavoda,...“²⁶) naravno i drugi da se radi o dvorani u još potpuno građevinski nedovršenoj zgradi Đevojačkoga instituta o kojoj se u *Crnogorcu* kaže: „... đe je vas gornji boj budući još nepregrađen u odaje, bio namješten kao jedna dvorana...“²⁷

Dvorana u kojoj je održana „Bešeda“ Društva „Jedinstvo“ bila je dupke puna viđene publike. Ostaće zabilježeno da je priredbi prisustvovao i knjaževski par Nikola I i Milena, kao i zastupnik ruskog cara, Aleksandra II, na krštenju prijestolonasljednika Danila, grof Ilarion Nikolajevič Tolstoj, pukovnik, prvi Carev ađutant i načelnica Đevojačkoga instituta na Cetinju, Nadežda Petrovna Pacević, koja je zastupala veliku rusku knjeginju Mariju Aleksandrovu. Grof Tolstoj će o svome šestodnevnome (6/18–11/23. IX) boravku u Crnoj Gori ostaviti opširni izvještaj (13 ispisanih listova) čija se kopija danas čuva u arhivi Dvora na

²⁶ Stevo V. Vrčević, „Pregled srpskog pjevačkog društva „Jedinstva“ od njegova postanka do danas 1839–1889“, Zagreb, 1889, str. 18–19.

²⁷ *Crnogorac*, I/1871, br. 34, str. 2. Do početka prikazivanja pozorišnih predstava u Zetskome domu (5. XII 1888. god.) za scenske izvedbe korišćice se mnogi otvoreni prostori na Cetinju (najčešće oko Biljarde i dvora), no i to nerijetko još građevinski potpuno nedovršena, javna i privatna zdanja. Viđeti: Luka Milunović, „Crnogorske pozornice do početka izgradnje Zetskog doma“, *Lučindan*, VI/2003, br. 8, str. 21, kao i Luka I. Milunović, „Gdje zabaviti gospodara i njegovu svitu“, *Art-Vijesti*, I/2003, br. 21, str. VIII.

Cetinju.²⁸ U izvještaju, grof Tolstoj će se međutim, posebno zadržavati na ceremonijalnim i opštim izrazima poštovanja i naklonosti prema Rusiji, ruskom caru i njemu lično, tako da nije posvetio pažnju svečanome vatrometu koji je održan na dan krštenja Prijestolonasljednika, ili bešedi Društva „Jedinstvo“.

Kada govorimo o gostovanju Društva „Jedinstvo“ na Cetinju 1871. godine posebno treba uočiti da je u okviru datoga programa prikazana i jedna opereta, u 19. stoljeću šire vrlo popularna dramska forma. Data je opereta „Naše narodno uskrsnuće“, koja je početkom godine već bila premijerno izvedena u Kotoru.²⁹ Viđećemo da će koju godinu kasnije opereta kao oblik dramskoga izraza biti njegovana i na Cetinju.

Autor libreta prikazane operete je Risto Milić, dok je u *pjevanju sa sprovodom muzike uredio A. Šulc*. Pjesmu „Naše narodno uskrsnuće“ Rista S. Milića objavio je kalendar „Orlić“.³⁰ Na pronađenoj partituri, za koju se dugo smtralo da je izgubljena, kako se govorilo neđe u Trstu, a javnosti je prezentirala mr Dobrila Popović u Kotoru („Crnogorske muzičke godišnjice“, Kotorart, 2. VIII 2021. godine), vidi se da je u *Orliću* objavljeni

²⁸ NMCG, BAO, Niukola I, kutija 1871, br. 2125.

²⁹ Smatramo da će biti od interesa ako navedemo tačke programa koje je Društvo „Jedinstvo“ izvelo u Kotoru, početkom 1871. godine, onako kako ih bilježi crnogorska periodika: 1) *Himna Sv. Savi*, muzika A. Šulc, 2) *Milan*, polka traban, izvodi orkestar, sastavio Š. Ognjenović, 3) *Vožde silni*, pjesma Preradovića, pjeva Društvo, 4) *Ernani*, odlomak Verdijeve opere, svira orkestar, 5) *Naše narodno uskrsnuće* od R. Milića, muzika Šulc, uloge: g-đa Ognjenović – *Vila*, g-đica Berberova – *Anđeo*, g. Ognjenović – *Dušan*, g. Živaljević – *Miloš Obilić*, g. Jovan Kadić – *Marko Kraljević*, 6) *Uspomene Vidovdana*, od Popovića, recituje g-đica Ercegovićeve, i 7) *Naprijed*, slovenski marš, svira orkestar. Zatim igranka.

³⁰ „Naše narodno uskrsnuće“, Risto S. Milić, *Orlić : Crnogorski godišnjak stari i novi za prostu godinu 1870*, str. 38.

tekst pjesme R. Milića donekle izmijenjen (dodat je novi lik, promijenjen naslov, dodata završna strofa).³¹

U periodu do Veljega rata, za Crnu Goru pokazuje se vrlo dinamičnoga društvenoga razvoja, srešćemo i svjedočanstva o širenju kulturnoga miljea i realizaciji kulturnih programa sa složenijim dramskim oblicima što nas, naravno, posebno interesuje. O ovim pitanjima smo pisali u više prilika pa ćemo na osnovu dostupnih izvora i novih saznanja, držeći se uglavnome osnovnih pravaca izlaganja uz utvrđene zaključke, ovđe saopštit i nešto šira razmatranja.³²

Tokom 1872. godine na Cetinju djeluje i književno društvo bogoslova „Crnogorski borac“. Crnogorska periodika piše o gostovanjima u sušedstvu putujućih pozorišnih trupa iz okruženja. U majskome broju 1872. godine *Crnogorac* će šire najaviti turneju pozorišnoga društva Laza Popovića po Dalmaciji, uz očekivanje da će možda pošetiti i Cetinje,³³ dok će 1874. godine *Glas Crnogorca* obavijestiti čitaoce o boravku pozorišne družine Fotija Iličića u Dubrovniku (prikazano 15 predstava), đe je trupa boravila poslije uspješnoga gostovanja u Kotoru (pomenu to prikazivanje 6 predstava).³⁴ Nastojalo se očigledno da crnogorska publika bude redovno upoznata sa kretanjima u oblasti teata i kulture u okruženju.³⁵ Pomenućemo ovđe sačuvani

³¹ Videti šire: mr Dobrila Popović, „Antun Šulc u Crnoj Gori: Tragom izgubljene opere“, *Crnogorske muzičke godišnjice* (zbornik radova), Kotor, 2022, str. 63–92.

³² Videti: Luka I. Milunović, „Pozorište Zteski dom 1884–1896: Drugo dopunjeno i prošireno izdanje, Cetinje, 2022.

³³ Vijest o turneji Laza Popovića, uz poziv na „Crnogoraca“, cjelovito će prenijeti novosadsko „Pozorište“: Anonim, „(Srpsko pozorište po Dalmaciji i na Cetinju)“, „Pozorište“, 1872, br. 63. str 261.

³⁴ *Glas Crnogorca*, IV/1974, br. 37, str. 3; videti: *Javor*, 1874, br. 23, str. 703.

³⁵ Pisanje crnogorske perodike o realizovanim kulturnim programima sa

Raspored Slavjenske čitaonice u Kotoru, poslan na Cetinje, iz kojega se vidi da su za period mesojeđa 1874. godine (od 14/26. januara do 9/21. februara) najavljeni programi za četiri večeri: „Besjeda“ (14/26. I), dva puta „Zabava sa igrom“ (17. I/8. II i 2/14. II) i „Ples“ (9/21. II).³⁶

U literaturi, najčešće bez detalja i poziva na izvore, srijetamo pomene prikazivanja dramskih djela, ili njihovih djelova na Cetinju. Pomenuto je prikazivanje predstave „Kap otrova“ pred Biljardom 1864. godine sa temom, kako se poneđe u literaturi napominje, iz crnogorskoga života, te da je i autor Crnogorac.³⁷ Ostao je i zapis da su u privatnoj kući, najvjerojatnije vojvode Maša Vrbice, 1873. godine prikazani djelovi „Šarana“ Jovana Jovanovića.³⁸ Treba napomenuti da su kod vojvode Maša

tačakama koje imaju dramske karakteristike u Kotoru i Boki videti: Ljiljana Milunović, „Od *Grlice* do godine pozorišta (1834–1883)“, u: Ljiljana Milunović, *Pozorište u crnogorskoj periodici (1909–1915)*, Podgorica, 2004, str. 108–118.

³⁶ Nacionalna biblioteka Crne Gore, sig. V-69057.

³⁷ „Anonim, „Kap otrova“, jednočinka. Prikazali neki diletanti. 1864, na Cetinju, pred Biljardom, po svoj prilici kotorski dobrovoljni kazalištarci Marina Stijepića; tema iz crnogorskoga života; svakako domaći autor.“ Ratko Đurović, „Teatrološki spisi“, Podgorica, 2006, str. 187. Treba napomenuti da su u vremenu o kojemu govorimo u čitavome regionu bile uobičajene prerade dramskih djela pri prijevodu, ili pripremi za izvođenje, tako je na Cetinju mogla biti bila prikazana znatna prerada nekoga starijega izvornika. Tekstovi izvornika su obično prilagođavani mogućnostima izvođača i afinitetima publike. Tek ćemo napomenuti i to da je njemački dramski pisac Oskar Blumental (1852–1917) autor drame u 4 čina *Kap otrova* (Izvedena, N. Pozoršte – Beograd, 19. XI 1887. god).

³⁸ Radi se o prvoj (starijoj) kući vojvode Maša Vrbice koja se nalazi na Cetinju u Njegoševoj ulici. Vojvodina druga, nova kuća, koju desetak godina kasnije gradio nalazi se na početku ulice Baja Pivljanina i u njoj će, kao još nedovršenoj građevini, početkom 1884. godine biti prikazana „Balkanska carica“.

Vrbice organizovani kulturni šednici tokom kojih su recitovani i neki dijalozi. Na Cetinju je maja 1865. godine, kako piše u svom spisu „Uspomene“, dolazio Marin Stijepić iz Kotora sa nekoliko članova svoje pozorišne trupe. Sasvim je moguće da su tom prilikom prikazane bar neke slike iz *Gorskoga vijenca*, dramskoga djela koje su članovi ovoga društva prikazivali u Boki.³⁹ Dok pravimo pregled kulturnih događaja u ovome periodu uvijek treba imati na umu, već pomenuta gostovanja Društva *Jedinstvo* iz Kotora 1870, odnosno naročito ono iz 1871. godine kada je uz najavu u *Crnogorcu* prikazan složeni dramski oblik – opereta po libretu Rista Milića i kompoziciji Antona Šulca.

Dolazimo konačno i do sasvim razvijenih oblika dramske produkcije pripremljenih i prikazanih domaćim snagama na Cetinju. Prema prikupljenim podacima iz više izvora može se tvrditi da su na Cetinju tokom 1873. i 1874. godine u više prilika pripremane i prikazivane pozorišne predstave. Prikazane su sasvim sigurno operete, kako to iz sačuvanih svjedočanstava možemo saznati. Operete, kao dramske forme su mogle biti pripremljene na Cetinju jer je tada već koju godinu bio angažovan kao kapelnik Crnogorske vojne muzike Anton Šulc, muzički obrazovani Čeh, koji je takve predstave, kao što smo već pomenuli, pripremao (*uglazbio*) ranije sa pjevačkim društvom u Kotoru. Na Cetinju je tada bio i Petar Subotić, sa glumačkim iskustvom iz Kotora, koji je po svoj prilici režirao predstave i konačno sa pjevnice Cetinjskoga manastira od kraja 1871. godine javlja se novoformirani hor što indirektno govori o prisustvu više muzički obdarenih ličnosti.

³⁹ Viđeti: Jagoš Jovanović, „Razvitak pozorišne umjetnosti u Crnoj Gori“, *Stvaranje*, IX/1954, br. 7–8, str. 418–419. Dr Dako Antović („Kotorsko pozorište u XIX vijeku“, Podgorica, 1998) napominje da u kotorskome Istorijskome arhivu nije pronašao dokumenata o Stijepiću, njegovome društvu i njihovome djelovanju.

Ostavljeni zapisi savremenika i zapisi u periodici koja je izlazi van Crne Gore dozvoljavaju zaključak da su prikazane više nego dvije predstave za koje u tekućoj domaćoj periodici imamo sasvim sigurnu potvrdu. Sigurni podaci o tek dvije, uz čitav niz zapisa i snažnih nagovještaja o znatno više prikazanih predstava, otvoriće mnoga pitanja ostavljajući ih bez potpunoga odgovora. Prateći tragove o prikazivanju više pozorišnih predstava na Cetinju sredinom sedamdesetih godina 19. stoljeća, koje su ostavljali savremenici, stvaraju mogućnost da o pozorišnome životu tokom ovih *vremena mira* govorimo u vrlo širokome rasponu: od samo dva usamljena slučaja (prikazane predstave) do ostvarene pozorišne sezone 1873/74. godine. U mjeri dostupnih izvora nastojaćemo da što bliže priđemo potpunijim odgovorima na konkretna pitanja: koje su operete prikazane, koliko je predstava bilo, ili moglo biti, đe su prikazane, ko su neposredni akteri na sceni, te kreatori dekoracija (scenografija, rekvizite, ...).

Prema pisanju domaće štampe pozorišna predstava odigrana je na Cetinju povodom imendana prijestolonasljednika Danila Aleksandra u decembru 1873. godine. Ovaj društveni i kulturni događaj zabilježen je u *Glasi Crnogorca*, koji je izašao „u ponedjeljnik, 17. dekembra (29 prosinca)“. Zapis nije dug pa ćemo ga zbog važnosti za našu temu integralno citirati:

„Svečano je danas proslavljen imendan mladoga Našljednika Nj. Sv. kneza. Poslije službe, kojoj je prisustvovala i Nj. Sv. knez, sa velikom pratnjom, išlo se u dvor na čestitanje, a u podne bio je sjajan objed. U nedjelju u večer bila je varoš lijepo osvijetljena, i vojnička banda svirala je pred dvorom. Isto večer bila je pozorišna predstava u slavu našljednikova imendana, a prisustvovala je i Nj. Sv. knez, sa cijelom svijetlom porodicom. Predstava je bila vrlo ugodna. Prošlije dana uređena je pozorišna dvorana, lijepa i mnogo ukusna, i dobrovoljno društvo, koje se skupilo daće i ubuduće više predstava.“

U *Glasi Crnogorca* nalazimo još samo jedan zapis o prikazivanju pozorišne predstave, koja je izvedena krajem maja 1874. godine: „u čast g. Predsjednika Senata“ Boža Petrovića, povodom njegove ženidbe (navodimo integralno):

„– Predsjednik senata g. Božo Petrović juče se vjenčao sa gospođicom Anđelijom Plamenac iz Crmnice, koja je ove godine izašla iz našeg ženskog instituta. Ona je kći Iva Plamenca, barjaktara crnogorske vojske pod knezom Danilom, koji je poginuo na Sutormanu g. 1859. Svatovi su bili veliki i vrlo sjajni. Večeras će biti u čast g. predsjedniku pozorišna predstava koju je priredilo naše pozorišno društvo.“

Pored navedenih bilješki u domaćoj periodici o predstavama datim na Cetinju govore i dva arhivska dokumenta (računa) na koje se u svome radu o izgradnji bolnice na Cetinju oslanja dr Drago Petrović i zaključuje: „I zaista, iz dva sačuvana računa Senata, iz 1873. i 1874. godine, vidi se da su u tek sagrađenoj bolnici održane dvije pozorišne predstave, jedna 27. novembra 1873, a druga 25. maja 1874. godine. Na žalost iz računa se ne vidi kojom prilikom su davate te predstave...“⁴⁰

Važno je primijetiti da se u računu koji navodi dr D. Petrović prikazivanje jedne pozorišne predstave vezuje za 27. novembar 1873. godine što bi moglo ukazivati na mogući novi termin (datu predstavu), ako se pak ne radi o unaprijed isplaćenim troškovima u cilju što bolje pripreme predstave koju je trebalo

⁴⁰ Dr Drago Petrović, „Podizanje 'Danilove bolnice' i prve godine njenog rada“, *Medicinski zapisi*, XII/1964, br. 15, str. 90–92. (Nažalost, nijesu navedene i signature dokumenata na koje se dr Petrović poziva.) Doktor Drago Petrović, ljekar kojega generacije Cetinjana zbog njegove izvanredne humanosti i stručnosti drže u najljepšoj uspomeni, sin je brata vojvode Boža, Marka Petrovića, knjaževoga ađutanta kojega ćemo srijetati kao neposrednoga aktera u predstavama na samome početku organizovanoga i kontinuiranoga pozorišnoga života u Crnoj Gori.

prikazati u okviru proslave dana Prijestolonasljednika dvadesetak dana kasnije, o kojoj javlja *Glas Crnogorca*. Kada bismo 27. novembar prihvatili za datum prikazivanja predstave, tada bismo mogli da govorimo o početku reda prikazivanja, odnosno o bar još jednoj predstavi uz onu o kojoj znamo iz *Glasa Crnogorca*. Pri tome bismo lako mogli prihvatiti pretpostavku da je između ova dva datuma data još neka predstava. U svakom slučaju plaćeni račun ukazuje na jasnu namjeru i ozbiljnu pripremu prikazivanja predstava. Dva isplaćena računa možemo prihvatiti i kao posredno svjedočanstvo koliko je bilo djela pripremanih za prikazivanje, ali naravno ne i kao podatak o broju njihovoga izvođenja. Možemo, dakle, reći da se u novembru ozbiljno radi na prikazivanju (uređenje sale, nabavka garderobe, rekvizita, ...), ako već u nekome obliku (generalna proba, ...) pripremana opereta, ili možda koje drugo dramsko djelo, nije i prikazano.

Tvrđnju o mjestu održavanja pozorišnih predstava dr D. Petrović oslanja na pisanje Spiridona Gopčevića mlađega, sina uglednoga tršćanskoga trgovca kojega je knjaz Danilo I odlikovao ordenom za nezavisnost Crne Gore.⁴¹ U knjizi o Crnoj Gori objavljenoj na njemačkome jeziku u Lajpcigu 1877, i na francuskome u Parizu iste godine,⁴² Spiridon Gopčević mlađi, opisujući Cetinje, pominje novosazidanu zgradu za bolnicu i ističe: „Jednospratna bolnica je 25 hvati duga zgrada koja ima dva pokrajna krila od kojih istočno sadrži pozorišnu salu. U ovoj su do sada zimi češće izvođeni srpski komadi koje je vodio prezapošljeni poštanski direktor Subotić...“

⁴¹ *Zapisi*, X/1937, knj. XVIII, str. 283. Oba Gopčevića, otac (1807–1861), ugledni tršćanski trgovac i brodovlasnik, i njegov sin, naučnik i publicista, nosili su ime Spiridon.

⁴² Spiridon Gopčević, *Montenegro und die Montenegriner*, Leipzig, 1877; *Le Montenegro et les Monténégrins*, Paris, 1877.

O mjestu održavanja predstava – pozorišnoj sali na Cetinju iz sredine sedamdesetih godina 19. stoljeća ostalo je i zapis u službenome izvještaju rumunškoga karijernoga diplomate Aleksandra Sturze (*Alexadru Stourdza*) koji je krajem jula 1874. godine zvanično posetio Crnu Goru. Opisujući detaljnije svoj boravak na Cetinju, A. Sturza u izvještaju bilježi: „Poslije ručka, posjetio sam sve javne ustanove na Cetinju, škole, kako mušku, tako i žensku, bolnicu, jedinstvenu na svijetu, s obzirom na to da u njoj nema bolesnika, ali i, sa druge strane, malu teatarsku salu, Manastir sa Bogoslovskom školom.“⁴³ Treba reći da se bolničko zdanje, za koje je mjesto izabrao i napravio nacrt knjažev ljekar, francuz Frileja (*G. Frilleu*) počelo graditi aprila 1872, te da je dovršena maja 1873. godine. Iznijete tvrdnje dozvoljavaju zaključak da je mjesto (uređena sala) održavanja pozorišnih predstava tokom 1873. i 1874. godine bilo u istočnom krilu novosazidanoga zadanja za bolnicu na Cetinju.

Pored označavanja prostora će su predstave odigrane, Gopčević nam skreće pažnju i na još dva momenta na koja se treba obratiti pažnju. Spiridon Gopčević, naime, kaže da je pozorišne komade vodio prezapošljeni direktor pošte Subotić i tako označava neposrednoga učesnika ovih događaja. Iz zapisa S. Gopčevića treba razumjeti da je Subotić jedan od vodećih agenasa, pokretača ovih događaja, ali sasvim moguće i režiser predstava. Gopčević u svojoj knjizi, u stvari, pominje Petra Subotića,⁴⁴ austrijskoga poštanskoga činovnika koji je, kako će

⁴³ „Izvještaj rumunskih diplomata o Crnoj Gori 1872. i 1874. godine“ / Srđan Pejović Miodrag Milin, Cetinje, 2014, str. 134.

⁴⁴ Prema podacima do kojih je došao dr Dinko Franetović, muzikom i muzičkim priredbama i pjevanjem na Cetinju bavio se i Petar Subotić (rođen u Kotoru), Dr Pero Šoć, u: *Deset godina srednje muzičke škole „Njegoš“*, Kotor 1957, str. 18. Ovo navodi i dr Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, Cetinje 1971, str. 310.

navesti Velimir Vujačić,⁴⁵ na zahtjev knjaza Nikole I upućen na Cetinje radi pripreme uslova za realizaciju ugovora o poštanskome saobraćaju između Austrije i Crne Gore, potpisanoga u Zadru, 25. maja 1871. godine. Dolazak Subotića u Crnu Goru bilježi i *Crnogorac*, objavljujući vijest datiranu 30. septembra: „Ove nedjelje prispio je na Cetinje g. Petar Subotić, austrijski poštanski činovnik u Spljetu. On je određen da uredi crnogorsku poštu i sve što je potrebno za svezu sa Austrijom...“⁴⁶

Petar Subotić je u Kotoru više godina bio član Društva „Jedinstvo“. Jedan je od onih članova društva koji su 1859. godine pokrenuli inicijativu da se, pored pjevanja, „Jedinstvo“ bavi i prikazivanjem pozorišnih predstava, kako to navodi proto Jovan V. Bućin. U literaturi se pominje i dopis Petra Subotića iz 1868. godine vezan za kotorsko pozorište.⁴⁷ Po odobrenju austrijskih vlasti, Subotić ostaje na Cetinju i poslije početka uređenoga rada crnogorske pošte (1. V 1874. g.), da bi, kako se vidi iz jednoga dokumenta,⁴⁸ krajem novembra 1875. godine tražio od nadležnih austrijskih vlasti dozvolu da nosi Orden za nezavisnost Crne Gore (IV stepen), kojim ga je odlikovao knjaz Nikola I. Traženo odobrenje Subotić je dobio 15. januara sljedeće godine.

O drugim neposrednim akterima datih predstava 1873/74. godine nemamo, na žalost, detaljnijih podataka. Ovđe ćemo se osloniti na pisanje novosadskoga *Pozorišta*. Prema zapisu u

⁴⁵ Velimir Vujačić, „Ukorak s vremenom“ (feljton), „Činovnici sa vizijom“ (I nastavak), *Pobjeda*, LV/1999, br. 12170 (30. X), str. 30. Videti: Velimir Vujačić, *Crnogorska pošta i poštanske marke*, Cetinje 2001, str. 47–49. i 56.

⁴⁶ *Crnogorac*, I/1871, br. 36, str. 4.

⁴⁷ Dr Darko Antović, *Kotorsko pozorište u XIX vijeku*, Podgorica, 1998, str. 125; Ibidem, str. 136.

⁴⁸ V. Vujačić, „Ukorak s vremenom“ (feljton), „Straža za diližansu“ (II nastavak), *Pobjeda*, LV/1999, br. 12171 (31. X), str. 14.

Pozorištu grupu prestavljača, za koju se kaže da će joj knjaz Nikola I pokloniti više pažnje, su činili tri žene i šest muškaraca, čija imena u ovoj prilici nijesu pomenuta. U prilogu o predstavama datim na Cetinju u *Pozorištu* se kaže: „U tom dragovoljačkom pozorišnom društvu ima za sada tri prestavaljačice i šest prestavljača.“⁴⁹

O broju prikazanih predstava imamo, dakle, u domaćoj štampi sasvim pouzdana saznanja samo za dvije. Međutim, pored računa koji pominje dr Petrović, još na nekoliko mjesta u izvorima pominje se više odigranih predstava što bi, smatramo, bilo i sasvim realno i očekivati. U tome pravcu je i vijest koju donosi *Pozorište*: „Prva predstava, kao što nam javljaju, ispala je tako dobro, da je cetinjska publika izrazila želju, da se ne prekidaju predstave, a naročito je knez Nikola gotov da pruži svaku pomoć. Prema toj želji naumilo je cetinjsko dobrovoljačko pozorišno društvo, da svakog mjeseca daje tri do četiri predstave.“⁵⁰

Uzimajući sve pomenuto u obzir i uz to u ubjeđenju da je teško povjerovati da su se predstavljajući okupili i pripremali, konačno i finansirani, za izvođenje samo dvije predstave ostavljajući tako sasvim sigurno bez kulturnih doživljaja i užitka veliki broj Cetinjana i njihovih gostiju koji su, naročito o pojedinim svečanima danima dolazili na Cetinje. Prikazivanje više predstava moralo je odgovarati i državnoj vlasti u cilju afirmacije i širenja domaćega kulturnoga ambijenta imajući pri tome na umu i političke konotacije koje se u javnosti van Crne Gore mogu javiti.

Pođimo zato redom u razmatarnju činjenica i mogućnosti. *Glas Crnogorca* nam već u prvoj vijesti o predstavi datoj povodom imendana prijestolonasljednika Danila u decembru

⁴⁹ Anonim, „Pozorište na Cetinju“, *Pozorište*, 1873, br. 60, str. 239.

⁵⁰ Ibidem.

1873. godine saopštava da će okupljeno društvo dati ubuduće više predstava. Slične konstatacije saopštava u svome radu i Spiridon Gopčević, tvrdeći da su pozorišne predstave zimi češće izvođene. O predstavama piše i Jozef Holeček koji će neku godinu kasnije boraviti u Crnoj Gori. Holeček dominantnu pažnju posvećuje svome zemljaku A. Šulcu, da bi o predstavama prikazanim prije koju godinu konstatovao: „dadoše Cetinju uživanja, što je moralo biti jako kad se i danas o njemu može čuti gde se pripoveda.“

Mada nije moguće pouzdano govoriti o njihovome broju, sve nam govori kako je na Cetinju tokom zime i proljeća 1873/74. godine teklo prikazivanje više predstava, te da bi, uz sva ograničenja, ipak mogli govoriti o kakvoj-takvoj pozorišnoj sezoni. Uz ovakvu konstataciju treba se zapitati o postojanju samo dva računa u vezi tih aktivnosti. Račune koje je platio Senat za prikazivanje predstava možemo objasniti, kako se tada uobičajeno govorilo, svečanim karakterom tih događaja. U to vrijeme je, naime, bilo uobičajeno da visoki uglednici, ili državni organ, u skladu sa svojim potrebama, naruče predstave u određeni dan, koje se tada tretiraju kao svečane i bivaju posebno finansirane (subvencionisane) od strane naručioca.⁵¹ Kod svečanih predstava obično su i cijene svih ulaznica bile više. Ostale, da tako kažemo obične ili redovne, prikazane predstave mogle su sasvim sigurno biti adekvatno finansirane

⁵¹ Ovakva praksa je naročito realizovana sa putujućim pozorišnim grupama, sa kojima bi unaprijed bio dogovoren broj svečanih predstava tokom gostovanja, kao i visina subvencije po predstavi. Tako su, na primjer, sa vođom putujuće pozorišne družine Đokom Protićem prije početka gostovanja na Cetinju 1884. godine dogovorene dvije svečane predstave za koje je plaćeno do 400 fijorina (oko 42 napoleona u zlatu). Viđeti šire: Luka I. Milunović, „O finansiranju pozorišta u Knjaževini Crnoj Gori“, *Matica*, XV/2014, br. 58 (ljetno) str. 427–469.

(trškovi korištenja sale, rekvizita i moguće nadoknade izvođačima) od ulaznica prodatih zainteresovanoj publici, te dobrovoljnih priloga uobičajenih tokom takvih događaja.

Na Holečeka, koji je je za vrijeme Veljega rata bio u Crnoj Gori i na ratištu crnogorske vojske, o čemu su tokom 1880. i 1881. godine objavljena njegova zapažanja sa naslovom *Za slobodu*,⁵² oslanjamo se i pri utvrđivanja naslova prikazanih predstava. Holeček ističe da je Antun Šulc: „obratio pozornost knjaza na sebe time što je u kratko doba složio dve operete...“ Jedna je kako Holeček kaže, uzeta iz povesnice za doba Kosovopoljskog, a druga iz crnogorskoga života. Radi se, dakle, o opereti na tekst Rista Milića „Naše narodno uskrsnuće“, kasnije dobija naziv „Dušan Marko i Miloš“, a za koju i Holeček kaže da je igrana i u Kotoru.⁵³ Za drugu operetu Holeček ne navodi naziv ili nešto iz sadržaja, već samo kaže da je na temu iz crnogorskoga života. Kako je Holečeku u fokusu pažnje njegov zemljak A. Šulc, njegova sudbina i stvaralaštvo, nikako ne treba

⁵² Josif Holeček, *Za slobodu*, knj. I, Novi Sad 1880; i knj. II, Novi Sad 1881. (str. 34/35). Na ovo mjesto u radu Holečeka skrenuo je pažnju i Risto J. Dragičević, „Crnogorska vojna muzika (1871–1916)“, *Starine Crne Gore*, V/1975, str. 20–21.

⁵³ „Iako je Šulc svoje djelo nazvao operetom, jasno je da je u skladu sa mogućnostima ansambala i izvođača koje je imao na raspolaganju, napisao djelo koje se ne bi moglo označiti kao opereta u punom značenju te riječi. Prema podjeli, koju je Šulc označio u partituri, opereta ima sedam djelova u okviru kojih se nalazi 17 numera: 4 arije, 2 rečitativa, 2 terceta, jedna horska i 5 orkestarskih numera. Glavni likovi Dušan (bas-bariton), Marko (tenor II) i Miloš (tenor I) imaju rečitative i pjevane djelove, dok su ženskim likovima Vili i Anđelu povjerene samo deklamacije. U odnosu na literarni predložak, Šulc je grupisao numere u sedam djelova, rukovodeći se pojavama Vile, i tako ih u partituri označio arapskim brojevima...“ Mr Dobrila Popović, „Antun Šulc u Crnoj Gori: Tragom izgubljene opere“, *Crnogorske muzičke godišnjice*, Kotor, 2022, str. 87.

odbaciti mogućnost da su pored opereta tokom zimskih i prolječnih mjeseci 1873. i 1874. godine na Cetinju prikazivana i druga dramska djela. U tome pravcu konačno govori, tekst u *Pozorištu* koji smo već citirali. U pomenutom tekstu iz *Pozorišta* se pominje i molba cetinjskoga pozorišnoga društva, koja je upućena pozorištu u Novome Sadu radi dostave dramskih djela za prikazivanje.

U vijesti o prikazivanju predstave u decembru 1873. godine *Glas Crnogorca* ističe da je „pozorišna dvorana, lijepa i mnogo ukusna“. O autoru uređenja dvorane i scenografije za prikazane predstave, Holeček nam pomaže kratkim iskazom da se radi o Francuzu, knjaževome ljekaru. Tokom zime i proljeća 1873/74. knjažev ljekar je bio Francuz, Fevrije (*Jean Baptist Fenvrier*) koji je došao na Cetinje avgusta 1873. godine. Fevrije se takođe pored medicine bavio diplomatijom i živo interesovao za Crnu Goru, a posebno za jezik kojim se tu govori (objavio prvu gramatiku na francuskom jeziku). Fevrije je Crnu Goru napustio 1880. godine, vrativši se ponovo 1886. da bi tu boravio do maja 1888. godine.⁵⁴ Tako, smo, parteći Holečekove zapise saznali ime prvoga scenogafa u Crnoj Gori.⁵⁵

⁵⁴ Dr Dimitrije-Dimo Vujović, *Crna Gora i Francuska*, Cetinje 1971, str. 262–276.

⁵⁵ Razmatrana je mogućnost da red prikazivanja predstava nije počeo u decembru 1873, odnosno kada *Glas Crnogorca* prvi put javlja o prikazanoj predstavi. Ako je neka predstava prikazana ranije 1873. godine, dakle, prije dolaska Fevrijea, onda je scenografiju mogao da uradi takođe Francuz, knjažev ljekar, doktor Frilej, koji je inače uradio nacrt za izgradnju bolnice, što smo razmatrali na dugome mjestu. (Luka I. Milunović, *Pozorište Zetski dom 1884–1896: Drugo dopunjeno i prošireno izdanje*, Cetinje, 2022). Međutim, pisanje *Glasa Crnogorca*, đe se uz vijest o decembarskoj predstavi kaže da je „ovih dana“ uređena pozorišna dvorana, sugerira da pomenuta razmišljanja treba napustiti.

Sabirajući saznanja koje nam o pozorišnome životu u Crnoj Gori do Veljega rata nude sačuvani tragovi, možemo konstatovati da je u periodu jesen 1873 – proljeće 1874. godine na Cetinju: (a) formirano pozorišno društvo; (b) pozorišno društvo (grupu glumaca, predstavljaca, čija imena nažalost nijesu sačuvana) prema pisanju štampe koja nije izlazila u Crnoj Gori, činilo je šest muškaraca i tri žene; (c) predstave je režirao (vodio) Petar Subotić, ranije angažovan u Društvu „Jedinstvo“, austrijski poštanski činovnik upućen na Cetinje na zahtjev knjaza Nikole I radi pripreme uslova za realizaciju ugovora o poštanske saobraćaju između Austrije i Crne Gore; (d) muziku je pisao i aranžirao Anton Šulc, kapelnik Crnogorske vojne muzike; (e) u novosagrađenoj bolnici (*istočno pokrajno krilo*) nalazila se sala koja je 1873/74. godine uređena i korišćena za prikazivanje pozorišnih predstava; (f) kulise (likovne radove) je uradio francuz Fevrije (*Jean Batist Feuvrier*) knjažev ljekar; (g) pouzdano znamo da su prikazane dvije operete „Naše narodno uskrnuće“, na tekst Rista Milića, „sa sprovodom muzike“ Antona Šulca, i druga sa temom iz crnogorskoga života; (h) zapisi putopisaca nam dozvoljavaju tvrdnju da su operete više puta prikazane, kao i sasvim vjerovatno druga dramska djela, koja u po pisanju strane štampe naručivana od pozorišta iz regiona.

Sedamdesetih godina 19. stoljeća u Kotoru i na Cetinju prikazuju se operete zahvaljujući muzičkome radu Antona Šulca. Prikazivanje opereta⁵⁶ možemo posmatati i kao jasni pokazatelj prožimanja sadržaja kuturnih i scenskih programa na našim prostorima sa razvijenom Evropom. Na našim prostorima se, vidimo, prate tekuće evropske scenske tendencije, što opet

⁵⁶ Opereta, muzičko scensko djelo će se radnja prikazuje pjevanjem, glumom i govorom, od sredine 19. stoljeća osvaja prvo Pariz i Beč, a zatim i šire evropske scene.

snažno asocira na tradiciju kulturnih strujanja i međuticaja tokom prohujalih stoljeća.

Sredinom sedamdesetih godina 19. stoljeća jasno vidljivi zamah u opštemu razvoju i pregnućima na kulturnome polju u Crnoj Gori biće zaustavljen najavom ratnih truba i skorim početkom vojnih angažovanja. Crna Gora ponovo dolazi do kraja *vremenima mira*. Počeo je Velji rat...

PUT INDIVIDUACIJE

Ilija Kapičić

This paper examines one of the most compelling concepts in Jungian psychoanalysis: the process of individuation. The author's analysis sheds light on the psychological dynamics that either hinder or facilitate an individual's journey toward self-realization and the fulfilment of their unique personality. Central to this process is the dialectical tension between various components of the psyche, which can lead either to successful integration or, conversely, to profound psychological disturbances.

Da bih mogao uspješno komentarisati Jungovu analitičku psihologiju i objasniti njegove osnovne koncepte morao sam se ozbiljno pozabaviti procesom individuacije. Sve je sa njim povezano, naši snovi i fantazije, usponi i padovi, namjere i želje, uspjesi i neuspjesi. To je proces koji se dešava u svima nama, čitav naš život. U tom procesu pojedinac postepeno postaje nezavisna ličnost, cjelovita, sasvim jedinstvena, tj. *cjelina*. To je individuacija.

U svojoj knjizi *Put individuacije* Jungova sljedbenica i analitičarka Jolanda Jakobi kaže: „Poput ploda koji raste na drvetu čovjekov život se odvija po etapama, korak po korak. Uspon i pad, kriza, neuspjesi i novi počeci nalaze se na tom putu. To je put kojim ide većina čovječanstva, po pravilu nesvjesno, slijedeći vijugavi lavirint od rođenja do smrti, u

čežnji i nadi. Obilježen je borbom i patnjom, radošću i tugom, krivicom i greškom, i nigdje nema skloništa od katastrofe. Jer, čim čovjek nastoji da pobjegne od svakog rizika i radije doživljava život samo u svojoj glavi u obliku ideja i fantazija, i čim se prepušti mišljenju ‘kako treba biti’, i da ne bi učinio pogrešan korak, oponaša druge što je više moguće, gubi priliku vlastitog nezavisnog razvoja. Samo ako hrabro zakoračite stazom i nađete se u životu ne bojeći se borbe jer ste bez iskustva, izgradiće potpunije svoju ličnost.“

Individuacija je postajanje cjelovite ličnosti kroz samoostvarenje, a to je životno putovanje koje podrazumijeva prirodno sakupljanje ili platonsku anamnezu (sjećanje) na urođeno jedinstvo, tj. Sopstvo. Dakle, koncept androginog izvornog bića predstavlja porijeklo i cilj psihičke cjelovitosti, cjeline koja je izgubljena ili zaboravljena onda kada smo kroz pojavu ega ispali iz prvobitnog stanja nevinosti i upali u stanje konflikta. Individuacija podrazumijeva obnavljanje psihičke harmonije koja je izgubljena, povratak u stanje nevinosti, dostizanje Sopstva.

Neoplatonizam, preteča Jungovog *gnosticizma*, pretpostavlja da je prethodno znanje utemeljeno na arhetipskoj formi i usmjereno ka ujedinjenju krajnjeg principa *Jednog* ili *Prostog* sa različitim fenomenima *Mnoštva*. Na isti način, kao što je u neoplatonizmu *Mnoštvo* kroz samorefleksivnu sintezu razdijeljeno na Jedno, tako psihičke suprotnosti postaju individualne i kroz Sopstvo. Kao što su platonske ideje osnova urođene samospoznaje, stečeno znanje kroz anamnezu je oporavak onoga što smo nekad posjedovali u postojanju prije inkarnacije u području transcendentnih *formi*. Te forme nam kažu da je naše rođenje samo san i zaborav, duša koja se uspinje sa nama, naša zvijezda vodilja...

Kao prirodni centar razvoja ličnosti, individuacija je alhemijski krug odvajanja i sinteze, koji uključuje detronizaciju

i relativno ukidnje ega. Taj mitski proces se odvija kroz postupnu destilaciju Sopstva, tog ambivalentnog arhetipskog središta ličnosti, od latentne nesvjesnosti do potpune svijesti. Individuacija je dugotrajan proces koji jednom kad počne nikad se ne završava, jer zauzimanje centralnog mjesta u čovjekovom životu od strane Sopstva samo je početna tačka putovanja koje se kreće iz unutra prema vani, sve više spiralno, kako bi zagrlilo sudbinu i dušu svijeta i kosmosa.

Postoji nešto u čovjekovoj psihi što čitavog života nastoji od njega da stvori cjelovitu ličnost. Tu borbu za stvaranje potpunije ličnosti Jung zove proces individuacije. To je proces koji uključuje premošćavanje jaza između bogatog arhetipskog svijeta nesvjesne psihe i svakodnevnog svijeta ego svijesti.

Ovaj proces nije ništa novo. Upravo zato što je opšte ljudsko stanje nalazimo ga u svim kulturama, svim vremenim i brojnim oblicima. Njegov umjetnički izraz možemo pronaći u naizgled jednostavnim slikama životinja u zen budizmu, opskurnim alhemijskim slikama *Ružičnjaka filozofa*, lavirintu katedrale u Šartru ili u kuli koju je Jung sagradio u Bolingenu na obali Ciriškog jezera; poetski, u spiralnom putovanju u Dantevoj *Božanstvenoj komediji* ili u Heseovom romanu o životu Bude, *Sidarti*; muzički, u Mocartovoj operi *Magična frula* ili u Betovenovoj operi *Fidelio*; mitološki, u drevnoj priči o Gilgamešu i Enkiduu ili u sumerskom mitu o Inani i Ereškigal; ezoterički, u tradicionalnom špilu karata tarota ili u pseudo-naučnom simboličkom sistemu alhemije; i duhovno, u jevrejskoj Kabali. Postoje i mnogi drugi izrazi koji kroz vjekove opisuju strukturu i etape procesa individuacije.

Kako mi danas razumijemo taj proces? Jung kaže: „Taj koncept obilježava proces u kojem čovjek postaje ličnost, tj. odvojeno, nevidljivo jedinstvo, ‘cjelina’.“ Jungovo razumijevanje procesa individuacije dolazi kroz njegovo vlastito iskustvo, nakon psihičke krize koju je doživio zbog

raskida prijateljstva sa Frojdom 1913. godine, iz njegove samoanalize, kroz njegov rad sa pacijentima na klinici Burghelcli u Cirihi, kroz njegovo proučavanje drevnih alhemičarskih i gnostičkih manuskripta, i sa njegovih putovanja u Indiju, Afriku i Sjevernu Ameriku. Veoma je važno razumjeti da Jungovo razumijevanje procesa individuacije dolazi iz njegovog vlastitog iskustva.

Jung je razumio da proces individuacije uglavnom počinje u drugoj polovini života, kada čovjek stigne do zenita i nađe se suočen sa nesvjesnom psihom ili nekin neočekivanim događajem. Ponekad taj preokret dolazi iz krize: finansijskih, zdravstvenih problema, raskida odnosa, promjene prebivališta ili profesije. Iz nečega što remeti postojeće stanje. Ponekad to iskustvo poprima oblik sumnje u sebe, gubitak značenja u životu ili vjerskog uvjerenja, svega što je prethodno čovjek mislio ili volio. I najčešće se manifestuje kroz snove i fantazije. Dok ego gradi život za sebe, Sopstvo kao glavni organizujući arhetip u čovjekovoj psihi krije najveći dio svog uticaja, a onda se iznenada vraća da preuzme glavnu riječ u ukupnom poretku stvari. A, što je svrha toga? Da pozove ličnost da postane individua, odvojeno nevidljivo jedinstvo, cjelina.

Lični aspekti koji su do tada bili sakriveni sada izlaze na vidjelo da budu priznati. Ono što je do sada bilo razdvojeno nastoji da se ujedini, teži jedinstvu, cjelini. Što je bilo zanemareno, sada traži izraz. Što je bilo prethodno bezlično iznenada počinje da poprima oblik. To je nešto što je jedinstveno i određeno sopstvenim uzrokom. Središte ličnosti se pomijera od ega prema Sopstvu, u pokušaju da uspostavi centar psihe negdje između njih dvoje. Postoji nešto u čovjekovoj psihi što vremenom nastoji da stvori pravu ličnost.

Mi ne donosimo iznenada svjesno odluku da se emancipujemo od gomile i njenih uhodanih staza, te krenemo svojim putem. A, nužda ili moralna odluka nemaju uvijek uticaj na takvo nešto.

Previše je lako naći utočište u konvencijama, držati se onoga što je poznato, prihvatljivo i ugodno. Odlučujući uticaj ima iracionalni faktor. Nešto što izgleda kao božji zakon, od čega se ne može pobjeći. Put prema individuaciji dolazi iz odgovora ega na poziv iz nesvjesnog, bilo da taj poziv ima oblik značajnog spoljašnjeg razvoja ili duboke unutrašnje čežnje. Što god da je u pitanju, osjećamo se primoranim da odustanemo od ustezanja, od života u svijetu poznatog, te poslušamo što će nam svijet nesvjesnog reći.

Kakva je priroda te duše koju treba povratiti ne samo za pojedinca, nego konačno i za *Anima mundi* (lat. – svjetska duša), čija smo mi djeca? Da li je ponovo povezivanje sa izgubljenom dušom isto što i povezivanje sa Sopstvom koje naglašava proces individuacije?

Kao što individuacija ne isključuje čovjeka iz svijeta već okuplja svijet u njemu, tako i stvaranje duše okuplja pojedinca u sveprožimajuću dušu, *Animu mundi*, koja se širi na sve sfere *Unus mundus*-a. U ovom isprepletanom valceru dionizijske eksplozije izolovanog ega, difuzno kretanje duše prema vani susrijeće se sa infusivnim kretanjem duše od spoljašnjeg prema unutrašnjem, a oni se stapaju u imaginarni Kosmos, čije je središte, kao što svi šamani znaju (kroz imaginarnu gnosu), svuda. Duša se takođe odnosi na *Anima mundi*, svjetsku dušu, kao što alhemičar Paracelsus kaže, da leži van pojedinca i pripada nekoj stvarnosti van njega.

Da li se proces individuacije odnosi isključivo na drugu polovinu života? Individuacija je proces koji se odvija čitavog života, a u nekim bitnim obilježjima može se uočiti i kod djeteta. Posebno se jasno može primijetiti da se događa u drugoj polovini života. Može se posmatrati kako stiže u svijest putem analize. Individuacija je prirodni proces koji je uobičajeni tok života. Metodološki i analitički ga je obradio Jung. Individuacija može imati oblik procesa koji se doživljava kao individualni put

(analiza, kreativno pisanje, slikanje) ili kao intuicija koja proizlazi iz nekog kolektivnog događaja (služenje vojnog roka, vjerskih rituala ili potraga za vizijom). Može biti rezultat postepenog razvoja brojnih malih transformacija ili iznenadne transformacije izazvane potresom ili mističnim iskustvom. Može se doživjeti kao kontinuirani proces koji se proteže kroz čitav život, ili kružni proces koji se neprestalno ponavlja u nepromijenjenom obliku. Prva faza procesa ostvaruje se prije sredine života, a to je proces u kojem obje faze slijede jedna za drugom. I konačno, put individucije može biti prerano prekinut spoljašnjim ili unutrašnjim okolnostima, ili može ostati nerazvijen u atrofiranom obliku.

Jung kaže: „Strah od samožrtvovanja krije se duboko u svakom egu, a on je nastao od zahtjeva nekontrolisanih nesvjesnih sila da punom snagom izbiju van. Onaj ko teži cjelovitosti (individuciji) nije pošteđen tog opasnog puta, jer strah takođe pripada Sopstvu, podljudskom ili nadljudskom svijetu psihički dominantnih arhetipova, od kojih se ego izvorno emancipovao uz ogroman napor, i to samo djelimično radi više ili manje iluzorne slobode. To oslobađanje svakako je nužan i herojski pokušaj, ali ne predstavlja ništa konačno: to je samo stvaranje ‘subjekta’, koji, da bi našao ispunjenje, još uvijek mora biti kontrolisan od strane ‘objekta’. Taj (objekat) na prvi pogled izgleda kao svijet koji se za tu svrhu uzdigao projekcijom. Tu tražimo i nalazimo probleme, svoje neprijatelje i ono što volimo, a utješno je znati da se sve dobro i zlo nalazi tu, u vidljivom objektu, gdje se može pobijediti, kazniti, uništiti ili u njemu uživati. Ali, sama priroda ne dozvoljava da to rajsko stanje nevinosti traje vječno. A, ima, i uvijek je bilo, onih koji ne mogu a da ne vide da su svijet i njegova iskustva u prirodi simbola, a to se zapravo odnosi na nešto što leži skriveno u samom subjektu, njegovoj trans-subjektivnoj stvarnosti.“

Što čini ukupni proces individuacije? Na početku života beba je sasvim zatvorena u nesusjesno. U određeno doba, negdje unutar prvih pet godina, ego se počinje pojavljivati, poprima oblik, učvršćuje se, poput malog ostrva koje izranja iz mora. Dijete govori po prvi put *Ja* umjesto da sebe naziva imenom. Kako dijete raste i razvija se, ego jača, dok se nesusjeno povlači, ali nikad potpuno. Uvijek je prisutno i dostupno, posebno u ključnim trenucima kada se nađemo zaglavljani, spriječeni, skrenuti s puta, povrijeđeni ili na ivici velike životne promjene. Kroz adolescenciju i zrelo doba ego probija svoj put, otkrivajući se najbolje što može usred neizbježnih izazova, uspjeha i padova. A, to uopšte nije lak zadatak. Uvijek zahtijeva herojske pokušaje. Pa, kad se stekne određeni stepen autonomije, proces se ne završava. Poteškoće sa kojima se susrijecemo, neprijatelji koje stvaramo, iskustva koja doživljavamo u spoljašnjem svijetu nijesu sve što postoji. Oni su stvarni, ali su jedinstveni odraz našeg unutrašnjeg psihičkog pejzaža i razvoja. Toliko se energije troši i iscrpljuje u osvajaju, kažnjavanju, uništavanju i uživanju u onome u što vjerujemo da je pravi izvor svega dobra i zla, tj. što leži u vidljivim objektima koji nas okružuju, dok se u nekom trenutku, u tom neodređenom razdoblju sredine života, nesusjesno ponovo pojavi na više različitih načina, bilo unutrašnjih ili spoljašnjih, i poremeti to rajsko stanje nevinosti, kao da želi ponovo da zauzme svoje mjesto u cjelokupnoj čovjekovoj psihi i probudi ego za onaj drugi svijet, koji je jednako stvaran, i koji leži sakriven u svakom od nas.

Nesusjesno koristi sva sredstva koja su mu na raspolaganju – snove, fantazije, tijelo, međuljudske odnose, svaki put koji mu je otvoren kako bi stvorio ovu uvertiru egu. Ono što želi nesusjesno je trajni dijalektički odnos sa egom. Ako je osoba u stanju da odgovori na ovaj poziv na zadovoljavajući način, onda se ovaj proces individuacije može nastaviti svojim

tempom. No, najčešće je takav upad šok za čovjeka i hvata ga sasvim nespremno. Ako čovjek odbije ili jednostavno ne zna kako da uđe u odnos sa moćnom silom iz dubine psihe tada se proces individuacije prekida, a život odjednom postaje u najboljem slučaju dosadan, ili, u najgorem, iscrpljen. Ego nije u stanju ili ne želi da prihvati razvoj ličnosti. I kao da nesvjesno postavlja prepreku pred čovjekom, kao da kaže: „Možeš nastaviti da ideš tim putem ako želiš, ali ja ću ti ga izuzetno otežati.“ To stanje se može uporediti sa neurozom, onim što je Jung opisao kao psihološka kriza koja uzrokuje nejedinstvo sa samim sobom. I, koliko god neuroza može biti neugodna i bolna, nije bez vrijednosti. Jung je jednom komentarisao to stanje nesuglasja sa samim sobom: „Hvala nebesima što je on odlučio da bude neurotičar. Neuroza je zapravo pokušaj samoizlječenja... To je pokušaj samoregulacije psihičkog sistema, da uspostavi ravnotežu poput funkcionisanja snova, samo mnogo snažnije i drastičnije. Obično u tom trenutku patnje i zbunjenosti osoba traži da započne terapiju ili analizu, kako bi naučila što nesvjesno pokušava da joj saopšti, a zatim, kako trajno da zadrži taj odnos sa nesvjesnom psihom. I, konačno, kako da počne živjeti život koji odražava saradnju u tom novom odnosu.“

Ovo je tako široka tema. Stoga ćemo se pozabaviti Jungovim razumijevanjem odnosa između ega i nesvjesnog u procesu individuacije, u drugoj polovini čovjekovog života. On nam kaže da je nesvjesno inteligentno i svrhovito, a kada djeluje suprotno od ega vrši kompenzaciju našeg jednostranog stava na inteligentan način, jer pokušava da povрати izgubljenu ravnotežu. Uprkos činjenici da je nesvjesno zaista nesvjesno, ipak se pojavljuje inteligencija i svrha u njegovim neželjenim upadima. Jungovo suočavanje sa nesvjesnim pokazalo mu je da je psiha po svojoj prirodi samoregulišuća.

Psiha to radi na kompenzatorni način. Kada ličnost ima određene probleme u prilagođavanju spoljašnjoj ili unutrašnjoj stvarnosti, nesvjesna psiha reaguje u formi snova, fantazija ili sinhroniciteta, u pokušaju da kompenzuje svjesni stav i uspostavi izgublenu ravnotežu. Ako postoji osjećanje fragmentacije Sopstvo će to pokušati da kompenzuje nudeći osjećanje jedinstva. Primjeri toga mogu se pronaći u vrlo dirljivim i uznemirujućim slikama mandala, ili u kvadratnim i kružnim oblicima koji se često pojavljuju u snovima neurotičara ili onih koji imaju velike probleme. Krug i kvadrat liječe rascjep u čovjekovoj duši, te se pojavljuju u njihovim snovima kao prirodni mehanizam odbrane. Ostali primjeri su rozete na katedralama, Jezekijeve vizije točkova unutar točkova ili tibetansko slikanje pijeskom, tj. pješčane mandale.

Evo primjera: djevojka je sanjala da se nalazi na cvjetnoj livadi sa svojim rođakom koji je njenih godina i sličnih životnih stavova. Mjesečina ih obasjava. Ona se ugodno osjeća. Oboje su srećni. Analitičar je pita da li ima mladića sa kojim se zabavlja, iako je znao odgovor da nema. Noć obilježava njenu želju da se zabavlja sa njim, ali da to niko ne zna. Želja je podsvjesna, zato se pojavljuje u njenom snu. Kako god mi zvali tu moć Sopstva, unutrašnji sudija ili savjest, moralni integritet ličnosti, unutrašnji čovjek, *Sein* ili mudrac u nama, želja za životom – poput simboličke slike ovog sna – unutrašnji glas, postoji transpersonalni aspekt čovjekove psihe koji pokušava da kompenzira naše svjesne stavove i namjere u stvaranju cjelovite ličnosti. Na kraju puta, ako budemo imali sreće, pronaći ćemo „teško dostupno blago, dijamantsko tijelo, zlatni cvijet“, ili *Lapis philosophorum*...

Ova samoregulacija se odvija sve vrijeme, bili mi svjesni toga ili ne. Ali, kada kroz analizu ili tumačenje sna pokušavamo da postanemo svjesni tih kompenzatorskih nagovještaja uzimajući ih ozbiljno u obzir, proces individuacije teče mnogo lakše i život

se kvalitetnije ispunjava. Ako bilo što razumijemo od nesvjesnog, znamo da je to saznanje teško prihvatiti. Takođe, znamo da ga je opasno potiskivati, jer nesvjesno je naš život i taj se život okreće protiv nas ako ga potiskujemo, kao što se događa u neurozama. Svjesno i nesvjesno ne čine cjelinu kada je jedno od njih potisnuto i povrijeđeno od strane onog drugog. Ako se već moraju boriti, neka to barem bude poštena borba sa jednakim uslovima za obje strane. Oboje su aspekti života. Svijest će braniti svoj razlog i zaštititi se, a haotičnom nesvjesnom će dati priliku da ide svojim putem u mjeri u kojoj to možemo podnijeti. To znači otvoreni sukob i saradnju u isto vrijeme. To je očito čovjekov život. To je stara igra čekića i nakovnja. Između njih se strpljivo kuje gvožđe u neuništivu cjelinu, *pojedince*. To je otprilike ono što se zove proces individuacije.

Ovdje dobijamo još nekoliko naznaka o tome što je uključeno u ovaj dijalektički odnos između ega, koji je svjesna ličnost, i nesvjesnog, koje je sve čega ego nije svjestan. To ne znači da je cilj dobiti pobjednika ili gubitnika. Ako je bilo ko povrijeđen ili pokušava da se nametne, cjelokupna ličnost gubi. Oboje su legitimni aspekti života. Ali, to ne znači da ne postoje tenzije između njih. Oboje imaju svoje uloge, oboje imaju svoja jedinstvena sredstva komunikacije. Ali, na kraju ego odlučuje koliko nesvjesnog može izdržati i kojim će putem u životu krenuti. Očekivani ishod je da ćemo u održavaju, ili čak u patnji, ove saradnje sa nesvjesnim postati onaj jedinstveni pojedinac za kojeg imamo mogućnost da postanemo. Radi ilustracije, što se može dogoditi kada se ovo traženje ravnoteže psihe okrene u korist ega ili nesvjesnog imate jedno uznemirujuće upozorenje u Jungovom djelu *Mysterium Coniunctionis*, a i u priči iz njegovog života.

Jung kaže: „Ako zahtjev za samosaznanjem zahtijeva sudbina i bude odbijen, taj negativni stav može dovesti do

stvarne smrti... Zahtjev ne bi došao do te osobe da je mogla da krene sa nekog obećavajućeg puta. Ali, čovjek je uhvaćen u slijepoj ulici iz kojeg ga samo spoznaja može izvući. Ako to odbije, drugi put ne postoji. Obično nije ni svjestan te situacije, a što je više nesvjestan to je više na milost i nemilost nepredviđenim okolnostima. Ne može se dovoljno brzo skloniti sa autoputa, penjući se na planinu, na više načina promašuje utočište, na skijanju misli da može da savlada opasnu krivinu, a u svojoj bolesti iznenada gubi hrabrost da živi. Nesvjesno ima hiljadu načina da ugasi nekorisno postojanje iznenađujućom brzinom.“

Jung je opisao jedan pacijentov san: „Penjem se na visoku planinu, preko strmih snijegom prekrivenih padina. Penjem se sve više i više, a vrijeme je predivno. Što se visočije penjem, to se bolje osjećam. Mislim, kad bih se samo mogao ovako penjati stalno. Kad stignem na vrh moja sreća i ushićenje biće toliko veliki da osjećam da ću se moći uzdići pravo u svemir. I otkrivam da to zaista radim. Uzdižem se kroz prazan vazduh i budim se u čistoj ekstazi.“

Snivač je bio obrazovan čovjek od oko 50 godina i bio je vrlo uspješan planinar. Priznao je Jungu da voli da se penje bez vodiča jer ga sama opasnost od penjanja fascinira. Dodao je da planinari jer mu boravak kod kuće nikako ne odgovara, a uz to mu se gadi posao kojim se bavi. Jungu je palo na pamet da je strast tog čovjeka prema planinama način bijega od egzistencije koja je mu je postala nepodnošljiva. Upozorio je čovjeka da kad planinari ne ide sam, već da povede dva vodiča i u potpunosti slijedi njihove instrukcije. Ali, čovjek se na to samo nasmijao. Dva mjeseca kasnije dok je sam planinario zatrpala ga je lavina, ali je u tren oka spašen. Tri mjeseca kasnije poginuo je, a vodič koji je stajao ispod njega vidio je kako je doslovno zakoračio u vazduh, u prazan prostor, dok se spuštao niz stijenu.

Ovo iskustvo je u velikoj mjeri uticalo na Junga u davanju tvrdnje da nesvjesno ima hiljadu načina da uništi besmisleno postojanje iznenađujuće brzo, kada je zahtjev za samosaznanjem koji traži sudbina odbijen. Takođe, nesvjesno takođe ima hiljadu načina da stvori situaciju u kojoj se osoba iznenada nađe suočena sa nevoljom koja liči na smrt. Šok, sramota, osuda, reperkusije, pad, sve to može stvoriti osjećaj i efekat umiranja kada je zahtjev za samospoznajom koji traži sudbina odbijen.

Što se događa kada se nađemo suočeni sa nesvjesnim? Jung je u tome imao vlastito iskustvo. Imao je fizičke i mentalne poteškoće. Kad je završio pisanje *Psiholoških tipova* nesvjesno mu je sugerisalo da počne da piše još jednu knjigu. Jungov odgovor nesvjesnom je bio: „Mogu početi da pišem tu knjigu, ali ću vjerovatno umrijeti čineći to.“ Kao da nesvjesno nema pojma o smrti, prostoru i vremenu, pa zato nema pojma o čovjekovim ograničenjima, bila ona fizička, mentalna ili neka druga. Jung nije odmah počeo da piše tu knjigu. Umjesto toga, neko vrijeme se odmarao. Uprkos bogatstvu mudrosti koje nesvjesno ima, postoji osjećanje da je nesvjesno zaista nesvjesno i zavisi od ega koji mu postavlja granice i daje informacije o aktivnostima u *stvarnom svijetu*. Čini se da Sopstvu treba ego upravo onoliko koliko egu treba Sopstvo. Odnos između ega i Sopstva mora biti dijalektički odnos.

U svojoj autobiografiji *Sjećanja, snovi, razmišljanja*, koju je pisao neposredno prije smrti Jung kaže: „Kada slijedimo put individucije, kada živimo svoj vlastiti život, tada pravimo greške, bez toga život ne bi bio potpun. Ne postoji garancija, ni u jednom trenutku, da nećemo napraviti grešku i upasti u smrtnu opasnost. Možemo misliti da postoji siguran put. Ali, to je put smrti. Zatim se više ništa ne događa, u svakom slučaju ne ono pravo. Svako ko ide sigurnim putem mrtav je.“

Ovo je otrežnjujuća izjava, ali je neophodna. Važno je da osoba uđe u proces individuacije sa otvorenim očima. Biće grešaka. A, i ne postoji garancija uspjeha. No, postoji određeni osjećaj zadovoljstva koji se stiče u slijeđenju vlastitog puta na kojem se sudbonosne greške i pogrešna skretanja susrijeću sa određenom količinom milosti, a naša patnja sa određenom empatijom. Kad se dugo bavimo nesusjesnim shvatimo da je Sopstvo veoma mudro, saosjećajan prijatelj koji je uvijek spreman da pomogne, nikad nije nasilan i pretjerano kritičan, a posjeduje beskrajno strpljenje.

Proces individuacije znači osvješćivanje i integraciju svih mogućnosti koje su urođene čovjeku. Protivi se svakom konformizmu i zahtijeva odbacivanje stereotipa po kojima ljudi žive. Pokazuje nam da svi mi možemo imati svoj vlastiti put. Onima koje društvena zajednica ne priznaje, odbacuje ili čak prezire može vratiti samopouzdanje u ljudsko dostojanstvo, te pokazati put. Svjesno uključivanje u proces idividuacije zahtijeva izvjesnu snagu i hrabrost, jer kad se pojedinac suoči sa nesusjesnim nastoji da živi svoj vlastiti život. Vrlo lako se može naći u sukobu sa vlastitom samoprocjenom ili sa društvenim očekivanjima. Saznanje da postoje i drugi koji su uključeni u razvoj vlastite ličnosti može nam stvoriti jedan oslobađajući i otrežnjujući osjećaj da smo povezani ne samo sa drugima već i sa izvorom života.

Individuacija je noćna plovidba morem, silazak u podzemlje svijesti, i obično je povezana sa depresijom, konfuzijom, tegobom, gubitkom energije ili ozbiljnim razmišljanjem. Nikako nije ugodno iskustvo, ali ako izdržimo, postoji određena vrsta nagrade koju ćemo dobiti. Iako su mitovi koji govore o noćnoj plovidbi morem drevna priča, posjeduju svježinu i pronicljivost koje govore o nedoumicama i dilemama ljudskog postojanja. Mitovi dodaju još jednu perspektivu višestrukome procesu individuacije, ali pokazuju razvoj pojedinca i ljudske vrste.

Kako se mijenja odnos između ega i nesvjesnog, tako se i mijenja naš odnos sa drugim ljudima i svijetom u kojem živimo.

Analitička psihologija se bavi istraživanjem složenosti tog odnosa, te psihičkog razvoja koji on stvara. Nikada niko nije bio u potpunosti individualizovan. Dok nam je cilj dostizanje lične cjelovitosti i zdravog odnosa sa Sopstvom, vrednovanje individuacije leži u onome što se događa na tom putu. Cilj je važan samo kao ideja, istinska vrijednost je *opus* koji vodi do cilja. To je cilj života.

Ukupni čovjek je pojedinac, ali ne i egocentrična ličnost koju pojedinac često koristi kao opravdanje da bi se razvijao na račun drugih. Pojedinac postaje svjestan svoje jedinstvene ličnosti kroz prihvatanje nesvjesnih sadržaja psihe, ostvarujući jedinstvo sa cijelim svijetom, organskom materijom i cjelokupnim kosmosom. Hemingvej kaže: „Čovjek nije ostrvo već dio kontinenta... Smanjuje me smrt svakog čovjeka jer sam dio čovječanstva, i zato nikad ne pitam kome zvono zvonilo!“

Proces individuacije možemo opisati kao psihološko putovanje (noćna plovidba morem ili silazak u podzemlje svijesti), a to je klizav i vijugav put. Može vam izgledati kao vrćenje u krugu, ali iskustvo nam pokazuje da je spirala istinski prikaz tog procesa. Na tom putovanju čovjek se može sresti sa svojom Sjenkom, pa se zato moramo spremiti i naučiti kako da živimo sa ovim užasnim i zastrašujućim aspektom naše ličnosti. Kada se Niče sreo sa Sjenkom poludio je. Nije mogao svjesno da prihvati da je ona dio njegove potisnute ličnosti. Nema cjelovite (ukupne) ličnosti bez prepoznavanja i priznavanja suprotnosti u sebi. Na putu individuacije čovjek će se sresti i sa ostalim arhetipovima i zbog njihovog očaravajućeg efekta doći u mnoge opasnosti. Iako je na ovom putu sve izraženo u formi slike, tj. simbolično, to ne znači da su u pitanju fiktivne opasnosti, već veoma stvarni rizici od kojih može zavisiti

sudbina čovjekovog budućeg života. Najveća opasnost je od fascinirajućih slika kojima se izražavaju arhetipovi kolektivno nesvjesnog. Ako se poistovjetimo sa tim slikama, dolazi do inflacije ličnosti.

Svako ko eksperimentiše susrećući se sa nesvjesnim plaši se da ga taj susret može odvesti u ludilo i zato mu je tada potrebno prisustvo analitičara (učitelja, gura), nekog ko je već vidio da su se takve stvari dogodile i drugim ljudima, nekog ko zna da nije potrebno stalno pobjeđivati svijet. On će mu reći: „Čovjek je već ranije bio tu i kroz iskustvo doživio i pobijedio te slike (vrijednosti).“ Te slike mnoge od nas često dovode do vjerovanja u religiju. Čovjek nije izmislio *Sveto trojstvo, bezgrešno začéće*, itd... Te slike je vidio i doživio u svojim snovima, vizijama i fantazijama. Prosto su mu se dogodile, a stanuju u našoj nesvjesnoj psihi. Zato su tako prijemčive za čovjeka. Neophodno je razumjeti te fascinantne slike. Tako čudno sijaju i prijete prije nego što naše „oko svijesti“ odabere neko objašnjenje za njih, kako bi ih učinilo inteligentnim.

Ličnost koja je prošla kroz proces individuacije izliječena je, oslobođena i transformisana, tako da je postala individualna u cjelokupnom doživljaju svijeta, ali to ne znači da je postala egocentrična.

Čovjek je cjelovito biće, ali je većina od nas izgubila vezu sa najvažnijim djelovima sebe. Kroz razumijevanje (analizu) snova i buđenjem imaginacije možemo kontaktirati i reintegrirati izgubljene djelove naše ukupne ličnosti. Clj života je individuacija, proces upoznavanja sebe, izražavanje i usklađivanje različitih komponenti psihe. Ako shvatimo svoju jedinstvenost, možemo krenuti putem individuacije i stići do pravog sebe. Svako od nas ima specifičan poziv i ulogu koji su jedinstveni, samo njegovi, a ako se ne ispuni kroz ujedinjenje svjesne i nesvjesne psihe možemo se razboljeti i nestati. Jung

nam saopštava: „Individuacija znači postati jedno cjelovito biće, u onoj mjeri u kojoj individualnost obuhvata našu najdublju, posljednju i nekompatibilnu jedinstvenost, a to podrazumijeva postajanje jedinstvenog sebe. Individuaciju možemo prevesti kao dolazak do sebe, samospoznaju. Često se ego identifikuje sa ličnošću. Individuacija je tada egocentričnost.“

I zato čovječe, *Go your own way!*

KULTURNI ŽIVOT LOVĆENCA U 20. VIJEKU

Nenada Stevović

Lovćenac, a town in Vojvodina settled by Montenegrins after World War II, developed a vibrant cultural life throughout the 20th century. Rooted in national traditions, this cultural expression found authentic affirmation and broad emancipation across various domains—including theatre, music, visual arts, libraries, cinema, monumental heritage, literature, and publishing. The cultural spirit and forms that emerged were marked by strong social activism, inclusivity, and an emancipatory ethos. These developments were shaped by the enduring identity of Montenegrin cultural heritage and the evolving framework of Yugoslav cultural policy.

Neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata, kroz proces agrarne reforme i kolonizacije koji se odvijao od 1945. do 1948. godine, u napuštenu vojvođansku varoš Sekić planski je naseljeno oko 5.000 Crnogoraca, u najvećoj mjeri iz cetinjskog i barskog sreza. Sekić je prije toga bio naseljen isključivo Njemcima i u urbanističkom smislu smatrao se najuređenijim mjestom te veličine u Vojvodini. Novi stanovnici ove lijepe varoši u bačkoj ravnici su joj krajem 1946. godine promijenili ime i nazvali je Lovćenac, da ih podsjeća na stari kraj.

Nakon aklimatizacije na novu sredinu i privikavanja na uslove života koji su bili znatno drugačiji od onih u kojima su do tada živjeli, pored ostalih društvenih aktivnosti, počeo se razvijati i kulturni život. Najveći dio novih stanovnika Lovćenca došao je

iz ruralnih predjela Stare Crne Gore, ali je stigao i jedan broj onih koji su živjeli u urbanim sredinama i bili članovi raznih kulturno-prosvjetnih društava, pozorišnih i muzičkih družina. U tome su prednjačili doseljenici sa Cetinja koji su, zajedno sa prosvjetnim radnicima koje je služba dovela u ovo mjesto, inicirali i pokretali kulturne aktivnosti. Za tako nešto imali su podršku i od novoformirane vlasti, Mjesnog narodnog odbora i njegovih čelnih ljudi, predsjednika Đura Čelebića i sekretara Radovana Stevovića. Prilikom posjete Lovćencu marta mjeseca 1946. godine, predsjednik crnogorske vlade Blažo Jovanović je na sastancima sa mjesnim rukovodstvom, kao i prilikom obraćanja mještanima, posebno isticao značaj kulture i kulturne emancipacije. Prve tri decenije donijele su bogat i dinamičan kulturni život i može se reći da je Lovćenac u odnosu na druge vojvođanske varoši, na prostoru između Novog Sada i Subotice, dominirao po kvalitetu i raznovrsnosti kulturnih aktivnosti.

Ova studija je doprinos njegovanju kulture sjećanja i pokušaj da se od zaborava otrgne jedno neponovljivo vrijeme u društvenom i kulturnom životu Lovćenca. Za pomoć i podršku tokom istraživanja autor se posebno zahvaljuje gospodinu Jovanu Bečaru dugogodišnjem pedagogu i kulturnom pregaocu. Zahvalnost i svima koji su fotografije iz svojih privatnih arhiva ustupili za objavljivanje.

Pozorišni život

Već od samog dolaska novih stanovnika i organizovanja svakodnevnog i društvenog života, krajem 1945. godine u Lovćencu se počeo razvijati kulturno-prosvjetni rad. Održavaju se igranke, a zatim i raznovrsne priredbe sa „šarenim programom“. Okupljaju se razne glumačke, muzičke, pjevačke i recitatorske grupe. Osim muzičkih tačaka, na priredbama se recituje, igraju folklorne tačke, izvode skečevi, kao i Nušičeve

jednočinke *Muva*, *Kirija*, *Analfabeta* i *Pod starost*. Harmonike sviraju braća Pero i Kajo Samardžić, a kulturni pregalac Dušan Bećar i učitelj Jovan Grujić su u duetu sa violinama izvodili Mokranjčeve kompozicije. Prve priredbe su se održavale u sali koja je sada školska fiskulturna sala, a takođe i na improvizovanoj ljetnjoj pozornici u dvorištu školske zgrade.

Amatersko pozorište „Jovan Tomašević“

Ubrzo je sazrelo vrijeme za formiranje ozbiljne kulturne organizacije, pa se više neformalnih družina u zimu 1946. godine objedinilo u jedinstveno Amatersko pozorište „Jovan Tomašević“. Ime je dobilo po pravniku i organizatoru komunističke partije u Crnoj Gori Jovanu Tomaševiću (1892–1924). Jedna ulica u Lovćencu nosi njegovo ime. Većina članova amaterskog pozorišta bili su prosvjetni radnici i značajan broj Cetinjana koji su sa sobom donijeli glumačko i pozorišno umijeće. Predsjednik ove kulturne organizacije bio je Jovo Čejović, sekretar Ivan Srđanov Ivče, blagajnik je bio Mirko Pavićević, a režiju je vodio poznati i priznati kulturno prosvjetni radnik Kosta Čičovački. U rad pozorišta se uključio veliki broj talentovanih mještana: Dušan Bećar, koji je na Cetinju u Narodnom pozorištu radio kao pozorišni frizer, vlasuljar i šminker, zatim Andrija Lazarević, Rajko Vujošević, Vido Pejanović, braća Ilija i Veljko Drašković, Branko Samardžić, Nenad Čejović, Marko Vučković, Mićo Simonović, Vlastimir Pečurica, Žiža Mirković, Dušica Čičovački, Jovanka Zrnić, Dobrila Žakić, Katica Srđanov, Mica Simonović, Vukosava Drašković, Jelka Lazarević, Branko, Božo i Anka Belojević i drugi.

Kosta Čičovački je bio reditelj i glavni pokretač pozorišnih aktivnosti, dok se Vlastimir Pečurica bavio scenografijom, slikanjem dekora i šminkanjem glumaca. Stolarske radove oko dekora radili su Svetozar Lekić i Boro Javorina.

Pri pozorištu je formiran i hor koji je u početku vodio Vladimir Jerić, knjigovođa u poljoprivrednoj zadruzi „Njegoš“, a kasnije operski pjevač u Rijeci. Nakon njega, dirigent je bio Kosta Čičovački. Hor je na svom repertoaru imao masovne pjesme, kao i *Rukoveti* i druge Mokranjčeve kompozicije. Nastupao je na svim akademijama i prigodnim svečanostima do kraja 1950. godine.

Glumačka ekipa je bila brojna, a repertoar bogat. Prva odigrana predstava Amaterskog pozorišta „Jovan Tomašević“ je bila *Dido* Janka Veselinovića u kojoj je ulogu Maksima bravurozno igrao Ilija Drašković, kasnije profesionalni glumac u više jugoslovenskih pozorišta. Kada je Ilija napuštio Lovćenac, ovu ulogu uspješno je nastavio da igra njegov brat Veljko. U toj predstavi glavnu žensku ulogu, lik Ljubice igrala je učiteljica Jovanka Zrnić, dok je Đida glumio Nenad Čejović. Nakon toga, ređaju se predstave Nušićevih komedija: *Gospođa ministarka* u sjajnoj izvedbi Jelene Gazivode, zatim *Sumnjivo lice*, *Pokojnik*, *Vlast* i *Ožalošćena porodica*. Jovan Sterija Popović je bio zastupljen sa predstavama: *Kir Janja* i *Pokondirena tikva*. Igrana je i *Zona Zamfirova* Stevana Sremca, *Prosidba* Čehova i drama *Za bolji život* Rasima Filipovića. Pripremljeni su i komadi: *Voda sa planine*, po tekstu Raše Plaovića i Milana Đokovića, zatim *Podvala*, po pozorišnom tekstu Milovana Glišića, *Klupko* Pera Budaka, kao i predstave *Hajduk Stanko* i *Stanoje Glavaš*.

Glumac Ilija Drašković je nakon odlaska iz Lovćenca ostavio neizbrisiv trag u pozorišnom životu Subotice. U periodu od 1954. do 1986. godine u Narodnom pozorištu u Subotici je imao uloge u 141 predstavi. Međunarodni festival Dani dramskog studija (DADRAS), koji se već treću deceniju održava u tom gradu, ustanovio je Nagradu za pozorišnu ideju i duh predstave „Ilija Drašković – Drale“.

Kulturna predstava Amaterskog pozorišta „Jovan Tomašević“ bila je *Gorski vijenac*, Njegošev dramski spjev, koji je za scensko

izvođenje adaptirao i u Narodnom pozorištu u Beogradu režirao Radomir Raša Plaović. Premijera predstave *Gorski vijenac* je izvedena 1. marta 1952. godine u čast otvaranja novoizgrađenog Zadružnog doma, današnjeg Doma kulture u Lovćencu. Pozorišna sala je mogla da primi blizu 500 gledalaca i bila je dupke puna. Predstavu u kojoj je bilo angažovano 45 učesnika, režirao je Kosta Čičovački, scenografiju i dekor uredio je Jovan Bećar, scenarista je bio Mirko Pavićević, a maske je radio Vlastimir Pečurica. Iz sačuvanog plakata-programa se vidi da je lik *vladike Danila* igrao Luka Petričević, a ostale uloge: *Iguman Stefan* – Ilija Kustudić, *Vojvoda Draško* – Veselin Raičević, *Vuk Mandušić* – Radomir Mićunović, *Knez Bajko* – Rajko Vujošević, *Knez Rogan* – Božo Belojević, *Knez Janko* – Vido Kustudić, *Knez Rade* – Rajko Radović, *Serdar Vukota* – Nenad Čejović, *Serdar Ivan* – Vuko Selić, *Serdar Janko* – Bajo Vulević, *Vojvoda Milija* – Krsto Pajović, *Vojvoda Batrić* – Milan Drašković, *Vuk Tomanović* – Dušan Marković, *Tomaš Martinović* – Milo Vujović, *Obrad* – Ivo Milić, *Vuk Lješevostupac* – Milutin Roganović, *Pop Mićo* – Vido Pejanović, *Sestra Batrićeva* – Ljubica Pavićević, *Baba* – Marija Samardžić, *Mustaf kadija* – Ivan Srđanov, *Skender aga* – Ilija Đukanović, *Arslan aga* – Marko Vučković, *dva đaka* su igrali Radovan Jovetić i Filip Perović, a *momka* Gojko Kustudić...

Koliko se pozorišna ekipa iz Lovćenca temeljno i studiozno pripremala za premijeru govori i podatak da je cijeli ansambl, desetak dana prije nastupa, organizovano posjetio Narodno pozorište u Beogradu. Posjeta je realizovana uz podršku Seljačke radne zadruge „Njegoš“ koja je u to vrijeme bila organizator i nosilac aktivnosti iz svih oblasti društvenog i privrednog života. Zanimljiv je podatak da je sa predstavom *Gorski vijenac* iz naziva pozorišta izostalo ime Jovana Tomaševića i ono je od tada nosilo naziv Amatersko pozorište pri SRZ „Njegoš“.

Sa svojim predstavama pozorište je gostovalo u okolnim mjestima: Bečeju, Bajmoku, Vrbasu, Srbobranu, Sivcu, Bačkoj

Topoli, Pačiru i Novom Žedniku, dok je sa predstavom *Gorski vijenac* imalo jednomjesečnu turneju u 11 naselja u Vojvodini u kojima su kolonizovani Crnogorci. Na poziv Saveza amaterskih pozorišta Vojvodine sa tom predstavom su gostovali u Novom Sadu na sceni Srpskog narodnog pozorišta.

Pozorište je više puta bilo organizator i učesnik smotri sreskog, zonskog i pokrajinskog karaktera, na kojima je osvajalo zapažena mjesta i nagrade. U sjećanju je ostala i ova zanimljivost: Na smotri u Bajmoku sa predstavom *Gorski vijenac* razbojela se Marija Samardžić koja je igrala babu koja nariče i tuži, i umjesto nje uskočio je Veljko Drašković. Tako dobro je odigrao i bio izvrsno maskiran da niko nije primijetio da je tu tužbalicu izveo muškarac.

Zanimljivo je da su članovi amaterskog pozorišta pripremali i posebne predstave za organizovani doček Nove godine u Lovćencu. Predstave sa puno humora i svečanom scenografijom, nakon kojih bi se svirala muzika i organizovala tombola.

U početku, pozorišni ansambl je probe održavao u zgradi osnovne škole, kasnije su im dodijeljene prostorije u glavnoj ulici. Ova zgrada je adaptirana za tu priliku i dobijena je sala sa oko 200 sjedišta, pozornica, kao i prostorije za garderobu, držanje rekvizita i dekora. Kada je 1952. godine otvoren novoizgrađeni Zadržni dom, predstave su igrali u novoj pozorišnoj sali, a njihove dotadašnje prostorije su preuređene i u njima je kasnije otvoren bioskop.

Kada je 1953. godine prosvjetni radnik i kulturni pregalac Kosta Čičovački otišao iz Lovćenca, u radu pozorišta nastao je zastoj od nekoliko godina. Članstvo se rasulo i pozorišni život je utihnuo. Mladi učitelj Jovan Bećar početkom školske 1955/56. godine počinje da radi u osnovnoj školi i ponovo pokreće rad pozorišta. Jovan je u Novom Sadu završio „tečaj za rukovodioce amaterskih pozorišta i dramskih sekcija“. On je u pozorištu režirao, glumio i slikao dekor. Od starih članova priključili su se

Dušan Bećar
(1898-1979)

Dušan Bećar, koji je glumio i bio zadužen za muziku, Vlastimir Pećurica se pored glume bavio i šminkanjem i Svetozar Lekić koji je radio scenografiju. Većina novih članova su bili mladi ljudi: Branko Ratković, Gojko Stevović, Vuko Selić, Svetozar Sjekloća, Boško Brkljač, Miško Begović, Bato Samardžić, Dragutin Drašković, Golub Traparić, Golub Drašković, Marija Bećar, Jelena Bećar, Mira Selić, Mica Labus, Mileva Kljakić, Dragica Kaluđerović, Beba Mićković, Vesna Samardžić, Biserka Raičković, Ilija Marinković, Jovan Marković, Milovan Vujović, Milo Zuber, Nikola Popivoda, Veljko Zuber, Vaso Ševaljević, Olga Prlja, Ljubica Simonović, Stanka Pećurica, Ike Ševaljević, Anđelija Drašković, Desanka Đukanović i drugi.

Ovo pozorište nastupa kao Narodno amatersko pozorište Kulturno prosvjetnog društva „Njegoš“. Prvi predsjednik društva je bio Đuro Đurović, društvenopolitički aktivista, a od 1958. godine društvo je vodio nastavnik Vitomir Pajković.

Prva predstava ovog pozorišnog ansambla bila je drama *Maća* književnika i dramskog pisca Petra Petrovića Pecija, a zatim komedija *Čvor* istog autora. Velika predstava bila je komedija *Ribarske svađe* italijanskog komediografa Karla Goldonija. Takođe, velika predstava bila je i *Čežnja pod brijestovima*, američkog autora Judžina O' Nila. Premijera ove drame u tri čina odigrana je 17. februara 1957. Godine, a na sačuvanom plakatu pronalazimo i učesnike. Reditelj ove drame u tri čina (11

slika) bio je Jovan Bećar, scenarista Sveto Lekić, šminker Vlastimir Pećurica, a sufleri su bili Dragutin Drašković i Miško Begović. Lik Eframa Kabota glumio je Gojko Stevović, dok su ostale likove igrali Dragica Kaluđerović, Sveto Sjekloća, Bato Samardžić, Jovan Bećar, Vesna Samardžić, Miško Begović, Dušan Bećar, Milovan Vujović, Golub Drašković, kao i Milo Zuber, Jovanka Pejović, Blažo Radović i Stana Kaluđerović. Ples su izvodili Desanka Đukanović, Vasiljka Laković, Beba Samardžić, Veljko Zuber, Nikola Popivoda i Vaso Ševaljević, dok je muzička pratnja bila u izvođenju Bata i Bebe Samardžić.

Predstava Ribarske svađe

Komedije su bile posebno zastupljene u repertoaru pozorišta. Pored već ranije pomenutih Nušićevih djela, igrana je i predstava *Podvala*, realistična komedija Milovana Glišića, kao i *Izbiračica* Koste Trifkovića u tri čina koja u svojoj strukturi ima elemenata zapadnoevropske ironijske komedije.

U to vrijeme u dnevnim novinama *Borba* izlazio je u nastavcima roman pod naslovom *Suđenje Meri Dagan*, američkog pisca Bajara Vejlera (Bayard Veiller). Jovan Bećar je ovu priču dramatisovao i pripremljena je izvanredna i avangardna predstava pod istim naslovom. Posebnost ove pozorišne predstave bila je u

tome što je cijela sala, zajedno sa pozornicom, predstavljala sudnicu. Na pozornici se odigravalo suđenje, a publika u dvorani bila je publika koja prisustvuje suđenju. Neki glumci su na pozornicu dolazili direktno iz publike. Za to vrijeme, bila je to vrlo moderna i neobična predstava.

Pozorište je okupljalo veliki broj glumaca i ostalih učesnika i saradnika, predstave su bile veoma dobro posjećene. Pored igranja u Lovćencu, organizovana su putovanja i gostovanja po okolnim mjestima: Njegoševu, Mileševu, Krušiću, Sivcu, Feketiću.

Ovaj pozorišni ansambl posljednju predstavu odigrao je u Lovćencu 1959. godine, bila je to drama *Jaruga* jugoslovenskog glumca Anta Kraljevića. U vodećim ulogama pojavili su se Marija Bećar, Gojko Stevović, Svetozar Sjekloća i Branko Ratković.

Omladinsko kulturno-umjetničko društvo „Budo Tomović“

Krajem 1949. godine Amatersko pozorište „Jovan Tomašević“ je dobilo ozbiljnu konkurenciju. Mladi ljudi puni energije i entuzijazma i sa nešto drugačijim, modernijim pogledom na društvenu stvarnost i kulturu, osnovali su Omladinsko kulturno umjetničko društvo „Budo Tomović“. Omladinski kulturni entuzijasti su ime društva dali po cetinjskom intelektualcu, narodnom heroju Budu Tomoviću (1914–1942). Njegovo ime nosi i jedna od ulica u Lovćencu. Prvi predsjednik ove kulturne organizacije bio je Ljubomir Radičević, koji je društvo vodio uz podršku brata Đorđija i sestara Bosiljke i Darinke. U društvu se angažovao i Vlastimir Pečurica koji je neposredno prije toga u Pančevu završio „tečaj za režiju i rukovođenje amaterskim društvima“. Posebno angažovani u ovoj omladinskoj organizaciji su bili Žarko Pešikan, Blažo Kustudić, Jovan Čelebić, Branko Martinović, Desanka Beba Mićković, Mićo Simonović, Vojislav Vojo Gazivoda, Gojko Stevović, Veljko Drašković, Svetozar

Sjekloća, Ivo Gregović, braća Đuro i Vukadin Đurović i drugi. Društvo je bilo aktivno 10 godina, a pored dramske, imali su folklornu i muzičku sekciju. Na repertoaru dramske sekcije bila su djela domaćih i inostranih autora, između ostalih: *Balkanska carica* Nikole I Petrovića Njegoša, *Jelisaveta* Đure Jakšića, *Dva cvancika* Milovana Glišića, *Laža i paralaža*, *Ugašeno ognjište* i *Kir Janja* Jovana Sterije Popovića i druge. Sa predstavom *Kir Janja* učestvovali su u Apatinu na smotri amaterskih pozorišta Vojvodine dobivši pozitivne ocjene od stručne i laičke javnosti.

Omladinsko kulturno-umjetničko društvo „Budo Tomović“ u nekoliko navrata organizovalo je priredbe pod nazivom „Veselo večer“, a po uzoru na istoimenu emisiju Radio Beograda. Na programu su bile šaljive tačke, pjesme, skečevi, a obuhvatani su i aktuelni događaji i zbivanja u mjestu. Na humorističan način ukazivano je na neke negativne pojave u lokalnoj zajednici. Autori priredbi bili su braća Ljubomir i Đorđija Radičević.

U sklopu muzičke sekcije najaktivniji je bio tamburaški orkestar kojim je rukovodio dirigent Dušan Bećar. Ta vrsta muzike je bila novina za crnogorske koloniste, ali su je brzo prihvatili i sa uživanjem slušali na raznim priredbama i manifestacijama. Orkestar je izvodio veliki broj melodija i kompozicija, a između ostalog i jedan koncertni valcer u trajanju od 30 minuta.

Prostorije Omladinskog kulturno umjetničkog društva „Budo Tomović“ bile su takođe u glavnoj ulici, u zgradi gdje se kasnije nalazio tekstilni pogon „Lovćenčanka“, nekoliko stotina metara udaljene od prostorija Amaterskog pozorišta „Jovan Tomašević“. Zdravo rivalstvo te dvije organizacije obilježilo je kulturni život u Lovćencu u prvoj poslijeratnoj dekadi. Takmičili su se ko će se predstaviti boljom predstavom, scenografijom ili muzičkim nastupom. Oba društva je pratio veliki broj gledalaca i kod kuće i na gostovanjima koja su često organizovana. Njihovi savremenici i lokalni hroničari su saglasni da je teško procijeniti koje kulturno društvo je bilo bolje i uspješnije u radu.

KUD „Petar Petrović Njegoš“

Poslije prestanka rada kulturnih društava „Jovan Tomašević“ i „Budo Tomović“ grupa entuzijasta i bivših članova pokušali su tokom 1959. i 1960. godine da ožive pozorišni život u Lovćencu. Najuporniji u tome bili su Jovan Bećar, Svetozar Sjekloća, Gojko Stevović, Vlastimir Pečurica, Boško Vujosević, Vukica Lekić, Dragica Kaluđerović... Grupu koja nije bila zvanično registrovana nazvali su „Petar Petrović Njegoš“ i tokom jedne sezone uspjeli su da pripreme 3 pozorišna komada. Ovo društvo

KUD Njegoš – Igre iz Crne Gore

nije se dugo održalo, pa je uslijedila pauza do 1965. godine. Tada je nastavnik Milutin Popović okupio omladinu u mjesnoj biblioteci i organizovao pripremanje pozorišnog komada *Dvostruka svadba*. Bio je to povod da mu se pridruže ostali entuzijasti. Formirano je i registrovano novo društvo i po uzoru na prethodni pokušaj nazvano KUD „Petar Petrović Njegoš“. Za prvog predsjednika izabran je Milutin Popović, a zapaženu ulogu u društvu imali su Vlastimir Pečurica, Ljubomir Perović, Pavle Perazić, braća Neđeljko i Novak Javorina, Jovanka Novaković, Branka

Purlija, Senka Orlandić, Miodrag Maraš, Gojko Stevović, Radmila Krivokapić, Ilija Banović, Milica Šakić, Francika Sabo, Milica Stanišić, Vukica Vučetić, Senka Đurašević, Slavica Đukanović, Rade Tatalović, Ilija Radunović, Đorđe Krivokapić, Miodrag Pečurica, Jovan Radonjić, Čedomir Drašković i drugi. Pored *Dvostruke svadbe*, društvo je pripremilo i pozorišni komad *Skampolo* po tekstu italijanskog romanopisca Daria Nikodemia, kao i predstave *Dječiji dodatak*, *U srijedu se registrujem*, *Banović Strahinja*, *Klupko*, *Sumnjivo lice*, *Kir Janja* i druge.

Pozorišne predstave je pratio veliki broj gledalaca, pozorišna sala u Lovćencu je uvijek bila ispunjena do posljednjeg mjesta i tražila se karta više. Tako je bilo i na gostovanjima koja su bila česta, zanimljiva i uzbudljiva. Nastupali su u Bačkoj Topoli, Njegoševu, Malom Beogradu, Starom Žedniku, Subotici, Crvenki, Sivcu, Odžacima, Bačkom Dobrom Polju, Savinom Selu, Zmajevu, Kuli, Krušiću, Feketiću, Vrbasu. Kakvo je interesovanje za njihove nastupe bilo, slikovito prikazuje događaj iz Bačkog Dobrog Polja, kada je početak predstave kasnio zbog velike gužve. Sva mjesta u sali su bila zauzeta i stajalo se sa strane, redari su zaključali vrata, ali su znatizeljni mještani provalili prozore i tako ušli.

Društvo je imalo nekoliko, čak i dvogodišnjih, pauza, a nakon Popovića predsjednici su, do haotičnih devedesetih godina prošlog vijeka, bili i Neđeljko Javorina, Pavle Perazić, Žarko Ratković, Gojko Stevović, Milivoje Abramović, Milorad Popović, Radmila Bigović i Mileva Tomić.

Kulturne veze sa zavičajem

Zbog nacionalnog sastava stanovništva, koji je većinski bio crnogorski, kulturni život u Lovćencu se razvijao uz stalnu želju i inicijativu za saradnjom sa kulturnim organizacijama, obrazovnim institucijama, kao i pojedincima, kulturnim pregaocima iz Crne Gore. Književnici i istoričari iz zavičaja bili su česti

gosti, ali zbog daljine, brojnosti ansambla, kabaste opreme i finansijskih razloga teško je bilo organizovati gostovanje nekog crnogorskog pozorišta.

Kod mještana Lovćenca, od samog napuštanja rodne grude, jako je bilo prisutno interesovanje za dešavanja u zavičaju. U početku je jednom broju aktivista dolazila *Pobjeda*, a malo kasnije se ta novina mogla kupiti u prodavnici štampe i cigareta koja je otvorena početkom pedesetih godina. *Pobjeda* je opširno i iscrpno izvještavala o društveno-političkim, kulturnim i sportskim događajima u Crnoj Gori. Do 1975. godine te novine su bile dvonedjeljnik, a otada su prešle na dnevno izlaženje. Takođe, jedan broj mlađih ljudi primao je putem pretplate *Omladinski pokret*, list CK Narodne omladine Crne Gore.

U Novom Sadu se od 1956. godine održava pozorišni festival Sterijino pozorje kao stalni festival nacionalne drame i pozorišta takmičarskog karaktera. Do 1990. godine festival je nosio ime „Jugoslovenske pozorišne igre“. Kada je festival zaživio i zauzeo prepoznatljivo i važno mjesto na kulturnoj mapi Jugoslavije, bila je to prilika da pozorišni ansambli iz Crne Gore naprave iskorak van svoje republike. Tako je na festivalu koji je održan 1962. godine po prvi put nastupilo i Narodno pozorište iz Titograda, predstavljajući se predstavom *Hajka* po romanu Mihaila Lalića. Dramaturg, reditelj i scenograf je bio Nikola Vavić. Grupa ljubitelja „dasaka koje život znače“ i entuzijasta iz Lovćenca prisustvovala je toj predstavi. Takođe, Lovćenčani nijesu propustili da vide i predstavu *Prorok* po tekstu Žarka Jovanovića u režiji Zdravka Velimirovića sa kojom se Crnogorsko narodno pozorište iz Titograda predstavilo na 15. festivalu 1970. godine, kao i predstavu *Svečanost se odlaže* po tekstu Jevrema Brkovića u režiji Blagote Erakovića koja je u Novom Sadu igrana 1972. godine. Glumica Dragica Tomas (1935–2017) je crnogorskom glumištu donijela prvu Sterijinu nagradu na 20. Jugoslovenskim pozorišnim igrama u Novom Sadu za izvanredno tumačenje lika

Jovane u predstavi *Ognjište*, u režiji Blagote Erakovića. Pored nje, u predstavi koja je odigrana 21. aprila 1975. godine, igrali su i Drago Malović, Zlata Raičević, Branislav Vuković, Grozdana Lengold, Boro Begović, Vaso Vujanović, Zlatibor Stojimirov i Čedo Vukanović. Iste godine Dragica Tomas je vodila dramski program u Lovćencu na manifestaciji povodom otkrivanja spomenika palim borcima i žrtvama fašističkog terora. Ljubitelji teatra iz Lovćenca organizovano su prisustvovali i predstavi Crnogorskog narodnog pozorišta po tekstu Borislava Pekića *Odbrana i poslednji dani*, reditelja Branislava Mićunovića koja je igrana 1985. godine, kao i predstavi Vide Ognjenović *Kanjoš Macedonović* sa kojom se novosadskoj publici predstavio Grad teatar Budva 1990. godine. Tokom burnih devedesetih godina, ostalo je zabilježeno da je grupa kulturnih pregalaca iz Lovćenca 1994. godine prisustvovala predstavi Kraljevskog crnogorskog narodnog pozorišta „Zetski dom“ sa Cetinja *Princeza Ksenija od Crne Gore* rediteljke Radmile Vojvodić.

Svečanost povodom otkrivanja spomenika,
glumica Dragica Tomas u sredini, 1975.

U nekoliko navrata gost Lovćenca bio je Džoni Hodžić, istaknuti crnogorski glumac, scenarista i reditelj. Ova legenda podgoričke kulturne scene jedan je od osnivača i rukovodilaca teatra DODEST i jedan od osnivača i direktora Festivala internacionalnog alternativnog teatra – FIAT. U Lovćencu još živi sjećanje na njegovo recitovanje stihova crnogorskih pjesnika, ali i integralno interpretiranje govora Fidela Kastra povodom smrti legendarnog Če Gevare.

Omladinske organizacije Lovćenca i Kolašina potpisale su 1977. godine povelju o bratimljenju. Centralnoj svečanosti održanoj u Kolašinu prisustvovalo je blizu 800 ljudi. Događaj je organizovan u novoizgrađenom Spomen domu, jednom od bisera crnogorske poslijeratne arhitekture. Smještena u samom centru grada okruženog planinama, ova građevina predstavlja jedinstveni primjer spoja moderne arhitekture i gotovo netaknute prirode. Takođe, na svečanosti u Lovćencu, Dom kulture nije mogao da primi sve one koji su željeli da budu dio tog trenutka. Povelju o bratimljenju potpisali su predsjednici omladine Kolašina i Lovćenca, Veselin Radonjić i Dragan Maraš. Bio je to početak intenzivne saradnje, čestih uzajamnih posjeta, susreta kulturnih pregalaca i zajedničkih programa. Kulturno umjetničko društvo „Mijat Mašković“ iz Kolašina je sa igrama iz Crne Gore priredilo nezaboravan koncert u Lovćencu. To društvo postoji od 1943. godine i najbrojnija je organizacija u Kolašinu. Rješenjem Ministarstva kulture Crne Gore ima status čuvara nematerijalnog kulturnog dobra „Tradicionalne igre kolašinskog kraja“ i po tome su jedinstveni i na širem evropskom prostoru. Riječ je o 14 arhaičnih plesova koji se izvode samo uz pjesmu ili ritam koraka. Na repertoaru imaju uglavnom autentične crnogorske plesove, ali i koreografije nadahnute starim plesovima Balkana. Tokom susreta i zajedničkih programa nastupali su i kolašinski pjevači Milisav Moto Laketić, Svetislav Caro Šćepanović, Vejo Vlahović, Miloja Milošević i drugi... dok je

grupa Galaksija svirala na nezaboravnim omladinskim druženjima koja su trajala do iza ponoći.

Takođe, prilikom uzvratne posjete Kolašinu, delegacija iz Lovćenca bi priređivala kulturno-umjetnički program u tom lijepom gradu na sjeveru Crne Gore. Posebno zapažen je bio cjelovečernji program sačinjen recitalom po tekstu Milivoja Miška Abramovića u izvođenju Jadranke Čelebić, Mileve Tomić i Radoslava Brkljača i koncertom folklornog ansambla Kulturno umjetničkog društva „Petar Petrović Njegoš“. Program je ispraćen sa neskrivenim oduševljenjem mnogobrojne publike. Lovćenčani su svoj dramsko-recitatorski, folklorni i muzički program, pored Kolašina, predstavili i nastupom u Domu JNA u Podgorici i u sali Penzionerskog doma na Njegušima. U trajnoj uspomeni učesnika tih događaja ostao je tradicionalni doček na Njegušima, sa medom i priganicama, uz emotivno blagosiljanje starijih mještana. Bili su to momenti osmijeha, suza i velikih emocija.

U sjećanju mještana Lovćenca ostala su i nezaboravna gostovanja folklornih ansambala iz Crne Gore, Kulturno umjetničkih društava „Budo Tomović“ iz Titograda i „Njegoš“ sa Cetinja, gotovo svih poznatih izvođača crnogorskih narodnih pjesama, kao i narodnih guslara iz Nikšića, Bara i sa Cetinja. Legendarni pjevač Ljubomir Đurović je sedamdesetih godina često boravio i stekao velika prijateljstva u Lovćencu, animirajući i druge izvođače iz Crne Gore da gostuju u ovoj varoši. Tu tradiciju je kasnije nastavio i Ljubomir Ševaljević. Ostaje upamćen njegov boravak u Lovćencu, druženja i „crnogorske večeri“ uz muziku, pjesmu i tradicionalne specijalitete iz postojbine u periodu kada je snimao svoju prvu kasetu u susjednom Vrbasu. Na kaseti „Neka živi Crna Gora“, koja je izašla i uz podršku njegovih prijatelja iz Lovćenca, su pjesme: *Neka živi Crna Gora, Što bi Lovćen bez Njegoša, De je kamen stopa svaka, Ljepotica sa Njeguša, Pjesnik i vila, Da je vječna Crna Gora, Oj tuđinska zemljo daleka, Crmničanka.*

Učenici Ogladne osnovne škole „Boris Kidrič” iz Lovćenca su početkom maja 1984. godine bili gosti Cetinja. Zapis o tome ostavila je profesorica istorije Anđelija Tomić. U njemu se između ostalog navodi: „U toku svoje petodnevne turneje po Jugoslaviji, učenici VIII razreda bili su na jedan dan gosti Cetinja. Pošto su prethodno razgledali olimpijsko Sarajevo i njegove znamenitosti, starine i spomenike Dubrovnika, učenici su posljednji dan predvidjeli za posjetu Cetinju. Kada su krenuli iz Bečića za Cetinje, nijesu ni slutili da ih tamo već očekuju srdačni domaćini, učenici i nastavnici Osnovne škole ‘Lovćenski partizanski odred’, koji su prije nekoliko godina bili naši gosti u Lovćencu. Pošto su bili obaviješteni o našem dolasku, trudili su se da nam srdačno i toplo ukažu pažnju na svakom koraku. Da bi što bolje upoznali Cetinje i njegovu veličanstvenu prošlost, obezbijedili su nam kvalitetnog vodiča, historičara Zdravka Pejovića, koji je detaljno objašnjavao istoriju ovog, po mnogo čemu, jedinstvenog grada, jer kada je u pitanju ovaj grad, ne može zvučati kao fraza da je svaka stopa teritorije Cetinja dio crnogorske istorije. Sada kada sređujemo svoje utiske, ne znamo da li da se više divimo junačkoj prošlosti iz vremena ratovanja sa Osmanskom imperijom, političkom slavom iz druge polovine devetnaestog i početka dvadesetog vijeka, da li heroizmom iz NOR-a kome je dalo 49 narodnih heroja i više nego iko zaslužio epitet GRADA HEROJA. Poslije razgledanja grada, naši dragi domaćini, posebno kolege Durković, Pejović, Kusovac, Drašković i ostali kojima nijesmo zapamtili imena, odveli su nas na ručak u „Obod“ – kolektiv koji je Cetinju pored njegove kulturne i istorijske veličine povratio ekonomsku moć i ulio novu snagu u sve pore ovoga grada. Danas su Cetinje i „Obod“ neraskidivo povezani hiljadama uzajamnih niti... Poslije ručka, koji se završio svježim jagodama, u društvu našeg pratioca Pejovića odvezli smo se na Lovćen. Prilaz planini je još bio pod snijegom, tako da smo imali rijetko zadovoljstvo da se kupamo i grudvamo u istom

danu. I na Lovćenu smo bili počastvovali gosti kojima se ukazuje pažnja, pa su i objašnjenja vodiča Martinovića bila duža i toplija nego inače. Tako se završio naš boravak na Cetinju koji nas je obogatio novim saznanjima o kulturi i istoriji ovog grada i ispunio prijateljstvom i obavezom prema našim domaćinima. Uvjerili smo se da tradicionalna srdačnost i gostoprimstvo Cetinjana traje i odolijeva modernom vremenu čelika i betona koji sve više hladi odnose i osjećanja među ljudima, kao i što Cetinje odolijeva stoljećima...

Muzički život

Zahvaljujući otvorenosti, kako prema svijetu, tako i prema pop i rok muzici koja je dolazila sa zapada u Jugoslaviju, početkom šezdesetih godina prošlog vijeka pojavljuju se pjevači i grupe koje su oponašale novi muzički stil. Uz promjene u muzici, slijedile su promjene u odijevanju, frizurama i ponašanju. Formiraju se muzički sastavi koji izvode prepjeve pjesama grupa sa zapada, ali počinju i stvaranje svojih pjesama. Uspjehu novog muzičkog talasa doprinio je i početak emitovanja radio emisija *Sastanak u 9 i 5*, koju je od 1961. do 1968. godine vodio uticajni Nikola Karaklajić, novinar, pokretač i prvi urednik časopisa *Džuboks* i šahovski internacionalni majstor. Prvi broj *Džuboksa*, koji je izašao 3. maja 1966. godine u 100.000 primjeraka, rasprodat je za tri dana. Takođe, doprinos popularizaciji muzike sa zapada je i početak izlazenja muzičkog časopisa *Ritam*, 1962. godine, koji je bio posvećen džezu i savremenoj popularnoj muzici.

U organizovanju muzičkog života i praćenju aktuelnih muzičkih tokova, Lovćenac nije zaostajao za mnogo većim, urbanijim i razvijenijim sredinama.

U Lovćencu se, prije nego u nekim većim sredinama, formira vokalno-instrumentalni sastav koji prati nove svjetske muzičke trendove. Inicijator osnivanja bio je Božidar Koke Orlandić,

inspirisan beogradskom grupom *Elipse* koju je slušao na terasi hotela „Jadran“ u Ulcinju tokom ljetovanja. Zajedno sa Mominom Mošom Raičevićem okuplja muzičare iz Lovćenca i u jesen 1965. godine se osniva VIS Zlatne strijele. Kroz orkestar je prošlo više članova, a najduže je nastupao u sastavu: gitare braća Momir Mošo i Budimir Budo Raičević, bubnjevi Božidar Koke Orlandić i vokal Radomir Rako Nikolić. Kroz grupu su prošli i Miodrag Maraš (vokal u prvom sastavu), Žarko i Cvetko Raičević, Božo Rađenović i Radomir Marković.

Orkestar je redovno svirao u Lovćencu, u Omladinskom domu, u sali restorana Cetinje, a ljeti i na bazenu. Gostovali su u Subotici, Bačkoj Topoli, Vrbasu, Kuli, Srbobranu, Bačkom Dobrom Polju, Ravnom Selu, Feketiću i drugim vojvođanskim mjestima.

Zlatne strijele su učestvovala na prvoj gitarijadi na jugoslovenskim prostorima koja se održala januara 1966. godine na beogradskom sajmu. Za nastup se prijavilo više od 100 bendova iz svih djelova države, od kojih su organizatori festivala, časopis *TV novosti*, *Večernje novosti* i izdavač *PGP-RTB*, izabrali 56 da nastupaju. Festival je trajao tri dana i bio je takmičarskog karaktera. Muzičari iz Lovćenca sa zahvalnošću navode da im je poznati novinar beogradskog lista *Sport* Milorad Mato Vučinić,

takođe Lovćenčanin, pomogao da budu na listi učesnika. Muzička grupa iz Lovćenca bila je jedina na festivalu koja nije dolazila iz gradske sredine. Grupa nije imala kompletnu opremu koja zadovoljava tehničke uslove za nastup, pa im je sastav Delfini iz Splita izašao u susret i, uz dogovorenu nadoknadu, ustupio nedostajuću opremu. Drugog dana gitarijade, Zlatne strijele imale su zapažen nastup pred više od pet hiljada ljudi. Predstavili su se sa pjesmama grupa Roboti, Crveni koralji i na kraju pobrali aplauze nakon izvedbe čuvene numere Satisfekšn (Satisfakcion) grupe Rolingstouns.

Prisustvo i nastup na ovom festivalu je bio veliki uspjeh mladih muzičara iz Lovćenca, jer Beogradska gitarijada je označila prodor rok muzike u tada prilično konzervativne jugoslovenske medije. Bio je to prelomni kulturološki događaj koji je, pored omladine, privukao i ljude iz akademskog svijeta, kao i različite društveno-političke strukture sa suprotstavljenim stavovima o fenomenu rokenrola. Iako je žiri odlučio da pobjednik gitarijade bude grupa Elipse, naklonost publike je pripala sastavu Siluete. Nekoliko mjeseci kasnije, na proslavi Dana mladosti u Domu omladine, grupa Siluete je po prvi put nastupila u kulturno-umjetničkom programu kojem su prisustvovali predsjednik Josip Broz Tito sa suprugom Jovankom, kao i cijeli državni vrh.

Pop, rok i zabavna muzika

Prva diskoteka u Lovćencu otvorena je 1976. godine u Omladinskom domu, zvala se *Colosseum* i vodio je pasionirani ljubitelj muzike Dragan Šako Nedeljковиć. Nakon njegovog odlaska u inostranstvo, diskoteku su u istom prostoru pod imenom *Time* vodili Dragan Ćučo Maraš i Čedomir Lopičić.

Iako relativno malo mjesto, Lovćenac nije zaostajao u savremenim muzičkim dešavanjima u odnosu na mnogo veće urbane

sredine. Sedamdesetih i osamdesetih godina često su organizovani koncerti i svirke poznatih jugoslovenskih pjevača i muzičkih sastava. Između ostalih, svoje nastupe su imali Dado Topić, Slađana Milošević, Željko Bebek, beogradske grupe Siluete, Riblja čorba, Zana, Yu grupa, Bulevar sa Dejanom Cukićem i grupa Gordi sa Zlatkom Manojlovićem, zatim Cvrčak i mravi i Pečat iz Novog Sada, Hari Mata Hari iz Sarajeva, Zlatni prsti iz Zaječara, Sonori iz Bajmoka, Eridanus iz Kanjiže. U Lovćencu su gostovali i dubrovčanin Ibrica Jusić, kantautor i izvođač zabavnih melodija i šansona, Marinko Pavićević kantautor i pjesnik iz Nikšića, kao i popularni jugoslovenski radio voditelj i urednik Milovan Ilić Minimaks.

Narodna muzika

Takođe, ljubitelji narodne muzike imali su priliku da vide i čuju napoznatija imena jugoslovenske estrade. Karta više se tražila na koncertima pjevača crnogorskih narodnih pjesama Ksenije Cicvarić, Ljubomira Đurovića, Nikole Karovića, Branke Šćepanović, Zorana Kalezića, Ismeta Krcića, Merime Njegomir, Mirka Rondovića, Ljuba Ševaljevića. Gostovala su i druga poznata imena: Šaban Šaulić, Dobrivoje Topalović, Zorica Brunclik, Nada Topčagić, Marinko Rokvić, Esmā Redžepova, Predrag Živković Tozovac, Predrag Gojković Cune, virtuozi na harmonici Branimir Đokić, Radojka i Tine Živković...

I Lovćenac je imao svoje predstavnike u ovom muzičkom žanru. Radomir Rade Bašović je objavio dva singla sa pjesmama koje su i danas rado slušane, *Mlad je detić raširio krila* (1977) i *Crnogorko, bijela vilo* (1978). Jovica Kozić, omiljeni pjevač na živim svirkama širom Vojvodine i ljubimac boema u kafanama od Subotice do Novog Sada, snimio je i izdao tri albuma. Na njegovom prvom albumu (1987) je i numerā *Pjesma Nikšiću*, koja i danas živi među iseljenicima iz nikšićkog kraja.

Takođe, zapaženi su i nastupi braće Milenka i Milorada Đurovića. Po tekstovima Milivoja Miška Abramovića, pjevač Milorad Lule Đurović je snimio album *Ja sam boem* (1988). Lovčenački pjesnik, kulturni pregalac i boem Milivoje Abramović autor je i teksta velikog kafanskog hita Peđe Tončića *Nikada više te oči zelene*.

Folklor

Folklorni ansambl Kulturno umjetničkog društva „Petar Petrović Njegoš“ svoje zlatno vrijeme imao je 70-ih i 80-ih godina prošlog vijeka. Muzička pratnja bio je orkestar kroz koji su prošli Radoslav Brkljač, Miloš Glendža i Dragan Mitić (harmonika), Milovan Strugar, Lajoš Berec i Jovica Kozić (bubnjevi). U jednom periodu muzička pratnja je bila i grupa Sedmi peron iz Bačke Topole u kojoj je takođe svirao Radoslav Brkljač.

Pokretač i prvi koreograf u folklornoj sekciji KUD „Petar Petrović Njegoš“ bila je učiteljica Olgica Budisavljević, nakon nje ulogu koreografa je preuzeo dugogodišnji igrač Vladimir Zeko Gazivoda. Kvalitetnim plesom i muzikom, zapaženim nastupima na takmičarskim smotrama i manifestacijama, ansambl je stekao visok renome u folklornom svijetu multikulturalne Vojvodine. Tome su doprinijeli i nagrađivani nastupi na najznačajnijim pokrajinskim smotrama toga vremena koje su održavane u Rumi i Vršcu.

Tokom deceniju i po intenzivnijeg rada društva, članovi folklornog ansambla su bili: Miodrag Strugar, Ilija Radunović, Branislav i Nada Vukićević, Karlo Berec, Luka Martinović, Rajka Nenezic, Vladimir Gazivoda, Dragan Mrvaljević, Zorica Lekić, Julka Krivokapić, Svetozar Stanišić, Dare Kaluđerović, Vera Stamenković, Jadranka Čelebić, Milorad Đurović, Zorica Ivanović, Nevenka Nikić, Mileva Tomić, Ljiljana, Mirjana, Predrag i Nenad Bulatović, Miodrag Kustudić, Svetozar Jovetić,

Radosav Rale Jovanović, Miodrag Đurašević, Željko Jovanović, Budimir Stevović, Vesna Milić, Dragan Purić, Gojko Vukčević, Stojanka i Milica Vrbanjac, Rada i Nadica Ivković, Željko Batrićević, Jasna Zeljković, Gordana i Tanja Budisavljević, Željko Đuričić...

Bioskop

Kao dio novog obrazovnog i kulturnog modela koji je u Jugoslaviji bio na sceni nakon završetka Drugog svjetskog rata pa sve do devedesetih godina prošlog vijeka, bioskop je odigrao važnu ulogu u kulturnom životu Lovćenca. Sa radom i prvim projekcijama je počeo u martu 1948. godine. U početku je bio smješten u velikoj sali pored školske zgrade koja je mogla da primi više od 300 gledalaca. Kinooperater je bio električar Mihailo Miho Stanišić. Prvi jugoslovenski partizanski dramski film *Slavica* reditelja Vjekoslava Afrića prikazan je u Lovćencu 1. maja 1948. godine.

Kako je bilo neophodno da se ta sala adaptira za potrebe nastave fiskulture u školi, bioskop je privremeno prestao da radi 1953. godine. Sala u novoizgrađenom Zadružnom domu, koji je otvoren 1952. godine, nije bila predviđena za bioskopske predstave. Za tu svrhu adaptirana je sala amaterskog pozorišta u ulici Maršala Tita i bioskop je ponovo počeo da radi 14. juna 1954. godine pod nazivom „Bioskop 13. jul“. Sala je bila opremljena po tadašnjim savremenim standardima, imala 287 numerisanih sjedišta, a kinooperater i rukovodilac je bio Zdravko Lovren.

U dnevnom listu *Borba* objavljeno je 17. septembra 1961. godine pismo Dragice Bećar, učenice osnovne škole „Boris Kidrič“ iz Lovćenca, pod naslovom *Naš bioskop*. U tekstu se navodi: „Naše selo ima bioskop. Ništa neobično – pomislićete. Naravno, tu nema ničeg neobičnog, ali ima interesantnog. Naš bioskop se ipak po nečemu razlikuje od mnogih drugih. Zove se

Zdravko Lovren
(1928–2009)

‘13. jul’. Osnovan je 14. juna 1954. godine. Od njegovog osnivanja u njemu radi kinooperater drug Zdravko Lovren. Već punih 7 godina. Zdravko se neumorno trudi da u svoj rad unese što više novina i da naš bioskop bude što ljepši i savremeniji. Tako je naš bioskop među prvima u zemlji počeo da prikazuje filmove u kinemaskop tehnici, a kinemaskop uređaje montirao je sam Zdravko i tako uštedio našem bioskopu mnogo troškova. Bioskop ima čekaonicu koja je lijepo uređena i na čijim se zidovima nalaze ukusno raspoređene plakate filmova koji će uskoro igrati. Dijapozitivi koje Zdravko izrađuje sam predstavljaju ponekad pravo majstorstvo. Bioskopska sala je velika i lijepa i može da primi 287 gledalaca. Predstave se daju svake večeri, a počinju u tačno zakazano vrijeme. Filmovi se mijenjaju otprilike svake treće večeri. Na repertoaru se nalaze najraznovrsniji filmovi. Publika najradije posjećuje bioskop kada se prikazuju filmovi domaće proizvodnje. Odmah posle domaćih, najposjećeniji su američki vestern filmovi. Od domaćih filmova najviše su gledani: ‘Daleko je sunce’, ‘Šolaja’, ‘Ciganka’, ‘Šćepan mali’, ‘Krvava košulja’, a među njima ima prednost film ‘Kapetan Leši’. Cijele jedne nedjelje igrali su se samo naši filmovi, i to: ‘Krvavi put’, ‘Njih dvojica’ i ‘Sumnjivo lice’. Izgledalo je kao da je u našem selu održan jedan mali festival jugoslovenskih filmova. Drug Zdravko upravlja kinoaparaturom, čuva je, tako da još uvijek izgleda kao nova. Čak se ni boja sa nje nije skinula.

Na aparaturi do sada nije bilo većih kvarova. Sitne opravke Zdravko vrši sam. Mislim da bi preduzeće 'Iskra' iz Kranja, koja proizvodi kinoaparature, moglo da uvede neke nagrade ili diplome za tako savjesne kinooperatere. Eto, zbog čega se naš bioskop razlikuje od mnogih drugih.“

Nakon Lovrena, kinooperater i čovjek zadužen za filmsku umjetnost u Lovćencu bio je Ratko Kažanegra (1942–1997). Bioskop je prestao da radi 1986. godine, a prostorije u kojem se nalazio pretvorene su u ugostiteljski objekat.

Biblioteka

Želja za čitanjem je bila prisutna, posebno kod mladih ljudi, u svakodnevnom životu stanovnika Lovćenca. Ubrzo nakon što je počela nastava u osnovnoj školi, formirana je školska biblioteka. Nekoliko godina kasnije, zbog potreba i interesovanja mještana, sa skromnim fondom knjiga, sa radom je počela i biblioteka za građanstvo. Tokom prve dvije decenije mjesnu biblioteku su vodili Miloš Pavićević, Bosiljka Roganović, Gojko Dabović i Ljiljana Janković. Krajem šezdesetih godina prošlog vijeka u požaru koji je zahvatio biblioteku, pored inventara, značajno je stradao i knjižni fond. Spašeno je oko 500 knjiga, u najvećoj mjeri, zaslugom mlade prosvjetne radnice Novke Bigović, koja je organizovala pregled i čišćenje svake knjige sa zgarišta. Sa spašenim knjigama i novih 4.000 naslova koje su uz pomoć Mjesne zajednice Lovćenac kupljene u Beogradu, najviše izdanja Grafičkog zavoda iz Titograda, rad biblioteke je obnovljen 1971. godine.

Dugogodišnji rukovodilac biblioteke bila je Novka Bigović, prvi stručni bibliotekar u opštini, koja je od 1976. godina bila i na čelu novoformirane opštinske biblioteke sa ograncima u Malom Idošu, Feketiću i Lovćencu. Po svom tipu, biblioteka u Lovćencu je bila narodna i opšta, služila je građanima, uz

redovno dopunjavanje raznolikog fonda, zbog čega je i nosila naziv Narodna biblioteka Lovćenac.

Period od sredine sedamdesetih do početka devedesetih godina prošlog vijeka obilježen je brojnim kulturnim aktivnostima koje su inicirane i organizovane u biblioteci. Kulturni pregalac Milivoje Miško Abramović vodio je književni klub „Branko Miljković“ okupljajući mlade pjesnike i ljubitelje poezije. Uključen je bio velikih broj kulturnih entuzijasta: Ljiljana i Mirjana Bulatović, Jadranka Čelebić, Milorad Popović, Mileva Tomić, Mirjana Traparić, Gordana Krivokapić, Olivera Đurnić, Dobrila Belada, Nada Kustudić, Željko Čelebić, Slobodan Radovanović, Radmila Radujko, Rajka Nenezić, Vladimir Gazivoda i drugi.

Književni klub je organizovao i manifestaciju Maraton poezije tokom koje su pjesnici i ljubitelji književnosti govorili poeziju od sumraka do svitanja. Gosti biblioteke i učesnici na večerima poezije su, pored ostalih, bili i velikani jugoslovenske pisane riječi Miroslav Antić, Mira Alečković, Duško Trifunović, književnici iz Crne Gore Gojko Čelebić i Veselin Mišnić, kao i glumci Milutin Mima Karadžić, Mladen Nelević i Mirjana Vukojičić, koja se kasnije prisjećala kako se „divila svitanju zore u romantičnom Lovćencu“.

Mladi pjesnici iz Lovćenca učestvovali su na festivalima poezije širom Vojvodine, kao i u Titogradu 1979. godine na tradicionalnoj manifestaciji „Majska rukovanja“ festivalu mladih pjesnika Jugoslavije. Tih dana dnevni list *Pobjeda* je pod naslovom „Prvi put na Medunu“ donio prilog sa fotografijom sljedeće sadržine: „Među mladim pjesnicima, u okviru tradicionalne manifestacije ‘Majska rukovanja’, koja se ovih dana održava u Titogradu, nalazila se i grupa literata iz Lovćenca. Nju su sačinjavali Mirjana Bulatović, Jadranka Čelebić, Mileva Tomić, Novka Bigović, Milivoje Abramović i Vladimir Gazivoda. Mladi pjesnici su zamolili našeg reportera da ih

fotografiše na Medunu, jer, kako rekoše, taj izlet će im ostati u dugom sjećanju, ne samo zbog festivala, već zbog toga što su oduševljeni Markom Miljanovim, njegovim djelima, a sada eto i krajem gdje je rođen i gdje je živio. Mladi pjesnici iz Lovćenca, kao i svi drugi, upisali su se u knjigu utisaka, razgledali muzej i raspitivali se o prošlosti ovoga kraja. (D. M)“

Biblioteka se od 1986. godine nalazi na današnjoj lokaciji u centru Lovćenca. Sada nosi naziv Biblioteka „Mitar Pešikan“, po čuvenom lingvisti, akademiku SANU i CANU, koji je sa porodicom kolonizovan i živio u ovom vojvođanskom mjestu i koji po sopstvenoj želji vječno počiva na mjesnom groblju u Lovćencu.

Likovni život

Početak interesovanja za likovnu kulturu i promociju likovnog stvaralaštva u Lovćencu vezuje se za 1965. godinu kada u ovo mjesto dolazi Mojaš Zorić kao nastavnik Likovnog obrazovanja u osnovnoj školi. Rođen u Bijeloj pored Šavnika 1934. godine, Mojaš Zorić je pet godina u Herceg Novom pohađao čuvenu umjetničku školu u društvu sa Dadom Đurićem, Urošem Toškovićem, Milom Pavlovićem, Anđelkom Arnautovićem i drugim velikanima crnogorskog i jugoslovenskog slikarstva. Kasnije se usavršavao u Beogradu na Likovnom smjeru Više pedagoške škole. Njegov nastavnički rad u školi i angažovanje prilikom kulturnih manifestacija pokrenuo je likovni život u Lovćencu.

U školskom ateljeu nastavnik Zorić je radio sa učenicima, a Vlastimir Pečurica, domar škole, samouki slikar i rukovodilac dramske sekcije, okupljao je lovćenačke amaterske slikare. Lovćenac se može pohvaliti da je imao značajan broj dobrih i uspješnih amaterskih slikara među kojima su se isticali: Gojko Caušević, Dragan Nedeljković, Momčilo Momo Vukmirović, Vojislav Pejović, Radojka Brkljač, Čedomir Lopičić, Slobodan Radovanović, Laslo Berec, Dragan Pečurica...

Mojaš Zorić

Vlastimir Pečurica
(1924–1992)

Periodično su organizovane izložbe istaknutih akademskih umjetnika. Neki od tih kulturnih događaja izazvali su posebnu pažnju i o njima se dugo pričalo. Izdvajamo IV samostalnu izložbu slika i crteža crnogorskog slikara Ratka Šoća iz Vrbasa posvećenu likovima iz Njegoševog *Gorskog vijenca*. Izložba je otvorena u novembru 1965. godine u prostorijama Narodnog univerziteta koji je u dužem periodu bio središte kulturnih aktivnosti u Lovćencu. Ratko Šoć je rođen na Cetinju, nakon umjetničke škole u Herceg Novom, diplomirao je na Akademiji umjetnosti u Novom Sadu. Drugovao je sa novosadskim boemima, pjesnikom Mikom Antićem i tamburašem Janikom Balažem. Autor je teksta pjesme *Osam tamburaša sa Petrovaradina* koja se smatra neformalnom himnom Vojvodine.

Godine 1974. povodom 18. oktobra Dana oslobođenja opštine, organizovana je prva prodajna izložba članova Likovne družine – slikara amatera iz Lovćenca. Radove su izložili Vlastimir Pečurica (1924), Gojko Caušević (1945), Dragan Nedeljковиć (1957), Radojka Brkljač (1955) i Dragan Pečurica (1953). Izložba je otvorena 19. oktobra u bivšim prostorijama osnovne škole i trajala je do 27. oktobra. U pozivnici/prospektu izložbe navedeni su i nazivi svih 72 izložena rada, kao i kraće biografije autora. Za Vlastimira Pečuricu piše da od malena

Ratko Šoć,
Serdar Janko,
crtež, 1964.

pokazuje sklonost za slikarstvo kome je ostao vjeran, Gojko Caušević je slikar-paćenik zaljubljen u boje, nemoćan da se suprotstavi stihiji vremena i da živi umjetnost. Srednjoškolac Dragan Nedeljković svoje likovne početke predstavlja maštovitim i čulnim koloritom, a gimnazijalka Radmila Brkljač aktivnim članstvom u Likovnoj družini proširuje vidike i oplemenjuje boju. Dragan Pečurica je slikar amater koji svoj kvalitet izražava bojom, svoju ljubav bojom i svoj život bojom.

Slikar amater i neumorni kulturni pregalac Vlastimir Pečurica imao je, 1974. i 1975. godine, dvije samostalne izložbe koje su priređene u Osnovnoj školi „Boris Kidrič“.

Slikar Mojaš Zorić vodio je likovnu sekciju u sklopu Kulturno-umjetničkog društva „Petar Petrović Njegoš“, koja je posebno bila aktivna osamdesetih godina prošlog vijeka. U sklopu manifestacije Oktobarski dani kulture, 2. oktobra 1982. godine otvoren je likovni salon na kojem su izložena djela 14 slikara. Pored Mojaša Zorića, Vlastimira Pečurice, Gojka Cauševića, Čedomira Lopičića i Dragana Nedeljkovića iz Lovćenca, izložene su i slike akademskih slikara iz Vrbasa Nikole Reslera, Svetislava Šljukića i Miodraga Šušulića, adademskih slikara Mirka Ćirića iz Kule i Ede Poša iz Sente. Zastupljeni su bili i slikari Merkva Peter i Imre Tružinski iz

Malog Idoša i Dragan Pečurica iz Bačke Topole. Iz knjige utisaka prenosimo impresije poznate pjevačice Merime Njegomir: „Prijatno sam iznenađena ovakvim divnim umjetničkim ostvarenjima u Lovčencu. Imam utisak da se nalazim u bogatom likovnom centru. Želim svim mnogo uspjeha u daljem radu. Nadam se da će ovo vidjeti i Beograd, Jugoslavija i cijeli svijet.“

Likovna izložba pod naslovom „Boja se sama izgovara“ otvorena je u okviru Likovnog salona 4. oktobra 1986. godine. Postavku izložbe činili su radovi Mojaša Zorića, Vlastimira Pečurice, Dragana Jo, Slobodana Radovanovića, Dragana Pečurice i Vojislava Pejovića (1941–2012). Nakon ove izložbe, organizovana je veoma uspješna i interesantna izložba keramike čiji su kreatori amateri iz Malog Idoša. Ove i ostale izložbe koje su održane tokom osamdesetih godina, pored mještana i gostiju, organizovano su posjećivali učenici osnovne škole o čemu govore zabilješke u sačuvanoj knjizi utisaka koja se čuva u biblioteci „Mitar Pešikan“ u Lovčencu.

Samostalna izložba poznatog crnogorskog slikara Milovana Mikija Radulovića otvorena je u Lovčencu 28. decembra 1986. godine. Akademski slikar iz Nikšića predstavio se lovčenačkim ljubiteljima likovne umjetnosti izložbom slika pod nazivom „Kućišta“. Radulović je završio Pedagošku akademiju (grupa likovno vaspitanje) u Nikšiću, a diplomirao i magistrirao na Fakultetu likovnih umjetnosti u Beogradu. Pripadao je umjetničkoj grupi Generacija 9 osnovanoj 1978. u Nikšiću.

Zanimljiva kolektivna izložba slikara amatera iz devet opština Bačke otvorena je 31. januara 1987. godine, a nakon toga, samostalnu izložbu je imao slikar Nikola Resler iz Titovog Vrbasa. Njegova izložba otvorena je 30. aprila 1987. godine. Godinu dana kasnije, 25. aprila 1988. godine, u Likovnom salonu je otvorena izložba crteža i pastela Dragana Simića, slikara iz Vrbasa.

Izložba akademskog slikara realiste Dragana Martinovića iz Sremske Mitrovice otvorena je 3. marta 1989. godine. I pored

velikog snijega koji je danima padao i slabo prohodnih puteva, izložba je izazvala veliko interesovanje ljubitelja likovne umjetnosti iz Lovćenca i okolnih mjesta. Martinović je kao dijete tajne slikarskog zanata upijao od Milića od Mačve. Osnovne i postdiplomske studije završava na Likovnoj akademiji u Beogradu. Član je masonske lože, obedijencija Velike Nacionalne Lože Srbije, gdje je obavljao funkciju Velikog Majstora, jedan je od osnivača Reda vitezova Templara Srbije.

Izložbom skulptura i crteža akademskog vajara, danas akademika, Sava Halugina iz Subotice, završava se jedan dinamičan i uspješan period promocije likovnog stvaralaštva u organizaciji likovne sekcije Kulturno-umjetničkog društva „Njgoš“ iz Lovćenca. Skulpture Sava Halugina postavljene su u javnim prostorima vojvođanskih gradova Subotice, Kikinde, Sombora i Novog Sada. Njegova izložba u likovnom salonu u Lovćencu otvorena je 2. jula 1989. godine.

Spomenik

Povodom obilježavanja 30 godina od doseljavanja Crnogoraca u Lovćenac, 1975. godine, uz bogat kulturno-umjetnički program, otkriven je u centru varoši impresivan spomenik palim borcima i žrtvama Narodnooslobodilačke borbe od 1941. do 1945.godine. Tog dana ovo živopisno mjesto u srcu bačke ravnice bilo je posjećenije i življe nego ikada. Vojnici kasarne iz Bačke Topole polagali su vojnu zakletvu, dok su avioni jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva, sa pilotima iz Crne Gore, pozdravnim letom parali nebo iznad Lovćenca. Dramski dio kulturno-umjetničkog programa vodili su doajeni crnogorske pozorišne scene Dragica i Petar Tomas iz Podgorice. U muzičkom dijelu programa učestvovao je hor Osnovne škole „Nikola Đurković“ iz Feketića, pod dirigentskom palicom Julije Krstić, koji je u tom periodu bio jedan od najboljih školskih horova u Vojvodini.

Na spomeniku u Lovćencu, koji je svečano otkrio narodni heroj Krsto Popivoda, ugraviran je Njegošev stih: „Blago tome ko dovijek živi, imao se rašta i roditi“. Na svečanosti su govorili i Dragutin Drašković predsjednik opštine Mali Idoš i Luka Petričević direktor PD Njegoš iz Lovćenca. Predsjednik Odbora za podizanje spomenika bio je Miloš Krivokapić.

Autor spomenika je likovni umjetnik, skulptor Milan Četnik (1940–1989). Rođen u Cetini pored Knina, vajarstvo je diplomirao na Fakultetu likovnih umjetnosti, na Univerzitetu umjetnosti u Beogradu. U likovni život je stupio šezdesetih godina prošlog vijeka. Profesor Pavle Vasić je za tada mladog vajara pisao da nije pristalica objektivne stvarnosti, kao i da je njegov stvaralački imperativ da ne raskida potpuno sa prošlošću, već da, s jedne strane, ostane u domenu netipičnog, blago deformisanog realizma u portretima, a sa druge, pokuša da kroz apstraktna uobličavanja izgradi lični stil u vajanju. To su bile i početne smjernice ovog vajara koje su odredile dalji pravac njegovog djelovanja tokom sedamdesetih godina. Tokom stvaralaštva ogledao se u različitim materijalima i dostigao zavidnu mjeru majstorstva. Radio je portretne biste, poprsja, ali i nekoliko javnih spomenika: pored Lovćenca, autor je spomenika u Vladičinom Hanu i Kninu, kao i spomenika narodnim herojima u Rakovici. Vajarska ostavština ovog umjetnika, koji je preminuo u 49. godini života, nesumnjivo zavređuje pažnju i stručnjaka i ljubitelja savremene skulpture.

U centru Lovćenca, u skladnoj ambijentalnoj cjelini, već pet decenija dominira spomenik kao jedan od prepoznatljivih simbola varoši. Plato ispred spomenika je mjesto susreta i okupljanja mladih i organizovanja raznovrsnih programa i kulturnih događaja.

Škola kao faktor kulturnog života

Osnovna škola, od samog početka rada nakon Drugog svjetskog rata, imala je važnu ulogu u razvoju i promociji kulturnih aktivnosti u Lovćencu. Od prvih učitelja, Katice Srđanov, sestara Julke i Ružice Zagorica, sestara Vukićević, Milije Šebakovića, Milice Mojsijev i nastavnika Koste Čičovačkog, Jovanke Zrnić, Dragiše Lalatovića, Dobrile Čurović i Dušana Markova, organizovane su kulturne priredbe za đake, njihove roditelje i šire građanstvo. Kasnije su to nastavile i druge generacije prosvjetnih radnika.

Svojim priredbama Osnovna škola „Boris Kidrič“ je doprinosila bogatstvu kulturnih zbivanja u Lovćencu. Priredbe su temeljno i sa pažnjom pripremane. Pedesetih i šezdesetih godina posebno je bila aktivna školska dramska sekcija koja je pripremila i nekoliko predstava, među kojima je i *Snežana i sedam patuljaka* koju je režirala učiteljica Marija Vladušić. Ovaj pozorišni komad je bio uspješan u svakom pogledu, pa je izveden i za građanstvo na organizovanom dočeku Nove 1956. godine. Za predstavu *Dječaci Pavlove ulice*, dramatizaciju romana Ferenc Molnara je uradio nastavnik Jovan Bećar, rukovodilac dramske sekcije. Bećar je bio i autor više recitala koje je škola pripremala za svečane akademije povodom značajnih datuma. Neki od tih recitala su objavljeni u listu *Prosvetni pregled*: „Republiko naša pod suncem slobode“ (37/1961), „Armijo naša, armijo heroja“ (41–42/1960) i „Pođe u bunu i žena“ (2/1961).

Školske 1956/57. godine, prvi put u istoriji škole, pokrenut je školski list *Naš polet* koji su uređivali nastavnici Dragan i Vida Marković i Jovan Bećar. Ispod naslova stajala je odrednica: *List pionira Osmogodišnje škole „Boris Kidrič“ – Lovćenac*. Tokom prve školske godine izašlo je 5 brojeva u ukupnom tiražu od 800

primjeraka. List je sadržajno bio veoma bogat. Pored tekstova o aktuelnostima iz školskog života, objavljivani su prilozii o lijepom ponašanju, zdravstvenom vaspitanju, literarni sastavi, odlomci prozih djela iz školske lektire, intervjui, crteži, rebusi, humor, ukrštene riječi, nagradni konkursi. U tehničkom pogledu list je bio skroman. Tekstovi su kucani na takozvane matrice, crteži su rađeni na šapirografu, dok je umnožavanje vršeno mašinom zvanom geštetner.

Na priredbi povodom dana škole, 10. aprila 1967. godine, prikazan je i prvi amaterski film (8 mm) snimljen u Lovćencu pod naslovom *Na velikom odmoru*. Autorke filma bile su učenice 8. razreda Branka Kojić, Ljubica Lješević i Miomira Jovanović, članice školske kino sekcije, koju je vodio nastavnik Jovan Bećar. U pitanju je ozvučeni dokumentarno-igrani film u trajanju od 10 minuta koji prikazuje dešavanja u školi za vrijeme velikog odmora.

Jovan Dušanov Bećar (1935) učitelj, nastavnik i direktor u Osnovnoj školi „Boris Kidrič“, glumac i režiser u pozorišnom životu Lovćenca, u periodu od 1955. do 1969. godine ostavio je dubok trag u kulturnom životu škole i mjesta. Nakon odlaska iz Lovćenca, bio je angažovan u Ministarstvu prosvjete. Objavio preko 100 stručnih i naučnih radova iz oblasti pedagogije.

Učiteljica Olgica Budisavljević, koja je početkom šezdesetih godina počela raditi u osnovnoj školi, bila je dugogodišnja voditeljka i koreograf folklorne sekcije. Polaznici sekcije imali su priliku da uče igre svih jugoslovenskih naroda. Nekoliko prvih godina, članovi sekcije bile su samo djevojčice, jer su dječaci izbjegavali tu vrstu aktivnosti. Vremenom se, donekle, i to promijenilo. Uvođenjem učenika u svijet tradicije i očuvanja kulturne baštine, škola je iznjedrila generacije mladih ljubitelja narodnih igara koji su kasnije postali članovi folklornog ansambla Kulturno umjetničkog društva „Petar Petrović Njegoš“.

Pedesetih i šezdesetih godina muzički život u školi je bio veoma sadržajan. Pored horskog pjevanja koje je imalo tradiciju

od ranije, u školi su formirana i dva orkestra. Učitelj Boro Ištvanović je formirao i vodio orkestar violina sa osam članova. Bile su to prve violine u Lovćencu i orkestar je pored školskih priredbi, nastupao i na svečanostima i kulturnoumjetničkim programima za građanstvo.

Školski đачki tamburaški orkestar, koji je vodio Dušan Bećar, bio je značajan činilac muzičkog i kulturnog života u varoši. Nastupao je na svim školskim priredbama i svećanim akademijama koje su se priređivale povodom obilježavanja važnih događaja. Orkestar je 17. juna 1961. godine učestvovao na Paliću, na dječijem muzičkom festivalu na kojem je nastupilo 18 orkestara iz osnovnih i muzičkih škola Vojvodine. Festival na Paliću je organizovan u čast 20-godišnjice narodne revolucije. Aprila mjeseca 1962. godine tamburaški orkestar je za uspješan rad nagrađen od strane Saveza muzičkih društava sreza Subotica sa 30.000 dinara. Ta sredstva, zajedno sa 40.000 dinara koje je Đačka zadruga škole zaradila od branja hmelja, upotrebljena su za nabavku novih instrumenata.

Horsko pjevanje je na samom početku rada škole uveo Kosta Čičovački, kasnije je to uspješno radio učitelj Ilija Samardžić. Sedamdesetih godina hor je preuzela Dobrila Belada, nastavnica muzičkog vaspitanja. Nova energija i savremeni način rada zainteresovao je veliki broj učenika, u mlađoj i starijoj grupi. Pored školskih priredbi, hor je učestvovao na akademijama i svećanostima za građanstvo povodom obilježavanja značajnih datuma.

Foto sekcija koju je oformio i vodio Dragutin Drašković, nastavnik i kasnije direktor škole, dala je takođe svoj doprinos kulturnom životu, kako same ustanove, tako i cijelog mjesta. Nakon njega, foto sekciju su vodili Novak Stevović i Gavrilo Ševaljević. Pored toga što su se polaznici upoznavali sa korišćenjem fotoaparata i procesom nastanka fotografije, organizovana su takmičenja, a najuspješniji radovi bili su izloženi na izložbama u školi, kao i prilikom drugih kulturnih događaja u mjestu.

Školska biblioteka koja je smještena u središtu škole, krajem osamdesetih godina imala je bogat knjižni fond. Đačka biblioteka je raspolagala sa oko 4.000 knjiga, dok se u nastavničkoj nalazilo više od 800 naslova.

Društenopolitički kontekst devedesetih godina dovodi do toga da Osnovna škola „Boris Kidrič“ mijenja ime „zbog opšte političke situacije u zemlji i nepovjerenja među narodima i narodnostima...“ Od tada škola nosi ime Vuka Karadžića. Iz tog teškog perioda posljednje decenije prošlog vijeka, vrijedno je spomenuti pokretanje školskog lista *Polet* (1990), koji je uređivala literarna sekcija, po uzoru na školski list iz pedesetih godina, kao i nabavku crnogorskih narodnih nošnji za folklornu sekciju (1997). Direktorica škole Anđelija Tomić je uspjela da animira donatore i obezbijedi sredstva za kupovinu 6 kompleta muških i isto toliko ženskih crnogorskih narodnih nošnji iz domaće radionosti „Rakočević“ iz Bijelog Polja. Prilikom predstavljanja nošnje, literarna i folklorna sekcija škole priredile su kulturnoumjetnički program za građanstvo pod nazivom „Crna Gora u srcu“. Iz obraćanja Anđelije Tomić izdvajamo: „Moje kolege i naši učenici potrudili su se da nas večeras stihovima, narodnom riječju i pjesmom vrate na naša stara ognjišta, naša kućišta, mirisne livade i niske međe. Da nas podsjetite na naše pretke, naš Lovćen i Cetinje, naše korijene koje nijesmo mogli iščupati i sobom ponijeti. Oni su ostali zauvijek tamo negdje, kao veza neraskidiva i za sve druge nepojmljiva.“ Priredbi su prisustvovali i bračni par Radmila i Batrić Rakočević, vlasnici radionice iz Bijelog Polja, koji su dodatno poklonili školi vrijedan poklon – djelove crnogorske narodne nošnje.

Nakon završene osnovne škole u Lovćencu, đaci su dalje školovanje nastavljali u Vrbasu, Bačkoj Topoli, Srbobranu, Subotici ili Novom Sadu. Za vrijeme ljetnih raspusta u periodu od 1950. do 1954. godine, brojna grupa srednjoškolaca se okupljala i priređivala priredbe. Bili su to Zorka, Boško i Duško

Ivanović, Ljubica Simonović, Jovan Bećar, Bato i Koko Samardžić, Dragica Kažanegra, Jelena Orlandić, Vuko Selić, Gojko Stević, Nikola Đurašković, Filip Perović, Vuko Pešikan i drugi. Program je obuhvatao pjesme, narodne igre, skečeve, kraće pozorišne komade, kao *Ljubavno pismo* ili *Jazavac pred sudom*. Tako u Lovćencu i tokom ljetnih mjeseci kulturni život nije imao pauzu. Zanimljivo je da je ova grupa srednjoškolskih kulturnih entuzijasta sa svojim programom gostovala u Kruščiću, Njegoševu i Feketiću.

Književnost

Milivoje Miško Abramović

Kulturni entuzijasta, pregalac i književnik **Milivoje Miško Abramović** ostavio je dubok trag u kulturnom životu Lovćenca. Bio je pokretač i organizator niza kulturnih projekata i manifestacija. Kroz cijeli njegov literarni opus prožima se nostalgija za postojbinom Crnom Gorom i neumitna bol za rano preminulim ocem. Njegovo najpoznatije djelo monodrama *Miluša Mrgudova* je prenesena na pozornicu u izvođenju Vesne Drinčić Đilas, dramske umjetnice iz Vrbasa. Abramović je autor zbirki pjesama *Moj otac svetac*, *Pisma Mileni*, *Ubi me bog*, *Vilenija – nerođena sestra mojih sinova*, *Ikonijska*, kao i romana *Dnevnik sestre Jevrosime*. U osnovnoj školi u Lovćencu više godina je organizovan literarni konkurs „Osmisli riječ duše“ posvećen književnom djelu Milivoja Miška Abramovića.

Milivoje Miško Abramović
(1950–1996)

Dolazak Miluše Mrgudove

„Posvećeno onima koji planinski kamen zamijeniše
grudvom zemlje...

Vojvodino, ovo ja, Miluša Mrgudova, iz Bjelica,
dođoh u te sa rukama krvavim, sa mirisom juriša i ofanziva,
sa Prvom proleterskom i Četvrtom crnogorskom,
dođoh iz kraja u kojem se vreline domaćeg ognjišta
ne da nikome i ničemu,

iz kraja bez kraja, jer vrijeme služi čovjeku i kamenu.

Ovo ja tebi, da znaš sa srca ka novom ognjištu.

I pazi, da mi ljudski primiš ovu nejač,

i oca Vukotu, i strica Uroša,

i babu Joku – da lakše ostanemo.

U vozu nas je morila žeđ i kap smo dijelili na pola
tek deci da bude, a za nas...

Sparina od izdisaja i dani dugi kao vječnost
i kratki kao tren ako se osmijehneš.

Starci su teško podnosili put, duvan je falio

i što smo bivali dalji od svog ognjišta,

sve smo bili usamljeniji, ka siročad, ka grom u planinu.

I đed se Ilija počeo žaliti da ga u grudima nešto stiska

ka kakav kamen, ili, ne daj bože, ka kakav kremen tuge.

Ne dočeka da vidi taj prostor đe se vazdan družu nebo i zemlja.

Zadnje što je reka, bilo je:

„Đeco, neka vas Bog mili sačuva, ali ne zaboravite okle ste pošli“.

I smrt ga u tren pokosi i pade ka snoplje,

ono što će godinama, sin njegov, Vasilija

kositi, ne za smrt; za leb, za život.

Žeđ se nikad ne ugasi.

U ušima mi još tuži ona planina i zov mrtvog muža i brata u Čekliće

i ona Katunska, i ona Riječka, i ona Lješanska,

i od Bijelog Polja, i od Kolašina, i od Nikšića, i sa Žabljaka,
i od Podgorice, i sa Cetinja.

Pucketa još grabovo pruče u ušima zapaljeno lučevinom,
i mlijeko mi ono još miriše.

I sve što ovđe prvih dana pojedoh, sve me na majčino tamo podsjećaeše.

Dugo sam godina, s proljeća, tražila miris pelina
i ne nađoh ga, ali me jedne kasne jeseni zapuhnu miris opojni;
reče strina Ljubica da ga i ona osjeća
i da je to miris ruzmarina – vojvođanskog.

Ušli smo u Sekić, ime ka svako tuđe, ne osjećaš ga, daleko.

Sjedosmo u zadružni dom i svi smo isto razmišljali:
daćemo mi njemu naše ime u kojem će bit naše krvi,
pa da na one tamo proplanke miriše. Ćutali smo.

Najednom Radovan usta i reče:

‘Lovćenac, ljudi, neka se zove, pa neka bude vrh naših pobjeda,
naše ime i prezime, naša poruka i zavjet,
i neka bude opomena okle smo!’.

Veli Milutin da nam je teško i što smo došli,
a ne da imenom kopamo ovu ranu,
pa da nam se u nju pali vatra starog ognjišta.

I Boško spomenu brata Mihaila,
a onda svi šćahu pominjati svoje mrtve,
tek da ih se sjete, ali začutaše.

Selo odjednom posta veće i ljepše, u Miloševom vinogradu,
u predvečerje sakrivalo se sunce;
noću se mjesec spuštio iza Markove okućnice,
a izjutra se hvalio Nikola kako se sunce pojavljuje iza njegove bašte.

I dani počeše da se nižu u žuto-zeleni ravničarski đerdan,
a nebo poče mijenjat boju prvo u čelično-plavu, pa u zimsku
slično onoj iznad Sinjajevine; i svaki dan nešto novo.

Juče mi dadoše rješenje na kuću, a i na vinograd.

Ovaj je ka onaj ujakov u Sotoniće, još bolji, ovaj je moj

ka što je ovo moja zemlja, ka što je ovo moja krv.
Određismo i mjesto za groblje, valjalo je dom vječni napraviti svekru Iliji
i to na brežuljku, jer je pred odlazak govorio:
‘Đeco, tamo nema planine da se ima čoeč đe sahraniti’.
Počivaj, đede Ilija, u ovom miru ravničarskom,
u ovom ravničarskom sutonu od kojeg šenica zlati,
a ulice postaju žute ka glave suncokreta.
I ne zamjeri što ne možemo svaki dan dolaziti,
jer nas sa ovoga polja život po vas dan zove
i moramo mu, moramo dolaziti.
U snu me svekar Ilija dugo proganjao jer muž moj pogibe,
pa meni on, ka svom Dušanu, onako očinski prebacuje
kako napušta svoje ognjište zbog dece i mene, a ovo ne vide.
I da je samo dan jedan moga preboljeti onaj zloćudni grumen tuge,
zna bi da je dom i ovo, ovo parče zemlje na koje stojim i spominjem ga
i ovo parče neba nad glavom, ove riječi upućene njemu
i ove uspomene na njega; sve ovo – dom je i novo ognjište.“

Radovan Stevović

Revolucionar, publicista i pjesnik **Radovan Stevović** (1910–1989) bio je jedan od odgovornih rukovodilaca sa kojim su pu-
tovali kolonisti i čovjek po čijoj ideji je nekadašnji Sekić dobio
ime Lovćenac. Ratni je major i nosilac Partizanske spomenice.
Njegovo kazivanje u epsko-lirskom djelu *Poema o seobi* pred-
stavlja autentično svjedočanstvo o prilikama i vremenu u kojima je
vršena seoba Crnogoraca za Vojvodinu. Čistim i tečnim crnogo-
rskim jezikom, kao u bakrorezu, Radovan Stevović je seobu izlio
u 828 stihova sa bespriječnom rimom.

„... Ruke suve, kosa sjeda,
primiče se pa zastade,

skide kapu, u prag gleda
niz lice mu suza pade.
Prag poljubi, pomilova,
na rodnu mu kuću dragu
pokloni se, pa šapuće:
Zbogom ostaj mili pragu...“

Pjesme su mu objavljivane u listovima: *Pobjeda*, 4. jul, *Cetinjski list* i *Politika ekspres*. Pored *Poeme o seobi* objavio je zbirke pjesama: *Tragom borbe proletera*, *Pjesme*, *Ratnicima palim za slobodu* i *Pjesme za djecu*, dok je roman *Biografija jedne žene* objavljen posthumno. U prikazu ovog romana crnogorski pisac, pjesnik, esejist i književni kritičar Borislav Jovanović između ostalog navodi: „... Posebna, neukrotiva vrijednost ovog romana je njegov jezik – stari, dobri, izvorni crnogorski jezik u svakoj njegovoj ravni: leksičkoj, originalno-sintaksičkoj, odnosno jezikoslovnoj, u punom značenju te riječi. Radovan Stevović nije ni u Bačkoj ravnici, ni mnogo decenija od kolonističkog naseljavanja i odlaska iz Katunske kamene pustinje, zaboravio ni jednu riječ jezika kojim su govorili njegovi preci. Osim literarnog, ovom romanu upravo ta jezička slojevitost daje autentičan lingvistički sjaj. Riječ je ne samo o bogatom leksikonu crnogorskog jezika, već i o rekonstrukciji njegovog duha i daha, o narativnoj funkcionalnosti i neotuđivoj užljebljenosti u svaki tren autorove memorije...“

Susret

„Decembar, hiljadu devedsto četrdeset pete,
vagoni stočni, prljavi, hladni,
biješe snježne latice lete,
putnici ozebli, umorni, gladni.

Srebrni se inje s telefonskog kabla,
Zdanje – stanična zgrada tvrda,
u sjenci stoljetnog stabla
čeka ozeblu decu lovćenskih brda.

Željezničar, prosijed, maše ručnom lampom –
Kočnica škripnu, prodorno, silno,
S tablicom u ruci, crvenom kapom,
Opravnik, ko vojnik, u stavu mirno.

Dostojno reče: „K nama ste pošli,
Ostaviste ognjišta stara,
U novi zavičaj dobro nam došli,
Sinovi i kćeri lovćenskog kamenjara.“

Lovćenu

„O Lovćenu, gordi visu,
osmatraču na Jadranu,
legendarnu Crnu Goru
za ševernu skrivaš stranu.

A sa južne podnožje ti
zapljuskuju morski vali,
u tebi Njegoš djela pisa
pod imenom „Šćepan Mali“.

Spjeva Luču, pjesme druge,
i vijencu naslov stavi,
i ostade kao genij
kroz vjekove da se slavi.“

Mirjana Bulatović

Pjesnikinja Mirjana Bulatović (1958) završila je književnost na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Radila je u Podgorici kao novinar i lektor, potom u Novom Sadu, Londonu i Beogradu, uglavnom kao slobodni umjetnik. Bila je urednik *Tribine Francuska 7* i sekretar Udruženja književnika Srbije. Objavila je više od dvadeset knjiga poezije i proze za odrasle i za djecu, kao i tri knjige prevoda ruske poezije. Dobitnica je, pored ostalih, nagrade Zmajevih dečijih igara za izuzetan stvaralački doprinos savremenom izrazu u književnosti za djecu, te nagrade Zlatno pero Rusije „za visok nivo književnih prevoda“. Na osnovu svoje knjige *Davo u prahu* učenicima osnovnih i srednjih škola održala je više od 200 predavanja o pogubnosti narkomanije. Pjesme Mirjane Bulatović zastupljene su u više domaćih i stranih antologija. U uvodu antologije *Kada budemo trava* (1998), pjesnik, prozaista i književni kritičar Vladimir Jagličić ističe: „U savremenoj srpskoj poeziji, posle smrti Desanke Maksimović, među ženama prednjači Mirjana Bulatović“.

U Narodnom pozorištu

(kad nisu imali kome da me ostave)

„Bio jednom neki gospodin Monteki.

Velikaški sin, naočit i fin,
volio je Đulijetu, izvanrednu tetu.
On se zvao Romeo, a njega je omeo
njezin tata strogi, krut kao i mnogi.

Ljubav im je propala, a meni se dopala

i čitava drama, i Julija sama.
Svima treba žena tako privržena
da bi se pre ubila nego drugog ljubila.

Nije lako voleti, jer odmah mač poleti,
ne znam ko je koga, al su tela mnoga
popadala po sceni, dok je otrov zeleni
pio ko je stigo, i nije se digo.

Ipak, Bože blagi, to je kobajagi;
Kad je pala zavesa, ona mrtva telesa
skočiše na noge; Da vidiš te sloge,
mržnja isparila, a Julia mila
smeši se baš meni, dok Romeo crveni!“

Književni čas u našoj školi

„Bili su nam pesnici – Ršum, Mošo, Dobrica,
i mi smo nagrnuli, nestalo je stolica.

Stroge profesorice što nam drže nastavu
mnogo vole pesnike u ovakvom sastavu.

Lepo su se smirile, i radosno tapšale,
kada god se pesnici sa đacima našale.

Tog dana do uveče nikog nisu pitale,
srećne što su piscima izbliza čestitale.“

Vladimir Kuljača

Dramski i prozni pisac i putopisac Vladimir Kuljača (1948–2017) rodio se i život završio u Lovćencu. Duži period je živio i stvarao u Dubrovniku. Njegov stvaralački opus obuhvata 14 prozних djela, 16 dramskih tekstova, tri dokumentatne i jedna radio drama, kao i jedan dokumentarni film. Pozitivne kritike o njegovim djelima, između ostalih, dali su slikar, pisac i putopisac Zuko Džumhur, pjesnik Slobodan Vukanović, književnik Žarko Đurović, pisac Dragiša Madžgalj, pjesnikinja Milica Kralj, spisateljica i kritičarka Jovanka Vukanović i drugi... a dubrovački publicista Nikola Šubić mu je posvetio esej *Crnogorsko-vojvođanski Dubrovčanin*.

Njegovo dramsko djelo *Noć Hercega Stefana* u izvođenju proslavljenog jugoslovenskog glumca Ljube Tadića sa velikim uspjehom igrano je u Herceg Novom i Dubrovniku. Crnogorski književnik i akademik Sreten Perović u svom osvrtu pod naslovom *Balada o osnivaču grada* između ostalog navodi: „... U tumačenju Ljuba Tadića i ova balada dobija sjaj starog zlata, kao i mnoge besjede koje je dosad izgovorio... ognut raskošnim baroknim ogrtačem, Tadić nas pričom o prošlosti i ovoga puta dovodi na sami prag današnjice, ne insistirajući na poukama, a učeći nas blagim naglašavanjem svega onoga što trajno boli čovjeka, što ga besprizivno i stalno dovodi u vlastitu sjenku... čovjek je to koji je na kraju puta, s bolom i ponosom mogao sebi da kaže: ‘Utvrдио sam grad, izgradio luku, doveo majstore mnogih zanata, naselio ih na obalu i dao im da rade svoje poslove za opšte dobro...’ U prepunoj kongresnoj sali hotela Plaža, uz diskretnu pratnju vokalnog ansambla Bokelji dvije uzastopne januarske večeri živio je s nama jedan Herceg po čijoj tituli nosi ime jedan od najljepših gradova, ne samo na Crnogorskom primorju...“

Ranko Bulatović

Intelektualac i boem Ranko Bulatović (1955) diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Njegov stvaralački književni opus sastoji se od jedanaest knjiga, od toga tri knjige lirske proze, pet zbirki pjesama i tri knjige socijalnih eseja i aforizama. Radove je objavljivao i u časopisima: *Glas omladine*, *Student*, *To jest*, *Dnevnik* i *Polja*. O njegovom stvaralaštvu afirmativne prikaze i recenzije su, između ostalih, dali vojvođanski intelektualni autoriteti: romansijer, esejista, dramski pisac i pozorišni kritičar Laslo Vegel, istoričari prof. dr Ranko Končar i prof. dr Aleksandar Kasaš, politikolog prof. dr Ljubiša Despotović, književnik i književni kritičar Franja Petrinović.

Vojvodina

„Majko, koja me hraniš, ljubim te.
Svaki tvoj narod je cvijet mirisni,
koji u srcu nosim.

Glava ti u zemlji, ruke ti sagorjele.
Zelena si a crno ti je.

Znaci na tvojim crkvama su poruke ljubavi.
1000 godina čekaš svoj dan.“

Lenki, srećan

„Dušo Vojvodine.
Ljepoto roda svetog,
ne uđe u godine vijeka,

On, Tvoj tvorac, stavi Te na
vrh svijeta:
veću od crkve,
veću od pjesme,
veću od neba.

Dušo Vojvodine.
Ljepoto roda svetog,
sagore za svoju pjesmu:
vide ga iza svile,
sam Bog mu ruku vodi,
i znade, Ljepoto svijeta.
da ćeš skoro mrijeti.“

Mitar Pešikan

Filolog i lingvist Mitar Pešikan (1927–1996) rođen na Trešnjevju (Cuce, Katunska Nahija, Crna Gora), a nakon Drugog svjetskog rata sa roditeljima, braćom i sestrama naselio se u Lovćencu. Višečlana familija Pešikan je jedna od najobrazovanijih crnogorskih kolonističkih porodica u Vojvodini. Mitar je gimnaziju završio u Vrbasu. U monografiji povodom dva vijeka te obrazovne ustanove, navedeno je da je bio njen najbolji učenik svih vremena. Diplomirao je i doktorirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Bavio se onomastikom, dijalektologijom, leksikografijom i drugim oblastima jezičke nauke. Bio je akademik Srpske akademija nauka i umjetnosti (SANU) i Crnogorske akademije nauka i umjetnosti (CANU). Bio je naučni savjetnik u Institutu za srpskohrvatski jezik SANU, predsjednik Staroslovenskoga odbora SANU, urednik časopisa *Naš jezik*, član redakcije časopisa *Južnoslovenski filolog* i *Onomatološki prilozi*. Predsjedavao je uređivačkim odborom Rječnika srpskohrvatskog

književnog i narodnog jezika, od XI do XVI knjige. Dobitnik nagrade RTS za kulturu govora i nagrade Vukove zadužbine.

Akademik Ivan Klajn, univezitetski profesor, filolog i historičar jezika ovako opisuje Mitra Pešikana: „Tih, ozbiljan, uzdržan, krajnje savjestan, uvijek je pazio da ne povrijedi ničija osjećanja, a ako je to katkad učinio, bilo je samo zbog onog načela koje na latinskom glasi *Amicus Plato, sed magis amica veritas* (*Drag mi je Platon, ali mi je draža istina*). Zaista, naučna istina bila mu je prijateljica koju nikada nije iznevjerio, ni kao glavni autor novog pravopisa, ni kao urednik *Našeg jezika*, ni u svojim mnogobrojnim knjigama i člancima. Bio je uzor tolerancije, otvorenosti i objektivnosti.“

Pored doktorske disertacije *Starocrnogorski srednjokatunski i lješanski govori* i još desetak dijalektoloških radova, dao je značajan doprinos montenegristici i svojim onomastičkim istraživanjima.

Kao rezultat inicijative mještana Lovćenca, a uz saglasnost porodice Pešikan, biblioteka u Lovćencu je 9. decembra 2018. godine ponijela ime „Mitar Pešikan“. Tom prilikom njegova kćerka Jelena Pešikan Kuzmanović poklonila je biblioteci 637 knjiga iz zaostavštine pokojnog akademika. U tom jedinstvenom legatu najviše je vrijednih knjiga iz oblasti filologije i pravo je blago za proučavanje slovenskih jezika. Između ostalih tu su i vrijedni primjerci fototipskih izdanja *Psaltira sa posljedovanjem Đurđa Crnojevića* iz 1494. godine i *Slovenske gramatike* iz 1643. godine. Među publikacijama su i knjige iz drugih sfera nauke, poput istorije, književnosti i umjetnosti, što svjedoči o svestranim interesovanjima akademika Mitra Pešikana.

Monografije, zbirke, novine...

Monografija *Imanje bez međa* u izdanju Poljoprivrednog dobra „Njegoš“ iz Lovćenca iz štampe je izašla 1978. godine

povodom 30 godina od osnivanja i rada te organizacije. Knjigu je za štampu priredio Radovan Jablan, poznati crnogorski i jugoslovenski novinar, reporter i publicista. Redakcijski odbor su sačinjavali: Jovan Maravić (predsjednik), Božidar Vujošević (sekretar), Andrija Sjekloća, Božidar Dajković, Jovan Vulović, Vojislav Pobor, Vido Gardašević, Niko Ljesar, Vido Zuber, Svetozar Lekić, Miluša Đukanović, Bogdan Vicković, Ištvan Horkaji, Rade Vrbanjac, Milijana Stanojević, Milovan Čeranović i Momčilo Martinović. Knjiga je štampana na Cetinju u 2.000 primjeraka i opisuje tri decenije društvenog, privrednog, sportskog i kulturnog života Lovćenca.

„...U srcu nam stalno sijaš ka nebeska zvijezda, mi smo dio sokolova iz tvogjega gnijezda...“ Vlado Kustudić (1930–2014) je knjigu *Zbirka pjesama* objavio u Lovćencu 1976. godine. Rođen u selu Majstori na Njegušima, na padinama ponosnog Lovćena, Kustudić je pisao rodoljubivu poeziju, kao i pjesme posvećene istaknutim revolucionarima iz Crne Gore. U njegovim stihovima je prisutna nostalgija prema zavičaju, ljubav prema Lovćenu i velikom Njegošu. U zbirci se nalaze pjesme posvećene postojbini i putu crnogorskih kolonista za Vojvodinu, pjesme o crnogorskim revolucionarima Veljku Vlahoviću, Blažu Jovanoviću, Vladimiru Roloviću i Vidu Sjekloći, kao i tužni stihovi o velikoj tragediji i pogibiji tri mladića iz Lovćenca (braća Rudović i Vojvodić). Vlado Kustudić je bio član Udruženja guslara i epskih pjesnika „Vuk Karadžić“ iz Nikšića.

Vojislav Pobor i Velimir Marković autori su knjige *Crmnica i u brdima i u ravnici* koja je u uzdanju Narodnog univerziteta u Lovćencu štampana 1995. godine. Knjiga koja prati kretanje i razvoj crmničkih porodica u Lovćencu i Vojvodini počinje stihovima Špira Pekića: „...Sokoli su čudne ptice, oni gnijezdo sviti znaju u visine i ravnice...“ Saradnici u ovom izdavačkom poduhvatu crmničkih kolonista koji je štampan u 500 primjeraka, su bili: Nikola Mašanović, Tomo Ulićević, Pavle Đurnić,

Vasilije Đurović, Marko Pekić, Miodrag Maraš, Đoko Pajović, Nikola Dajković, Savo Ivanović, Danilo Dabović, Radivoje Kosović, Radomir Marković, Slobodan Orlandić i Srećko Dabanović.

Istoričar Đuro Batrićević (1931–2011) koji je kolonizovan u Lovćenac, diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Skoplju, magistrirao u Zagrebu, a doktorirao u Prištini. U Lovćenac su redovno dolazile knjige koje je objavio u prošlom vijeku: *Vlado Četković, junak dvije revolucije* (1981), *Ljudevit Lajoš Čaki, neustrašivi narodni tribun* (1984), *Poruke potomstvu* (1988), *Pljevaljska bitka* (1990), *Dr Anto Gvozdrenović general u tri vojske, Crnogorci u rusko-japanskom ratu* (1994), *Durmitorci u Pljevaljskoj bici* (1997), *Dobrovoljci u oslobodilačkim ratovima Crne Gore 1875–1918* (1997), *Proslavljene vojskovođe i velike bitke kroz istoriju* (1998), *Razvoj muzejske službe u Crnoj Gori* (1998).

Prvi broj lista *Lovćenačke novine* je izašao 31. decembra 1994. godine. List je u vidu svog informatora izdavala Mjesna zajednica Lovćenac, štampan je u 1.500 primjeraka i do kraja vijeka je objavljeno 5 brojeva. U njemu se može naći niz zanimljivih podataka iz različitih sfera društvenog života stanovnika Lovćenca. Odgovorni urednik je bio Radomir Rako Nikolić.

* * *

U Lovćencu, vojvođanskoj varoši koju su napuštenu i praznu, nakon završetka Drugog svjetskog rata, naselili novi stanovnici iz krševitih crnogorskih predjela, tokom pet decenija prošlog vijeka vodio se dinamičan kulturni život.

Rani period socijalističke jugoslovenske kulture, koji se ogledao u rigidnom stavu „diktature proleterijata“, prestaje krajem četrdesetih godina nakon razlaza sa Sovjetskim Savezom. Poslije prevazilaženja ideologije socrealizma, nastupa period internacionalno usmjerenog socijalističkog modernizma koji je

predstavljao značajan zaokret prema Evropi i zapadnim vrijednostima. Građani Lovćenca i njihovi kulturni pregaoci svojim avangardnim pristupom, prije od ostalih u okruženju, prilagodili su se novoj kulturnoj politici.

Kroz organizovani kulturni i društveni život, Lovćenčani su uz tradicionalnu kulturu ljubomorno čuvali svoj nacionalni identitet. Istovremeno, svjesni da kultura ruši granice između jezika, geografskih regiona i zemalja i da stvara univerzalnu vrijednost koja ne trpi stege i okove, znatiželjno su širili kulturne vidike, prateći savremene trendove u umjetnosti i kulturi.

Stranice ove studije, koja govori o Lovćencu kojeg više nema, uz otkucaje prošlosti iz prohujalih vremena, vraćaju u kolektivno sjećanje kulturne pregaocice i događaje koji zaslužuju da ne budu zaboravljeni.

Izvori i literatura:

- Privatni arhiv autora
- Privatni arhiv porodice Bećar iz Bačke Topole
- Arhiv Biblioteke „Mitar Pešikan“ Lovćenac
- *Zapisi iz Lovćernca*, rukopis dr Novaka Jovanovića
- *Pupoljci istorije*, Prilozi za zavičajnu istoriju Severno – bačkog okruga, br. 2, Bačka Topola – Subotica, 1998.
- Marković, Milica, *Geografsko-istorijski imenik naselja Vojvodine za period od 1853. godine do danas*, Novi Sad, 1966.
- Stevović, Nenad, *Gorštaci u ravnici*, Lovćenac, 2016.

- *Imanje bez međa, PD „Njegoš“ 1948–1978 Lovćenac*, priredio Radovan Jablan, Cetinje 1978.

- Pobor, Vojislav i Velimir Marković, *Crmnica i u brdima i u ravnicima*, Lovćenac, 1995.

- *Lovćenačke novine*, br. 1–5, Lovćenac,

- *Borba*, 17. 11. 1961.

CRNOGORSKA VOJNA ISTORIJA (IV DIO)

Srđa Martinović

The history of warfare on the territory of today's Montenegro can be traced back to the 3rd century BC and the Illyrian wars against the Romans, including the battles of Medeon (231 BC) and Paxos (229 BC), the battles of Bojana (997), Tuđemili (1042), Oblun (1125), Saursko polje (1385), Sveti Marko (1474), Lješkolje (1604) as well as numerous battles of the Second World War. Throughout all this time, Montenegro was mainly fighting defensive wars, including the longest one against the Ottoman Empire army.

Bokeljski (Krivošijski) ustanak
1881–1882.

Bokeljski (Krivošijski) ustanak označava oružani pokret (Drugi krivošijski ustanak) protiv austrijskih vlasti i njihove namjere da ponovo sprovedu zakon o opštoj vojnoj obavezi koje su stanovnici Boke Kotorske i dijela današnjeg Crnogorskog primorja bili oslobođeni odredbama Knezlačkog mira. Vlada u Beču čekala je povoljnije prilike da nametne vojne obaveze svim stanovnicima i ukine obaveze date mirom iz 1869.¹ Odluka austrijskih vlasti da nametnu opštu vojnu obavezu je kod

¹ Stijepović, Nikola, *Hercegovačko-bokeljski ustanak 1882. godine: borbe-na dejstva i poruke*, Vojno delo, Beograd, 1963.

Bokelja i Krivošijana izazvala reakciju i povod za novi ustanak. Uprkos ranijem oružanom sukobu, austrijske vlasti su u martu 1881. donijele odluku o opštoj vojnoj obavezi.² Kao reakcija na ovu odluku, u Kotoru je održan sastanak 16 bokeljskih opština u cilju prihvatnja obaveze.³ Iz istog razloga je održan sastanak u Krivošijama na kojem je odlučeno da se ne prihvati vojna obaveza. Na osnovu ovih odluka mladići sa regrutnog spiska iz Krivošija, Ledenica i Ubala nijesu se odazvali u oktobru 1881. na obavezan poziv Vojne komisije.⁴ Austrougarske vlasti su izvršile blokadu Krivošija i odsjekle ih od Boke Kotorske. Krivošijani su se organizovali i odlučili da se oružano odupru ovim akcijama. Organizovano je 300–400 ljudi pod komandom krivošijskog kneza Petra Samardžića.⁵ Pobori su takođe organizovali ustaničke odrede protiv austrougarskih vlasti. Intenzivniji sukob je počeo u februaru 1882. u Krivošijama. U cilju suzbijanja oružanog otpora regrutaciji u Krivošijama, austrijske snage na čelu sa generalom Vinterhalterom u martu iste godine pokrenule su iz više pravaca opsežnu akciju ka Krivošijama. Nakon borbe koja je trajala od 7. do 10. marta 1882. suzbijene su ustaničke snage i slomljen njihov oružani otpor.⁶ Ustaničke čete su se sklonile u planine, a tokom aprila i maja 1882. sve su gotovo neutralisane.⁷ Početkom maja 1882. razbijen je ustanički odred u Poborima i austrougarske vlasti su uspjele da lokalizuju ustaničke akcije, slome ustanički pokret i spriječe širenje ka

² Tomanović, Lazar, *Putopisna proza*, Gradska biblioteka i čitaonica, Herceg Novi, 2007.

³ Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2001.

⁴ Stijepović, Nikola, *Hercegovačko-bokeljski ustanak 1882. godine: borbe na dejstva i poruke*, Vojno delo, Beograd, 1963.

⁵ Tomanović, Lazar, *Putopisna proza*, Gradska biblioteka i čitaonica, Herceg Novi, 2007.

⁶ Stijepović, Nikola, *Hercegovačko-bokeljski ustanak 1882. godine: borbe na dejstva i poruke*, Vojno delo, Beograd, 1963.

⁷ Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2001.

ostalim krajevima.⁸ Nakon ovog ustanka austrougarske vlasti su zakon o regrutaciji sprovodile na čitavoj svojoj teritoriji. Značajan dio ustanika prešao je na teritoriju Crne Gore, a nakon amnestije, jedan dio se vratio svojim domovima. Onima koji su ostali, knjaz Nikola je dodijelio imanja u Rudinama, Riđanima i Kusidama u Nikšiću.⁹

Malisorski ustanak 1911.

Početak 20. vijeka moć Osmanskog carstva bila je znatno oslabljena. Albansko stanovništvo u kadarskom, kosovskom i bitoljskom vilajetu nezadovoljno osmanskom vlašću preduzelo je još 1910. niz akcija protiv osmanske uprave. Naredne godine podignut je ustanak koji se naziva Malisorski ustanak, a organizovan je zbog zabrane upotebe albanskog jezika u školama, zabrane nošenja oružja i nametanja opšte vojne obaveze od strane Osmanskog carstva. U ustanku su učestvovala plemena: Hoti, Grude, Klimente, Kastrati, Škrelje, Šaljani, dio Miridita i Skadrani. Njima su se pridružili i iz Zatrijebča, Koća, Fundine, Orahova, Kuća i dio Zećana.¹⁰ U toku ustaničkih akcija od početka marta do početka aprila 1911. ustaničke jedinice su oslobodile cjelokupnu teritoriju Malesije, osim utvrđenja Šipčanik. Najveća bitka vodila se na brdu Dečić. Ustanički lideri definisali su svoje ciljeve, među kojima su zahtijevali: upotrebu albanskog pisma ravnopravno sa osmanskim, služenje vojnog roka u svojem vilajetu, upotrebu poreza za potrebe Malesije,

⁸ Tomanović, Lazar, *Putopisna proza*, Gradska biblioteka i čitaonica, Herceg Novi, 2007;

⁹ Stijepović, Nikola, *Hercegovačko-bokeljski ustanak 1882. godine: borbeno dejstvo i poruke*, Vojno delo, Beograd, 1963.

¹⁰ Grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore*, knj. 4, Vijesti, Podgorica, 2006.

imenovanje osoba albanske nacionalnosti za upravne poslove u svojem vilajetu.¹¹

Ustaničke akcije podržao je crnogorski kralj Nikola, koji je organizovao prihvat mnogobrojnih izbjeglica na teritoriji Crne Gore. Pored ovoga, iako se Crna Gora formalno nastojala držati neutralno, crnogorska vlada je i pomagala ustanike u materijalu. Vođe Malisorskog ustanka imale su oslonac u Kraljevini Crnoj Gori. Prije početka samog ustanka glavne ustaničke vođe boravile su na Cetinju.¹² Crnogorska strana nastojala je da pomogne ujedinjenje Sjeverne Albanije i Crne Gore, međutim ovo nije realizovano zbog upliva Rusije.¹³ Procjenjuje se da je oko 20.000 albanskih izbjeglica sve tri vjere u tim danima našlo utočište u Crnoj Gori.¹⁴ U cilju njihovog pomaganja, na Cetinju je osnovan Centralni odbor za prikupljanje dobrovoljnih priloga u novcu i materijalu. Pored ovog odbora, u Zatrijepču kod Podgorice, formiran je odbor za prikupljanje pomoći i smještaj izbjeglica. U Podgorici je 1911. osnovana specijalna bolnica Crvenog krsta za liječenje ranjenika. Crnogorska strana je opredijelila prilog u visini od 40.000 perpera za pomoć albanskim migrantima.¹⁵ Osim ove sume, Crnogorci su sakupili dodatnih 30.000 perpera.¹⁶ Bataljoni crnogorske vojske iz podgoričkih brigada su bili koncentrisani prema ustaničkoj teritoriji. Pomoć koju su kralj Nikola i crnogorska vlada pružili Malisorskom

¹¹ Hadri, A. „Nacionalni pokret albanskog naroda od tridesetih godina XX veka do kraja 1912. godine“, *Zbornik predavanja Iz istorije Albanaca*, Beograd, 1969.

¹² Rakočević, Novica, „Crnogorsko-albanski odnosi 1878–1914“, *Srbija i Albanci u XIX i XX početkom veka*, Beograd, 1990.

¹³ Dragičević, Risto, „Malisorske bune 1910–1911“, *Zapisi*, 1940.

¹⁴ Nikprelević, Đ., *Ustanak u Malesiji 1911*, Podgorica, 2001.

¹⁵ Grupa autora, *Leksikon diplomatije Crne Gore*, CANU, Podgorica, 2022.

¹⁶ Grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore*, knj. 4, Vijesti, Podgorica, 2006.

ustanku prezentovala je prijateljstvo dva naroda. O ovom ustanku kralj Nikola je napisao obimnu poeziju u kojoj se ističu ustaničke vođe i junaci.

Crna Gora u Prvom balkanskom ratu (1912–1913)

Prvi balkanski rat vođen je od septembra 1912. do maja 1913. između balkanskih saveznica Crne Gore, Srbije, Grčke i Bugarske s jedne i Osmanskog carstva s druge strane, u cilju njegovog konačnog protjerivanja sa Balkanskog poluostrva. Na podsticaj Rusije, 1911. su započeti tajni pregovori između balkanskih država.¹⁷ Već u septembru 1912. formiran je Balkanski savez međusobnim ugovorom sa glavnim zadatkom oslobađanja Balkana od osmanske vlasti. Bugarska i Crna Gora su sklopile u septembru 1912. usmeni sporazum o zajedničkoj vojnoj akciji protiv Osmanskog carstva. Sa Srbijom su sklopile vojnu konvenciju 6. oktobra 1912. nakon tajnih pregovora u Švajcarskoj (Lucern).¹⁸ Crna Gora je, prema dogovoru, prva objavila rat Osmanskom carstvu, 8. oktobra 1912, nakon čega su i ostale saveznice ušle u rat. Zbog nedostatka zajedničkog plana, svaka saveznička zemlja djeluje po sopstvenim planovima i akcijama. Nije postajala ni čvrsta operativna veza među različitim frontovima.¹⁹ Prema ratnom planu crnogorska vojska jačine 35.600 vojnika je podijeljena u tri odreda: Primorski odred pod komandom brigadira Mitra Martinovića, Zetski odred pod komandom brigadira Blaža Boškovića (ubrzo je komandant postao knjaz Danilo Petrović) i Istočnog odreda pod komandom brigadira serdara

¹⁷ Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Institut JNA, Beograd, 1960.

¹⁸ Martinović, Mitar, *Ratne godine 1912–1916*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996.

¹⁹ Martinović, Srđa, *Crnogorska vojska 1854–1916*, Ministarstvo odbrane, Podgorica, 2018.

Janka Vukotića.²⁰ Glavnina crnogorskih snaga (Primorski i Zetski odred) dejstvovali su istočno i zapadno od Skadarskog jezera sa glavnim ciljem da u brzom naletu osvoje Skadar. Pomoćne snage (Istočni odred) dejstvovala su u pravcu sjevera današnje Crne Gore i Metohije sa zadatkom oslobođenja ovih teritorija.²¹ Koncentričnim dejstvom glavnih snaga (1, 2. i 3. armija), Srbija je trebalo kosovskim, južnomoravskim i krivorječkim pravcem da obuhvati i pobije osmanske snage, za koje se očekivalo da će biti na Ovčjem polju. Ibarska i Javorska brigada (pomoćne snage) je trebalo da obezbijede bok glavnim snagama.²² S glavnim snagama (1, 2. i 3. armija) Bugarske preduzete su ofanzive na maričkom bojištu, dok je 2. armija trebalo da blokira Jedrene, a 1. i 3. armija u pozadini osmanskih snaga da napadnu njen desni bok, prije nego se prikupe između Kirklarelija i Jedrena.²³

Ofanzivom glavne snage (sedam divizija) u Grčkoj, sa sjevera Tesalije, je trebalo da poraze osmanske snage na graničnom frontu i produže nadiranje ka Solunu. Osmanska ofanziva protiv Srbije, je predviđena na vardarskom bojištu, a protiv Bugarske na rakijskom. Za razliku od Skadra, operacije Istočnog odreda su bile efikasne i uspješne. Mojkovac je oslobođen 9. oktobra, odmah po prelasku crnogorsko-osmanske granice.²⁴ Nakon ovoga, uslijedio je niz oslobodilačkih operacija: oslobađanje Bijelog Polja, Berana, Plava, Gusinja, Rožaja, Pljevalja i Peći.²⁵ Crnogorska vojska je istovremeno 4. novembra ušla u Đakovicu sa srpskom vojskom.²⁶

²⁰ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

²¹ Vukotić, Janko, *Uspomene iz tri rata*, Prometej, Novi Sad, 2020.

²² Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Institut JNA, Beograd, 1960.

²³ Vojvodić, Mihailo, *Skadarska kriza 1913*, Beograd, 1970.

²⁴ Ratković, Borislav, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Beograd, 1975.

²⁵ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

²⁶ Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Institut JNA, Beograd, 1960.

Do primirja je došlo potpisivanjem Protokola početkom decembra 1912. nakon čega je počela sa radom Konferencija u Londonu. Međutim, Grčka je prekinula primirje nakon što osmanska vojska nije htjela da preda Janjinu. Protokol je potpisan između Bugarske, koja je zastupala Crnu Goru i Srbiju, s jedne, i Turske, s druge strane.²⁷ Konferencija u Londonu zatekla je crnogorske snage u opsadi Skadra. Predstavnici velikih sila su odmah u decembru 1912. donijeli odluku o formiranju nezavisne Albanije. Ova činjenica obesmisllila je težnje Srbije da preko Albanije dobije izlaz na Jadransko more i Crne Gore da osvoji Skadar sa okolinom.²⁸ Crnogorske i srpske težnje naišle su na snažan otpor Austrougarske, a Rusija se zalagala da se to pitanje riješi dogovorom Osmanskog carstva i Crne Gore računajući da će Crnoj Gori u prilog ići razvoj situacije na frontu.²⁹ Srbija je 20. decembra 1912. prihvatila odluke velikih sila i odlučila da povuče svoju vojsku iz Albanije, dok je Crna Gora početkom februara obnovila ratne operacije.³⁰

Bitka kod Arbenta (1912)

Prvi cilj Primorskog odreda crnogorske vojske je bio osvajanje brda Taraboš sa kojeg se lakše moglo djelovati prema Skadru. Odred je bio raspoređen u tri napadne kolone i prešao je 9. oktobra crnogorsko-osmansku granicu. Desnu kolonu je sačinjavala Crmničko-primorska brigada i kretala se pravcem Kleza – Gorica.³¹ Srednju kolonu sačinjavala je Katunska brigada i sa

²⁷ *Prvi balkanski rat 1912–1913* III, Istorijski institut JNA, Beograd, 1960.

²⁸ Martinović, Mitar, *Ratne godine 1912–1916*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996.

²⁹ Vojvodić, Mihailo, *Skadarska kriza 1913*, Beograd, 1970.

³⁰ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

³¹ Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Institut JNA, Beograd, 1960.

divizijskom i odredskom artiljerijom kretala se pravcem Perućica – Kameni Most – Katrakol.³² Lijeva kolona sastavljena od Riječko-lješaanske brigade kretala se pravcem Iftijani – Petubala. Granice su se brzo osvojile i sve tri kolone nastavile su 10. oktobra napredovanje ka ciljevima.³³ Desna i srednja kolona savladale su osmanski otpor i stigle do ciljeva istog dana. Lijeva kolona sukobila se 10. oktobra kod sela Arbenta sa jakim osmanskim odredom pod komandom miralaja Sadredin-bega.³⁴ Osmanski odred je preduzeo snažan protivnapad pomognut artiljerijskom i vatrom sa ratnih brodova flotile na Skadarskom jezeru.³⁵ Cilj je bio da razbije lijevo krilo kolone, a potom da obuhvati cijelu kolonu. Do sukoba je došlo iznenada, a borba je razvijena prsa u prsa. Borba je trajala sve do mraka. Osmanski odred je razbijen i primoran na povlačenje. Osmanski gubici su bili veliki, na bojištu je pronađeno 300 mrtvih osmanskih vojnika, a među njima i komandant odreda miralaj Sadredin-beg.³⁶ Gubici crnogorske strane su bili takođe veliki, samo Lješaanski bataljon je imao 3/4 mrtvih i ranjenih.³⁷ O ovom sukobu nije obaviješten komandant Primorskog odreda i propuštena je prilika za brže osvajanje Skadra.

Jedinice Primorskog odreda približile su se 1. oktobra uveče Tarabošu na artiljerijskom odstojanju sa vrha ovog brda.³⁸ Na ovim pozicijama odred je ostao do 8. oktobra jer je čekao opasnu artiljeriju za koju su se trebali izraditi putevi po krševitom

³² Pavlović, Živko, *Opsada Skadra 1912–1913*, Beograd, 1926.

³³ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

³⁴ *Prvi balkanski rat 1912–1913 III*, Istorijski institut JNA, Beograd, 1960.

³⁵ Martinović, Mitar, *Ratne godine 1912–1916*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996.

³⁶ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

³⁷ Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Institut JNA, Beograd, 1960.

³⁸ Ratković, Borislav, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Beograd, 1975.

terenu.³⁹ U međuvremenu, komandant je izmjestio Bjelogorski bataljon iz desne kolone na lijevu obalu rijeke Bojane. Tri dana (22–23. oktobar) bombardovani su osmanski položaji na Tarabošu, a za 25. oktobar u zoru planiran je pješadijski napad na Taraboš.⁴⁰ Do napada pješadije nije došlo jer je komandantu odreda u noći 24/25. oktobra naređeno da ne sprovede napad. Ovaj zastoj Primorskog odreda iskoristile su osmanske snage i utvrdile položaje Taraboš, Brdicu, Veliki Bardanjolt i Štoj.⁴¹ Kako je odložen napad na Taraboš, komandant Primorskog odreda formirao je Barbaluški odred sastavljen od Riječko-lješanske brigade, Bjelogorskog, Cetinjskog i Pješivačkog bataljona i voda brdskih topova i lično nad njim preuzeo komandu. Glavni zadatak ovog odreda je odsijecanje Skadra od njegove pozadine na jugu i sastavljanje opsadnog obruča oko Skadra. Za cilj napada izabrao je južnije mjesto bliže Lješu, u okolini sela Laurzi.⁴² Ovaj odred je 3. novembra prešao na lijevu obalu rijeke Bojane preko pontonskog mosta i zauzeo sela Kukli i Barbalušu i nastavio dalje.⁴³ Ovom akcijom presječena je veza između Skadra i Lješa. Osmanske snage su 23. oktobra izvršile napad na odred iz dva pravca: s fronta od Skadra i s leđa, od Lješa i protjerale ga na desnu obalu rijeke Bojane.⁴⁴ U oba prelaza crnogorski gubici iznosili su 100 mrtvih i ranjenih. Crnogorci su uspjeli da razbiju osmanske snage i da im nanesu velike gubitke. Osmanske jedinice su se povukle dijelom u

³⁹ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

⁴⁰ Martinović, Mitar, *Ratne godine 1912–1916*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996.

⁴¹ Ružić, Jevto, *Skadar i Bregalnica*, Minhen, 1964.

⁴² Vuković, Božidar, *Rat Crne Gore protiv Turske i Bugarske 1912–1913 i rad na uniji i saradnji sa Srbijom*, Cetinje, 1971.

⁴³ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

⁴⁴ Martinović, Mitar, *Ratne godine 1912–1916*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996.

Skadar, a dijelom u pravcu Lješa.⁴⁵ Crnogorske snage su 17. novembra zauzele Medovu i zaplijenile dva brzometna topa. Primirje je objavljeno 4. decembra, a snage su ostale na položajima na kojima su se zatekle.

Oslobođenje Mojkovca
(9. oktobar 1912).

Iako je Istočni odred imao zadatak da štiti sjeveroistočnu granicu i operacije crnogorske vojske prema Skadru, ubrzo je preuzeo inicijativu i pokrenuo široku oslobodilačku akciju. Odred je podijeljen u tri grupe. Prvu grupu sačinjavala je Vasojevićka brigada sa dvije baterije topova koncentrisana u Andrijevici na položaju Greben, Visitor i Mokra Planina.⁴⁶ Drugu grupu sačinjavale su Kolašinska i Durmitorska brigada (bez Šaransko-jezerskog bataljona) sa dvije brdske baterije koncentrisane u Gornjoj i Donjoj Štitarici sa zadatkom osvajanja Mojkovca.⁴⁷ Treću grupu sačinjavao je Prekotarski odred sastavljen od Šaransko-jezerskog bataljona iz Durmitorske brigade i Drobnjačkog bataljona sa jednom brdskom baterijom koncentrisan kod Žabljaka, sa zadatkom zauzimanja planinskog grebena na desnoj strani Tare.⁴⁸ Druga grupa Istočnog odreda (dvije brigade, tzv. Mojkovačka grupa) zauzele su polazne položaje prema Mojkovcu u toku noći između 8. i 9. oktobra.⁴⁹

Komandant Istočnog odreda ujutro 9. oktobra pozvao je na predaju osmanskog komandanta koji je na crnogorske jedinice

⁴⁵ Ratković, Borislav, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Beograd, 1975.

⁴⁶ Vukotić, Janko, *Uspomene iz tri rata*, Prometej, Novi Sad, 2020.

⁴⁷ Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Institut JNA, Beograd, 1960.

⁴⁸ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

⁴⁹ Ružić, Jevto, *Skadar i Bregalnica*, Minhen, 1964.

otvorio artiljerijsku paljbu. Obje brigade izvršile su napad i brzo prešle na desnu obalu Tare.⁵⁰ Kolašinska brigada (bez dva bataljona) odbacila je neprijateljske djelove, pa se grebenom planine Bjelasica preko Mjedenog Guvna spustila u dolinu rijeke Lepenice i tu zanoćila.⁵¹ Mojkovac je zauzet u 12 časova. Durmitorska brigada napala je osmanske snage na grebenima Uroševine i Mojkovca. Poslije kraće borbe primorala je osmanske jedinice da se povuku na lijevu obalu rijeke Lepenice, a brigada je zanoćila u dolini rijeke Lepenice. Treću napadnu kolonu sačinjavali su Rovački i Poljski bataljon Kolašinske brigade.⁵² Ova kolona izvršila je obuhvat osmanskih snaga sa sjevera i zauzela planinski greben Burenja i Šljemena i nastavila nadiranje na Šahovićima.⁵³

Oslobođenje Bijeloga Polja (11. oktobar 1912)

Iščekujući dolazak jedinica Istočnog odreda, kako bi zaustavili razbijene djelove na graničnim položajima, osmanski komandanti su hitno uputili nekoliko jedinica bašibozuka iz Bijeloga Polja na granicu. Ove jedinice uspjele su da zadrže razbijene djelove i obrazuju liniju odbrane na taktički jakim položajima: Muminov Krš – Ljjeska – Obrov kod Bijeloga Polja.⁵⁴ U zoru 10. oktobra dvije brigade Istočnog odreda nastavile su nadiranje ka Bijelom Polju u borbenom poretku: Kolašinska brigada i Uskočki bataljon iz Durmitorske brigade u prvom bor-

⁵⁰ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

⁵¹ Martinović, Mitar, *Ratne godine 1912–1916*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996.

⁵² Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Institut JNA, Beograd, 1960.

⁵³ Ratković, Borislav, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Beograd, 1975.

⁵⁴ Vukotić, Janko, *Uspomene iz tri rata*, Prometej, Novi Sad, 2020.

benom poretku, a Durmitorska brigada bez Uskočkog bataljona u rezervi.⁵⁵ Kolašinska brigada napredovala je dolinom Ravne Rijeke, a Uskočki bataljon, ojačan mitraljeskim odjeljenjem i vodom brdskih topova pravcem Rogov Krš – Vlaško Polje.⁵⁶ Kolona komandira Pavla Vujisića naišla je u Šahovićima na vrlo jak otpor nizama i bašibozuka.⁵⁷ Pred napadom Rovačkog i Poljskog bataljona osmanske jedinice su napustile Šahoviće i odstupile ka Brodarevu.⁵⁸ Uveče 10. oktobra bataljoni prvog borbenog reda izbili su na liniju selā: Žari, Pala, Jabučina, Lijeska, Muminov Krš, a grupa komandira Pavla Vujisića držala je Šahoviće.⁵⁹ Komandant odreda formirao je napadnu kolonu sastava: Kolašinski i Donjomorački bataljon iz Kolašinske brigade i tri čete iz Drobnyačkog bataljona Durmitorske brigade.⁶⁰ Kolonu je stavio pod komandu komandira Jova Medenice i naredio mu da zauzme brdo Obrovo, koje je bilo taktički ključ položaja za odbranu Bijelog Polja.

Kada su crnogorske jedinice 28. septembra pošle ka svojim ciljevima, dočekane su jakom puščanom, mitraljeskom i artiljerijskom vatrom. Naročito je bila jaka vatra sa brda Obrova.⁶¹ Od velikih kiša i nabujalih potoka Lim je bio jako nadošao, a na njemu nije bilo mostova. Uprkos nabujalom Limu, kolona komandira Medenice prešla je na desnu stranu Lima i preduzela napad na brdo Obrovo. Uprkos snažnoj pešadijskoj i artiljerijskoj

55 Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

56 Ružić, Jevto, *Skadar i Bregalnica*, Minhen, 1964.

57 Vukotić, Janko, *Uspomene iz tri rata*, Prometej, Novi Sad, 2020.

58 Martinović, Mitar, *Ratne godine 1912–1916*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996.

59 Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Institut JNA, Beograd, 1960.

60 Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

61 Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

vatri, kolona je brzo napredovala.⁶² Poslijepodne, crnogorske jedinice počele su da se penju uz Obrovo i pripremaju juriš. Osmanske jedinice nijesu sačekale juriš nego su napustile Obrovo i naglo se povukle. Nakon osvajanja brda Obrovo crnogorske snage su zauzele Bijelo Polje.⁶³ Za posadu u Bijelom Polju ostavljen je Poljski bataljon iz Kolašinske brigade pod komandom komandira Pavla Vujišića.⁶⁴ Naredna dva dana (12. i 13. oktobar) dvije brigade Istočnog odreda odmarale su u okolini Bijeloga Polja. Osmanski gubici iznosili su 100 mrtvih i 32 zarobljena. Crnogorski gubici iznosili su 24 mrtva i 85 ranjenih.⁶⁵

Oslobođenje Berana
(15. oktobar 1912)

Dvije brigade iz sastava Istočnog odreda (tzv. Mojkovačka grupa) preduzela je 14. oktobra marš ka Beranama. Prilaz Beranama s desne obale Lima, tj. iz pravca Bijeloga Polja bio je zapriječen jakim taktičkim položajima – Tivrana i Jejevica, koji su bili utvrđeni forticama.⁶⁶ Zbog toga je prethodno trebalo zauzeti ta dva položaja. Nakon što je komandant Istočnog odreda dobio izvještaj da osmanskom garnizonu u Berane pristižu pojačanja, odlučio je da odmah izvrši napad na ova dva položaja.⁶⁷ Čim se 15. oktobra u zoru prethodnica Istočnog odreda pojavila na mjestu Polica, gađana je artiljerijskom vatrom sa osmanskih položaja Tivrana i Jejevice.⁶⁸ Komandant odreda je naredio da se obje brigade razvijaju iz marševskog poretka u bojni poredak i da se preduzme napad. U napad se krenulo sa

⁶² Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Institut JNA, Beograd, 1960.

⁶³ Ružić, Jevto, *Skadar i Bregalnica*, Minhen, 1964.

⁶⁴ Ratković, Borislav, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Beograd, 1975.

⁶⁵ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

⁶⁶ Ratković, Borislav, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Beograd, 1975.

⁶⁷ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

⁶⁸ Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Institut JNA, Beograd, 1960.

dvije kolone: Desna kolona, sastavljena od Donjomoračkog i Lipovskog bataljona iz Kolašinske brigade i polovina Župsko-pivskog bataljona iz Durmitorske brigade sa zadatkom napada na Tivran.⁶⁹ Lijeva kolona sastavljena od Uskočkog bataljona i polovina Župsko-pivskog bataljona sa zadatkom napada na Jejevicu. Ostali bataljoni Durmitorske brigade zadržani su u rezervi.⁷⁰ Osmanski položaji su istrajno branjeni. Pred mrak 15. oktobra osvojena su oba položaja. Osmanske snage su se povukle na položaj Jasikovac, koji je bio posljednja i neposredna odbrana Berana. Na Jejevici, jedinice lijeve kolone potpale su pod pješadijsku i artiljerijsku vatru sa pošumljene kose na neposrednoj desnoj obali Lima, koju je odvajao manji potok od Jejevice. Komandant Durmitorske brigade uputio je ka Previšu četu da zauzme ovaj položaj. Ovom prilikom zarobljena su dva poljska topa. Nakon osvajanja Tivrana i Jejevice osmanske jedinice su se u noći između 15. i 16. oktobra sa Jasikovca izvlačile i povlačile u pravcu Rožaja.⁷¹ Crnogorske snage su 16. oktobra zauzele Berane i Jasikovac. Na Jasikovcu je zaplijenjeno 12 topova.⁷² Kod Berana je trupama dat dvodnevni odmor.

Oslobođenje Mokre Planine i Čakora (17. oktobar 1912)

Nakon osvajanja dva važna bastiona – Greben i Visitor, komandant Radomir Vešović odlučio je da osvoji i druga dva – Mokru Planinu i Čakor. Na osvojenim bastionima ostavio je dva bataljona – Andrijevički i Polimski. Budući da se Greben i Visitor nalaze na kućnom pragu ovih bataljona, komandant je

⁶⁹ Vukotić, Janko, *Uspomene iz tri rata*, Prometej, Novi Sad, 2020.

⁷⁰ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

⁷¹ Ružić, Jevto, *Skadar i Bregalnica*, Minhen, 1964.

⁷² Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Institut JNA, Beograd, 1960.

bio siguran da će ih oni braniti do posljednjeg čovjeka.⁷³ Pošto je tako osigurao važne pravce: Gusinje – Andrijeвица i Plav – Andrijeвица, sa ostalom snagom od četiri bataljona, dvije baterije topova i mitraljeskim odjeljenjem preduzeo je težak manevar da prvo osvoji Moku Planinu.⁷⁴ Trebalo je gotovo na rukama prenijeti poljske topove preko krševitih i besputnih padina planine Štita. Potom je trebalo osvojiti dobro branjene položaje Sjekiricu i Prijedo. Komandantova čvrsta volja, visoki moral, hrabrost i izdržljivost vojnika, sve su savladali. U noći između 15. i 16. oktobra, brigada je zauzela polazni položaj Prijedo.⁷⁵ U zoru 16. oktobra brigada je izvršila napad na Moku Planinu. Osmanske snage su pružile snažan otpor, ali nijesu sačekale crnogorski juriš, nego su se na vrijeme povukle u pravcu planine Rugove. Tako je i Mokra Planina pala u crnogorske ruke. Čim je bio izviješten o borbama Vasojevićke brigade, komandant Istočnog odreda poslao joj je pojačanje: dva bataljona iz novoformirane Donjovasojevićke brigade i po jedan bataljon iz Durmitorske i Kolašinske brigade. Sa pojačanjem koje je dobio i sa svojom brigadom Radomir Vešović je napao Čakor 4. oktobra u zoru.⁷⁶ Osmanske jedinice su se uporno branile, naročito na Đevojačkom Kršu, Šabovoj Glavi i Ječmeništu, ali se nijesu mogle oduprijeti žestokom napadu jakih crnogorskih snaga. Planina i prevoj Čakor zauzeti su 4. Oktobra poslijepodne.⁷⁷

⁷³ Vukotić, Janko, *Uspomene iz tri rata*, Prometej, Novi Sad, 2020.

⁷⁴ Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Institut JNA, Beograd, 1960.

⁷⁵ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

⁷⁶ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

⁷⁷ Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Institut JNA, Beograd, 1960.

Oslobođenje Plava i Gusinja (18. i 20. oktobar 1912)

Brigadir Radomir Vešović ostavio je bataljon iz Durmitorske brigade na Mokroj Planini, a bataljon iz Kolašinske brigade na Čakoru. S ostalim snagama organizovao je napad na Plav iz dva pravca – sa Čakora i sa Visitora. Obje kolone krenule su u napad 18. oktobra u zoru. Osmanske jedinice nijesu uzvratile borbom, već su se povukle u Albaniju, a Plav se predao bez borbe 18. oktobra popodne.⁷⁸ Pošto je zauzeo Plav i razoružao muslimansko stanovništvo, Radomir Vešović je ostavio dvije čete u Plavu kao posadu.⁷⁹ S ostalom snagom je organizovao napad na Gusinje. Oko Gusinja nije bilo borbe. Osmanske jedinice su se povukle ranije, a Gusinje se predalo bez borbe, 20. oktobra prije podne.⁸⁰ Brigadir Radomir Vešović ostavio je dvije čete kao posadu u Gusinju da održavaju red i da razoružavaju muslimansko stanovništvo u Gusinju i okolini. Poslije ovoga, Vasojevićka brigada, kao desna kolona Istočnoga odreda, nadirala je pravcem Bogićevica – Dečani – Đakovica.⁸¹

Oslobođenje Pljevalja (29. oktobar 1912)

Prekotarski odred uspio je 10. oktobra na tri mjesta da pređe dobro čuvane prelaze na rijeci Tari. Čete ovog odreda su na juriš zauzele osmanski položaj Vaškovo. Nakon prelaska crnogorskih jedinica na desnu stranu Tare, od 10. do 22. oktobra vođene su

⁷⁸ Ružić, Jevto, *Skadar i Bregalnica*, Minhen, 1964.

⁷⁹ Ratković, Borislav, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Beograd, 1975.

⁸⁰ Vukotić, Janko, *Uspomene iz tri rata*, Prometej, Novi Sad, 2020.

⁸¹ Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Institut JNA, Beograd, 1960.

borbe oko položaja Krupac, Borova Glava, Crnog vrha, Glibaća, Bitinje, Bobova i Ograđelice.⁸² Prekotarski odred ovladao je 22. oktobra planinskim grebenom od Vaškova do planine Ljubišnje.⁸³ U međuvremenu, tri dobrovoljačka bataljona koja je organizovao komandir Pavle Vujusić iz Bijelog Polja izbila su preko Peštera i Sjenice, 24. oktobra na položaj Jelenak – Trebinje i uspostavila kontak sa Javorskom brigadom srpske vojske.⁸⁴ U ovim akcijama formiran je Pečersko-peštarski dobrovoljački bataljon. Osmanske snage u Pljevljima, koje su se sastojale od dva bataljona nizama, jednog bataljona redifa, nekoliko četa bašibozuka i jedne baterije topova, odlučile su prije napada crnogorskih jedinica na grad da se povuku preko Metaljke u Čajniče. Prekotarski odred crnogorske vojske ušao je 29. oktobra u Pljevlja.⁸⁵

Bitka na Rugovi (22–23. oktobar 1912)

Nakon oslobođenja Gusinja 20. oktobra komandant Istočnoga odreda naredio je pripremu za pokret na Peć i Đakovicu. Pokret je trebalo izvršiti u tri kolone i to: Desna kolona, Vasojevićka brigada pravcem Bogićevica – Dečani – Đakovica; Srednja kolona, Durmitorska i Kolašinska brigada pravcem Mokra Planina – Rugovo – Peć i Lijeva kolona, Donjvasojevićka brigada pravcem Berane – Rožaje – Istok.⁸⁶ Jedinice Istočnog odreda 21. oktobra nalazile su se na liniji Čakor – Mokra

⁸² Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

⁸³ Vuković, Božidar, *Rat Crne Gore protiv Turske i Bugarske 1912–1913 i rad na uniji i saradnji sa Srbijom*, Cetinje, 1971.

⁸⁴ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

⁸⁵ Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Institut JNA, Beograd, 1960.

⁸⁶ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

Planina sa isturenim djelovima prema Rugovskoj visoravni i prema Bogičevići, dok je Donjovasojevićka brigada bila prema Rožajama.⁸⁷ Prije pokreta za Peć trebalo je zauzeti Rugovsku visoravan koja je bila od presudne važnosti za obje strane jer se preko nje otvaraju vrata crnogorskim snagama za Peć i Metohiju, a osmanskim snagama za Sandžak. Komandant osmanskih snaga prema sjeveroistočnoj granici Crne Gore, Mahmut Hajret-paša donio je odluku da se zauzmu Rugovske visoravni, da prikupi razbijene osmanske snage od Bijeloga Polja, Berana, Plava i Gusinja, pa onda da jačim snagama razbije Istočni odred crnogorske vojske. U tom cilju ojačao je Đakovičku diviziju sa pet bataljona Prizrenske redifске divizije i stavio je pod komandu Džavid-paše sa navedenim zadatkom.⁸⁸ Džavid-pašinim snagama pridružile su se rugovske bande i nešto bašibozuka iz Peći. Džavid-paša je uputio jednu kolonu preko Babinog Polja na Bogičevići u pravcu Plava. Glavnom snagom krenuo je uz Rugovsku klisuru. U Rugovskoj klisuri okrenuo je desno – jednom kolonom preko Velikog Stupelja, a drugom preko Kućišta i izbio na Rugovsku visoravan. Džavid-paša je 22. oktobra preduzeo napad na širokom frontu od Babinog polja do Smiljevice. Potisnuo je prednje djelove crnogorske vojske i ovladao položajima na liniji Planinica – Vaganica – Vlajkovo Brdo – Smiljevica.⁸⁹ U noći između 22. i 23. oktobra komandant Istočnog odreda, Janko Vukotić, donio je odluku da 23. oktobra u zoru pređe u napad na cijelom frontu. U toku noći izdao je naredbe komandantima brigada i odredio im ciljeve napada: Kolašinska brigada da napadne Planinicu, Durmitorska brigada da napadne Vlajkovo Brdo, a Vasojevićka brigada da razbije osmansku kolonu koja se uputila od Babinog Polja ka Plavu.⁹⁰ U samu zoru 23. oktobra

⁸⁷ Vukotić, Janko, *Uspomene iz tri rata*, Prometej, Novi Sad, 2020.

⁸⁸ Ružić, Jevto, *Skadar i Bregalnica*, Minhen, 1964.

⁸⁹ Ratković, Borislav, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Beograd, 1975.

⁹⁰ Vuković, Božidar, *Rat Crne Gore protiv Turske i Bugarske 1912–1913 i rad na uniji i saradnji sa Srbijom*, Cetinje, 1971.

sve brigade su napale svoje ciljeve. Kolašinska brigada ovladala je Planinicom prije podneva. Durmitorska brigada je naišla na jak otpor jer su položaj pored Rugovaca i Pećana branila i tri bataljona nizama. Uprkos otporu, osmanske jedinice su razbijene i natjerane na povlačenje. Osmanska kolona od Babinoga Polja ka Plavu bila je u pokretu kad je na nju izvršila napad Vasojevićka brigada.⁹¹ Osmanske snage su razbijene krenule u bjekstvo. Osmanske jedinice su razbijene na cijelom frontu i povlačile se u neredu. Glavnina Istočnog odreda nije mogla goniti neprijatelja u stopu jer je morala očistiti teren od rugovskih bandi, koje su ugrožavale pozadinu i komunikacije.⁹²

Oslobođenje Peći (30. oktobar 1912)

Nakon što je zauzeo Rugovsku visoravan i uspostavio kontrolu, komandant Istočnog odreda je preduzeo marš na Peć i to glavnom kolonom niz Rugovsku klisuru, a sa po jednim bataljonom, kao pobočnicama, grebenima s obje strane klisure. Pobočne crnogorske jedinice su 29. oktobra izbile na položaje koji dominiraju Peći i to desna na Paklen, a lijeva na Crni Vrh.⁹³ Prethodnica glavnine stigla je do manastira Patrijaršije. Mahmut Hajret-paša naredio je povlačenje svih osmanskih snaga ka Đakovici.⁹⁴ Odmah nakon napuštanja Peći od strane osmanskih snaga, pravoslavni i islamski stanovnici Peći sastavili su delegaciju koja je, na čelu sa komandantom bašibozuka Sefedinbegom Mahmutbegovićem, sreća kod Patrijaršije komandanta Istočnog odreda i pozvala ga da zauzme Peć.⁹⁵ Tada je potpisan ugovor o predaji u kojem je crnogorska strana garantovala

⁹¹ Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Institut JNA, Beograd, 1960.

⁹² Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

⁹³ Vukotić, Janko, *Uspomene iz tri rata*, Prometej, Novi Sad, 2020.

⁹⁴ Ratković, Borislav, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Beograd, 1975.

⁹⁵ Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Institut JNA, Beograd, 1960.

svima slobodu, čast, vjeru i imanje, bez razlike. Crnogorska vojska ušla je u Peć 30. oktobra prije podne.⁹⁶ U Peć je 5. novembra stigao komandant Ibarske srpske vojske, general Mihailo Živković.⁹⁷ Lijeva kolona (Donjovasojevićka brigada) 26. oktobra zauzela je Rožaje i uputila se u Metohiju preko Savine Vode, a do 4. novembra zauzela je Istok i Đurakovac.⁹⁸

Oslobođenje Đakovice (4. novembar 1912)

Na informaciju da Barjam Curi prikuplja osmanske snage na prostoru Đakovice u cilju odbrane ovog grada, komandant Istočnog odreda uputio je tri bataljona iz Kolašinske brigade kao pojačanje Vosojevićkoj brigadi. Brigadir Vešović je 3. novembra preduzeo postepeno nastupanje prema Đakovici u dvije kolone. Desna kolona sastavljena od dva bataljona kretala se pravcem selo Vokša – selo Junuk – selo Ponoševac – Vogovsko Brdo. Lijeva kolona bila je sastavljena od ostalih bataljona i nastupala je putem Dečani – Đakovica. Kako crnogorske kolone nijesu nailazile na otpor, ubrzano je njihovo kretanje. Prethodnica lijeve kolone pred mrak je izbila na kosu Čabrat, koja se pruža duž zapadne strane Đakovice i strateški pokriva cijeli grad. Na ovim pozicijama osmanske snage su pružile otpor. Vasojevićka brigada zanoćila je na ovim pozicijama u borbenom rasporedu, spremna za djelovanje. Desna pobočnica došla je do male rijeke na južnoj ivici Vogovskog Polja, koja je bila u visini Đakovice i tu se zaustavila.⁹⁹ U zoru 4. novembra Vasojevićka brigada izvršila je napad, razbila osmanske jedinice i zauzela Čabrat i

⁹⁶ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

⁹⁷ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

⁹⁸ Ružić, Jevto, *Skadar i Bregalnica*, Minhen, 1964.

⁹⁹ Vukotić, Janko, *Uspomene iz tri rata*, Prometej, Novi Sad, 2020.

zapadnu stranu Đakovice.¹⁰⁰ U međuvremenu, prednji djelovi lijeve kolone započeli su ulazak u Đakovicu.¹⁰¹ Djelovi crnogorskih jedinica prošli su kroz Đakovicu i krenuli ka Prizrenu. Desna pobočnica vršila je pokret desnim stranama rijeke Enerike i Bijelog Drima i izbila na Vrbničku klisuru i tu se zaustavila. Brigadir Vešović je 4. novembra prije podne ušao u Đakovicu i postavio organe vlasti.¹⁰² Komandant Drinske divizije srpske vojske je 5. novembra došao kod brigadira Vešovića i proglasio da su njegove jedinice ušle u Đakovicu.¹⁰³ Riječ je o jedinicama koje je brigadir Vešović sklonio od nevremena. Došlo je do verbalnih sukoba komandanata jedinica crnogorske i srpske vojske, koje su stavljene u pripravnost. Nakon komunikacije Cetinja i Beograda dogovoreno je da crnogorska vojska kontroliše desnu stranu rijeke Kreke koja protiče kroz grad, a srpska vojska lijevu stranu.¹⁰⁴ U ukupnim oslobodilačkim operacijama Istočni odred je imao 225 poginulih i 1042 ranjena.¹⁰⁵ Nakon ovog, potpisan je Ugovor o primirju 4. decembra 1912. i počeli su mirovni pregovori u Londonu.

Marš Istočnog odreda na Skadar (11. novembar 1912)

Nakon što je izvršio predviđene zadatke u oslobodilačkoj akciji, Istočni odred je krenuo od Đakovice dolinom Drima u pravcu Gruda kod Skadra. U oslobođenim mjestima ostale su

¹⁰⁰ Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Institut JNA, Beograd, 1960.

¹⁰¹ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

¹⁰² Ružić, Jevto, *Skadar i Bregalnica*, Minhen, 1964.

¹⁰³ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

¹⁰⁴ Vukotić, Janko, *Uspomene iz tri rata*, Prometej, Novi Sad, 2020.

¹⁰⁵ Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Institut JNA, Beograd, 1960.

sljedeće jedinice: U Pljevljima, novoformirani Pljevaljsko-poljski bataljon; u Bijelom Polju, Poljski bataljon iz Kolašinske brigade; u Beranama, Rožajama, Plavu i Gusinju, Donjovasojevičke brigade; u Peći, Šaransko-jezerski bataljon iz Durmitorske brigade i jedan bataljon iz Donjovasojevičke brigade; u Đakovici, Vasojevička brigada.¹⁰⁶ Kako su srpske jedinice Treće armije pripremale marš na albansko primorje, jedan njen odred imao je da nastupa dolinom Drima. Serdar Janko Vukotić predložio je srpskoj Vrhovnoj komandi da srpske i crnogorske trupe izvrše zajednički pokret dolinom Drima. Vrhovna komanda Kraljevine Srbije kategorički je odbila ovaj predlog. Shodno ovome, serdar Vukotić je odlučio da ide preko planina Bogićevice i Prokletija.¹⁰⁷ Pripreme za marš su završene 10. novembra, a pokret je preduzet 11. novembra 1912. u dvije kolone: Desna kolona, Drobnjački bataljon iz Durmitorske brigade, pravcem Peć – Rugovska klisura – Čakor – Plav – Gusinje i Lijeva kolona: Kolašinska brigada, Durmitorska brigada bez Drobnjačkog bataljona, odredska artiljerija i komora, pravcem Đakovica – Dečani – planina Bogićevica – Gusinje.¹⁰⁸ Predveče lijeva kolona je stigla sjeverozapadno od Dečana, a sutradan nastavila put preko planine Bogićevice.¹⁰⁹ Dva ojačana bataljona upućena su kao prethodnica. Jedinice su do Čakora stigle u teškim vremenskim uslovima, sa velikim nametima snijega i zanoćile u mjestu Bjeluha. Narednog dana, 12. Novembra, vremenske prilike su bile povoljnije za dejstvovanje. Komandant je vratio jedan dio artiljerije i komore u Dečane da nastave marš preko Peći, kroz Rugovsku klisuru i preko Čakora za

¹⁰⁶ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

¹⁰⁷ Ružić, Jevto, *Skadar i Bregalnica*, Minhen, 1964.

¹⁰⁸ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

¹⁰⁹ Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Institut JNA, Beograd, 1960.

Gusinje.¹¹⁰ Od sela Selca marš se nastavio preko Rapše i Hotskih hanova. Odred je stigao na Grudu 20. novembra uveče. U ovom maršu Istočni odred je imao 70 mrtvih – promrzlih u nametima snijega i utopljenih u rijeci Cijevni i 120 promrzlih i oboljelih od prehlade, koji su iz Gusinja upućeni u bolnice, od kojih su 82 preminula u bolnicima.¹¹¹ Na ovom planinskom maršu uginulo je nekolino stotina konja i uništen je veliki materijal u planini Bogičevici. Ovo se moglo sve izbjeći da je Srbija bila saveznik i da je prihvatila predlog serdara Janka Vukotića o zajedničkom pokretu dolinom Drima. Od 20. novembra Istočni odred je prestao da postoji, a njegovih 5.500 vojnika priključeni su Zetskom odredu. Serdar Janko Vukotić postavljen je za načelnika Štaba crnogorske Vrhovne komande. Kako se predviđao nastavak borbenih dejstava zbog nepovoljnih odluka Londonske konferencije, crnogorska Vrhovna komanda u cilju jačanja opsadnih trupa kod Skadra, naredila je dolazak Vasojevićke brigade koja je preko Prokletija januara 1913. došla na Skadar.

Bardanjolska operacija (1912–1913)

Bardanjolt je ključna topografska i taktička tačka na prostoru između rijeka Kiri i Drinjača jer se iz pravca istoka ne može prići Skadru dok se ne osvoji ova tačka. Na cijelom tom prostoru on ima poziciju osmatračnice. Položaj njegovih kota 274, 265 i 261 takav je da se sa njih može ostvariti izvanredna kombinacija frontalne, kose bočne i unakrsne vatre.¹¹² Kako su mu padine strme (oko 35 stepeni), nije ostalo izloženog prostora na koji se ne bi moglo dejstvovati sa pomenutih kota.¹¹³ Bardanjolt je

¹¹⁰ Ratković, Borislav, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Beograd, 1975.

¹¹¹ Vukotić, Janko, *Uspomene iz tri rata*, Prometej, Novi Sad, 2020.

¹¹² Martinović, Mitar, *Ratne godine 1912–1916*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996.

¹¹³ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

predstavljao utvrđeni centar tipa polustalne fortifikacije. Svaka njegova kota bila je utvrđena kao samostalna otporna tačka i opasana rovom sa svih strana. Rovovi su kopani u kamenu i obloženi cokovima napunjenim pijeskom sa moderno izrađenim puškarnicama. Osim toga, izrađene su i saobraćajnice. Svaka od ovih otpornih tačaka i saobraćajnica opasana je svojom preprekom od bodljikave žice sa svih strana.¹¹⁴ Centar je imao svoj spoljni rov, a ispred njega prepreku od bodljikave žice, obuhvatajući sve otporne tačke u vidu zatvorenog kruga. Prepreke od bodljikave žice izrađene su u osam redova i na gvozdenom kolju.¹¹⁵ Na donjem kraju kolja bile su zavarene čelične ploče. Kolje sa ovim pločama bilo je u rupama iskopanim u kamenu i zaliveno betonom.¹¹⁶ Na koti 274 izrađeni su zakloni za poljske i brdske topove.¹¹⁷ Svi topovi bili su brzometni. U tom tipu, pa čak i jače, bili su utvrđeni Taraboš i Brdica. Nakon teških borbi prilikom savlađivanja graničnih utvrđenja, Zetski odred je zastao u cilju odmora i popunjavanja redova, da bi 4. oktobra preduzeo nastupanje prema Skadru.¹¹⁸ Zbog nedostatka puteva poljska artiljerija je prevezena na splavovima do Kastratskih virova, a teška artiljerija prevezena je na splavovima od Plavnice ka Grudu. Ostatak pješadijskih jedinica i brdska artiljerija napredovale su kroz težak teren nailazeći na otpor lokalnog stanovništva. Do 25. oktobra Druga divizija izbila je na liniju Vrana – Borič – Dragači, Nikšićka brigada Treće divizije u selo Boksi, a Vučedolska brigada Treće divizije u Drivast. Štab

¹¹⁴ Ratković, Borislav, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Beograd, 1975.

¹¹⁵ Martinović, Mitar, *Ratne godine 1912–1916*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996.

¹¹⁶ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

¹¹⁷ Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Institut JNA, Beograd, 1960.

¹¹⁸ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

Zetskog odreda došao je na položaj Gruda.¹¹⁹ Komandant Zetskog odreda 26. oktobra 1912. naredio je napad na glavne položaje skadarske odbrane i to: Desna kolona – Druga divizija sa zadatkom izvođenja demonstrativnog napada na položaj Štoj u cilju vezivanja osmanskih snaga za taj odsjek. Lijeva napadna kolona – Treća divizija sa zadatkom da pravcem Drivast – Nerfuši napadne osmanske položaje na Velikom Bardanjoltu (kota 274).¹²⁰ Ovaj napad je obustavljen na zahtjev komandanta Primorskog odreda koji nije okončao pripreme za napad na Taraboš. Treća divizija je 27. oktobra preduzela napad.¹²¹ Njena Vučedolska brigada zauzela je i zaposjela taktički ključ položaja – Veliki Bardanjolt sa malim gubicima. Raspored lijeve kolone toga dana bio je: Vučedolska brigada sa Rudinsko-Trepačkim bataljonom na predstraži na Velikom Bardanjoltu, a sa glavnom brigade iza Velikog Bardanjolta, Nikšićka brigada u rezervi u izvornom dijelu Muselinskog potoka, iza Vučedolske brigade.

U toku noći 28/29. oktobra osmanska vojska u jednom snažnom naletu potisnula je crnogorski bataljon sa predstraže i povratila Veliki Bardanjolt.¹²² Vučedolska brigada je bezuspješno pokušala da ga povrati. Komandanti Nikšićkog i Trebješkog bataljona su 29. oktobra na svoju inicijativu pokrenuli juriš koji su podržali i ostali bataljoni Nikšićke brigade, nakon čega je Bardanjolt ponovo osvojen.¹²³ Međutim, osmanske snage su u očekivanju pojačanja sa Malog Bardanjolta istakle bijelu zastavu zbog čega su crnogorske jedinice obustavile borbena dejstva i uputile pregovarače. Kad je osmanskim snagama stiglo pojačanje, izvršili su iznenadni juriš i preoteli Bardanjolt. U ovoj

¹¹⁹ Vukotić, Janko, *Uspomene iz tri rata*, Prometej, Novi Sad, 2020.

¹²⁰ Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Institut JNA, Beograd, 1960.

¹²¹ Ružić, Jevto, *Skadar i Bregalnica*, Minhen, 1964.

¹²² Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

¹²³ Ratković, Borislav, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Beograd, 1975.

borbi crnogorske snage imale su 100 poginulih i 400 ranjenih. Od 30. oktobra do 4. novembra osmanske snage u Skadru osnažene su sa 8.000 vojnika, a na Velikom Bardanjoltu izvršeno je hitno utvrđivanje.¹²⁴ Nakon ovih akcija nastupilo je primirje do polovine januara 1913.¹²⁵

Na osnovu naredbe kralja Nikole, 6. februara 1913. u zoru odredska artiljerija je počela sa artiljerijskom pripremom terena.¹²⁶ Bombardovana su utvrđenja i prepreke od bodljikave žice na Bardanjoltu. Artiljerija Zetskog odreda sastojala se od 60 oruđa različitog modela i kalibra.¹²⁷ U ovaj broj uračunate su i dvije baterije Krupovih poljskih topova. Ove baterije Srbija je zaplijenila na Kumanovu i uputila ih Crnoj Gori. Pored odredske artiljerije, u bombardovanju su učestvovala artiljerijske jedinice iz sastava brigada. Kako bi izvršio napad, Zetski odred je bio podijeljen u dvije grupe – glavnina snaga i pomoćne snage. Prema planu, glavnina snaga sačinjena od šest brigada dobila je zadatak da napadne osmanske položaje od rijeke Kiri do rijeke Drinjače i to – Mješovita brigada da napada dio fronta od rijeke Kiri do položaja Velikog Bardanjolta; Vasojevićka brigada da napada Veliki Bardanjolt. Druga Mješovita brigada i lijevo od nje, Treća mješovita brigada da napadnu položaj od kote 274 do rijeke Drinjače. U rezervi su bile Durmitorska i Kolašinska brigada.¹²⁸ Pomoćne snage sačinjavale su Zetska brigada i odred brigadira Milutina Nikolića koji je imao zadatak da vrši

¹²⁴ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

¹²⁵ Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Institut JNA, Beograd, 1960.

¹²⁶ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

¹²⁷ Martinović, Mitar, *Ratne godine 1912–1916*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996.

¹²⁸ Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Institut JNA, Beograd, 1960.

demonstracije na odsjeku Štoja, od Skadarskog jezera do rijeke Kiri.¹²⁹ Napad je počeo u zoru 7. februara. Mješovita brigada pod komandom komandira Milutina Vučinića, uz dejstvo brdske artiljerije, iznenadila je osmanske snage na Muselimovoj glavici i na juriš zauzela ovaj položaj. Položaj Donji Vis u blizini samog vrha Bardanjolta prelazio je nekoliko puta iz ruke u ruku, da bi se na kraju Bratonožićki bataljon učvrstio na ovom položaju. U cilju sprečavanja ponovnog zauzimanja ovog položaja, lijevo krilo brigade Vučinića ojačano je Planinsko-pivskim bataljonom iz Durmitorske brigade. S druge strane, Vasojevićka brigada imala je osjetne gubitke. Prilikom nastupanja pokušala je da probije žičanu prepreku, ali su odbačeni njeni djelovi. Jedinice mješovite brigade vojvode Đura Petrovića i brigade Mila Matanovića djelimično su ostvarile proboj u žičanim preprekama na Gajtanskim Kosama i prodrli u osmanske položaje, ali su odbačeni jakom unakrsnom vatrom.¹³⁰ U noći su prestala borbena dejstva, a crnogorske jedinice su zanoćile u neposrednoj blizini osmanskih položaja.¹³¹ Zbog velikih gubitaka brigadiru Đuro Petrović i Radomir Vešović zatražili su pomoć, kada im je upućeno nekoliko bataljona Kolašinske brigade. Iako je serdar Vukotić planirao 8. februara da nastavi napad, zbog premorenosti i prorijeđenosti snaga odložen je napad za 9. februar.

Do napada je došlo u ranu zoru 9. februara, a predviđeno je da mješovite brigade Milutina Vučinića i Đura Petrovića, sa sjeveroistoka i jugoistoka, izmanevrišu vrh Velikog Bardanjolta jer frontalni napad Vasojevićke brigade ne bi imao uspjeha.¹³²

¹²⁹ Martinović, Srđa, *Crnogorska vojska 1854–1916*, Ministarstvo odbrane, Podgorica, 2018.

¹³⁰ Martinović, Mitar, *Ratne godine 1912–1916*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996.

¹³¹ Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Institut JNA, Beograd, 1960.

¹³² Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

Osmanske snage dobile su pojačanja sa Taraboša i Brdice od kojih je stvorena svježu kolona kojom su napali front mješovite brigade Milutina Vučinića.¹³³ Uz pomoć djelova Kolašinske brigade, ova je brigada održala i konsolidovala svoj položaj. Većina jedinica brigade vojvode Đura Petrovića je izvlačila ranjenike pa je težište napada preuzela Vasojevićka brigada. Izviđanjem je utvrđeno da se na nekim mjestima mogu napraviti prolazi u žičanim preprekama i izvršiti napad na glavnu osmansku otpornu tačku Svirči Tepe. Opšti napad je počeo 9. februara 1913. u 14 časova.¹³⁴ Naoružane sjekirama, kosijerima i makazama za sječenje žice, uz puščane metke i bajonetima, crnogorske jedinice su napravile veći broj prolaza u žičanim preprekama. Dodatno, crnogorske jedinice su saobraćajnicama prodrle duboko u osmansku otpornu tačku kada je došlo do direktne borbe. Uz upotrebu revolvera u bliskoj borbi, osmanske snage su uz velike gubitke počele da se povlače. Veliki Bardanjolt zauzet je pred kraj 9. februara.¹³⁵ Osmanske snage na Malom Bardanjoltu počele su da bježe, ali ih je Esad-paša sa žandarmrijom i članovima svoga štaba vratio na položaj.¹³⁶ Istovremeno kad i Vasojevićka brigada, snažan napad preduzele su i brigade vojvode Đura Petrovića i komandira Mila Matanovića, probile žičane prepreke i na juriš zauzele predviđene položaje.¹³⁷ Jedinice Zetskog odreda zadržale su se na osvojenim položajima.¹³⁸ Crnogorski gubici iznosili su 4.000 izbačenih iz stroja.

¹³³ Ratković, Borislav, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Beograd, 1975.

¹³⁴ Ružić, Jevto, *Skadar i Bregalnica*, Minhen, 1964.

¹³⁵ Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Institut JNA, Beograd, 1960.

¹³⁶ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

¹³⁷ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

¹³⁸ Vuković, Božidar, *Rat Crne Gore protiv Turske i Bugarske 1912–1913 i rad na uniji i saradnji sa Srbijom*, Cetinje, 1971.

Osmanski gubici iznosili su preko 1.000 poginulih i 2.000 ranjenih.¹³⁹

Bitka na Muselimovoj glavici (7. februar 1913)

Napad na ovaj položaj počeo je u zoru 7. februara. U rezervi je ostavljen Drobnjački bataljon. Crnogorske jedinice spustile su se u podnožje sela Boksi gdje su im se suprotstavile osmanske snage. Preko rijeke Kiri, u podnožju Muselimove glavice i lijevo ispod grebena koji se proteže ka podnožju Velikog Bardanjolta, nalazila se osmanska vojska koja je bila spremna za juriš. Pipe-rski bataljon izašao je na greben Muselimove glavice, ključni položaj na koji je napala Mješovita brigada komandira Vučinića. Sa osmanskim jedinicama, na Muselimovoj glavici, sukobio se Bratonožićki bataljon.¹⁴⁰ Nakon nekoliko juriša i protivjuriša zauzeta je Muselimova glavica. U ovoj borbi zarobljeno je dosta osmanskih vojnika.

Bitka na Tarabošu (7–9. februar 1913)

Pored Bardanjolta brdo Taraboš strateški je bilo ključno za zauzimanje Skadra. Osmanski front je išao linijom: zapadno od linije sela Široke pa na glavni planinski greben, na vis istočno od Širočkog visa (nadmorska visina 658), dalje, grebenom na Veliki Taraboš, Mali Taraboš, pa na rijeku Bojanu (selo Zaos).¹⁴¹ Duž cijelog fronta bili su rovovi osmanske vojske i

¹³⁹ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

¹⁴⁰ Martinović, Mitar, *Ratne godine 1912–1916*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996.

¹⁴¹ Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Institut JNA, Beograd, 1960.

prepreka od bodljikave žice. Najbolji rovovi i prepreke od bodljikave žice nalazili su se na Velikom Tarabošu, a nalazili su se u dva ili više redova.¹⁴² Osmanske snage su iskoristile primirje da se dodatno učvrste.¹⁴³ Rovovi su bili izdubljeni u kamenu, a imali su nadstrešnicu od talasastog lima sa puškarnicama napravljenim od džakova napunjenih pijeskom.¹⁴⁴ Ispred svakog reda rovova nalazila se prepreka od bodljikave žice, svaka od po šest gvozdениh kolja sa pločama na dnu pobijenim u beton. Osmanska artiljerija imala je dobar pregled i nalazila se u zaklonima sa svodovima i pokrivena džakovima napunjenim pijeskom. Položaj Taraboša je bio dobro fortifikacijski utvrđen i uzvišena pozicija omogućavala je prednost osmanskih snaga.¹⁴⁵ Odbrambena artiljerija na Tarabošu bila je uglavnom sačinjena od poljskih merzera i poljskih haubica kalibra 120 mm.¹⁴⁶ Osmanske snage na Tarabošu imale su 3.800 vojnika i 21 artiljerijsko oruđe.¹⁴⁷ Primorski odred crnogorske vojske imao je 6.500 vojnika i 34 artiljerijska oruđa.

Osmanska strana je bila u velikoj prednosti time što je imala uzvišen položaj, dobro utvrđen u vidu polustalne fortifikacije.¹⁴⁸ Uprkos naređenjima crnogorske Vrhovne komande da vrši demonstraciju snaga, komandant Primorskog odreda naredio je napad. Crnogorska artiljerija izvršila je 6. februara artiljerijsku pripremu i porušila nekoliko utvrđenja na Velikom Tarabošu. Ovom prilikom potopljen je jedan monitor na Skadarskom

¹⁴² Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

¹⁴³ Ratković, Borislav, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Beograd, 1975.

¹⁴⁴ Jovičević, Andrija, *Dnevnik iz balkanskih ratova*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996.

¹⁴⁵ Pavlović, Živko, *Opsada Skadra 1912–1913*, Beograd, 1926.

¹⁴⁶ Ružić, Jevto, *Skadar i Bregalnica*, Minhen, 1964.

¹⁴⁷ Martinović, Mitar, *Ratne godine 1912–1916*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996.

¹⁴⁸ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

jezeru, dok je drugi oštećen. Snage Primorskog odreda u zoru 7. februara izvršile su napad u tri kolone. Glavna (srednja) kolona sačinjena od Katunske brigade upućena je grebenom Taraboša. Desna kolona, sastavljena od Crmničko-primorske brigade, upućena je sa jugozapada.¹⁴⁹ Lijeva kolona, sastavljena od Riječko-lješaanske brigade, upućena je sa jugozapada. Prvog dana napada sve napadne kolone vodile su uspješno borbena dejstva. Katunska brigada je zauzela prednje linije od Širočkog visa do podnožja Velikog Taraboša.¹⁵⁰ Crmničko-primorska brigada zauzela je selo Zuos u podnožju Taraboša. Riječko-lješaanska brigada zaposjela je prednjom linijom položaj u selu Široka. Katunska brigada izradila je zidani zaklon dužine 70 m, visine i širine 1 m kao oslonac za napad.¹⁵¹ Narednog dana, 8. februara, dejstvom artiljerije i mitraljeskih odjeljenja do 3:30 časova izvršena je priprema terena za napad Primorskog odreda.¹⁵² Katunska brigada izvršila je napad i potisnula osmanske snage sa tačke Pusu Tepe, ali je njeno dalje napredovanje zaustavljeno zbog snažnog otpora sa glavnih osmanskih pozicija.¹⁵³ U večernjim i jutarnjim časovima narednog dana osmanske jedinice su bezuspješno pokušavale da potisnu Katunsku brigadu.¹⁵⁴ Napadi Crmničko-primorske i Riječko-lješaanske brigade 8. februara odbijeni su snažnom vatrom iz osmanskih utvrđenja.¹⁵⁵

¹⁴⁹ Jovićević, Andrija, *Dnevnik iz balkanskih ratova*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996.

¹⁵⁰ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

¹⁵¹ Martinović, Mitar, *Ratne godine 1912–1916*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996.

¹⁵² Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Institut JNA, Beograd, 1960.

¹⁵³ Ratković, Borislav, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Beograd, 1975.

¹⁵⁴ Pavlović, Živko, *Opsada Skadra 1912–1913*, Beograd, 1926.

¹⁵⁵ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

Tokom 9. februara samo je crnogorska artiljerija djelovala po osmanskim položajima, a napad pješadijom je obustavljen zbog velikih gubitaka. Primorski odred imao je 1.500 izbačenih iz stroja.¹⁵⁶ Bez topova velikog kalibra položaji na Tarabošu su bili teško osvojivi.

Bitka na Bušatima i Brdici (februar 1913)

Riječko-lješanska brigada i jedinice primorskih trupa srpske vojske, koje su se pridružile crnogorskoj vojsci, započele su 5. februara okupljanje u rejonu Lješa i krenule dolinom Drima na Barbaluši.¹⁵⁷ U cilju izvršenja glavnog zadatka – osvajanja Brdice, neophodno je bilo neutralisati osmanske snage na isturenim položajima na Bušatima, čija je snaga iznosila oko 1.100 vojnika i četiri artiljerijska oruđa. Primorske trupe srpske vojske su u zoru 7. februara izvršile napad i zauzele bušatske položaje. Njihove jedinice zadržale su se na liniji Bušati – Melguši – riječka Bojana. Protivno naredbi crnogorske Vrhovne komande, komandant primorskih trupa, pukovnik Damjan Popović odlučio je da zauzme Brdicu, a ne samo da demonstrira snage prema ovom položaju. Sa svojim snagama primakao se osmanskim položajima i počeo napad u ponoć, 8/9. februara.¹⁵⁸ Napad je izvršen u dvije kolone. Desna glavna kolona, sastavljena od sedam bataljona Drinske divizije Drugog poziva, dva bataljona Šumadijske divizije Prvog poziva i deset mitraljeza i 12 topova, napadala je na lijevo krilo osmanskog položaja na Brdici.¹⁵⁹

¹⁵⁶ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

¹⁵⁷ Jovičević, Andrija, *Dnevnik iz balkanskih ratova*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996.

¹⁵⁸ Poleksić, Ljubomir, *Pedesetogodišnjica napada na Bardanjolt, Taraboš i Brdicu*, 1963 (separat).

¹⁵⁹ Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Institut JNA, Beograd, 1960.

Lijeva pomoćna kolona, sastavljena od dva bataljona Šumadijske divizije Prvog poziva, tri crnogorska bataljona i jedna brdska baterija, napadala je na desno krilo osmanskog položaja na Brdici.¹⁶⁰ Kretanje desne kolone bilo je otežano usljed močvarnog zemljišta i brojnih kanala. Lijeva kolona takođe je sporo napredovala jer nijesu bili markirani pravci kretanja. Brdica je zaštićena jakim preprekama od bodljikave žice i minskim poljima.¹⁶¹ Nakon više izvještaja sa terena, komandant Popović je odlučio da obustavi napad, međutim, naređenje o obustavljanju napada nije stiglo do komandanta desne kolone jer nije bilo moguće uspostaviti kontakt sa njim. Desna kolona nastavila je pokret na Brdici i oko 3 sata ujutro 9. februara uspjela je da se primakne žicama.¹⁶² Osmanske jedinice su opazile njihovo kretanje, reflektorima osvijetile položaje ove kolone i otvorile pješadijsku, mitraljesku i artiljerijsku paljbu. Prvi borbeni red Desne kolone izvršio je juriš, ali se zaglavio u preprekama bodljikave žice.¹⁶³ Nakon pretrpljenih velikih gubitaka počeli su sa povlačenjem. Nakon što je svanulo, osmanske snage počele su gonjenje desne kolone, ali je njena artiljerija uspjela da spriječi njihov dalji pokret. U ovim borbama na Brdici, Primorske trupe imale su velike gubitke jer je 1.800 vojnika izbačeno iz stroja.¹⁶⁴

¹⁶⁰ Ratković, Borislav, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Beograd, 1975.

¹⁶¹ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

¹⁶² Poleksić, Ljubomir, *Pedesetogodišnjica napada na Bardanjolt, Taraboš i Brdicu*, 1963 (separat).

¹⁶³ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

¹⁶⁴ Ružić, Jevto, *Skadar i Bregalnica*, Minhen, 1964.

Druga bitka na Tarabošu (13. april 1913).

Nakon serije napada krajem februara 1913. bez snažne artiljerije nije bilo moguće osvojiti Skadar pa je crnogorska Vrhovna komanda uputila zahtjev Srbiji za pomoć u artiljeriji. Upućivanje pomoći je prihvaćeno, a za to vrijeme crnogorska artiljerija je stalno bombardovala Skadar pokušavajući da izdejsvuje predaju. Prema izvještajima iz Skadra, Esad-paša je bio spreman predati grad ako bi crnogorska vojska postigla veće uspjehe. U čekanju srpske artiljerije, crnogorska Vrhovna komanda naredila je Primorskom odredu da 31. marta izvrši još jedan napad na Taraboš.¹⁶⁵ U cilju probijanja bodljikave žice formiran je Bataljon staraca jačine 400 ljudi koji su se dobrovoljno javili da bombama i sjekirama probiju djelove žice i omogućće prolaz pješadiji. Za potrebe ove operacije napravljene su košare i pripremljene bačve napunjene tucanikom koje su služile kao pokretni zakloni. Izrađene su i improvizovane bombe od plehutih čunkova, napunjenih eksplozivom i parčadima oštro sječenog gvožđa, eksera i sličnog materijala. Ove bombe aktivirane su sporogorećim štapinom, a potpaljivane šibicama, cigaretama ili zapaljenim kresivom.¹⁶⁶ Primorskom odredu crnogorske vojske priključila se Riječko-lješanska brigada koja je bila u zajedničkim operacijama sa srpskim Primorskim korom. Artiljerija je ojačana sa četiri artiljerijska oruđa iz Zetskog odreda.¹⁶⁷ Nakon artiljerijske pripreme, Bataljon staraca je prišao žicama i bombama napravio otvore u njima. Bataljoni srednje

¹⁶⁵ Martinović, Mitar, *Ratne godine 1912–1916*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996.

¹⁶⁶ Jovićević, Andrija, *Dnevnik iz balkanskih ratova*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996.

¹⁶⁷ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

kolone (Ljubotinjski, Njeguški, Pješivački) kroz ove otvore izvršili su prodor u osmanske položaje i nakon borbe prsa u prsa uspjeli da zauzmu dva reda rovova.¹⁶⁸ Na ovom pravcu osmanske snage su ojačane, a ugrožene saobraćajnice zatvorene su rezervnim džakovima napunjenim zemljom i pijeskom.¹⁶⁹ Uprkos dvostrukom jurišu crnogorskih jedinica napredovanje je bilo otežano. U cilju učvršćivanja zauzetih položaja crnogorske jedinice su izgradile zid metra širine i visine, zahvaljujući kojem su u toku noći uspjele da zaustave dva protivnapada osmanskih snaga.¹⁷⁰ Iako je nastavak napada planiran za 19. mart, od njega se odustalo jer su izviđačke jedinice utvrdile da je osmanska vojska dodatno utvrdila položaje preprekama od bodljikave žice dubine 12 m.¹⁷¹ Crnogorske jedinice su ostale na ovim položajima do predaje Skadra, svega osam do deset metara od osmanskih položaja.¹⁷²

Primorski kor srpske vojske

Ukazom kralja Petra I od 21. februara 1913. formiran je Primorski kor (korpus) srpske vojske na čelu sa generalom Petrom Bojovićem. Kor je praktično počeo da dejstvuje 28. februara 1913. U njegov sastav ušle su dotadašnje srpske primorske trupe, Drinska divizija Prvog poziva, nekoliko artiljerijskih jedinica i jedna eskadrila od četiri aviona. Transport trupa Primorskog kora vršen je preko Soluna. Do Soluna su došle pješke ili vozom, a od Soluna do Medove bio je predviđen transport grčkim brodovima. Sve jedinice Primorskog kora došle su 3. aprila u

¹⁶⁸ Pavlović, Živko, *Opsada Skadra 1912–1913*, Beograd, 1926.

¹⁶⁹ Ružić, Jevto, *Skadar i Bregalnica*, Minhen, 1964.

¹⁷⁰ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

¹⁷¹ Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Institut JNA, Beograd, 1960.

¹⁷² Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

Medovu.¹⁷³ Komandant kora je 2. aprila došao ispred Skadra, a 3. aprila boravio u posjeti kod kralja Nikole koji je sve crnogorske snage stavio pod njegovu komandu.¹⁷⁴ Primorski kor je od 4. do 10. aprila proučavao konfiguraciju zemljišta i pripremao napad. General Petar Bojović izdao je 10. aprila opšti napad na Skadar za 13. april.¹⁷⁵ Prema utvrđenom planu: 1) protiv osmanskog sektora Štoj nastupali su crnogorski odredi – Vrački, komandira Andrije Raičevića, Dragočki, brigadira Milutina Nikolića, sa čitavom artiljerijom toga sektora. Za komandanta sektora određen je brigadir Jovo Bećir; 2) protiv sektora Mali Bardanjolt: Mješovita brigada Milutina Vučinića; Vasojevićka brigada brigadira Radomira Vešovića, Mješovita brigada vojvode Đura Petrovića, Durmitorska brigada brigadira Joka Adžića, Kolašinska brigada brigadira Miloša Medenice i odred komandira Mila Matanovića sa svom artiljerijom na Bardanjolskom sektoru.¹⁷⁶ U sastav ovoga sektora ušla je Drinska divizija Prvog poziva, jedna brdska baterija i haubični brzometni divizion. Za komandanta sektora određen je serdar Janko Vukotić, 3) protiv sektora Brdica: Drinska divizija Drugog poziva ojačana sa tri bataljona Šumadijsko-albanskog odreda, tri poljske i dvije brdske baterije.¹⁷⁷ Za komandanta ovog sektora određen je pukovnik Damjam Popović, 4) protiv sektora Taraboša: crnogorski Primorski odred iste jačine kao ranije sa komandantom sektora, brigadirom Mitrom Martinovićem. Sektor serdara Vukotića je određen za glavnu snagu napada, dok

¹⁷³ Ratković, Borislav, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Beograd, 1975.

¹⁷⁴ Martinović, Mitar, *Ratne godine 1912–1916*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996.

¹⁷⁵ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

¹⁷⁶ Vukotić, Janko, *Uspomene iz tri rata*, Prometej, Novi Sad, 2020.

¹⁷⁷ Martinović, Mitar, *Ratne godine 1912–1916*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996.

su ostali sektori imali zadatak da vrše demonstrativni napad.¹⁷⁸ Narednog dana (11. april), general Petar Bojović je dobio telegrafsko naređenje od srpske Vrhovne komande da odmah prekine operacije protiv Skadra i da se sa trupama povuče na jug i da odmah obavijesti Esad-pašu da srpska vojska obustavlja sve akcije protiv njegovih snaga.¹⁷⁹ Jedinice Primorskog kora su se odmah povukle sa položaja ne čekajući da crnogorske snage dođu do položaja koje su držale.¹⁸⁰

Ulazak u Skadar (april 1913)

Nakon hitnog povlačenja Primorskog kora, na posebnoj sjednici crnogorske vlade i Ratnog savjeta donijeta je odluka da se nastavi sa napadom na Skadar do njegovog osvajanja.¹⁸¹ Nastavljeno je dejstvo artiljerije iz svih raspoloživih oruđa. U Skadru je nastala oskudica hrane, kao i pobuna i nemiri među dijelom stanovništva, ali i osmanske vojske.¹⁸² Komandant skadarskih snaga Esad-paša zatražio je 22. aprila pregovore sa prestolonasljednikom Danilom.¹⁸³ Sastanak je održan na brodu „Rumija“ na Skadarskom jezeru. Postignut je dogovor da se osmanska vojska može povući sa oružjem i opremom, kao i stanovništvo koje to želi. Esad-paša je trebalo da preda tvrđavu bez rušenja sa sredstvima koja su služila za njenu odbranu.¹⁸⁴ Evakuacija

¹⁷⁸ Ružić, Jevto, *Skadar i Bregalnica*, Minhen, 1964.

¹⁷⁹ Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Institut JNA, Beograd, 1960.

¹⁸⁰ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

¹⁸¹ Ratković, Borislav, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Beograd, 1975.

¹⁸² Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

¹⁸³ Martinović, Mitar, *Ratne godine 1912–1916*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996.

¹⁸⁴ Jovičević, Andrija, *Dnevnik iz balkanskih ratova*, Službeni list SRJ,

Skadra je izvršena 23. aprila u 8 časova i to postepeno od Taraboša, Malog Bardanjolta i Štoja, koje je od 11 časova zaposjela crnogorska vojska. Crnogorska vojska ušla je 23. aprila u Skadar.¹⁸⁵ Pitanje Skadra velikim silama nije bilo značajno da bi moglo izazvati sukobe među njima.¹⁸⁶ Velika Britanija je uticala na Rusiju i Francusku da odustanu od pružanja podrške Crnoj Gori za osvajanje Skadra.¹⁸⁷ Velike sile su odlučile da crnogorska vojska mora napustiti Skadar, pa su u cilju pritiska uputile međunarodnu flotu prema njemu i izvršile blokadu crnogorske obale od Spiča do ušća Drima.¹⁸⁸ Konvencija o predaji Skadra potpisana je 9. maja na engleskom ratnom brodu „Kralj Edvard VII“ u luci Medova, između ostalih, od strane Petra Plamenca, guvernera u Skadru i Sesil Bernea, viceadmirala.¹⁸⁹ Pod oružanim pritiskom velikih sila crnogorska vojska je u 14 časova 14. maja 1913. izašla iz Skadra.¹⁹⁰ Crnogorska žandarmerija i policija ostale su u Skadru do ulaska međunarodnih trupa.¹⁹¹ Nakon ovoga, Vlada brigadira Mitra Martinovića, koja je zagovarala da se Skadar zadrži, podnijela je ostavku. Gubici crnogorske vojske u Skadarskoj operaciji bili su veliki i procjenjuju se na 9.500 izbačenih iz stroja (oko 3.000 poginulih i 6.500 ranjenih).¹⁹² U ovom ratu Crna Gora je gotovo udvostručila svoju teritoriju sa proširenjima oko Podgorice, Metohija

Beograd, 1996.

¹⁸⁵ Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Institut JNA, Beograd,

1960.

¹⁸⁶ Vojvodić, Mihailo, *Skadarska kriza 1913*, Beograd, 1970.

¹⁸⁷ Isto.

¹⁸⁸ Vukotić, Janko, *Uspomene iz tri rata*, Prometej, Novi Sad, 2020.

¹⁸⁹ Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Institut JNA, Beograd,

1960.

¹⁹⁰ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

¹⁹¹ Ratković, Borislav, *Prvi balkanski rat 1912–1913*, Beograd, 1975.

¹⁹² Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački

zavod, Beograd, 1979.

do Bijelog Drima, dio Novopazarskog sandžaka, tj. gradovi Pljevlja, Bijelo Polje, Berane, Mojkovac, Rožaje, Plav, Gusinje, Peć i Đakovica.¹⁹³ Utvrđene su granice sa Austrougarskom, a Srbija i Albanija postale su novi susjedi Crne Gore.

Crna Gora u Drugom balkanskom ratu (1913)

Nakon uspješnih operacija balkanskih saveznica i potpunog potiskivanja Osmanskog carstva, ubrzo je došlo do novog rata oko podjele teritorija. Drugi balkanski rat počeo je 30. juna 1913. kada je bugarska vojska prešla rijeku Bregalnicu i iznenada napala položaje srpske vojske. Vodio se između Srbije i Grčke, sa jedne strane, i Bugarske, sa druge strane, oko Makedonije i Trakije. Crna Gora se uključila u rat na strani Srbije, a Osmansko carstvo i Rumunija podržale su Bugarsku, a kasnije promijenili stranu. Iako bez ikakvih interesa, Crna Gora je na poziv Srbije poslala vojnu pomoć i mobilisala jednu diviziju od 12.000 vojnika pod nazivom Crnogorska divizija ili Dečanski odred i uputila je na front pod komandom serdara Janka Vukočića.¹⁹⁴ Ovaj odred sastojao se od četiri brigade, od kojih je svaka imala po 5 bataljona (bataljon je imao 600 vojnika), ukupno 12.802 vojnika, od kojih 277 oficira, sa 6 topova i 24 mitraljeza.¹⁹⁵ U junu 1913. je počelo okupljanje jedinica, a zbornom mjesto se nalazilo u Peći gdje su se okupile sve crnogorske brigade, osim brigada iz novooslobođenih oblasti.¹⁹⁶ Crnogorski odred je iz Peći krenuo 7. jula na Kosovsku Mitrovicu, a stigli

¹⁹³ Ružić, Jevto, *Skadar i Bregalnica*, Minhen, 1964.

¹⁹⁴ Đurišić, Mitar, *Crna Gora u Drugom balkanskom ratu*, Čigoja štampa, Beograd, 2007.

¹⁹⁵ Božović, Vukašin, *Crna Gora u Drugom balkanskom ratu 1913. sa Bugarskom*, Privredni pregled, Beograd, 1932.

¹⁹⁶ Martinović, Srđa, *Crnogorska vojska 1854–1916*, Ministarstvo odbrane, Podgorica, 2018.

su 9. jula.¹⁹⁷ Potom je 10. jula vozom transportovan do Skoplja, gdje se priključio jedinicama Prve armije srpske vojske.¹⁹⁸ Kad je bugarska vojska potisnuta od združenih snaga srpske i grčke vojske, Bugarska je krajem jula 1913, ne računajući na osmansku i rumunsku podršku, zatražila primirje i prekinula ratne operacije.¹⁹⁹ Ugovor o miru je potpisan u Bukureštu 10. avgusta 1913. čime se Bugarska odrekla svih teritorija koje su bile sporne, u korist Srbije i Grčke.

Crnogorska divizija učestvovala je od početka u Bici na Bregalnici, koja je zapravo Bregalnička operacija vođena na frontu od 75 km u trajanju od devet dana. Vodila se tokom jula 1913. a počela je napadom bugarske vojske na položaje srpske vojske na Bregalnici u cilju ovladavanja teritorijama na koje je smatrala da polaže pravo. Pored Crnogorske divizije, u bici su učestvovala 1. i 2. armija, 7. pješadijska i 1. konjička divizija srpske vojske – ukupne jačine oko 176.000 vojnika i 253 artiljerijska oruđa.²⁰⁰ Bugarska vojska je imala oko 130.000 vojnika. Ova operacija sastoji se od niza manjih bitaka i borbi u kojima je učestvovala i crnogorska divizija. Najveće gubitke Crnogorska divizija je imala tokom 4, 5. i 6. jula na lijevoj obali Bregalnice.²⁰¹ Tokom ova tri dana crnogorska divizija imala je 578 izbačenih iz stroja, od čega 107 poginulih.²⁰² Vodila je uglavnom samostalno borbe, pokušavajući pod jakom bugarskom vatrom da pređe preko rijeke Bregalnice. Crnogorske jedinice su uspjele da pređu Bregalnicu, ali su 6. jula pod pritiskom jakih bugarskih snaga

¹⁹⁷ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

¹⁹⁸ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

¹⁹⁹ Ružić, Jevto, *Skadar i Bregalnica*, Minhen, 1964.

²⁰⁰ Božović, Vukašin, *Crna Gora u Drugom balkanskom ratu 1913. sa Bugarskom*, Privredni pregled, Beograd, 1932.

²⁰¹ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

²⁰² Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

bile prinuđene na povlačenje.²⁰³ Najveći gubici crnogorskoj diviziji nanešeni su od strane bugarske artiljerije. U ovim operacijama crnogorske snage imale su ukupno 240 poginulih i preminulih od kolere, dok je 721 vojnik ranjen.²⁰⁴

Bitka na Rajčanskom Ridu,
Pasandžiku i Bezikovskim visovima
(3–4. jul i 4. jul 1913)

Prva i Treća brigada Crnogorske divizije učestvovala su 3. jula u 10 časova u napadu na bugarske položaje Rajčanskog Rida, zajedno sa Moravskom divizijom drugog poziva kao dio Lijeve kolone 1. srpske armije. Lijeva kolona je, prema planu, prešla Zletovsku rijeku i nastupila zapadnim padinama Rajčanskog Rida. Nakon što je uspjela da se primakne 800 metara od bugarskih položaja, tu je zanoćila.²⁰⁵ Uz jaku artiljerijsku podršku u zoru 4. jula nastavljen je napad, a oko 10 časova jedinice Lijeve kolone i bugarske vojske došle su na jurišno odstojanje.²⁰⁶ Na jurišu, uz korišćenje Gaserovih revolvera u bliskoj borbi zauzele su liniju Sokolarica – Rajčani, a Moravska divizija zauzela je položaj od Rajčanskog Rida do Slugojevca.²⁰⁷ Osvajanjem ovih položaja otvoren je put ka Carevom Selu i Gornjoj Džumaji. Prema naredbi Vrhovne komande u cilju jačanja Timočke divizije, povučena je Šumadijska divizija sa ovog dijela fronta, a Crnogorska divizija i Moravska divizija ostavljene su na

²⁰³ Đurišić, Mitar, *Crna Gora u Drugom balkanskom ratu*, Čigoja štampa, Beograd, 2007.

²⁰⁴ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

²⁰⁵ Božović, Vukašin, *Crna Gora u Drugom balkanskom ratu 1913. sa Bugarskom*, Privredni pregled, Beograd, 1932.

²⁰⁶ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

²⁰⁷ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

Rajčanskom Ridu da utvrde položaje. Prva i Treća brigada crnogorske divizije su istog 3. jula samostalno izvršile napad na bugarski položaj Pasandžik, primorale bugarske snage na hitro povlačenje i osvojile ovaj položaj. Zajedno sa snagama 2. brigade Konjičke divizije i Moravske divizije, Druga brigada crnogorske divizije izvršila je 4. jula napad u pravcu Kočana.²⁰⁸ Ova brigada uspjela je da potisne bugarske snage i zauzme Bezikovske visove. Potom je Druga brigada ušla u sastav matice Crnogorske divizije. Prema naredbi komandanta 1. srpske armije, Crnogorska divizija je zamijenila na položajima Moravsku diviziju koja je upućena u sastav 3. armije.²⁰⁹ Crnogorska divizija zauzela je položaje Bezikovo – Preseka – Pobijen. Ovim se našla na desnom krilu 1. armije i zatvorila pravac Carevo Selo – Crni Vrh u međuprostoru između 1. i 2. srpske armije.²¹⁰

Bitka na Govedarniku i Dulićkim Visovima (9–10. jul 1913)

Osogovski planinski greben proteže se od Kitne (kota 1847) preko Pobijenog Kamena, Govedarnika, Dulićkih Visova, Bezikova i spušta se na rijeku Bregalnicu u današnjoj Makedoniji. Govedarnik je veoma važan položaj u okviru položaja Osogovskog grebena.²¹¹ U zoru 9. jula bugarske jedinice napale su crnogorsku diviziju na Govedarniku vojskom jačine 20 pješadijskih bataljona (Makedonsko-jedrensko opločenje, 14, 24. i 31. pješadijski puk) i 8 baterija, tj. ukupnom snagom od 25.000 vojnika i osam baterija.²¹² Crnogorske snage su im se

²⁰⁸ Ružić, Jevto, *Skadar i Bregalnica*, Minhen, 1964.

²⁰⁹ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

²¹⁰ Vukotić, Janko, *Uspomene iz tri rata*, Prometej, Novi Sad, 2020.

²¹¹ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

²¹² Đurišić, Mitar, *Crna Gora u Drugom balkanskom ratu*, Čigoja štampa, Beograd, 2007.

suprotstavile jačinom od 8.500 vojnika i jednom brdskom baterijom.²¹³ Bugarske jedinice su izvele napad sa dvije kolone: Desnom kolonom jačine 12 bataljona od Sase i rijeke Kamenice, da zaobiđu crnogorsko lijevo krilo i ugroze pozadinu crnogorske divizije.²¹⁴ Lijevom kolonom jačine osam bataljona napali su s fronta. Dvije bugarske kolone podržane su jakom artiljerijskom vatrom. Komandant crnogorske divizije odmah je zatražio pomoć od Dunavske divizije prvog poziva, zahtijevajući da udari u bok bugarsku desnu kolonu. Crnogorske snage su odbile sve napade na frontu, međutim bugarske jedinice su ugrozile lijevi bok i pozadinu.²¹⁵ Kako Dunavska divizija nije pružila traženu pomoć, crnogorske jedinice su postepeno napustile Govedarnik i zaposjele položaj na Ceru. Bugarske snage su zauzele položaj na Dulićim Visovima. U noći između 9. i 10. jula Crnogorska divizija, ojačana četničkim odredom vojvode Vuka, odlučila je da povrati Govedarnik.²¹⁶ Planom je predviđen napad na dvije kolone. Desna pomoćna kolona sastavljena od Prve brigade crnogorske divizije imala je zadatak da napadne i zauzme Bezikovo i Duliće Visove.²¹⁷ Lijeva glavna kolona sastavljena od Treće brigade Crnogorske divizije i četničkog odreda vojvode Vuka imala je zadatak da napadne i zauzme Veliki Govedarnik.²¹⁸ Napadne kolone su u toku noći prešle otkriveni prostor koji se spušta od Cera do potoka u podnožju Velikog

²¹³ Božović, Vukašin, *Crna Gora u Drugom balkanskom ratu 1913. sa Bugarskom*, Privredni pregled, Beograd, 1932.

²¹⁴ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

²¹⁵ Đurišić, Mitar, *Crna Gora u Drugom balkanskom ratu*, Čigoja štampa, Beograd, 2007.

²¹⁶ Božović, Vukašin, *Crna Gora u Drugom balkanskom ratu 1913. sa Bugarskom*, Privredni pregled, Beograd, 1932.

²¹⁷ Martinović, Srđa, *Crnogorska vojska 1854–1916*, Ministarstvo odbrane, Podgorica, 2018.

²¹⁸ Vukotić, Janko, *Uspomene iz tri rata*, Prometej, Novi Sad, 2020.

Govedarnika, pregazile navedeni potok i razvile se u borbeni poredak. Ove kolone lako su došle do podnožja bugarskih položaja jer bugarska strana nije organizovala isturena zaštitna odjeljenja. U zoru, bataljoni su u dva reda izvršili penjanje pošumljenim padinama položaja. Dolaskom na sredinu padine naišli su na bugarske predstraže. Nakon kraćeg puškaranja, predstraže su se povukle, a bugarske jedinice su sa glavnoga položaja otvorile snažnu vatru čije je dejstvo bilo ograničeno zbog pošumljenog terena. Crnogorske jedinice su postepeno dolazile na jurišno odstojanje uz povremenu razmjenu vatre. Dolaskom na jurišno odstojanje otvorile su kraću brzu paljbu i izvršile juriš. Uprkos snažnom bugarskom otporu bugarske jedinice su potisnute, a položaji su zauzeti. Crnogorske jedinice gonile su razbijene bugarske snage sve do mraka do rijeke Kamenice.²¹⁹ U ovoj akciji crnogorske snage zauzele su položaje Veliki Govedarnik, Dulički Visovi i Bezikovski Visovi.

Bitka na Kamenici i Banja Čuki (18–19. jul 1913)

Komandant Prve armije naredbom 15. jula, odlučio je da preduzme napad na Carevo Selo. Crnogorska divizija je tokom 16. jula bila raspoređena na sljedećim pozicijama: 1. brigada na Dulićkim Visovima, 3. brigada na Govedarniku, a 2. brigada u rezervi pozadi 3. brigade.²²⁰ Lijevo od crnogorske divizije nalazio se novoformirani Osogovski odred pod komandom potpukovnika Milivoja Anđelkovića u čijem je sastavu bio 4. prekobrojni puk i 4. brigada Crnogorske divizije potčinjeni komandantu Dunavske divizije 2. poziva na položaju od Pobjena zaključno do ispod planine Nitke.²²¹ Komandant Prve armije 3.

²¹⁹ Ružić, Jevto, *Skadar i Bregalnica*, Minhen, 1964.

²²⁰ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

²²¹ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

jula izdao je komandantu crnogorske divizije naređenje da, ukoliko Treća armija bude napadala, preuzme izviđanje na frontu ispred crnogorske divizije, a ukoliko ne dođe do napada da ostaju na položajima i upravljaju se prema situaciji.²²² Odmah iza ovoga naređenja (3. jula) komandant crnogorske divizije dobio je izvještaj od načelnika štaba Treće armije, pukovnika Dušana Pešića, da će Treća armija 4. jula preduzeti napad na bugarske položaje Kaliman – Crni Kamen – Dragobrašta.²²³ U noći između 16. i 17. jula u 2:30 časova, komandant crnogorske divizije dobio je od komandanta Moravske divizije drugog poziva obavještenje da će sa svojom divizijom vršiti napad na Kalimansku Čuku i dalje na liniju Banja Čuka – Grleni sa težnjom obuhvata desnog neprijateljskog boka sa molbom da potpomognu ovaj napad prema planu koji je utvrđen dan ranije.²²⁴ Shodno pomenutom uputstvu, komandant crnogorske divizije odlučio je da preduzme napad u cilju nasilnog izviđanja i obezbjeđenja lijevog krila 3. armije.²²⁵ Komandant crnogorske divizije rasporedio je snage: a) Prva brigada, sa svoga sadašnjeg položaja, preduzeće napad na bugarski položaj Banja Čuka, sa težnjom da se izvrši obuhvat desnog neprijateljskog krila i boka na tome položaju.²²⁶ Brigada je imala zadatak da desno drži vezu sa Moravskom divizijom drugog poziva, a lijevo sa Trećom crnogorskom brigadom; b) Treća brigada, bez jednog bataljona, preduzeće napad sa sadašnjeg položaja na neprijateljski položaj

²²² Đurišić, Mitar, *Crna Gora u Drugom balkanskom ratu*, Čigoja štampa, Beograd, 2007.

²²³ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

²²⁴ Božović, Vukašin, *Crna Gora u Drugom balkanskom ratu 1913. sa Bugarskom*, Privredni pregled, Beograd, 1932.

²²⁵ Vukotić, Janko, *Uspomene iz tri rata*, Prometej, Novi Sad, 2020.

²²⁶ Šrbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

kod sela Lukavice.²²⁷ Jedan bataljon ostaviti u rezervi na Govedarniku. Trupe Dunavske divizije prvog poziva, koje se nalaze na Pobjenu, štitiće lijevi bok divizije; c) Druga brigada u rezervi, pozadi lijevog krila divizije; d) Debanžova baterija potpomagaće napad Prve, a crnogorska brdska baterija napad Treće brigade; e) Divizijsko zavojište u selu Orizare; f) Bojne komore do daljeg naređenja ostaće u dosadašnjim mjestima. Štab crnogorske divizije bio je smješten kod Preseke, sa planom da se komandant nalazi na Srednjoj Čuki na Govedarniku.²²⁸

Crnogorska divizija izvela je napad 4. jula oko podne.²²⁹ Prva brigada je prešla rijeku Bregalnicu i zauzela prve kose na lijevoj obali rijeke. Treća brigada prešla je rijeku Kamenicu i zauzela greben Kameničke Kose. Bugarske snage su pružale snažan otpor na cijelom frontu. Bugarska poljska artiljerija naročito je otežavala napad. Osogovski odred ostao je na Pobjenu, a uputio je samo dvije čete u cilju zaštite lijevog boka Treće brigade. Moravska divizija drugog poziva nije izvršila kretanje sa svojih početnih položaja, a Treća armija nije pokušala napad. Crnogorska divizija dejstvovala je usamljeno, a za razliku od jedinica srpske vojske ušla u vidu klina duboko u bugarsku odbrambenu liniju.²³⁰

Crnogorske brigade su zanoćile na zauzetim položajima. Komandant crnogorske divizije 17. jula naveče tražio je od komandanta Dunavske divizije prvog poziva da naredi komandantu 4. prekobrojnog puka da 18. jula zorom preduzme demonstrativni napad u pravcu granice kako bi zaštitio lijevi bok crnogorske divizije.²³¹ Kako nije dobio pozitivan odgovor, komandant crnogorske divizije uputio je izvještaj komandantima

²²⁷ Đurišić, Mitar, *Crna Gora u Drugom balkanskom ratu*, Čigoja štampa, Beograd, 2007.

²²⁸ Ružić, Jevto, *Skadar i Bregalnica*, Minhen, 1964.

²²⁹ Božović, Vukašin, *Crna Gora u Drugom balkanskom ratu 1913. sa Bugarskom*, Privredni pregled, Beograd, 1932.

²³⁰ Vukotić, Janko, *Uspomene iz tri rata*, Prometej, Novi Sad, 2020.

²³¹ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

1. i 3. armije i komandantu Moravske divizije drugog poziva s molbom da se zaštiti desni bok njegove divizije. Međutim, na ovu molbu nije odgovoreno, pa su bugarske snage na ovom dijelu fronta koncentrisale velike snage kako bi 18. jula izvršile protivnapad na cijelom frontu crnogorske divizije. Bugarske snage za ovaj protivnapad angažovale su i 10, 14, 21, 24, 27, 30. i 50. pješadijski puk i jedan bataljon iz 31. pješadijskog puka, ukupno 48 bataljona ukupne jačine 50.000 vojnika i osam baterija.²³² Crnogorske snage imale su 1, 2. i 3. brigadu, jednu Debanžovu i jednu crnogorsku brdsku bateriju, ukupne jačine 8.500 vojnika. U trenutku kad su se crnogorske snage 5. jula pripremale da izvrše dalji prodor, u 8 časova izjutra bugarske baterije izvršile su artiljerijsko dejstvo na položaj crnogorske divizije.²³³ Dvije crnogorske baterije bile su odmah neutralisane. Komandant crnogorske divizije tražio je bezuspješno artiljerijsku podršku od komandanta 3. armije.²³⁴ Bugarska artiljerija i mitraljezi konstantno su gađali crnogorske položaje. Bugarska vojska usmjerila je glavni napad na lijevo krilo Treće brigade s namjerom da joj obuhvate lijevo krilo i bok i da se nađu u pozadini crnogorske divizije. Lijevo krilo Treće brigade ojačano je uvođenjem u borbu Druge brigade iz rezerve. Uvođenjem Druge brigade u borbu na Kameničkoj Kosi stvara se težište borbe crnogorske divizije.²³⁵

Pored jake bugarske artiljerijske i mitraljeske vatre crnogorske brigade su pružile jak otpor. Kad su bugarske snage ušle u domet pješadijske vatre, crnogorske snage su nanijele bugarskim

²³² Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

²³³ Ružić, Jevto, *Skadar i Bregalnica*, Minhen, 1964.

²³⁴ Božović, Vukašin, *Crna Gora u Drugom balkanskom ratu 1913. sa Bugarskom*, Privredni pregled, Beograd, 1932.

²³⁵ Đurišić, Mitar, *Crna Gora u Drugom balkanskom ratu*, Čigoja štampa, Beograd, 2007.

jedinicama velike gubitke i usporile njihovo napredovanje. Oko 15 časova nastaje kritično stanje. Bugarske snage su lako potisnule dvije čete iz Osogovskog odreda koje su štatile lijevi bok Treće brigade, sa Kameničke Kose.²³⁶ Lijevi bok crnogorskih snaga je ostao potpuno otkriven, a bugarske jedinice sa položaja Besne Kobile i od Štibanice zaprijetile su potpunim obuhvatanjem lijevog boka. Istovremeno, jake bugarske snage, u nezadrživom napadu, primicale su se jurišnom odstojanju. U tom periodu počela je jaka kiša, a oko 18 časova crnogorska divizija je obuhvaćena s lijevog boka, a sa jakim snagama pritisnuta sa fronta.²³⁷ Na pojedinim mjestima bugarske snage su probile crnogorski front nakon čega je došlo do borbe prsa u prsa, dok su u pozadini nabujale rijeke Kamenica i Bregalnica nosile ranjenike, drvlje i kamenje.

Na frontu Prve brigade vodile su se jake borbe. Prva brigada ostala je potpuno usamljena na lijevoj obali Bregalnice, a njen desni bok potpuno otkriven. Uprkos navedenoj situaciji brigada se postepeno povlačila prihvatajući borbu na sebe, a povlačila se preko nabujalih rijeka Kamenice i Bregalnice.²³⁸ Obezbjedujućim djelovima posjeli su desne obale rijeka Kamenice i Bregalnice, a glavnom snagom, položaje Govedarnik i Duličke Visove.²³⁹ Velika kiša i nadošle rijeke Kamenica i Bregalnica zadržale su 18. jula bugarske snage na obalama ovih rijeka, dok je artiljerijsko i mitraljesko dejstvo nastavljeno prema crnogorskim položajima.²⁴⁰ Bugarske snage su 19. jula u zoru otvorile jaku artiljerijsku vatru na obezbjeđujuće djelove crnogorske

²³⁶ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

²³⁷ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

²³⁸ Isto.

²³⁹ Vukotić, Janko, *Uspomene iz tri rata*, Prometej, Novi Sad, 2020.

²⁴⁰ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

divizije i na glavne položaje Govedarnik i Dulićke Visove.²⁴¹ Ubrzo je bugarska pješadija počela prelaziti Kamenicu i Bregalnicu koje su tokom noći postale prohodne. Crnogorska divizija je pružala jak otpor, ali se pod snažnim napadima daleko nadmoćnijih bugarskih snaga, potpomognutim jakom artiljerijskom vatrom, povukla na položaje Bezikovo – Cer – Pobjen.²⁴² Na ovom položaju crnogorske snage sjedinjene su sa Osogovskim odredom. Kad su bugarske snage zauzele Govedarnik, jurišem su napale na Pobjen, ali su crnogorske snage uspjele da ih odbiju. U borbama na Kamenici i Banja Čuki crnogorska divizija je imala 107 poginulih, utopljenih 15, nestalih 13, ranjenih 451.²⁴³ Među ranjenima bili su komandant Prve brigade komandir Luka Gojnić i jedan dio oficira. Ni danas nije utvrđeno zašto načelnik štaba Treće armije, pukovnik Dušan Pešić i komandant Moravske divizije drugog poziva, pukovnik Milovan Nedić nijesu obavjestili komandanta crnogorske divizije da se naredeni napad neće izvršiti i zašto štab Prve armije i komandant Moravske divizije drugog poziva nijesu odgovorili na molbu komandanta crnogorske divizije da mu upute artiljerijsku pomoć u situaciji kad je prijetila opasnost od potpunog opkoljavanja.²⁴⁴

Bitka na Govedarniku i Dulićkim Visovima (21–22. jul 1913)

Nakon što je crnogorska divizija 19. jula odbila jake napade bugarske vojske na položaju Pobjen, bugarske snage su se zadržale na položajima Govedarnik – Dulićki Visovi i izvršile

²⁴¹ Ružić, Jevto, *Skadar i Bregalnica*, Minhen, 1964.

²⁴² Đurišić, Mitar, *Crna Gora u Drugom balkanskom ratu*, Čigoja štampa, Beograd, 2007.

²⁴³ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

²⁴⁴ Isto.

njihova utvrđivanja.²⁴⁵ Na padinama Govedarnika izradili su tri reda streljačkih zaklona, jedan iznad drugog. Crnogorska divizija i Osogovski odred držali su položaj Bezinovo – Cer – Pobjen.²⁴⁶ U toku noći između 6. i 7. jula, na sektor Preseka – Bezikovo – Cer – Pobjen stigli su komandant Timočke divizije drugog poziva, pukovnik Dragutin Milutinović sa 13. i 14. pješadijskim pukom svoje divizije i sa jednim divizionom artiljerije, i komandant Drinske divizije prvog poziva, pukovnik Stevan Hadžić sa 5. i 17. pješadijskim pukom svoje divizije i sa jednim divizionom artiljerije.²⁴⁷ U cilju postizanja jedinstva komande, komandant Timočke divizije drugog poziva, pukovnik Dragutin Milutinović preuzeo je komandu nad svim snagama na ovom sektoru. Komandant crnogorske divizije, serdar Janko Vukotić otišao je 20. jula u Beograd, a komandu nad divizijom preuzeo je brigadir Milutin Vučinić.²⁴⁸ Snage ovog sektora su tokom 20. jula vršile prikupljanje i pripreme za novi napad na Veliki Govedarnik i Duličke Visove.²⁴⁹ U toku 21. jula srpska artiljerija je izvršila artiljerijsku pripremu za napad pješadije na bugarske položaje.²⁵⁰ Napad je izvršen u dvije kolone: Desna – dva bataljona iz 14. pješadijskog puka drugog poziva, pod komandom brigadira Milutina Vučinića, sa položaja Bezinovo, napada bugarske snage na Dulićkim Visovima. Lijeva – glavna kolona, sastavljena od 5. pješadijskog puka prvog poziva, dva bataljona iz 17. pješadijskog puka prvog poziva, dva bataljona iz Četvrtog prekobrojnog puka, jedan bataljon

²⁴⁵ Božović, Vukašin, *Crna Gora u Drugom balkanskom ratu 1913. sa Bugarskom*, Privredni pregled, Beograd, 1932.

²⁴⁶ Vukotić, Janko, *Uspomene iz tri rata*, Prometej, Novi Sad, 2020.

²⁴⁷ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

²⁴⁸ Đurišić, Mitar, *Crna Gora u Drugom balkanskom ratu*, Čigoja štampa, Beograd, 2007.

²⁴⁹ Ružić, Jevto, *Skadar i Bregalnica*, Minhen, 1964.

²⁵⁰ Božović, Vukašin, *Crna Gora u Drugom balkanskom ratu 1913. sa Bugarskom*, Privredni pregled, Beograd, 1932.

iz 14. pješadijskog puka drugog poziva i Treća crnogorska brigada, pod komandom komandanta Drinske divizije prvog poziva, pukovnika Stevana Hadžića, sa polaznog položaja Cer – Pobjen napada bugarske položaje na Velikom Govedarniku.²⁵¹ Odbrambene snage bugarske vojske bile su brojnije i iznosile su 48 bataljona i osam baterija. Govedarnik i Dulički Visovi koje su držale bugarske snage davali su stratešku prednost. Sa položaja Preseke otvorena je izjutra 8. jula snažna artiljerijska vatra na bugarske položaje. Razmjena artiljerijske vatre trajala je čitavog 8. jula, kada su napadne kolone uspjele da priđu na bliska odstojanja, ali su zaustavljene snažnom bugarskom vatom iz svih oružja.²⁵² Tokom 21. jula artiljerijska borba je nastavljena, a napadne kolone razvijale su se u borbene poretke i streljačke strojeve i približavale se jurišnom odstojanju.²⁵³ Bugarske snage su na pojedinim mjestima napadale prilaženjem napadnim kolonama pa je dolazilo do borbe prsa u prsa. Oko 12 časova 21. jula razvila se najveća borba na Velikom Govedarniku.²⁵⁴ Lijeve napadne kolone je vršila konstantne juriše, dok su ih bugarske snage odbijale protivjurišima. Linija glavnog položaja tri puta je prelazila iz ruku u ruke da bi na kraju bugarske snage zadržale njenu kontrolu. Komandant lijeve kolone, punovnik Stevan Hadžić naredio je u 15 časova da se obustavi dalji napad i da se trupe povuku na polazne položaje za napad Cer – Pobjen.²⁵⁵ Trupe desne kolone imale su više uspjeha i bile su skoro ovladale Duličkim Visovima. Međutim, kako

²⁵¹ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

²⁵² Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

²⁵³ Vukotić, Janko, *Uspomene iz tri rata*, Prometej, Novi Sad, 2020.

²⁵⁴ Božović, Vukašin, *Crna Gora u Drugom balkanskom ratu 1913. sa Bugarskom*, Privredni pregled, Beograd, 1932.

²⁵⁵ Đurišić, Mitar, *Crna Gora u Drugom balkanskom ratu*, Čigoja štampa, Beograd, 2007.

napad Lijeve kolone nije uspio, i jedinice Desne kolone su se povukle na polazne položaje Preseka i Bezikovo. Ovaj napad završen je bezuspješno uz velike gubitke. Gubici bugarskih snaga iznosili su 1.707 mrtvih i ranjenih, dok je srpska vojska imala 4.225 mrtvih i ranjenih.²⁵⁶ Prva i Treća crnogorska brigada imale su 275 mrtvih i ranjenih.

Nakon ovoga, 1. srpska armija je ostala na položajima Osogovskog planinskog grebena koji se proteže pravcem Kitka – Pobjen – Govedarnik – Dulički Visovi – Bezikovo i spušta ka Bregalnici, nastupajući prema 2. i 4. armiji bugarske vojske.²⁵⁷ Prema naredbi Vrhovne komande, 3. armija srpske vojske je trebalo da krene u napad na bugarske položaje u Štipu, odakle se bugarska vojska već bila povukla.²⁵⁸ Zauzimanjem Štipa, bugarska vojska je ostala bez najvažnije tačke. Dalje borbe vođene su prema Vlasini, Pirotu, Knjaževcu, Zaječaru i položaju Govedarnika.²⁵⁹ Nakon što su pretrpjele poraze od grčke vojske, bugarske jedinice su počele sa povlačenjem. Austrougarska je imala namjeru da oružano interveniše u ovom ratu, ali je odustala nakon protivljenja Njemačke i Italije. Dodatno, rumunska i osmanska vojska uključile su se u rat, pa je Bugarska zahtijevala zaključenje primirja. Na mirovnoj konferenciji u Bukureštu 30. jula učestvovala je Bugarska na jednoj strani i Srbija, Crna Gora, Grčka i Rumunija na drugoj strani, dok je odbijen zahtjev Osmanskog carstva za učešće. Crna Gora u ovom ratu nije imala bilo kakve koristi, a crnogorska divizija je 16. avgusta počela marš pravcem selo Orizara – Kočani – Ovče

²⁵⁶ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

²⁵⁷ Božović, Vukašin, *Crna Gora u Drugom balkanskom ratu 1913. sa Bugarskom*, Privredni pregled, Beograd, 1932.

²⁵⁸ Đurišić, Mitar, *Crna Gora u Drugom balkanskom ratu*, Čigoja štampa, Beograd, 2007.

²⁵⁹ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

Polje – Veles odakle je prevezena vozovima do Kosovske Mitrovice.²⁶⁰ U cilju sprečavanja širenja kolere, divizija je zadržana u karantinu do 27. avgusta, nakon čega je iz Kosovske Mitrovice došla 2. septembra u Kolašin.²⁶¹ Na Brezi je kralj Nikola dočekaio Crnogorsku diviziju.

Crna Gora u Prvom svjetskom ratu
– Operacije crnogorske vojske

U Prvom svjetskom ratu 1914–1918. Crna Gora je učestvovala na strani sila Antante. Ubistvom austrougarskog prestolonasljednika Franca Ferdinanda u Sarajevu 1914. Austrougarska je objavila rat Srbiji, a Crna Gora je stala na stranu Srbije. Odmah nakon atentata kralj Nikola je naredio mobilizaciju vojske. Crna Gora je 6. avgusta 1914. objavila rat Austrougarskoj uprkos obećanjima da će u slučaju da ostane neutralna sačuvati svoju teritoriju i dobiti Skadar. Crnogorska vojska je podijeljena u četiri odreda: Lovčenski, Hercegovački, Sandžački i Starosrbijanski. Lovčenski odred, kratkotrajno pod komandom brigadira Mitra Martinovića, a ubrzo princa Petra djelovao je duž Crnogorskog primorja, od Ulcinja do zaleđa Boke sa glavnim težištem prema Boki Kotorskoj. Hercegovački odred, kratkotrajno pod komandom brigadira Jova Bećira, a potom divizijara Đura Petrovića, dejstvovao je prema Hercegovini. Sandžački odred, pod komandom divizijara Janka Vukotića, djelovao je prema sjeveru Crne Gore, a Starosrbijanski odred, pod komandom brigadira Radomira Vešovića, prema Albaniji i Skadarskoj oblasti.

Tokom operacija koje su vođene od jula 1914. do januara 1915. crnogorska vojska je držala front preko 500 km.²⁶² Prema

²⁶⁰ Ružić, Jevto, *Skadar i Bregalnica*, Minhen, 1964.

²⁶¹ Đurišić, Mitar, *Crna Gora u Drugom balkanskom ratu*, Čigoja štampa, Beograd, 2007.

²⁶² Škerović, Nikola, *Crna Gora za vrijeme Prvog svjetskog rata*,

planu o sadejstvu srpske i crnogorske vojske za načelnika Štaba crnogorske vrhovne komande postavljen je Božidar Janković, general srpske vojske, čime je crnogorska vojska praktično stavljena pod komandu druge vojske. Operacije crnogorske vojske započele su 7. avgusta 1914. U prvim sedmicama rata crnogorska vojska je ušla u Budvu, dok je austrougarska vojska ovladala djelovima oblasti Pljevlja.²⁶³ Težište djelovanja crnogorske vojske stavljeno je na ispunjavanje zadataka srpske Vrhovne komande, pa je Sandžački odred ojačan snagama kojima su oslabljena tri ostala odreda crnogorske vojske. Sandžački odred u septembru 1914. prešao je rijeku Drinu i ušao na Kalinovik i Romaniju.²⁶⁴ Nakon Bitke na Glasincu krajem oktobra 1914. ovaj odred prešao je na desnu stranu Drine. Za potrebe djelovanja u Bosni formiran je Drinski odred pod komandom brigadira Mitra Martinovića. Od oktobra do decembra 1914. vođene su ograničene borbe kod Višegrada od strane Sandžačkog odreda kao i borbe koje je vodio Hercegovački odred. U junu 1915. Starosrbijanski odred je ušao u Skadar uprkos protivljenju velikih sila, a u cilju osiguranja plovidbe Bojanom i sprečavanja napada kačaka. Zbog ulaska crnogorske vojske u Skadar bez njegove naredbe, general Božidar Janković otišao je sa mjesta načelnika Vrhovne komande, a na njegovo mjesto došao je Petar Pešić, pukovnik srpske vojske. Od decembra 1914. do gotovo kraja 1915. nije bilo značajnih borbenih dejstava na svim frontovima crnogorskih odreda. Austrougarska vojska je u oktobru 1915. počela veliku ofanzivu na Srbiju, a srpska vojska je bila primorana na povlačenje.²⁶⁵ Crnogorska

Titograd, 1963.

²⁶³ Martinović, Mitar, *Ratne godine 1912–1916*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996.

²⁶⁴ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

²⁶⁵ Martinović, Srđa, „Operacijski dnevnik Petra Petrovića“, *Matica*, br. 97, proljeće 2024.

vojska u cilju pružanja odstupnice srpskoj vojsci počela je sa aktivnostima, pa je proširila svoj front i djelovala prema Višegradu. Srpska vojska, vlada i narod povlačili su se u tri pravca, a jedan pravac išao je kroz Crnu Goru linijom Peć – Andrijevića – Podgorica – Skadar – Lješ (Medua).²⁶⁶ Srpska vojska uspjela je da se povuče 26. novembra 1915, a Vrhovna komanda njene vojske došla je početkom decembra u ovaj grad.²⁶⁷ Crnogorska vojska je na svim frontovima pružila otpor austrougarskoj ofanzivi. Odluka o njenom definitivnom povlačenju nije donešena, a njeno povlačenje ostavljeno je bez odstupnice. Crnogorska skupština se 25. decembra 1915. posljednji put sastala. Sandžačka vojska se krajem decembra 1915. uz borbe povlačila do linije Lever Tara – Mojkovac – Turjak – Čakor²⁶⁸. Opšti napad na Crnu Goru višebrojnije austrougarske snage izvele su 5. januara 1916. Crnogorska vojska bez municije, opreme i drugih sredstava i bez pomoći saveznika organizovala je otpor. Glavni cilj austrougarske vojske je bio zauzimanje Lovćena. Napredovanje austrougarske vojske zaustavljeno je 6. i 7. januara 1916. u Bici na Mojkovcu kada je crnogorska vojska uspjela da ostvari pobjedu.

Najveće austrougarske snage bile su koncentrisane na Lovćenu. Odnos pješadijskih snaga iznosio je 6:1, a artiljerijskih 12:1 u korist Austrougarske. Najvažnije položaje na Lovćenskom frontu austrougarska vojska je zauzela 11. januara, a u Cetinje je ušla nekoliko dana kasnije. Načelnik Vrhovne komande crnogorske vojske, pukovnik Pešić u januaru 1916. napustio je vojsku i otišao iz Crne Gore. Za novog načelnika kralj Nikola je postavio divizijara Janka Vukotića. Kralj Nikola sa djelovima

²⁶⁶ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

²⁶⁷ Martinović, Mitar, *Ratne godine 1912–1916*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996.

²⁶⁸ Terzić, Vujošević, Jovanović, Kostić, *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, Vojno delo, Beograd, 1954.

dinastije i vlade napustio je Crnu Goru i pomorskim putem preko Italije otišao za Francusku. Austrougarska vojska je 21. januara zauzela Skadar. Odluka o polaganju oružja potpisana je 25. januara, dok formalno akt o kapitulaciji nije nikada potpisan.

Austrougarska je uvela Vojno generalno guvernerstvo na čelu sa generalom Viktorom Veberom, pod komandom Vrhovne komande austrougarske vojske. Iako je u Crnoj Gori ostala tzv. Krnja vlada, kralj Nikola joj nije dao punomoćje da potpiše ugovor o miru. Vojno generalno guvernerstvo je bilo na čelu uprave, a njime je upravljala direktno Vrhovna komanda Austrougarske. Austrougarske vlasti sa sjedištem na Cetinju sprovele su svoju upravnu, sudsku i drugu vlast, uvele poseban školski sistem, izvodile građevinske radove uz prisilno odvođenje stanovništva na rad. Zavladao je velika glad, bolest i smrtnost stanovništva koje je plaćalo poreze i rekviziciju.²⁶⁹

Sredinom 1916. počinje da djeluje komitski pokret, a kao njegov vođa uhapšen je brigadir Radomir Vešović koji je održavao kontakte sa crnogorskim oficirima. Prilikom njegovog hapšenja došlo je do ubistva austrougarskog oficira. Ovo je bio okidač za početak oružanog otpora. Sa druge strane, austrougarske vlasti počele su masovno da odvođe oficire, vojnike i druge ugledne građane u logore širom Austrougarske, ali i da sprovode različite represije nad crnogorskim stanovništvom. U podgoričkom, cetinjskom i kolašinskom okrugu strijeljano je oko 500 ljudi zbog njihovog kontakta sa komitama. U logore je odvedeno oko 15.000 uglavnom oficira, vojnika, uglednih ličnosti, ali i žena i maloljetnih lica. Odvođeni su u logore Vajdhofen, Boldogason, Karlštajn, Nežider, Neđmeđer, Grosau itd. Na teritoriji Crne Gore organizovani su logori u Vuksanlekićima i na Mamuli. Gubicima austrougarske vojske na svim frontovima, povećavao se broj komita i komitskih grupa, što je primoralo da se na teritoriji

²⁶⁹ Škerović, Nikola, *Crna Gora za vrijeme Prvog svjetskog rata*, Titograd, 1963.

Crne Gore drže veće austrougarske snage ukupne jačine oko 40.000 vojnika i okupacionih činovnika. Tokom 1918. na prostoru Crne Gore djelovalo je oko 800 aktivnih komita, a u drugoj polovini 1918. njihov broj povećao se na oko 2.000.²⁷⁰

Crnogorska vlada i kralj nalazili su se u egzilu u Francuskoj, a oko njih je bilo okupljeno nekoliko stotina činovnika sa porodicama i više od hiljadu drugih izbjeglica. Kralj i crnogorska vlada u egzilu dali su zajedničku izjavu da se borba nastavlja do konačne pobjede saveznika. Nakon snažne političke propagande i drugih aktivnosti od strane Kraljevine Srbije, kralj Nikola bez vojske ostao je bez pune pomoći saveznika. Na Solunskom frontu je djelovao crnogorski odred, međutim, akcijom srpskih vlasti, pomognutih Francuskom, ovaj odred je ubrzo rasformiran, dok su neki oficiri i vojnici koji su se ovome protivili, uhapšeni i internirani.

Čestom smjenom crnogorske vlasti i njihovom nedovoljnom aktivnošću, Crna Gora je ostala izolovana. Prema dogovoru velikih sila odlučeno je da teritoriju Crne Gore zauzmu savezničke snage. Od oktobra do novembra 1918. omasovljeni komitski odredi fomirali su pet crnogorskih ustaničkih bataljona, proširili akcije na čitavu teritoriju Crne Gore i zajedno sa ustanicima koji su ustajali sa oružjem uspjeli su da oslobode Crnu Goru od austrougarske vojske. Jedino su u oslobođenju Podgorice učestvovali komitske i ustaničke snage uz pomoć srpske vojske. U ovim akcijama zarobljeno je oko 5.000 vojnika koji su predati jedinicama srpske vojske koje su ušle u Crnu Goru.²⁷¹ Crnogorski ustanički bataljoni rasformirani su 25. oktobra 1918. odlukom Vrhovne komande srpske vojske, a naredbom od 12. novembra 1918. prestale su da postoje crnogorske komitske

²⁷⁰ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

²⁷¹ Škerović, Nikola, *Crna Gora za vrijeme Prvog svjetskog rata*, Titograd, 1963.

čete. Na teritoriju Crne Gore ušle su francuske, italijanske, engleske, američke i srpske jedinice. U borbenim operacijama Crna Gora je izgubila oko 20.000 vojnika. Šteta koja je Crnoj Gori načinjena u ovom ratu procjenjuje se na više stotina miliona franaka. Nakon ovog rata Crna Gora je prestala da postoji kao nezavisna i međunarodno priznata država.

Bitka na Grahovu (18. avgust 1914)

Snage Hercegovačkog odreda (2. i 3. crnogorska divizija) na Grahovu bile su ovako raspoređene: Zetska divizija držala je položaj Mali Smutić, Veliki Smutić i Bojanje Brdo.²⁷² Na Bojanjem Brdu bio je Grahovski bataljon. Lijevo je bila Kolašinska brigada, na položaju Orla. Odredska artiljerija je postavljena na pogodna mjesta. Lijevo od Kolašinske brigade bila je Donjovasojevićka brigada na položaju Veliki i Mali Derviš do Kličevca, a lijevo od Kličevca bio je Cucki bataljon (iz Lovčenskog odreda).²⁷³ Austrougarske snage su 14. avgusta preuzele ofanzivu na Grahovske položaje. Borbena dejstva su trajala od 14. do 17. avgusta. U ranim jutarnjim časovima 18. avgusta, 14. austrijska brigada iz Krivošija, 9. landšturmski puk i jedan konjički puk iz Trebinja, izvršili su napad na jedinice Hercegovačkog odreda sa dvije kolone.²⁷⁴ Njihov glavni cilj je bio prodor do Nikšićke doline i da omoguće dalje napredovanje prema Zeti. Jedna napadna kolona kretala se od Dvrnsnina na Omutić, a druga ka Bojanjem Brdu. Austrougarska vojska izvršila je snažnu artiljerijsku pripremu terena, naročito sa Dvrnsnina, a tukla je i velikim

²⁷² Vukotić, Janko, *Uspomene iz tri rata*, Prometej, Novi Sad, 2020.

²⁷³ *Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Matica, Podgorica, 2014.

²⁷⁴ Martinović, Mitar, *Ratne godine 1912–1916*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996.

brojem mitraljeza. Potpomognute jakom artiljerijskom vatrom sa Dvrnsnika i Janovoga Vrha, austrougarske jedinice su u početku napredovale ka Grahovu.²⁷⁵ Snažna artiljerijska i mitraljevska vatra zasipala je crnogorske položaje. Austrougarske pješadijske jedinice, pod zaštitom artiljerijske vatre, nastupale su preko Dvrnsničkog polja na Bjelošu i Kličevcu.²⁷⁶ Velika bitka vođena je na cijeloj liniji od Kličevca do Omutića.²⁷⁷ Crnogorska artiljerija je dejstvovala na položaje austrougarske artiljerije na Dvrnsniku, kao i na pješadiju koja je nastupala preko Dvrnsničkog polja. Austrougarske snage su usmjerile napad na lijevo krilo, zbog čega je komandant Hercegovačkog odreda ojačao ovo krilo i sa štabom došao na kritičnu tačku.²⁷⁸ Crnogorske snage uspjele su da zaustave austrougarsko napredovanje. Komandant odreda naredio je opšti protivnapad na cijelom frontu. Juriši crnogorskih jedinica izazvali su nered kod austrougarskih snaga koje su počele da se povlače na cijelom frontu dok su gonile crnogorske jedinice.²⁷⁹ Austrougarske snage su potpuno razbijene i povukle su se iza svojih položaja. Gornjogorske jedinice su sa mrakom prestale gonjenje. U ovoj borbi, između ostalih, zarobljen je komandant 4. bataljona 33. austrougarskog puka major Ludvik Navratil. Prema nekim procjenama, austrougarske snage imale su 3.000 poginulih, ranjenih i izbačenih iz stroja. Crnogorske snage imale su 120 poginulih i 250

²⁷⁵ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

²⁷⁶ Terzić, Vujošević, Jovanović, Kostić, *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, Vojno delo, Beograd, 1954.

²⁷⁷ *Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Matica, Podgorica, 2014.

²⁷⁸ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

²⁷⁹ Terzić, Vujošević, Jovanović, Kostić, *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, Vojno delo, Beograd, 1954.

ranjenih.²⁸⁰ Zaplijenjeno je šest mitraljeza i 700 pušaka „manliher“. Ova pobjeda ostvarena je jer je Durmitorska brigada prethodno spriječila austrougarskog generala Pongraca da ovlada klancem Duga.

Bitka kod Dobrog Polja

(5. oktobar 1914)

Iz pravca Kalinovika u Sarajevo upućena je 3. austrougarska brdska brigada, ojačana sa deset artiljerijskih oružja sa zadatkom da očisti okolinu Kalinovika od crnogorskih snaga, a potom da uđe u sastav 50. austrougarske divizije u Sarajevu. Komandant Drinskog odreda donio je odluku da sa sjevera izvrši napad na Kalinovic. Prema planu, Spuška brigada je trebalo da izvrši demonstraciju snaga u pravcu Kalinovika sa istoka. Kučko-bratonožička brigada krenula je 2. oktobra ka Kalinovicu pravcem Borovac – Modro Polje – Kremenac – Golubovo Brdo – Krbaljine. Ova brigada stigla je na Kremenac 4. oktobra u 10 časova i tu se zadržala s namjerom da odatle nastavi marš noću kako bi otvorene padine Kremenca prešla u toku noći. S maršem je krenula u 22 časa, a za prethodnicu je određen Donjokučki bataljon i to pravcem Kremenac – Varoš – Golubovo Brdo – Jejača – Vjetreno brdo (kota 1200) – Kalinovic. Prednja grupa prethodnice stigla je u selo Varoš u 5 časova i nastavila pokret dalje. U blizini brda Jejače glavna trupa prethodnice susrela se sa grupom izbjeglica. Dva austrougarska pješadijska puka i divizion artiljerije dolazili su iz pravca Kalinovika u pravcu sela Dobro Polje.²⁸¹ Prednji djelovi austrougarske vojske primijetili su crnogorsku prethodnicu i na nju otvorili artiljerijsku paljbu. Stigli su do mosta na rijeci Bistrici i tu se zaustavili da izvrše borbene pripreme.

²⁸⁰ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

²⁸¹ Vukotić, Janko, *Uspomene iz tri rata*, Prometej, Novi Sad, 2020.

Do glavne borbe došlo je kod sela Dobro Polje na liniji Slavac (k.1112) – Golubovo Brdo (k. 1196) – s. Okolišta.²⁸² Glavna jedinica crnogorske prethodnice stigla je do rijeke Bistrice kada su austrougarske snage na njih otvorile vatru. Crnogorska prethodnica je prešla preko rijeke i uzela zaklon kada je njen komandant naredio napad. Njena 1, 6. i 8. četa upućene su da pojačaju prednju trupu prethodnice prema rijeci Bistrici, sa zadatkom da napadnu začelje austrougarskih jedinica. Druga četa upućena je na Božurovo Brdo u cilju uspostavljanja veze sa Spuškom brigadom. Sedma četa sa mitraljeskim odjeljenjem upućena je na Golubovo Brdo.²⁸³ Četvrta četa ostala je u rezervi pozadi desnog krila. Komandant prethodnice sa komandrom mitraljeskog odjeljenja izašao je na Golubovo Brdo. Komandant Hercegovačkog odreda naredio je svom načelniku štaba da uzme što veći broj ordonansa i Komansko-zagarački bataljon i hitno krene pravcem selo Varoš – prevoj na Golubovom Brdu – Dobro Polje, sa zadatkom da zadrži napredovanje austrougarskih snaga.²⁸⁴ Bratonožićkom bataljonu i vodu topova naredio je da hitro pođu na Golubovo Brdo. Komansko-zagarački bataljon odmah po prelasku rijeke stupio je u borbu. Bratonožićki bataljon brzo je napredovao ka Golubovom brdu i zaposjeo glavni greben do k.1196, a topove je postavio na prevoju na desnom krilu bataljona i odmah stupio u dejstvo.²⁸⁵ Cjelokupne snage Kučko-bratonožićke brigade otpočele su borbena dejstva na mnogobrojnije austrougarske snage koje su imale namjeru da

²⁸² Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

²⁸³ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

²⁸⁴ *Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Matica, Podgorica, 2014.

²⁸⁵ Terzić, Vujošević, Jovanović, Kostić, *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, Vojno delo, Beograd, 1954.

izađu na greben Golubovog Brda. Težište borbi je bilo prema Komansko-zagaračkom bataljonu. Na ovaj položaj došao je komandni kadar i čitav štab Hercegovačkog odreda. Austrougarske snage imale su velike gubitke. Oko 12 časova vodu crnogorske artiljerije je nestalo municije, pa je naredeno da se izvuče iz borbe i odstupi na Igrište. Pogodan položaj triju četa i mitraljeskog odjeljenja na Golubovom Brdu pojačao je vatru Bratonožićkog bataljona, pa je ukočeno svako napredovanje neprijatelja, mada je i Bratonožićki bataljon pretrpio velike gubitke.²⁸⁶ Zbog velikih gubitaka i velikog snijega komandant odreda je naredio da se Kučko-bratonožićka brigada povuče na ranije položaje. U cilju maskiranja ovog povlačenja, komandant odreda je naredio Komansko-zagaračkom bataljonu da izvrši protivnapad. Donjokučki bataljon nije bio u mogućnosti da se povuče tokom dana jer su preko rijeke Bistrice bile njegove čete koje se nijesu mogle izvući bez borbe da ne budu zarobljene. Zbog toga je dogovoreno da Bratonožićki bataljon ostane do noći na istim pozicijama. Austrougarske snage su tokom noći počele da se kreću padinama m. 1371, s namjerom da osvoje ovu kotu i ugroze bok crnogorskih jedinica na Golubovom Brdu.²⁸⁷ Komandant Bratonožićkog bataljona hitno je uputio jednu četu sa jednim mitraljezom da zauzme k. 1371. Ova četa je uspjela da stigne prije austrougarskih snaga, zauzela je pozicije i odbila ih uz velike gubitke. Povlačenje bataljona počelo je u 22 časa i bez uznemiravanja od austrougarske strane. General Fon Pongrec, nakon što nije uspio da prodre u Sarajevo i kada je primijetio prisustvo Spuške brigade prema desnom boku, naredio je povlačenje 3. brdske brigade koja se tokom noći vratila u Kalinovik. Nakon što je kod Dobrog Polja spriječio nadiranje austrougarskih snaga, Hercegovački odred se povukao i zanoćio

²⁸⁶ Vukotić, Janko, *Uspomene iz tri rata*, Prometej, Novi Sad, 2020.

²⁸⁷ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

na prostoru Kolunsko Brdo – Kremenac.²⁸⁸ Obje strane pretrpjele su velike gubitke.

Bitka u dolini rijeke Mrežice
(19/20 oktobar 1914)

Na osnovu informacija koje je 17. oktobra dobio komandant Drinskog odreda, brigadir Mitar Martinović, o ponovnom pokretu austrougarskih jedinica od Kalinovika u pravcu Kremenca sa namjerom da zaobilaskom ugroze desni bok Spuške brigade. Austrougarske snage pod komandom potpukovnika Vukadinovića imale su dva bataljona landšturma, dva mitraljeska odjeljenja i jednu bateriju. Komandant odreda naredio je Kučko-bratonožičkoj brigadi da izvrši pokret i zaposjedne položaj na liniji Kolunsko Brdo – Kremenac – Golubovo Brdo – s. Dobro Polje. Izviđačko odjeljenje je zanoćilo na samom Kremencu, a brigada kod Modrog Polja.²⁸⁹ Brigada je 18. oktobra nastavila pokret, a istog dana austrougarske snage su bile u pokretu i prednjim djelovima dostigli su Golubovo Brdo.²⁹⁰ Crnogorsko izviđačko odjeljenje došlo je u kontakt sa austrougarskim snagama koje nijesu ni primijetile odjeljenje jer su osigurale slabe zaštitne snage. Krajem dana austrougarske snage su došle do prevoja Rudište i tu su zanoćile gotovo bez obezbjeđenja.

Tokom 19. oktobra austrougarske snage produžile su nastupanje sa Rudišta lijevom stranom rijeke Mrežice.²⁹¹ Austrougarske snage su u cilju obezbjeđenja isturile naprijed jedno

²⁸⁸ Martinović, Srđa, „Operacijski dnevnik Petra Petrovića“, *Matica*, br. 97, proljeće 2024.

²⁸⁹ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

²⁹⁰ Terzić, Vujošević, Jovanović, Kostić, *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, Vojno delo, Beograd, 1954.

²⁹¹ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

odjeljenje jačine 30 vojnika. Nad njihovim kretanjem pregled je imao komandant Donjokučkog bataljona sa Kolunskog Brda.²⁹² Kad su stigli na Južne padine Kukića Strane iznad sela Dračinje, austrougarski odred je organizovao noćenje bez postavljenog obezbjeđenja. Na sopstvenu inicijativu, komandant Donjokučkog bataljona uputio je dvije čete da se tajno, sa tri strane, primaknu neprijatelju i razviju se za napad, a kada čuju artiljerijsku paljbu da istovremeno otvore vatru na neprijatelja. U ovu operaciju uključen je Komansko-zagarački bataljon. Čete Donjokučkog bataljona uspjele su da se neopažano primaknu i kad je započela artiljerijska paljba, istovremeno je počela puščana i mitraljeska paljba. Austrougarske snage su pretrpjele velike gubitke.²⁹³ Združenim snagama Donjokučki i Komansko-zagarački bataljoni u zoru su izvršili gonjenje austrougarskih snaga koje su u paničnom bjekstvu ostavljale komoru, oslobađali se oružja i predavali. Gonjenje je nastavljeno do rijeke Bistrice preko Jasenova kada je uspostavljena veza sa Spuškom brigadom. Austrougarske snage su desetkovane. Zarobljeno je 285 vojnika, dva topa, četiri mitraljeza, 600 pušaka, 120 konja i dosta drugog materijala.²⁹⁴ Gubici na austrougarskoj strani nije su poznati, dok su crnogorski gubici iznosili tri poginula i šest ranjenih. Nakon ove akcije okončane su borbe Drinskog odreda na lijevoj strani rijeke Drine. Kada se Sandžačka vojska povukla na Glasinac, Drinski odred se povukao i zauzeo sektor za odbranu od Ogločevskog potoka do planine Pliješa.

²⁹² *Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Matica, Podgorica, 2014.

²⁹³ Vukotić, Janko, *Uspomene iz tri rata*, Prometej, Novi Sad, 2020.

²⁹⁴ Terzić, Vujošević, Jovanović, Kostić, *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, Vojno delo, Beograd, 1954.

Bitka na Glasincu
(9–21. oktobar 1914)

Nakon uspjeha Sandžačke vojske povraćajem Pljevalja od austrougarske vojske u protivnapadu, zatim prodorom crnogorskih snaga u jugoistočnu Bosnu, prodora prema Kalinoviku i Sarajevu, Sandžačka vojska je izbila na Jahorinu, a 25. septembra njeni istureni djelovi su izbili na Pale.²⁹⁵ Snage Drinskog odreda crnogorske vojske su početkom avgusta zauzele Romaniju. Na ovu ofanzivu crnogorske vojske Austrougarska je pokrenula opsežnu protivofanzivu. Bitka na Glasincu vodila se između Sandžačkog odreda (vojske) crnogorske vojske sastavljenog od 1. i 2. sandžačke divizije, koje su u svom sastavu imale osam mitraljeza i 16 topova (12.000 vojnika) i austrougarskih snaga u čiji sastav je ulazila 50. divizija, četiri brdske brigade, dva puka mađarskih husara (konjanika), 40 mitraljeza i 60 topova (65.000 vojnika).²⁹⁶ Austrougarska vojska pokrenula je operaciju sa zadatkom da potpuno očiti teritoriju istočne Bosne od jedinica crnogorske i srpske vojske; da razdvoji i neutrališe Sandžačku crnogorsku vojsku i Užičku srpsku vojsku i potom, dolinom rijeke Lim, kroz Sandžak napadne lijevi bok glavne srpske vojske.²⁹⁷ Glavni zadatak Sandžačke vojske bio je da spriječi navedene namjere austrougarske vojske.

Bitka se vodila na prostranoj visoravni Glasinac koja se od Romanije prostire u sjeveroistočnom pravcu. Bitka se odvijala u dvije faze u kojima se odigralo više bitaka, među kojima i Bitka na Mlađu.²⁹⁸ Kada je austrougarska vojska pokrenula protivo-

²⁹⁵ *Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Matica, Podgorica, 2014.

²⁹⁶ Martinović, Mitar, *Ratne godine 1912–1916*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996.

²⁹⁷ Vukotić, Janko, *Uspomene iz tri rata*, Prometej, Novi Sad, 2020.

²⁹⁸ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojnoizdavački

fanzivu, jedinice crnogorske Sandžačke vojske i srpske Užičke vojske bile su razvučene na širokom frontu. U cilju uspješnog suprotstavljanja austrougarskim snagama odlučile su da skrate front i izvrše pregrupisanje. Sandžačka vojska povukla se na liniju oslonih tačaka koje zatvaraju Glasinačko Polje s juga i jugoistoka: Mlađ – k. 1034 – Markovo brdo raspoređujući svoje lijevo krilo na rijeci Prača. Predstraže Sandžačke vojske postavljene su na Kreč Visu na Gradini i na Šiljevoj Glavi. Užička vojska povukla se na liniju selo Babljak – Vidova Gora – selo Senkovići. Bitka na Glasincu vođena je od 9. do 21. oktobra.²⁹⁹ Sandžačka vojska se povukla sa prethodnih pozicija, ali je u ovoj bici koja je trajala 14 dana uspjela da spriječi austrougarsku protivofanzivu, zaustavi njen prodor kroz Sandžak i ugrožavanje lijevog boka glavne srpske vojske.³⁰⁰ Takođe, spriječeno je razdvajanje jedinica crnogorske i srpske vojske, a Sandžačka vojska je svojim dejstvom na desnoj obali Drine u pravcu Višegrada predstavljala konstantnu prijetnju austrougarskim snagama u jugoistočnoj Bosni, čime je za sebe vezala jake austrougarske snage, što je bilo od velike važnosti za pobjedu srpske vojske u Bici na Kolubari. Uspjehom na Glasincu Sandžačka vojska je zatvorila veoma osjetljivi pravac od Višegrada dolinom Lima kroz Sandžak, čime je osigurala lijevi bok i pozadinu srpske vojske tokom čitavom perioda njenih operacija u Srbiji.

zavod, Beograd, 1979.

²⁹⁹ *Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Matica, Podgorica, 2014.

³⁰⁰ Terzić, Vujošević, Jovanović, Kostić, *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, Vojno delo, Beograd, 1954.

S

7 focus

7 The Crnojević Printing House and Cultural Diplomacy
Todor Mitrović

T

61 history

61 On the Struggle of Montenegrins in Political Exile (1918–1928)
Novak Adžić

101 Border Incident at Bobotov Cemetery in the Year 1900
Vukota Vukotić

145 Naval Operations in the Adriatic during the First World War
Milorad Čeranić

Z

161 history of health care

161 The Mentally Ill in the Principality and Kingdom of Montenegro
Vukadin Nišavić

E

T

191 psychology

191 Religiosity and Mental Health
Selman Repišti

Z

203 musicology

203 Ethnomusicological Materials of Ankica Petrović
Joško Katelan, Tina Ugrinić

O

237 sociology

237 Participant Observation
Mira Ljubanović

C

architecture 259

Hotel Podgorica by architect **259**
Svetlana Kana Radević: A
Long Search for a Moment
of Joy (Part I)
Aleksandar Ašanin

literature 287

Poetry of Ljubeta Labović **287**
Đorđe Sanković
"My" Danilo Kiš **305**
Melpomeni Korneti

polemcs 313

Misused Verses **313**
of Milo Jovović
Ivan Jovović

film 325

Biographical films Darkest Hour **325**
and Oppenheimer
Žarko Martinović

theatre 359

Operettas in **359**
Montenegrin Theatre
Luka Milunović

psychoanalysis 391

The Path of Individuation **391**
Ilija Kapičić

emigration 407

The Cultural Life of Lovćenac **407**
in the 20th Century
Nenad Stević

S

459 **military history**

459 Montenegrin Military History
(Part four)
Srđa Martinović

T

N

E

T

N

O

C
